

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Філологія
(мовознавство)

Випуск 15

*До 100-річчя Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

2012

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Філологія

(мовознавство)

Випуск 15

*До 100-річчя Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського*

Вінниця 2012

ДК 80/82 (062.522)
ББК Я54 + 80/83я54
В 48

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство). Збірник наукових праць / гол. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – 263 с.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серії КБ, видане за № 8416 від 06.02.2004 р.*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваницька Н.Л., доктор філологічних наук, професор (Вінниця) (головний редактор);
Городенська К.Г., доктор філологічних наук, професор (Київ);
Дудик П.С., доктор філологічних наук, професор (Вінниця);
Завальнюк І.Я., доктор філологічних наук, професор (Вінниця);
Кучевол О.М., доктор педагогічних наук, професор (Вінниця);
Німчук В.В., член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук,
професор (Київ);
Павликівська Н.М., доктор філологічних наук, професор (Вінниця);
Руснак І.Є., доктор філологічних наук, професор (Вінниця);
Ямчинська Т.І., кандидат філологічних наук, доцент (Вінниця);
Бондар О.О. (Вінниця) (технічний секретар).

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 9 від 28.03.2012 р.).

При використанні матеріалів збірника покликання на «Наукові записки» є обов'язковим.

Адреса редакції:

Інститут філології й журналістики, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21000; т. (0432) 275-589.

©Автори статей, 2012
©Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2012

I. До 100-РІЧЧЯ РІДНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

НАУКОВА ГРАМАТИЧНА ШКОЛА професора ІВАНИЦЬКОЇ Ніни Лаврентіївни

Наукові інтереси, світоглядна позиція доктора філологічних наук, професора **Ніни Лаврентіївни Іваницької** постійно зорієнтовані на розв'язання низки актуальних проблем сучасної лінгвістики, на комплексний підхід до аналізу мовних реальностей, отримання обґрунтованих, переконливих і нестандартних висновків у її численних дослідженнях.

Сьогодні професор Іваницька Н.Л. – широко знаний учений-мовознавець, один із провідних синтаксистів України, завідувач кафедри германської та слов'янської філології Інституту іноземних мов, професор кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, головний редактор збірника наукових праць «Наукові записки. Серія: Філологія (Мовознавство)», член спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій Д 05.053.01 у Вінницькому

державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, член ученої ради університету, член ученої ради Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського¹.

Плідну наукову роботу Ніна Лаврентіївна успішно поєднує з педагогічною діяльністю. Вона входить до складу науково-методичної ради університету, здійснює наукове керівництво аспірантами, магістрантами. На високому теоретико-методичному рівні читає лекції, інноваційно проводить практичні заняття, користується заслуженим авторитетом у колег та студентів як досвідчений і вимогливий викладач.

За довготривалу, самовіддану, відповідальну й добросовісну науково-педагогічну діяльність професорові Іваницькій Н.Л. присвоєно почесні звання: **Відмінник освіти** (1990 р.), **Заслужений працівник освіти України** (1997 р.), **Почесний працівник Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського** (2004 р.).

¹ *Матеріали про проф. Іваницьку Н.Л. уміщено в таких виданнях:*

1. Жінки України. Біографічний енциклопедичний словник. – К.: Фенікс, 2001. – С. 164.
2. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енциклопедія ім. М.П.Бажана», 2002, 2007. – С. 197.
3. Калібаба Д.П. Видатні люди Менщини / Д.П. Калібаба, В.С. Солянив // Наша рідна Менщина. – Мена, 2003. – С. 163.
4. Вихованець І.Р. У промінні рідного слова (До ювілею професора Ніни Іваницької) / І.Р. Вихованець // Українська мова. – 2005. – № 1 – С. 105-109.
5. Городенська К.Г. Зірка граматичної плеяди / К.Г. Городенська, І.Р. Вихованець // Українська мова. – 2010. – № 1. – С. 129-134.
6. Коваль Л.М. У вирі праці: з нагоди ювілею Ніни Лаврентіївни Іваницької / Л.М. Коваль // Рідний край: альманах Полтавського державного педагогічного університету. – 2010. – № 1 (22). – С. 81-85.
7. Куцевол О.М. Наші ювіляри. Н.Л.Іваницька / О.М. Куцевол // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. – 2010. – Вип. 12. – С. 229-230.
8. Кочан І. Українська лінгводидактика в іменах / І. Кочан, Н. Захлопана. – Львів, 2011. – С. 79-80.

Життєвий і науковий шлях професора Іваницької Н.Л. розпочався на Чернігівщині, але левову частку своєї невтомної праці науковець віддала Поділля й Вінницькому державному педагогічному університету імені Михайла Коцюбинського.

Ніна Лаврентіївна Іваницька народилася 4 січня 1940 р. у с. Городище Менського району Чернігівської області. У 1962 р. закінчила Черкаський державний педагогічний інститут, отримавши диплом з відзнакою з двох спеціальностей «Українська мова і література» та «Англійська мова». Працювала вчителем англійської мови в Понорницькій середній школі на рідній Чернігівщині. У 1967-1970 рр. навчалася в аспірантурі Київського педагогічного інституту імені М. Горького, достроково захистила кандидатську дисертацію й за направленням Міністерства освіти приїхала працювати до Вінницького державного педагогічного інституту. Працездатність, ерудованість, високий фаховий рівень молодого науковця знайшли достойне поцінування: крок за кроком Ніна Лаврентіївна здобувала нові й нові висоти (старший викладач, доцент, старший науковий співробітник, професор кафедри української мови). У 1976-1981 рр. — декан філологічного факультету. У 1985 р. захистила докторську дисертацію. 1986-1995 рр. — проректор із наукової роботи; 1995-2005 рр. — завідувач кафедри української мови. З 2005 р. — професор кафедри методики філологічних дисциплін. З 2012 р. — завідувач кафедри германської й слов'янської філології, професор кафедри української мови.

Упродовж майже півстолітньої роботи в університеті професор Іваницька Н.Л. активно займалася громадською роботою: очолювала обласне відділення Дитячого фонду, опікувалась релігійними організаціями Вінниччини, входила до складу різних комісій обласного рівня з питань ідеологічної роботи.

Діапазон наукових інтересів професора Іваницької Н.Л. досить широкий, про що свідчить різноплановість навчальних дисциплін, спецкурсів і спецсеминарів, які вона читала для студентів-філологів. Серед них «Сучасна українська літературна мова», «Загальне мовознавство», «Основи наукових досліджень», «Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці», «Алгоритми на заняттях мови», «Комп'ютерне «освоєння» української мови», «Наукові основи вивчення синтаксису простого речення», «Формально-граматична і семантико-синтаксична структура простого речення в українській та англійській мовах», «Номінація процесуального денотата в українській та англійській мовах» для спеціалістів, «Лінгводидактична зорієнтованість сучасних теорій категорійного синтаксису української мови» для магістрантів.

Ніна Лаврентіївна завжди в центрі наукового життя України. Вона входила до спеціалізованої вченої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій при Інституті української мови НАН України, спеціалізованих учених рад із захисту кандидатських дисертацій зі спеціальності 10.02.01 — українська мова (Харків, Кіровоград). У 2006-2010 рр. була членом експертної комісії з мовознавства ВАКу України. Бере активну участь у міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, Пленумах наукових рад Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови НАН України, виступає офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій. Із 2005 р. вона є членом спеціалізованої вченої ради Д 05.053.01 із захисту докторських та кандидатських дисертацій зі спеціальності 13.00.04 — теорія і методика професійної освіти (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського).

У сфері наукових інтересів проф. Іваницької Н.Л. перебувають проблеми теорії категорійної граматики української мови. Упродовж багатьох років вона керує держбюджетними темами: «Розробка та впровадження нових (комп'ютерних) технологій у навчальний процес» (1990-1995); «Актуальні проблеми граматики української мови» (2002-2004); «Абсолютивно-релятивні параметри повнозначних слів української мови» (2004-2006); «Абсолютивно-релятивні параметри повнозначних слів української мови і структура речення» (2006-2008); «Повнозначні слова української мови: семантика, функції» (2009-2011).

За ініціативи професора Іваницької Н.Л. та її колеги — відомого в Україні доктора філологічних наук, професора Дудика П.С., за сприяння провідних науковців Інституту української мови НАН України — чл.-кор. НАН, доктора філологічних наук, професора Німчука В.В., чл.-кор., доктора філологічних наук, професора Вихованця І.Р., доктора філологічних наук, професора Городенської К.Г. у 2002 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського була заснована наукова школа з дослідження проблем категорійної граматики.

У центрі наукових інтересів школи — фундаментальні напрацювання в галузі вивчення категорійної системи української мови, зокрема:

- формально-синтаксична структура простого речення на основі вивчення сполучально-валентнісних параметрів слів повнозначних частин мови;
- абсолютивно-релятивний потенціал повнозначних слів української мови;
- обов'язкові та факультативні компоненти прислівної залежності;
- семантичні єдності повнозначних слів та їхня «граматикалізація»;
- семантико-функціональні особливості повнозначних слів;
- ієрархія компонентів формально-синтаксичної структури простого речення.

Подальша робота наукової школи передбачає:

- поглиблення теоретичних засад актуальних проблем української граматики;
- екстраполяція методики дослідження на систему англійської мови;
- координація граматичних досліджень мовознавчих кафедр регіону;
- виявлення перспективних випускників педуніверситету і сприяння їхній науковій діяльності;
- надання науково-методичної допомоги з питань граматики органам освіти й державним адміністраціям області та міста, молодим науковцям;
- сприяння розвитку інтересу учнівської та студентської молоді, молодих науковців до актуальних проблем української граматики.

Особливий інтерес членів наукової школи професора Іваницької Н.Л. зосереджений на проблемних, дискусійних питаннях, що не мають однозначного тлумачення в сучасній лінгвістичній теорії. Це передусім проблеми, що стосуються стану й перспектив розвитку сучасної граматичної науки, пов'язані з багатоаспектним розумінням категорійної природи граматичних одиниць, у тому числі й таких, що мають міжрівневий статус. Сконцентровано увагу на потенційних можливостях повнозначного слова щодо його участі в утворенні компонентів (членів) речення й моделюванні формально-синтаксичної та (частково) семантико-синтаксичної структури речення.

Повнозначне слово в теорії, яку «сповідує» проф. Іваницька Н.Л., — це, з одного боку, найменування фактів дійсності або сприймань, думок, почуттів людини, викликаних цими фактами, а з іншого, — носій активної чи пасивної валентності. Семантичний потенціал повнозначного слова, що виявляється як сукупність його валентнісних (сполучальних) параметрів, на думку вченого, є основою структури й семантики словосполучень і речень на рівні їхньої семантичної та граматичної інтерпретації. Повнозначне слово з притаманними йому ознаками, що розкриваються на синтагматичній осі сполучуваності, є найголовнішим прогностувальним елементом структури словосполучення, сполучення слів і речення в багатоаспектному виявленні їхньої внутрішньої природи. Згідно із цією теорією слово кваліфікують як невід'ємну складову всієї синтаксичної науки про речення, словосполучення, зв'язки слів.

Запропоновані керівником школи проф. Іваницькою Н.Л. теорії, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під назвами «сполучуваність», «валентність», «дистрибуція», «інтенція», «семантична вибірковість», «семантична потенція». Хоча кожен із термінів стосується певного об'єкта дослідження, використовується найчастіше для опису лексичних властивостей слів, усі вони мають спільну ознаку, що лежить в основі виникнення відповідних теорій, —

наявність у повнозначних словах потенційних можливостей, які реалізуються в контексті, — вступати чи не вступати в сполучуваність з іншими словами чи словоформами. Система прислівних зв'язків у кожній мові є досить складною. На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними словами їхньої семантики впливає частиномовна приналежність, морфологічний склад (особливо наявність в українських словоформах префіксів), відношення мотивованості значення. Автор переконливо довела, що більшість слів української мови мають потенційну здатність реалізувати семантику лише в сполученні з іншими словами.

Розроблені колективом школи концептуальні положення формально-синтаксичної (позиційної) структури простого речення поглиблені, дещо переосмислені у зв'язку з фундаментальним вивченням природи повнозначного слова в аспекті виявлення його автосемантичних/синсемантичних параметрів.

Концепція ранжування повнозначних слів за ступенем реалізації їхнього семантичного потенціалу лягла в основу дисертаційних, магістерських і дипломних робіт. Незважаючи на досягнення в проблемі автосемантичних та синсемантичних властивостей повнозначних слів, у цій лінгвістичній сфері залишається ще чимало «відкритих» питань.

Нові теоретичні положення як результат роботи наукової школи з проблем категорійної граматики проф. Іваницької Н.Л. активно входять у сучасну граматичну теорію. Це засвідчують регулярні покликання на монографії, посібники, наукові статті керівника школи, а також на наукові праці її учнів.

Проф. Іваницька Н.Л. завжди наголошує на тому, що граматичний лад мови складає первинну, «вершинну» ланку наукових досліджень, концентруючи складну систему традиційних, сучасних, нових чи оновлених підходів до вивчення мови.

Промовистим результатом роботи наукової школи під керівництвом проф. Іваницької Н.Л. є захист кандидатських дисертацій: В.А. Тимковою, Л.В. Прокопчук, Л.М. Коваль, Н.І. Кухар, Т.В. Савчук, В.М. Каленичем, Ю.Б. Лебедь, С.Ю.Ілініч. Сьогодні проф. Іваницька Н.Л. здійснює керівництво науковими дослідженнями аспірантів Л.В. Завальнюк («Семантико-граматичний потенціал інфінітивних форм українського дієслова»), О.О. Бондар («Співвідношення синтетизму й аналітизму у формально-синтаксичній структурі простого речення української мови»).

Проф. Іваницька Н.Л. видала низку наукових праць із категорійної граматики. Загалом таких публікацій понад 200, але вражає передовсім не кількість, а різноплановість тематики. Коло зацікавлень дослідниці надзвичайно широке. Поруч зі значним масивом наукових праць, присвячених теоретичним проблемам синтаксису («Двоскладне речення в українській мові», «Синтаксис простого речення: складні випадки аналізу», «Теоретичний синтаксис української мови. Частина 1», «Наукові основи вивчення синтаксису простого речення», «Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення», «Повнозначне слово в його проекції на денотат», «Нариси із синтаксису української мови», «Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці»), є немало цінних методичних публікацій – вказівок, рекомендацій, методик аналізу різних мовних явищ («Статистика в мові і для мови», «Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці» та ін.).

У сфері інтересів Ніни Лаврентіївни також перебувають новітні методи і прийоми викладання мови. Зокрема, завдяки напруженій роботі колективу авторів, очолюваного науковцем, вийшла серія посібників із різних розділів сучасної української мови з програмним забезпеченням, а також створено пакет комп'ютерних навчально-контролюючих програм «Україночка». Професором Іваницькою Н.Л. зроблено значний унесок у методіку використання алгоритмів на уроках української мови (серія з 16 друкованих й електронних посібників із застосуванням алгоритмів на уроках української мови, навчальний посібник «Алгоритми в практиці вивчення української мови»), у розробці яких брали активну участь досвідчені викладачі-філологи, які зараз працюють на різних кафедрах

університету (проф. Павликівська Н.М., проф. Завальнюк І.Я., доц. Лапшина І.М., доц. Слободинська Т.С., доц. Холковська І.Л., доц. Костюк А.В., доц. Куш О.П., ст. викл. Савчук Т.В., викл. Гонтар Т.Ф.).

Ніна Лаврентіївна znana не лише у Вінницькій області. Два проекти з проблем комп'ютерного освоєння української мови під її керівництвом та у співаторстві із доц. Лапшиною І.М. в 1995 р. отримали призові місця на конкурсі, організованому Міністерством освіти України та міжнародним фондом «Відродження» в рамках програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Концептуальні засади категорійного синтаксису української мови як фундаменту розвитку сучасної граматичної теорії проф. Іваницька Н.Л. апробує, поглиблює й розвиває в курсах «Сучасні теорії категорійної граматики», «Словесна номінація денотатів в українській та англійській мовах». Разом із молодими дослідниками, аспірантами, здобувачами, магістрантами аналізує мовні матеріали українського й англійського дискурсу. Результатом такої роботи є низка наукових розвідок, опублікованих у всеукраїнських фахових виданнях, університетському збірнику «Наукові записки. Серія: Філологія», який вона заснувала в 1999 р. і є головним редактором (вийшло 15 випусків), інститутському збірнику «Філологічні студії» та кафедральному збірнику «Методичний пошук учителя-словесника».

Н.Л. Іваницька завжди з радістю й гордістю наголошує, що, крім багаточисельних опонувань кандидатських дисертаційних робіт із граматики, вона мала приємну нагоду виступати офіційним опонентом на захисті дисертацій із граматики на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук проф. Городенської К.Г. (м. Київ), проф. Соколової С.О. (м. Київ), проф. Загнітка А.П. (м. Донецьк), проф. Мірченка М.В. (м. Луцьк), проф. Скаба М.С. (м. Івано-Франківськ), проф. Шинкарука В.Д. (м. Київ), проф. Степаненка М.І. (м. Полтава), доц. Кульбабської О.В. (м. Чернівці), доц. Баган М.П. (м. Київ), які тепер очолюють відділи в Інституті української мови НАН України (проф. Городенська К.Г., проф. Соколова С.О.) та працюють на відповідальних посадах у різних навчальних закладах України (проф. Степаненко М.І. — ректор Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка; чл.-кор. НАН України, проф. Загнітко А.П., проф. Мірченко М.В., проф. Скаб М.С., проф. Шинкарук В.Д. — завідувачі профільних кафедр).

Наукові досягнення в розбудові й утвердженні ідей наукової школи, вважає Н.Л. Іваницька, були б не можливими без людей, із якими вона пліч-о-пліч працювала у Вінницькому державному педагогічному університеті, — доктора філологічних наук, професора Дудика П.С. (тривалий час очолював кафедру української мови); кандидата педагогічних наук, доцента Теклюк В.Я. (була директором інституту філології й журналістики та завідувачем кафедри методики філологічних дисциплін), доктора філологічних наук, професора Рибінцева І.В. (упродовж багатьох років був завідувачем кафедри російської літератури); доктора філологічних наук, професора **Борщевського В.М.** (очоловав кафедру української літератури). За співпрацю, за набутий досвід вдячна також викладачам: кандидату філологічних наук, доценту **Поленку М.Т.** (очоловав кафедру української мови), кандидату філологічних наук, доценту **Горній П.Г.**, кандидату філологічних наук, доценту Квашуку А.Г., кандидату філологічних наук, доценту **Нелюбовій І.Ф.**, кандидату філологічних наук, доценту **Єрмаковій С.Д.** кандидату філологічних наук, доценту Аврух Д.Д., кандидату філологічних наук, доценту **Чилікіній Н.Г.**, кандидату філологічних наук, професору **Дацюку І.І.** (був деканом філологічного факультету), кандидату філологічних наук, доцент Богачуку В.В. (був джаном філолоічного факультету), ст. викл. **Тимофесівській І.П.**

Справжніми авторитетами для неї слугують невтомні трудівниці університету, молоді науковці-філологи, доктори філологічних наук: завідувач кафедри української мови, професор Павликівська Н.М., професор Завальнюк І.Я. (завідувала кафедрою стилістики й культури мови).

Визнанням наукових здобутків, досягнутих успіхів творчого наукового колективу граматичної школи проф. Іваницької Н.Л. є результати конкурсного відбору проектів фундаментальних досліджень на 2012-2014 рр, проведеного Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України. Її науковий проект *«Повнозначні слова української та англійської мов: семантика, функції»* оцінено високим балом і включено до держбюджетної тематики фундаментальних досліджень (Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1241 від 28.10.2011р.).

Мовознавчі ідеї професора Іваницької Н.Л. знайшли гідне продовження в науковій діяльності її учнів та тих, які пройшли відповідний науковий гарт у цій науковій школі.

Тимкова Валентина Андріївна — кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та іноземних мов Вінницького національного аграрного університету, автор більше 80 наукових та навчально-методичних публікацій, у тому числі монографії (*«Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові»*) та співавтор чотирьох навчальних посібників із грифом МАП та МОН України. У 2007 р. захистила кандидатську дисертацію *«Речення з предикатами якості в українській мові»*.

Прокопчук Людмила Володимирівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського, автор понад 60 публікацій із проблем теорії граматики й лінгводидактики. У 2000 р. захистила кандидатську дисертацію *«Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення»*. У співавторстві з проф. Дудиком П.С. у 2010 р. видала *«Синтаксис української мови»*, рекомендований Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів.

Іваницька Наталя Борисівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету; автор понад 100 публікацій із проблем категорійної граматики української та англійської мов. У 2000 р. захистила кандидатську дисертацію *«Абсолютивні дієслова української мови: семантика, функції»*. Видала дві монографії *«Функціонально-семантична класифікація абсолютивних дієслів в українській та англійській мовах»* (Київ, 2004, 192 с.) та *«Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика»* (Вінниця, 2011 р. — 636 с.).

Коваль Людмила Михайлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського, автор понад 60 публікацій, у тому числі низки посібників із теорії та методики викладання синтаксису сучасної української літературної мови в умовах кредитно-трансферної системи організації навчання. У 2004 р. захистила кандидатську дисертацію *«Інформативно недостатні слова української мови: семантика, функції»*. Її працю *«Модульний курс синтаксису простого речення в українській мові»* рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. З 2011 р. Л.М. Коваль навчається в докторантурі ВДПУ й працює над докторською дисертацією на тему *«Категорія головного компонента односкладного речення в між'ярусних співвідношеннях»*. Із 01.10.2011 р. є стипендіатом іменної стипендії Кабінету Міністрів України для молодих учених.

Кухар Ніна Іванівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського, заступник директора Інституту філології й журналістики з навчально-методичної роботи, автор понад 40 публікацій із теорії синтаксису української мови. У 2005 р. захистила кандидатську дисертацію *«Типологія факультативних прислівних компонентів речення»*.

Савчук Тетяна Василівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, автор понад 25 публікацій із проблем теоретичного синтаксису. У 2006 р.

захистила кандидатську дисертацію «*Функціонально-семантичні параметри релятивних дієслів української мови*».

Каленич Володимир Миколайович — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, автор понад 30 публікацій із проблем сучасного категорійного синтаксису. У 2006 р. захистив кандидатську дисертацію «*Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові*».

Лебедь Юлія Борисівна — кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, автор близько 20 публікацій із проблем сучасного синтаксису й лексикології. У 2010 р. захистила кандидатську дисертацію «*Семантико-синтаксична типологія обов'язкових прислівних компонентів речення*».

Ілініч Світлана Юрійвна — асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, автор 13 публікацій із проблем сучасної юридичної лінгвістики. У 2012 р. захистила кандидатську дисертацію «*Синтаксичні параметри законодавчого тексту*».

Бондар Ольга Олександрівна — асистент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, автор понад 15 публікацій із проблем сучасного синтаксису та лексикології. Закінчує роботу над кандидатською дисертацією «*Співвідношення синтетизму й аналітизму у формально-синтаксичній структурі простого речення української мови*».

Усі вони є гідними продовжувачами славної наукової традиції, до якої завжди з великою повагою звертається проф. Іваницька Н.Л. Своїми великими вчителями професор вважає доктора філологічних наук, професора **Жовтобрюха Михайла Андрійовича** (наукового керівника кандидатської дисертації); академіка, доктора філологічних наук, професора **Русанівського Віталія Макаровича** (наукового консультанта докторської дисертації); доктора філологічних наук, професора **Перебийніс Валентину Сидорівну** (постійного консультанта й порадника з проблемних питань розвитку філологічної науки). Авторитетами в справі подальшої розбудови наукової граматичної школи у Вінниці завжди слугують чл.-кор. НАН України, доктор філологічних наук, професор **Загнітко А.П.**, чл.-кор. НАН України, доктор філологічних наук, професор **Вихованець І.Р.**, доктор філологічних наук, професор **Городенська К.Г.**, доктор філологічних наук, професор **Гуйванюк Н.В.**, доктор філологічних наук, професор **Степаненко М.І.**

Вагомим життєвим надбанням проф. Іваницької Н.Л. є її друга базова освіта «Англійська мова». Екстраполяція наукових ідей категорійної граматики української мови на систему англійської мови (зокрема на синтагматику повнозначних слів), сприяла виданню низки навчальних словників-довідників (автори: **Савчук Т.В.**, **Іваницька Н.Б.**, **Драч-Лебедь Ю.Б.**, **Ружанська-Завальнюк Л.В.**, **Цибульська Л.І.**), які склали потрібну джерельну базу для нових навчальних курсів, а також для подальших наукових розвідок у плані вивчення номінацій відповідних денотатів словоназвами української та англійської мов.

Професор Іваницька Н.Л. завжди дбала про те, щоб власні наукові напрацювання й результати наукових пошуків учнів мали практичну цінність у підготовці висококваліфікованих фахівців – учителів-філологів та майбутніх науковців. Тому невід'ємною складовою такої підготовки вона вважає впровадження результатів наукових досліджень у практику вивчення української мови в різних типах навчальних закладів. Проблематика досліджень керівника та провідних учених-граматистів поглиблюється в наукових пошуках магістрантів, аспірантів, у науково-дослідній роботі з обдарованими студентами старших курсів.

За активне стимулювання такої праці й практичну допомогу в підготовці й виданні посібників та в організації навчально-методичних заходів, спрямованих на практичне втілення наукових ідей граматичної школи проф. Іваницька Н.Л. постійно дякує кандидату фізико-математичних наук, доценту **Подолянчуку С.В.** (працював проректором із наукової роботи

ВДПУ), доктору педагогічних наук, професору **Куцевол О.М.** (очолювала кафедру методики філологічних дисциплін), кандидату філологічних наук, доценту, директору Інституту іноземних мов ВДПУ **Ямчинській Т.І.**

Особливо значущою в організації наукової діяльності граматичної школи є допомога ректора університету, академіка Академії вищої освіти, доктора педагогічних наук, професора, почесного працівника Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського **Шестоपालюка Олександра Васильовича**. Проф. Іваницька Н.Л. щиро вдячна йому та адміністрації рідної Alma-mater за постійну увагу й підтримку.

Наукова школа з категорійної граматики професора Іваницької Ніни Лаврентіївни закладає глибокий фундамент для майбутнього подальшого розвитку лінгвістичної науки на Поділлі, задає тон науково-дослідної роботи інституту філології й журналістики та університету загалом, сприяє підготовці майбутніх висококваліфікованих наукових кадрів.

Руснак І.Є.,
доктор філологічних наук, професор,
проректор із наукової роботи,
завідувач кафедри української літератури
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

ЗАЛЮБЛЕНИЙ У РІДНЕ СЛОВО (мовознавча школа професора **ДУДИКА Петра Семеновича**)

Із величезної когорти словесників Поділля (та й України загалом) знайдеться чимало вдячних за глибокі знання рідної мови й педагогічну майстерність, передані талановитим науковцем, висококваліфікованим викладачем, істинним інтелектом, великим життєлюбом, яким є **Дудик Петро Семенович**, доктор філологічних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Тисячі, десятки тисяч учителів-філологів згадують його залюбленість у слово і свій фах, бо і їм прищеплював любов до рідного слова, витлумачував глибини мовознавчої науки, формував засади теоретичного мислення, демонстрував своїм мовленням багатство й велич української мови.

Народився Петро Семенович 10 червня 1926 року в селі Косинь, тепер Владавського повіту Люблінського воєводства (Польща). До 1939 року закінчив 5 класів Косинецької сільської школи. Навчання там велося тільки польською мовою. Навіть під час перерв учителі (а їх було двоє) не дозволяли розмовляти «по-своєму» — місцевим спольщено-українським діалектом.

Після семи років навчання юнак не вмів ні читати, ні писати по-українськи, не знав ні про Тараса Шевченка, ні про Івана Франка. Про те, що він – українець, дізнався тільки в 1942 році, коли почав навчатися в Холмській гімназії, де працювали переважно колишні викладачі, серед них і професори Львівського університету, які з різних причин опинилися за межами УРСР. Зокрема історію викладав учений європейського рангу Мирон Кордуба, а старогрецьку мову – Михайло Білик (до того – директор Львівської гімназії). Латинській і грецькій мовам відводилося по 4-5 уроків на тиждень, німецькій – 4 уроки. У Холмському соборі щастило слухати проповіді відомого єпископа Іларіона (Івана Огієнка), які вражали своєю переконливістю, незвичною науковою глибиною, простотою викладу зачаровували зовсім ще юних гімназистів.

У вересні 1945 року Петро Дудик став студентом тодішнього Ровенського державного учительського інституту, який з відзнакою закінчив у 1947 році. Півроку (з вересня 1947 по лютий 1948 року) працював учителем української мови і літератури в Рівненській фельдшерсько-акушерській школі. Одружившись, переїхав до Дніпропетровська. Там виявив неабияку працездатність: працюючи з повним навантаженням у двох дніпропетровських школах, водночас за два з половиною роки екстерном закінчив із відзнакою Дніпропетровський державний університет за спеціальністю «українська мова та література». Успішно склавши вступні іспити (зі спеціальності – академіку Л.А. Булаховському), 1 вересня 1951 року став аспірантом Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук (спеціальність «українське мовознавство»).

Після закінчення аспірантури, упродовж 1954-1972 рр., працював у Полтавському педагогічному інституті ім. В.Г. Короленка, пройшовши щаблі професійного зростання від старшого викладача до проректора цього вищого навчального закладу (старший викладач кафедри української мови, з 1958 – доцент, завідувач кафедри української мови, з 1961 – проректор з навчальної та наукової роботи, а з 1966 – проректор з наукової роботи).

Протягом 1972–1994 рр. – Петро Семенович завідував кафедрою української мови у Вінницькому педагогічному інституті, успішно поєднуючи викладацьку, адміністративну та наукову роботу, а з 1995 р. обіймав посаду професора цієї кафедри. Мудрому завідувачеві вдавалося не тільки залучати всіх до науково-педагогічної діяльності, а й підтримувати дружню теплу атмосферу в стосунках між колегами. Під його керівництвом кафедра мала вагомі досягнення в підготовці вчителів-словесників середньої школи. Професор Дудик П.С. приділяв значну увагу зв'язкам зі школами, консульгував учителів міста й області, виступав із лекціями на обласних і районних семінарах для вчителів, брав активну участь у педагогічних конференціях.

Високоповажний і високоавторитетний педагог, незвичайний оратор, він уміє викликати бажання пізнавати мову як людський феномен. Завжди дотримується наукового етикету. Повсякчас поважає факти, виваженість суджень й оцінок, вміє делікатно вказати на помилки та висловити поради. Не нав'язуючи власних поглядів на ту чи іншу наукову проблему, де потрібно, скеровує влучними запитаннями, доречними зауваженнями, дає змогу самим дійти правильного рішення. Будучи знаним ученим і відповідальним адміністратором, цінує насамперед людські стосунки, ставить на перше місце особистість із її внутрішнім світом, переживаннями та власним поглядом на світ. Він завжди готовий вислухати, дати не тільки фахову, а й мудру життєву пораду.

Петро Семенович однаково з повагою ставиться до студента-першокурсника й до авторитетного науковця. Мудрий педагог завжди готовий підтримати талановиту молодь, сприяє інтелектуальному розвитку юних дослідників, уміє зацікавити їх, спрямувати на досягнення власних здобутків у науковій праці.

Із жовтня 1996 р. П.С. Дудик – професор кафедри української мови Національного державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, також завідував кафедрою стилістики цього вишу. Через два роки повертається до Вінниці, яка стала для нього рідним містом. Із 1998 р. учений знову працює на лінгвістичних кафедрах Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (професор кафедри української мови; з 2004 р. – професор кафедри стилістики й культури мови). У 2006 р. проф. Дудик П.С. переходить на кафедру журналістики, на чолі якої стає наступного року, а з 2009 р. і до сьогодні успішно працює тут на посаді професора.

Професор Дудик П.С. читав основні лінгвістичні курси для студентів філологічних спеціальностей: «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Сучасна українська літературна мова», «Основи культури мови», «Стилістика»; зараз викладає дисципліну «Практична стилістика», спецкурси для студентів-журналістів, керує кандидатськими дисертаціями, курсовими, дипломними роботами на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», «магістр», консультує докторантів.

У філології талановитість – це насамперед відданість, сумлінність і послідовність, кропітка праця на далеку перспективу, сувора дисципліна пошуку й фіксації матеріалу, уважність до деталей і точність.

Варто належно поцінувати науковий доробок професора П.С. Дудика. Працездатність його з віком не тільки не послаблювалась, а зростала. У квітні 1955 року він захистив кандидатську дисертацію на тему «Неповні та еліптичні речення в сучасній українській літературній мові». Головою лічильної комісії був П.Г. Тичина, а в засіданні Вченої ради брали участь академіки Л.А. Булаховський, М.Т. Рильський, О.І. Білецький, М.П. Бажан. У 1958 році цю дисертацію повністю опубліковано в академічному збірнику «Дослідження з синтаксису української мови».

П.С. Дудик – людина, яка продукує наукові ідеї, яка завжди дбає за розбудову лінгвоукраїністики. У червні 1973 року Петро Семенович захистив дисертацію в Інституті мовознавства імені О.О. Потебні, здобувши науковий ступінь доктора філологічних наук, а в грудні 1974 йому присвоєно вчене звання професора. Докторська дисертація «Синтаксис сучасного розмовного українського літературного мовлення» незабаром після захисту опублікована як монографія.

У 1985 році з'явилося не лише наукове, а й державне визнання – Президія Верховної Ради присвоїла Петрові Семеновичу звання Заслуженого працівника вищої школи.

Знаний в Україні мовознавець і методист зробив помітний внесок у вивчення української мови та методики її викладання. На сьогодні професор Дудик П.С. у своєму науковому доробку, крім вищезгаданих дисертацій, має понад 200 публікацій, 15 із них – це монографії, підручники, посібники. Петро Семенович є також відповідальним редактором кількох науково-навчальних праць. Упродовж багатьох років був членом спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій у Дніпропетровському національному університеті та Ужгородському національному університеті. Не один його аспірант чи колега став кандидатом філологічних наук. Дудик П.С. був членом редакційних колегій 27 збірників наукових праць, рецензував наукові монографії, підручником і посібником для середньої і вищої школи. Коло наукових інтересів невтомного дослідника охоплює всі галузі філологічних знань. Монографії і науково-теоретичні, науково-прикладні статті, науково-популярні видання лінгвіста належать до тих, на які постійно покликаються, вони стають теоретичним підґрунтям для подальших студій інших дослідників мови.

Науковий доробок ученого складають численні праці із синтаксису сучасної української мови («Неповні речення в сучасній українській мові» – К., 1958; «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» – К., 1972 (у співавт.); «Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення» – К., 1973; «Словосполучення в українській літературній мові» – К., 1998; «Просте ускладнене речення» – Вінниця, 2002); підручники і посібники для педагогічних ВНЗ («Вступ до мовознавства» – К., 1974 (у співавт.); «Сучасна українська мова: Збірник вправ для лабораторних занять» – К., 1987 (у співавт.); «Із синтаксису простого речення» – Вінниця, 1999; «Стилістика української мови» – К., 2005; «Сучасна українська

мова: *Завдання і вправи*» – К., 2007 (у співавт.); *«Синтаксис української мови»* – К., 2010 (у співавт.); підручники (*«Українська мова для 7-8 кл.»* – К., 1978 (у співавт., 23 перевидання); *«Українська мова: підручник для педучилищ»* – К., 1994 (у співавт.) і посібники для середньої школи (*«Вивчення української мови в 7 класі»* – К., 1979; *«Вивчення української мови у 8 класі»* – К., 1981).

Усім працям Петра Семеновича властива доступність викладу найскладнішої лінгвістичної теорії, довершена стилістична естетика слова і виразу, що свідчить про глибокі, без перебільшення енциклопедичні знання автора, а також вияв поваги до читачів із різним рівнем освіти й лінгвістичної підготовки.

Професор Дудик П.С. належить до тих людей, яким вдалося зреалізувати прагнення до осягнення світу через мову, вибудувати цілу філософську концепцію вивчення мови як феномену творчої діяльності людства. Проблематика його досліджень пов'язана переважно з теоретичними питаннями науки про мову. Уже понад тридцять років першокурсники-філологи опановують основи мовознавства за навчальним посібником *«Вступ до мовознавства»*, підготовленим у співавторстві із С.І. Дорошенком. В академічній праці *«Сучасна українська літературна мова. Синтаксис»*, за загальною редакцією акад. І.К. Білодіда, Петрові Семеновичу належать розділи: *Односкладні речення. Неповні речення. Еквіваленти речень. Приєднувальні конструкції.*

Протягом творчого життя проф. Дудик П.С. брав участь у розв'язанні різних актуальних проблем лінгвістичної україністики, не був байдужим і до організації навчального процесу в середній і вищій школі. Він знаний не лише в академічних колах мовознавчої спільноти України, а й шанований усією вчительською громадою. Опубліковані у співавторстві підручники й посібники стали свого часу надзвичайно цінними для вчителів української мови, украй необхідними їм у повсякденній діяльності.

Окрему сторінку в науковому доробку дослідника займають публікації, присвячені стилістичним аспектам мовних одиниць, культурі мовлення. Узагальненням багаторічної праці проф. Дудика П.С. в цій галузі став навчальний посібник *«Стилістика української мови»* (з грифом МОН України), у якому автор по-новому розглядає актуальні проблеми української лінгвостилістики: основні структурні компоненти і стилістичні можливості мови, стилістика мови і стилістика мовлення, стилістичні норми, стилі і форми мови тощо. У роботі вчений інтерпретує стилістику мовних одиниць: особливості фонетичних засобів стилістики, стилістичні можливості лексичних і фразеологічних одиниць, функціональну специфіку словотворчих, морфологічних та синтаксичних засобів. Із урахуванням сучасних потреб і тенденцій вивчення стилістики системно проаналізовано комунікативні особливості мовлення.

Серед публікацій П.С. Дудика є чимало праць, присвячених проблемам дослідження художнього слова. Наукові пошуки мовознавця концентрувалися навколо вивчення ідіостилю таких письменників: І. Котляревського, Панаса Мирного, І. Франка, М. Коцюбинського, Олеса Гончара та ін.

Залишаючись відданим синтаксису та маючи значні напрацювання в цій галузі, проф. Дудик П.С. видає підручник *«Синтаксис української мови»* (у співавторстві), рекомендований Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів (2010). З-поміж значної навчально-методичної літератури, присвяченої українському синтаксису, праця вирізняється власним авторським баченням лінгвальної природи синтаксичних одиниць, багатим ілюстративним матеріалом, доступністю і переконливістю викладу, розрахована не лише на фахівців-філологів і студентів, а й усіх, хто цікавиться синтаксисом української мови і прагне вдосконалити своє мовлення.

Проф. Дудик П.С. керував науковою школою, яка активно розробляла наукову тему *«Вивчення проблем сучасної української літературної мови, її синтаксичної будови та методики викладання української мови у ВНЗ і в середній школі»*: галузь науки – сучасна

українська мова з методикою її викладання: а) у навчальних закладах вищої школи; б) у педагогічних училищах; в) у середній загальноосвітній школі. Із цієї проблематики опубліковано 4 монографії та 11 навчальних посібників для вищої і середньої школи (6 посібників мають гриф Міністерства освіти і науки України), близько 200 статей, тез наукових доповідей, програми з фахових дисциплін для філологічних факультетів педагогічних інститутів.

Під науковим керівництвом проф. Дудика П.С. підготовлено й успішно захищені 6 кандидатських дисертацій та одну докторську дисертацію доц. Слободинської Т.С. (тема «Функціонально-семантична категорія таксису в українській мові»). Виступав офіційним опонентом на захисті 63 кандидатських дисертацій і 17 докторських дисертацій (з україністики, русистики, з питань загального мовознавства і з методики викладання української мови у ВНЗ і середній школі). Брав активну участь в організації і проведенні різного рівня наукових і науково-методичних конференцій в університетах: Полтавському, Вінницькому, Національному педагогічному ім. М.П. Драгоманова.

Дудик П.С. – один із благословенного роду романтиків у мовознавстві: він любить мову й науку про неї, уміє милуватися словом, дослухатися до нього. Людина великої душі, Петро Семенович залоблений в українську культуру, у розкіш українського слова, хоча його з дитинства і намагалися по-насилницькому переконати в меншовартості всього українського. Проте є ще біль у його серці, яке щиро і віддано любить Україну. За роки радянської влади українську інтелігенцію такою мірою зросійщено, що в багатьох її представників майже не залишилося почуття національної гідності. Нерідко, за кордонами, може, творчий геній багатьох учених і має більші можливості для розвитку і реалізації, ніж у незалежній Україні, але все це діятиме на користь чужої держави і збагачуватиме саме чужу, а не рідну країну, якій сьогодні так потрібні світлі голови, роботящі руки і люблячі серця.

Навіть у столиці (!) переважає російська мова! І це непокоїть Петра Семеновича, хоча він й усвідомлює, що до української мови в Україні таки поступово повертаються. Щоправда, таке повернення для багатьох наших українців якесь штучне, неприродне, не вистраждане й не жадане. Тому й вчить професор своїх студентів не лише тонкощів мови, а й розуміння її сутності як елемента чистої і безсмертної української душі. Вчить усвідомлювати, що учитель рідної мови – це значно більше, ніж просто вчитель: він не тільки навчає юних бути грамотними, а й відкриває їм душу багатостраждального, але нескореного народу.

Петро Семенович Дудик має низку кваліфікаційних і почесних звань: доктор філологічних наук (1974), професор (1975), Відмінник народної освіти (1982), Заслужений працівник вищої школи України (1985), Заслужений працівник Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2002), Почесний працівник Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2003), його неодноразово було відзначено почесними грамотами та подяками, й основна з них – медаль «За заслуги перед Вінниччиною» (2012).

Каленич В.М.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри журналістики
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

Слободинська Т.С.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

І. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАТЕГОРІЙНОГО ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

*Ніна Іваницька
(Вінниця)*

УДК 808.3.801.5.01

ДОКАТЕГОРІЙНЕ → КАТЕГОРІЙНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ОЗНАКИ «АВТОСЕМАНТИЗМ/ СИНСЕМАНТИЗМ» У СФЕРІ ПОВНОЗНАЧНИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Перш ніж наважитись розглядати “автосемантизм / синсемантизм” як лінгвальну категорію зі всіма властивими диференційними ознаками категорії в її традиційному й дещо оновленому потрактуванні, хотілося б бодай поверхово зупинитися на деяких роздумах, а то й висновках учених стосовно цієї проблеми.

У мовознавстві (та й не лише в мовознавстві) уже стало аксіомою тлумачити категорію як своєрідну абстрактну модель (узагальнення), що ґрунтується на протиставленні принаймні двох узагальнених відповідників (із меншим ступенем абстракції), експлікованих системою мовновиражальних засобів (форм вираження). Такі узагальнені варіанти отримали статус категорійних значень. Наприклад, категорія роду іменника української мови утвердилась як така на базі категорійних значень чоловічого, жіночого, середнього родів; категорія числа – на базі категорійних значень однини, множини; категорія виду – на базі категорійних значень доконаного й недоконаного виду; категорія способу на базі категорійних значень дійсного, умовного, наказового способу і т.д.

Цей список категорій можна було б продовжувати, взявши до уваги металінгвальну систему категорій і їхніх значень у межах різних частиномовних визначеностей.

У лінгвістичних категоріях простежується багатоярусний процес узагальнення: від слова – через категорійне значення – до категорії. Зрозуміло, що кожне слово постає узагальненою номінацією якоїсь позамовної реалії. Якщо орієнтуватися на повнозначні слова, наприклад, іменники, то такою позамовною реалією виступають предметні денотати, для номінації яких люди «вितворили» відповідні назви, що уже є першоелементом узагальнення. Так, вимовляючи, чуючи або читаючи слово «дерево», носії української мови чітко виокремлюють такий предметний денотат із властивими йому ознаками, хоча в кожній людині асоціативне поле формування поняття «дерево» буде різним.

В усіх випадках словесні номінації (слова) відтворюють узагальнений процес людської свідомості. Слова, отже, є первинним шаблоном узагальнення. Далі вже настає «лавиноподібна» процедура узагальнень, віддалених від денотативних ознак відповідних субстанцій. Починається процес «маніпулювання» узагальненнями першого порядку – словами – через виділення в них спільних ознак (здебільшого семантичних чи формальних).

Угрупувань слів на другому шаблі узагальнень є дуже багато. При цьому такі угруповання є доволі різноплановими залежно від критеріальних ознак, що складають вихідні положення відповідних узагальнень. Так, узагальненою ознакою, наприклад, в українських словесних номінаціях предметних денотатів, виступила ознака «рід», яка, об'єднавши словоназви, водночас розподілила їх на три групи за формальними показниками – закінченнями.

Неабияке значення в процесі узагальнень відіграє основна ознака, що виступає класифікаційною домінантою і постає такою, на базі якої творяться відповідні узагальнення.

Згадаймо хоча б поділ іменникових слів за ознаками: конкретність / абстрактність; власних назв / загальних назв; за родовою та числовою ознаками, класифікацію за відмінковою парадигмою.

В усіх цих і решті випадків відбувався процес відповідних класифікацій за ознаками, що так чи інакше протиставляються. Отримані в результаті класифікації групи мовних одиниць із властивою їм спільністю отримують теоретичне узагальнення у вигляді металінгвістичних назв, сукупність яких і складає теорію мови. Наприклад, словоформи *пишу, пишеш, пише; писатиму, писатимеш, писатиме* виявляють спільність у тому, хто виконує (буде виконувати) дії (особа, від імені якої йдеться у висловлюванні; чи особа, яка є сторонньою до суб'єкта висловлювання). У ракурсі таких протиставлень, як бачимо, значеннєвий статус узагальнення отримала *особа* як «реалізатор» відповідного процесу. Отже, у лінгвістиці з'явилися граматичні значення: першої особи, другої особи, третьої особи, безвідносно до кількісного представлення виконавців дії (пор.: *я пишу – ми пишемо* (перша особа); *ти пишеш – ви пишете* (друга особа); *він (вона, воно) пише – вони пишуть* (третя особа).

Спочатку зробимо кілька зауважень щодо основного предмета нашого дослідження – повнозначного слова, до якого зараз прикута увага як лексикологів, так і граматистів. Немає сенсу говорити про те, що словник будь-якої мови складають саме повнозначні слова, на фоні яких неповнозначні (службові) є порівняно малочисельними.

У повнозначному слові як основному елементі мови переплітаються семантика й граматика, сконцентровано чимало синтаксичних проблем, які постали в числі актуальних і недостатньо з'ясованих у сучасній граматичній науці. Багато з таких питань учені розв'язують у взаємодії різних концептуальних підходів, уточнюючи, конкретизуючи окремі частковості традиційної граматики, тим самим розвиваючи й поглиблюючи категорійну граматику з позицій сучасних підходів до інтерпретації лінгвістичних реальностей. Поглиблене вивчення повнозначного слова в сучасній лінгвістиці успішно поєднує найважливіші напрямки й підходи; семантичні й граматичні у їхній нерозривності. Граматичний компонент у слові розглядають як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємною категорійною сутністю.

Саме з цих позицій ми підходимо до аналізу повнозначних слів щодо вияву в них ознаки «автосемантизму / синсемантизму», що набуває статусу категорійності.

Така стадія розподілу цілого, протиставлення частин і є початком утворення найвищих узагальнень – категорій. Саме цілісна субстанція єдиного, здатного розподілятися на частини із ознаками протиставлення на спільній осі, уможливорює формування категорії. Виходячи з таких тривіальних загальних положень, можна перейти до аналізу заявлених у статті міркувань щодо категорії «автосемантизм / синсемантизм».

Насамперед зауважимо, що ознаки цієї категорії перебувають у площині міжрівневих визначень, зокрема в площині лексикології та граматики, і розглядаються нами в межах номінативної здатності слова відтворювати (називати) денотат і такої загальноприйнятої в морфології дихотомії, як поділ слів на повнозначні й неповнозначні.

Виходячи з цього, можна визначити основну мету, об'єкт та предмет статті, як і дослідження загалом. Метою дослідження є обґрунтування статусу автосемантизму / синсемантизму як категорійної ознаки у сфері повнозначних слів. Об'єкт дослідження – система категорій української мови. Предмет дослідження – повнозначні слова української мови в проекції на денотат. Дослідження виконано на матеріалі словоназв предметних та процесуальних денотатів (приблизно 2000 повнозначних слів).

У сучасному мовознавстві можна простежити три основних напрямки розвитку цієї теорії. Традиційно усталеним є поділ слів на повнозначні й неповнозначні, що принципово ґрунтується на лексичному значенні перших та відсутності його в неповнозначних (службових) словах.

Повнозначні слова ще традиційно називають словами «автономними», «автосемантичними», «категоремантичними», «повними», «основними», «самостійними», «лексикографічними». Лінгвістична сутність таких назв полягає в тому, що всі вони відтворюють найголовнішу ознаку

цієї групи слів – їхню здатність називати поняття і в такий спосіб відтворювати мовне членування дійсності.

Опозицію до повнозначних складають слова неповнозначні, або, як їх ще називають, «синсемантичні», «граматичні», «залежні», «неповнозначні», «несамостійні», «пусті», «синкатегорематичні», «формальні». Неповнозначні слова служать для вираження різних семантико-синтаксичних відношень між повнозначними словами. Як уже зазначалося, такий поділ слів на повнозначні та неповнозначні є на сьогодні хрестоматійною істиною, яка, проте, в окремих її частковостях постійно зазнає критики й переглядається. Ідеться, зокрема, про суперечності стосовно значення слів-прийменників, розбіжності в поглядах учених на допоміжні дієслова та дієслівні зв'язки у складених присудках, принципово нове тлумачення частин мови (І.Р. Вихованець, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька).

На засадах теорії «автосемантизму - синсемантизму» було започатковане й успішно розвинуте вчення про аналітизм компонентів синтаксичної структури речення в її формально-граматичному аспекті (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, М.В. Мірченко, А.П. Загнітко, А.П. Грищенко, Т.В. Савчук, Н.І. Кухар, Л.М. Коваль, Ю.Б. Лебедь, Н.Б. Іваницька).

У цьому аспекті сфера теорії обмежується рамками повнозначних слів: автосемантизм-синсемантизм кваліфікують як одну з диференційних ознак повнозначних слів, яка виявляється на основі встановлення їхніх сполучувальних особливостей. Істотно, що в цьому ракурсі дослідники акцентують увагу переважно на дієслові. Такі дослідження особливо активізувалися у зв'язку з розвитком учення про валентність. У центр уваги перенесено дієслова щодо ступеня вияву в них ознак автосемантизму/синсемантизму, поглиблено розуміння основної характеристики цієї традиційно усталеної властивості дієслова.

Спробуємо показати і прокоментувати це на прикладах деяких українських дієсловоназв. Елементарне порівняння дієслів *світити* (*Сонце світить*) і *впроваджувати* (*Викладач впроваджує нові технології в навчальний процес*) засвідчує, що, будучи повнозначними, ці словоназви по-різному реалізують семантику. Повнозначне слово *світити* відтворює закладений у ньому зміст власним фонемним складом, а для реалізації семантики словоназви *впроваджувати* потрібен відповідний контекст - залежні від нього повнозначні слова в певних граматичних формах. Саме ця ознака повнозначних слів, що виявляється на межі лексикології та граматики, дала підстави ученим провести внутрішньочастиномовний розподіл повнозначних слів за їхньою семантико-граматичною природою.

У свій час Л.В. Щерба розмежовував абсолютні та відносні значення слів (за нашою термінологією «автосемантичні» й «синсемантичні» повнозначні слова) [12], чеський мовознавець В. Шмілауер називав слова з достатнім семантичним наповненням «абсолютивними», а слова, що потребують поширення іншими лексемами, – «релятивними». Г.О.Золотова виділила в повнозначних словах таку специфічну ознаку, як «ступінь семантичного наповнення», на основі якої відбувається градація сили підрядного зв'язку, і в такий спосіб формалізується семантична характеристика повнозначного слова [8, с. 35]. На цій підставі учений виокремила абсолютивні дієслова як такі, що вже на рівні словосполучення виявляють автосемантичну природу, реалізуючи слабкий (факультативний) зв'язок із залежними від них словами.

Автосемантичні /синсемантичні властивості повнозначних слів нерідко пов'язують із відповідним поділом сем на безвідносні й релятивні. Р.М. Гайсина зауважує: «Семи виступають безвідносними чи абсолютивними, якщо вони виражають поняття про власні, безвідносні ознаки денотата, тобто такі ознаки, які характеризують предмет сам по собі, відрізняючи його від іншого» [4, с.17].

Автосемантию і синсемантию як інтегральні критерії мовних одиниць, що ґрунтуються на значенні, часто виводять за межі слова і поширюють на одиниці вищих рівнів мовної структури. Так, Є.В. Гулига автосемантию витлумачує як «здатність мовної одиниці виражати

значення (для слова) незалежно від інших лексичних одиниць, контексту (ситуації) чи висловлювання (для речення) [5].

Глобальну проблему автосемантиї - синсемантиї, частковим виявом якої є абсолютивність / релятивність семантики повнозначного слова, розв'язують у сучасному мовознавстві в розрізі проблем багатоаспектної структури речення, зокрема формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та власне-семантичної структури простого речення дієслівної будови. У ракурсі таких теорій стало можливим використовувати цю ознаку як основний критерій поділу повнозначних слів за їхньою здатністю відкривати позиції для заповнення відповідними компонентами реченнєвої структури.

Формально-синтаксична (позиційна) структура речення передбачає наявність при автосемантичних словах у відповідній позиції факультативних компонентів прислівної чи приреченнєвої залежності, а при синсемантичних словах - обов'язкових компонентів.

У семантико-синтаксичному аспекті автосемантизм дієслова типово виявляє себе в предикатній синтаксемі, яка «...виражає зумовлену її семантикою сполучуваність із іншою частиною мови - іменником». Такі дієслова, на думку А.П.Загнітка, «...є самодостатніми для формування ними окремої синтаксичної структури і постають як одновалентні» [7, с. 456]. І.Р.Вихованець, класифікуючи предикати, типово виражені дієсловами, в семантично елементарному простому реченні, називає їх «нульмісними» та «одномісними» [2, с. 234]: *Смеркає; Дитина росте; Сестра радіє; Малюки граються; Листя зазеленіло; Дерево всохло і под.* Іншу природу мають предикати, виражені синсемантичними дієсловами. Вони найчастіше бувають двохвалентними («двохмісними»): *Дитина розбила іграшку* чи трьохвалентними (трьохмісними): *Поет присвятив поемі колонію. Отже, розв'язанню поставлених у дослідженні завдань значною мірою сприяло вчення про валентність, що в загальних рисах збігається з теорією сполучуваності.*

Орієнтація на сполучуваність забезпечила попередній відбір і розподіл повнозначних слів. Зазначені вище ознаки практично діагностували слова щодо утворення ними обов'язкових чи факультативних сполучуваностей із залежними словоформами. Звичайно, у системі української мови простежуємо значну кількісну перевагу функціонування словоназв (автосемантичних і синсемантичних) у конструкціях із заповненою прислівною позицією. Причому така позиція найчастіше прогнозується синсемантизмом словоформ: *доводиться (кому + ким, чим), відчутти (себе + ким, чим), уявлятися (кому + ким, чим), зосереджуватися (на чому), зосередження (на чому), впровадження (чого і у що), вартий (чого), кращий (від чого).* Уже на рівні словосполучення такі слова виявляють синсемантизм. Під час транспонування словосполучень у речення такі слова заповнюють відповідні синтаксичні позиції, а залежні від них словоформи - позиції, що є обов'язковими для них.

Вагомим чинником у розмежуванні автосемантичних / синсемантичних повнозначних слів виступає також синтаксичний зв'язок, який так чи інакше віддзеркалює обов'язковість / необов'язковість поєднання повнозначних слів у словосполученні. До синсемантичних відносять слова із сильним керуванням, а ті лексеми, що поєднуються із залежними компонентами зв'язком слабкого керування, кваліфікують як автосемантичні. Проте, як засвідчує матеріал, такий підхід до розмежування автосемантичних та синсемантичних слів є не завжди результативним.

Уважаємо, що основним критерієм розмежування автосемантичних і синсемантичних слів є не форма вираження підрядного зв'язку, а такі явища, як обов'язковість / необов'язковість прислівного синтаксичного зв'язку та пов'язана з цим ознака сили підрядного зв'язку. Обов'язковість, як зазначає І.Р. Вихованець, — це «необхідність, регулярність, а необов'язковість — імовірність, можливість, нерегулярність появи залежного компонента» [2, с. 53]. На основі встановлення таких зв'язків і виникають поняття обов'язкової та факультативної сполучуваності, якими послуговуємося в дослідженні.

Істотну роль у словах при такому розподілі відіграють лексикографічні фіксації при відповідних словах у їх конкретизованих значеннєвих варіантах. Звичайно, словники, навіть найповніший 11-томний тлумачний Словник української мови, не мають спеціальних позначок, які б засвідчували розрізнення автосемантичних / синсемантичних слів. Проте загалом в цьому Словнику досить об'єктивно відтворено й ілюстровано прикладами лінгвальну природу цього явища.

Фіксація категорійного значення перехідності («перех.»), («неперех.») при відповідних дієсловах є частковим відображенням їхніх автосемантичних/синсемантичних властивостей. Позначка «перех.» засвідчує синсемантичну природу дієслова в тому чи іншому значенні, а отже, об'єктивує її віднесення до розряду синсемантичних. Відповідно позначка «неперех.» може в деяких випадках слугувати показником дієслівного автосемантизму. Напр.: *дути, неперех.* – «гнати, нести, рухати струмені повітря, віяти»: *Дме сильний, але тихий вітер* (М.Коцюбинський). Проте, зрозуміла річ, є чимало випадків, коли відсутність перехідності в дієслова ще не є ознакою його автосемантизму. Так, наприклад, при дієслові *заягати* в значенні «утворюватися, виникати (про зморшки, заглибини)» вживається позначка «неперех.». Але ж вказане вище значення реалізується лише в обов'язковому сполученні цього дієслова з прийменниково-іменниковою формою із значенням просторової обмеженості: *Глибока зморшка заягла у нього між бровами* (М.Стельмах).

Аналіз літератури, що прямо чи побічно стосується проблеми природи повнозначних слів, засвідчує, що основними критеріями розмежування слів дослідники вважають: змістовий (денотативний), граматичний (синтаксичні зв'язки) та характер сполучуваностей із залежними словами чи компонентами у структурі речення. Кожен із цих критеріїв включає диференційні ознаки, які допомагають розмежовувати автосемантичні / синсемантичні слова як окремі лексико-граматичні розряди лексики. Водночас усі вони не позбавлені деяких елементів суб'єктивізму, неточностей, неоднозначної характеристики того чи іншого слова в прямому, а особливо в переносному значенні. Ці загальні параметри реалізуються на основі деяких формальних характеристик усієї лексичної системи сучасної української літературної мови. Отже, в дослідженні використано комплексну методикку, що містила низку прийомів аналізу конкретних слів на тлі функціонування їх у системі мови. Такий аналіз лексики, орієнтований на розмежування одиниць автосемантичної й синсемантичної природи, передбачав насамперед виявлення формальних показників, які б максимально забезпечували об'єктивність поділу. Основу методичних прийомів становить сполучуваність слів із залежними від них словоформами.

Вичленування зазначених розрядів слів спирається на притаманні у кожному слову ознаки сполучення його з певним колом форм, які його поширюють. У нашому витлумаченні сполучуваність постає як лексико-синтаксична властивість повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів.

Повнозначні слова, що виступають елементами словосполучення чи речення, характеризуються різною силою вияву сполучувальної інтенції, у зв'язку з чим розрізняють обов'язкову та факультативну сполучуваність. Частина слів самостійно виражає своє значення, не потребуючи додаткової конкретизації залежними компонентами. Поширювачі, що, звичайно, можуть уживатися при таких словах, носять факультативний характер, вони є неістотними для структурної організації речення. Такі слова мають статус автосемантичних. Інші слова обов'язково вимагають слів-конкретизаторів, оскільки без них сприймаються як семантично неповні. Вони належать до синсемантичних слів.

Першорядну роль у системі методичних процедур аналізу відіграла орієнтація на прислівні валентно зумовлені поширювачі. Зауважимо, що валентні особливості багатозначних слів можуть мати відмінності не лише стосовно різних значень, але й щодо відтінків у значеннях. Наявність хоча б одного обов'язкового поширювача як елемента загальної «формули обов'язкової

семантичної сполучуваності слова» виводить лексему з розряду автосемантичного. Слід зазначити, що частину таких валентно зумовлених поширювачів при конкретних словах (зокрема дієсловах) певним чином зафіксовано в Словнику української мови за допомогою вказівок на обов'язкові відмінкові форми залежних іменників.

Отже, напрацювання вчених у галузі дослідження самої природи автосемантизму/ синсемантизму повнозначних слів і проведений у цьому руслі наш аналіз можна коротко сумувати в таких основних висновках: 1. Усі повнозначні слова у їхній проекції на денотати є неоднаковими (йдеться про деякий перегляд самих понять: «повнозначне слово», «повнозначна частина мови»). 2. Усі повнозначні слова піддаються однозначному поділу за сполучальними параметрами на синтагматичній осі. 3. На основі запропонованої методики повнозначні слова, отже, поділяють на автосемантичні / синсемантичні. 4. Кожна з виділених груп має достатню інтерпретаційну спроможність для розгляду її як узагальненого значення в дихотомії «автосемантизму / синсемантизм». 5. Формальними показниками автосемантичного значення виступає відсутність обов'язкових структур на синтагматичній осі сполучуваності. 6. Формальним показником синсемантичного значення виступає наявність обов'язкових структур на синтагматичній осі сполучуваності.

Виходячи з таких міркувань і зіставляючи «автосемантизм / синсемантизм» з іншими категоріями, робимо висновок про можливість віднесення автосемантизму / синсемантизму до міжрівневих лінгвальних категорій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. — К. : Наук. думка, 1988. — 256 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підруч. для студ. філол. ф-ів вузів] / І. Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
3. Гайсина Р.М. К семантической типологии глаголов русского языка / Р.М. Гайсина // Семантические классы русских глаголов. - Свердловск : Изд-во Свердловского пед. ин-ба, 1982. -С. 15-21.
4. Городенська К.Г. Дієслівна лексема в традиційному і новітньому українському мовознавстві / К.Г. Городенська // Життя — у слові : зб. наук. праць на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. — С.152—160.
5. Гулыга Е. В. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова / Е. В. Гулыга // Научн. докл. высш. шк. Филолог. науки. — 1967. — №2. — С. 62—72.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. — Донецьк : Вид-во ДонНУ, 1996. — 1996. — 435 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. — Донецьк : ТОВ "ВКФ "БАО", 2011. — 992 с.
8. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. — М. : Наука, 1982. — 368 с.
9. Коваль Л. М. Інформативно недостатні слова в українській мові: семантика, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. М. Коваль. — 2005. — 21 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. — Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. — 393 с.
11. Савчук Т. В. Релятивні дієслова в українській мові: семантика, функція : дис. кандидата філол. наук : 10.02.01 / Савчук Тетяна Василівна. — Вінниця, 2006. — 223 с.
12. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба. — М. : Учпедгиз, 1957. — 186 с.

Статтю присвячено доведенню тези про те, що «автосемантизм / синсемантизм» повнозначних слів можна кваліфікувати як окрему міжрівневу категорію.

Ключові слова: повнозначне слово, автосемантизм, синсемантизм, категорія.

The article focuses on the thesis that authosemantics / synsemantics can be classified as a distinct interlevel category.

Key words: notional words, autosemantics, synsemantics, category.

ВІДІМЕННА НОМІНАЦІЯ У ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКІЙ ПСЕВДОНІМІЇ: ПРИНЦИПИ, СПОСОБИ Й ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЗВ

З усіх форм маскуванню (псевдоніми, аноніми, містифікації, плагіати) справжнього авторства найширше використовуються псевдоніми. Письменники, актори, публіцисти й критики, художники і навіть науковці вдаються до псевдонімів, виходячи з певних політичних чи естетичних міркувань [1, с.13]. Основна маса псевдонімів – це вигадані імена-маски письменників, які під тиском обставин мусили приховувати своє ім'я або зверталися до псевдонімів, щоб зробити своє ім'я більш «артистичним» або «літературним». Псевдоніми використовувалися діячами культури, зокрема письменниками-полемістами, ще з XVI століття. Основним ґрунтом для використання псевдонімів були суспільно-політичні причини. Особливого розмаху переслідування передових діячів культури набрало в кінці XIX і на початку XX століття. Доводилося користуватися псевдонімами і в життєвому спілкуванні, і в листах. Щоб полегшити собі шлях у літературу, жінки-письменниці, зважаючи на тогочасні погляди на місце жінки в суспільстві, широко використовували чоловічі імена-псевдоніми. Але багато псевдонімів з'явилося не з причин політичної конспірації, а через різні причини суб'єктивного характеру: бажання замінити, на думку носія, негарне прізвище на краще за звучанням, бажання або необхідність приховати своє іноземне походження тощо. Якщо в XVII-XVIII ст. знатні люди приховували свої пишні імена, брали скромні прізвища, то в XIX ст. картина змінилася на прямо протилежну. Трапляються численні псевдоніми, обумовлені всього-навсього модою й на них, яка процвітала в Україні в останній чверті XIX ст. і в перші десятиріччя XX ст. І все ж складність суспільно-політичного й культурного розвитку українського народу і в перші десятиріччя XX ст. забезпечила дальшу популярність псевдонімних та анонімних виступів у пресі, літературі, театрі тощо.

Уже в середині XX ст. перед письменниками, акторами, композиторами, художниками й іншими діячами культури не стояло питання про те, чи виступати їм від імені чоловіка чи жінки, титулованою чи нетитулованою особою, співвітчизником чи іноземцем. Вони зверталися до псевдонімів через те, що так прийнято. Особливо активно використовували псевдоніми (мали по кілька й більше) журналісти, для яких псевдоніми давали можливість друкуватися в різних газетах, писати на різні теми і під різними іменами.

Псевдонім (від гр. *псевд* – шепотіти) – різновид антропоніма, прибране (вигадане) особове іменування, яке використовують представники окремих груп суспільства (письменники, публіцисти, композитори, актори, художники, співаки, громадсько-політичні діячі, злочинні елементи) поряд із своїм справжнім іменем та прізвищем або замість них з метою конспірації через причини особистісного, політичного та юридичного характеру [3, с.7].

Псевдоніми як мовне явище зацікавили небагатьох вітчизняних (П. П. Чучка, В. В. Німчук, М. П. Лесюк, О. В. Петрова, Н.М. Павликівська) та інших слов'янських (О. В. Суперанська, Г.В. Суслєва, Т. І. Суркова, В. А. Никонов, С. Вархол) лінгвістів. Вони порушили питання лінгвістичного статусу, призначення та функцій псевдоніма, структури класу псевдонімів, особливості псевдонімної номінації тощо.

Важливим для розкриття псевдонімів, криптонімів письменників, журналістів, публіцистів, критиків та інших діячів культури став «Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.)» (1969) О.І. Дея. Багато псевдонімів розкривається у цій роботі на основі усної інформації, наданої укладачеві, велику кількість псевдонімів і криптонімів

розшифровано на основі архівних документів. Словник розшифровує низку псевдонімів, що з'явилися в українських виданнях поза межами української етнічної території. До словника введено чимало псевдонімів діячів української культури, під якими вони виступали в російських, чеських, польських, німецьких, угорських, французьких та ін. Виданнях. Подано також окремі псевдоніми діячів культури сусідніх народів, саме ті, що з'явилися в українській пресі і не розкриті в існуючих словниках псевдонімів тих народів. До словника внесені матеріали, які стосуються москвофільських видань Галичини, Буковини та Закарпаття. Розшифровуються псевдоніми діячів української культури, що друкувалися в пресі, яка виходила в Україні російською мовою. Як правило ті, що не розкриті в «Словаре псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей» 1956-1960 рр. І.Ф.Масанова, або ті, які розшифровані неправильно, неточно, спотворено (типу Олена Пчілка і Леся Українка – одна особа, а саме: Косач Лариса Петрівна) [1, с. 9].

Продовженням і доповненням «Словника» О.І. Дея стали «Нові матеріали до словника українських псевдонімів» (1999 р.) В.Г. Елпеля. Ця праця, за словами автора, лише невеликий крок на шляху до створення нового Словника українських псевдонімів. Вона містить розкриття близько 1400 псевдонімів та криптонімів (до цього числа належать і деякі виправлення та уточнення до «Словника» О.І. Дея). Крім псевдонімів, записаних кирилицею, вміщено невеликий розділ псевдонімів латиною. До реєстру псевдонімів входять алоніми. У багатьох випадках укладач (на відміну від «Словника» О.І. Дея), крім справжнього імені та прізвища автора, подає ще й «основний» псевдонім, під яким автор нерідко більш знаний, аніж під справжнім прізвищем. До більшості псевдонімів та криптонімів, крім джерел їх розкриття, подаються відомості про місця їх вжитку: публікації в газетах, журналах, збірниках, у вигляді окремих книжок тощо. У деяких випадках відомості про вживання псевдонімів мають лише приблизний характер. Появу «Нових матеріалів» спричинило те, що за 30 років, які минули з часу видання Словника-1969, з'явилося багато нового, чимало нерозкритих псевдонімів залишилося із попередніх десятиліть, особливо – псевдоніми українських авторів, що живуть або жили поза Україною [2, с.4].

Комплексний аналіз літературних і публіцистичних псевдонімів німецької та української мов здійснила О.В. Петрова [3]. Авторка виявила спільні ознаки, які окреслюють режим функціонування псевдоніма у досліджуваних мовах: 1) псевдонім існує паралельно з справжнім іменуванням особи; 2) псевдонім є самоназвою, яку присвоює собі автор; 3) використання псевдоніма пов'язане із суспільною, передусім творчою, діяльністю його носія.

Предметом нашого дослідження стала псевдонімія діячів української культури минулого століття, зокрема відімійна номінація. Це насамперед афіксація справжнього іменування автора (особового імені батька та особового імені автора), видозміна справжнього іменування автора, використання справжнього тільки імені автора чи зміна імені при збереженні прізвища.

На основі етимологічної моделі творення прізвищ від патронімів побудовані псевдоніми, похідні від особового імені батька:

-енко: *Василенко Петро* – Одарченко Петро Васильович; *В. Василенко* – Хоменко Борис Васильович; *Дмитренко І.* – Ісаєвич Ярослав Дмитрович; *Микитенко Федь* – Гуменюк Теодор Микитович; *Федоренко П.* – Іванов Петро Федорович; *Петренко* – Заболоцький Анатолій Петрович;

-ів (-іє): *Олександрів Борис* – Грибінський Борис Олександрович; *Якимів Юрій* – Колесниченко Юрій Якимович; *Михайлів Франц* – Коковський Франц Михайлович; *Іванів В.* – Лучук Володимир Іванович; *Матвій Микола* – Мельник Микола Матвійович;

-ович: *Юркович Іван* – Верещака Іван Юрійович; *Ількович* – Голобородько Володимир Ілліч;

-івськ: *Дмитрівський Я.* – Ісаєвич Ярослав Дмитрович;

-ов: *Дем'янов Г.* – Зленко Григорій Дем'янович; *Ільков Іван* – Мондок Іван Ілліч;

-ейк (о): *Іванейко М.* – Шлемкевич Микола Іванович;

Репрезентативна група псевдонімів, похідних від особового імені автора:

-енко; -єнко: *Юхименко К.* – Костриця Юхим; *Яковенко С.* – Стецюк Яків; *Юрченко Юр.* – Яновський Юрій; *Петренко С.* – Сліпчук Петро; *Павленко Г.* – Глазовий Павло; *Олександренко О.* – Кандиба Олександр; *Степаненко О.* – Олійник Степан.

-ськ (ий): *Любомирський Степан* – Рихтицький Любомир-Степан; *Богданський* – Заклинський Богдан;

-ук; -юк: *Павлюк М.* – Малий Павло; *Михайлюк В.* – Вільбаун Михайло; *Олексюк Р.* – Романець Олекса; *Борисюк З.* – Рабинович Борис; *Митюк Д.* – Молякевич Дмитро; *А. Анатоліюк* – Гарматюк Анатолій;

-ов, -ів, -єв: *Андрійов* – Пащук Андрій; *Давидов Г.* – Гольберг Давид; *Семенов Д.* – Дихне Семен; *Олегов Р.* – Килимник Олег; *Александров М.* – Молодчиков Олександр; *Михайлов К.* – Кибальчич Михайло; *М. Богданов* – Маркович Богдан; *Тарасів М.* – Мигаль Тарас; *Зіньків Ярослав* – Новицький Ярослав-Зінько; *Федорів І.* – Ісаєв Федір; *Анатолієв Д.* – Журавльов Анатолій; *Григор'єв К.* – Кіпніс Григорій;

-ак, -як, -ик: *Юрчак М.* – Ячейкін Юрій; *Юриняк* Анатоль – Котельник Юрій; *Богданик К.* – Кабарівський Богдан;

-ович: *Юркович М.* – Мельничук Юрій; *Ігнатович Гнат* – Баллінський Гнат; *Миколайович Микола*; *Миколайович М.* – Тарнавський Микола; *Павлович* – Клепацький Павло; *Петрович П.* – Ротач Петро;

-ин, -ін: *Юрчин І.* – Івакін Юрій; *Гришин О.* – Гельфандбейн Григорій; *Лідіна З.* – Збрага Лідія; *Володін Борис* – Беляєв Володимир;

-ич: *Христинич*; *Христинич Христя* – Алчевська Христина;

-єць: *Прохорець* – Воронін Прохор.

В умовному називанні літераторів, акторів, композиторів та ін. була поширена видозміна справжнього іменування автора. Це реалізується завдяки деформації та субституції його окремих елементів. Деформація справжнього іменування автора передбачає прочитання у зворотньому порядку його прізвища: *Нагloch* – Чолган; *Кіднир* – Риндик; *Йікснитанол Вел.* – Лопатинський Лесь В.; *Рінишук* – Кушнір Володимир; *Окнерачва І.* – Овчаренко І.; *Возор І.* – Розов І.

Опущення середньої частини прізвища (синкопа) спостерігаємо в найменуваннях: *Ленський Ю.* – Лещинський Юліан; *Уско Ф.* – Устенко-Гармаш Ф.; *Лес А.* – Лейтес Олександр; *Мара Н.* – Манжура Іван; *Тан В.* – Турган Володимир; *Анський В.* – Андрієвський Віктор; *Марія III-ко* – Шевченко Марія; *Крич Євген* – Кротевич Євген.

В інших назвах, навпаки, – встановлення середньої частини прізвища: *Циганенко* – Циганко П.; *Косарик Я.* – Косач Юрій; *Зоранчук Йосип* – Зорук Йосип.

Деякі самоназви утворені завдяки пропущенню частини букв у прізвищі: *Реме* – Шеремет Микола; *Оей* – Боберський Іван; *Затрв. І.* – Золотарьов Іван; *Рич Євген* – Кротевич Євген; *Тась* – Тарновський Микола; *Чек О.* – Подчекаєв Олексій.

У псевдоніміконі українських діячів культури зрідка трапляються антропоніми, утворені шляхом перерозкладу іменування з виділенням фіктивних іменних елементів (*Вроцький Н.А.* – *Навроцький* Олександр; *Роль К.О.* – *Королів* Василь), імені (*Левський* Данило – *Данилевський*), або ж, навпаки, злиттям ініціалів імені з прізвищем (*Івозич* – *Возич* І).

Зведення форми іменування до його справжнього або можливого етимона репрезентовано такими псевдонімами:

Гай П. – Гаєнко Петро; *Гай С.* – Гаєвський Степан; *Михайло Коцюба* – Михайло Коцюбинський; *Волошка*; *Волошка Іван* – Волошин Іван; *Галка А.*; *Галка О.* – Галкин Олександр; *Мельник Ю.* – Мельничук Юрій; *Грива М.* – Загривний М.; *Терен А.* – Терниченко Аристарх.

Поширені прийоми деформації вихідного антропоніма – усічення початкової (аферезис) чи кінцевої частини прізвища: *Лан Павла* – Талан Павлина; *Ровській О. Ст.* – Островський

Микола; *Тенко П.* – *Понятенко* Прокіп; *Гоновський І.* – *Погоновський І.*; *Ган Я.* – *Каган Я.*; *Бразов Леонід* – *Безобразов* Леонід; *Ботенко Н.* – *Суботенко Н.*; *Южний Бек. Ал.* – *Калюжний Б.*; *Ченко* – *Терниченко* Аристарх; *Лович А.*; *Лович М.*; *Лович Михайло* – *Мануйлович Михайло*; *Лан Я.* – *Маркулан Я.*; *Микола Левський* – *Ковалевський Микола*;

Немо Ф. – *Немоловський Пилип*; *Михайлич Ігнатій* – *Михайличенко*, *Гнат*; *Мар Ол.* – *Марьямов* Олександр; *Бен Степан Федорович* – *Бендюженко* Степан; *Панч Петро Йосипович* – *Панченко* Петро; *Мак* – *Гехтер* Максим; *Лев Йосиф* – *Левицький Йосиф*; *Лев Тур* – *Турбацький Лев*; *Ле Іван* – *Лепкий Левко*; *Дави-Голова* – *Давиденко-Головинський* Данило; *Кос* – *Коструба* Петро; *Корбут Д.* – *Корбутяк Д.*; *Коко М.* – *Кокольський Микола*; *Клим* – *Климпотюк* Микола.

Субституція окремих елементів справжнього прізвища автора представлена такими номінаціями: заміщення однієї чи декількох букв у прізвищі, субституція фінальної частини прізвища, заміна прізвища фонетично подібним словом, заміна апелятивної основи прізвища синонімічною їй лексемою чи пов'язаною з нею тематично.

Презентативна група псевдонімів, утворена завдяки субституції фінальної частини прізвища: *Будай С.* – *Буда* Сергій; *Алексеенко А.М.* – *Алексєєв А.*; *Алешка Вас.* – *Алешко* Василь; *Горненко З.* – *Горницький* Зенон; *Симонівна Н.* – *Кибальчич* (Симонова) *Надія*; *Станчук* – *Станинець Ю.*; *Спішило Павло* – *Спішилов* Павло; *Панасюк Панас* – *Панасенко* Степан; *Романенко О.* – *Романова* Одарка; *Романчук Ів.* – *Романченко* Іван; *Радний П.* – *Радченко* Петро; *Пильний Сергій* – *Пильненький* Сергій; *Півторак Василь* – *Півторадні* Василь.

Вирізняється група псевдонімів, які утворилися шляхом заміщення однієї чи кількох голосних або приголосних звуків (букв) у прізвищі автора – *Ярчевський Солов.* – *Яричевський* Сильвестр; *Дороженко Д.* – *Дорощенко* Дмитро; *Стрицький Тіадор* – *Стрицький* Тіадор; *Петрущенко Ф.* – *Петрущенко* Федір; *Редько Микола* – *Родька* Микола; *Сава-Степняк* – *Сова-Степняк* Степан; *Свенціцький І.С.* – *Свенціцький* Іларіон; *Святицький І.*; *Святицький Іларіон* – *Свенціцький* Іларіон; *Ківенко Я.* – *Біденко* Зіновій.

Користувалися популярністю в літературно-мистецьких колах псевдоніми, утворені шляхом заміни апелятивної основи прізвища синонімічною їй лексемою чи пов'язаною з нею тематично (метоніми): *Крук А.* – *Ворон* Андрій; *Перлулайнен Лана* – *Жемчужина* Світлана; *Хруц А.* – *Жук* Андрій; *Віл М.* – *Биков* Микола; *Дубков Юхим* – *Поберезін А.*; *Волиняк* – *Поліщук* Клим; *Співаченко* – *Піснячевський* Віктор; *Рибін В.І.* – *Акулов* Василь; *Кобзаренко Т.* – *Шевченко* Іван; *Прийдешній А.* – *Приходько* Антон; *Комишов* – *Очеретний* Володимир *Ф.*; *Чубатий* – *Кучер* Віктор; *Потяг* – *Поїзд* Анатолій та ін.

Рідше в псевдоніміконі діячів культури трапляються такі дериваційні прийоми як квазіантонімна заміна: *Триzubий Стас* – *Щербатих* Станіслав; *Говірливий О.Г.* – *Гикавий* Онуфрій; *Примруженко Леонід* – *Бачинський* Леонід; заміна прізвища фонетично подібним словом: *Гудовський А.* – *Гудзовський* Анатолій; *Д. Яворницький* – *Дмитро* Еварницький; *Карашкевич Арсен* – *Карашевич* Арсен; *Галчевська* – *Алчевська* Христина; заміна ініціала прізвища чи імені назвою літери українського чи іншого алфавіту: *Зет Юліан* – *Западинський* Юліан; *Дельта Ми* – *Мордовець* Данило.

Репрезентативний у літературно-мистецькій псевдонімії спосіб розширення офіційного прізвища автора за рахунок додавання до нього певного елемента: *Матушевський-Єфремов* – *Єфремов* Сергій; *Керекеш-Мазурин Ю.* – *Керекеш* Юрій; *Івко-Квітка* – *Івко* Дем'ян; *Трач-Тертиленко Василь* – *Трач* Василь; *Писанецький-Ванченко К.* – *Писанецький* Костянтин; *Піпаш-Косовський В.* – *Піпаш* В.; *Патрус-Карпатський А.М.* – *Патрус* Андрій; *Орисіо-Кравченко Т.* – *Кравченко* Федір; *Слюнін-Стодоля П.* – *Слюнін* Павло; *Євтушенко-Маренжа* – *Євтушенко* Панас; *Драй-Хмара М.* – *Драй* Михайло; *Дольд-Михайлик Юрій* – *Михайлик* Юрій; *Гай-Гриценко Іван* – *Гриценко* Іван; *Гай-Головка Олекса* – *Головка* Олекса; *Гренджа-Донський* – *Гренджа* Василь.

Деякі псевдоніми утворилися шляхом усічення кінцевої частини прізвища додаванням до нього певного елемента: *Лавр-Хуторний М.* – *Лавренко* М.; *Май-Дніпровий Д.А.* –

Майборода Дмитро; *Богдан-Сокольський А.* – Богданович Анатолій; *Антоненко-Давидович Борис* – Давидов Борис; *Блакитний-Елан* – Еланський Василь.

Трапляються псевдоніми, утворені в результаті звуження офіційного прізвища:

Мстиславський С.Д. – Масловський-Мстиславський Сергій; *Вілінська В.* – О'Коннор-Вілінська Валерія; *Шиманський О.* – Шиманський-Збінський Андрій.

У ролі прізвищового компонента може використовуватися ім'я по батькові автора (з апелятивним кононом, з особовим іменем, з ініціалами чи без них): *Дідусь Данилович* – Гашовський Богдан Данилович; *Данилович Богдан* – Гашовський Богдан Данилович; *Савич* – Лук'яненко Іван Савич; *Дмитрович Я.* – Ісаєвич Ярослав Дмитрович; *Петрович С.* – Чмельов Сергій Петрович; *Григорович Володимир* – Даниленко Володимир Григорович; *Михайлович В.* – Губенко Василь Михайлович.

Псевдонімікон українських письменників, публіцистів та ін. діячів культури репрезентують специфічні способи номінації, які ґрунтуються на модифікації справжнього іменування автора.

Найпоширеніший серед них спосіб використання замість повного іменування лише хресного імені: *Катерина* – Катерина Філатова; *Вадим* – Вадим Гітман; *Володимир* – Володимир Шиян; *Сава* – Сава Божко; *Терень* – Терентій (Терень) Масенко; *Євген* – Євген Кирилюк; *Микола* – Микола Фітильов; *Сергій* – Сергій Єфремов; *Петро* – Петро Панченко; *Спиридон* – Спиридон Погрібний; *Дмитро* – Дмитро Лазар; *Василій* – Василій Пашковський; *Леонід* – Леонід Чернець; *Семен С.* – Семен Склярєнко; *Петро К.* – Петро Катеринюк; *Прохор В.* – Прохор Воронін.

Використання замість повного іменування гіпокористичної чи демінутивної форми особового імені: *Яша* – Яків Сіркес; *Митрусь* – Дмитро Соловей; *Лерик* – Валерій Іванос; *Кость* – Костянтин Широцький; *Івась* – Іван Сенченко; *Сашко* – Олександр Добженко; *Петрусь* – Петро Столітній; *Тодь* – Тодос Юрченко; *Зінько* – Зіновій Біленко; *Дмитрусь* – Дмитро Дудкин; *Грицько* – Григорій Коваленко; *Грицько* – Григорій Запаринюк; *Василько* – Василь Атаманюк; *Богданко* – Богдан Заклинський; *Юрчик* – Юрій Жилко; *Руся* – Ірина Поривай (пор. *Іруся*).

До складу інших псевдонімів, крім гіпокористичної чи демінутивної форми особового імені автора, входить ініціал його прізвища: *Яшко С.* – Яків Солодченко; *Марійка К.* – Марія Колцуняк (Кузьма); *Федько М.* – Федір Маківчук; *Славко З.* – Ростислав Заклинський; *Якуша Х.* – Яким Християнський; *Галя К.* – Галина Кордуба.

Нерідко особове ім'я номінатора вживається з апелятивом поширювачем, що вказує на вік, родинні зв'язки, рід занять, вдачу тощо: *Дядя Вася* – Гренджа Василь; *Дядя Ваня* – Мисик Іван; *Дядько Віктор* – Піший Віктор; *Дядько Микола* – Фітильов Микола; *Дядько Дмитро* – Дорошенко Дмитро; *Вуйко Іван* – Малкович Іван; *Вуйко Славко* – Лакуста С.; *Вуйко Владко* – Радзикович Володимир; *Дід Модест* – Левицький Модест; *Дід Микола* – Пулевич Микола; *Кум Іван* – Процик Іван; *Тітка Маруся* – Імуніна Марія; *Дівчина Христя* – Алчевська Христіна; *Товариш Терень* – Масенко Терентій (Терень); *Робітник Іван* – Рожко Іван; *Далекий Микола* – Алексєєв Микола; *Вільний Володимир* – Волчков Володимир.

Презентативним був спосіб заміни особового імені автора чужим при збереженні його прізвища: *Панас Ногін* – Петро Ногін; *Остан Людкевич* – Станіслав Людкевич; *Олеся Кравець* – Людмила Кравець; *Петро Охріменко* – Павло Охріменко; *Марат Андрущенко* – Григорій Андрущенко. Трапляється, що особове ім'я автора зберігається, але має гіпокористичну чи демінутивну форму: *Лорік Слюсак* – Лариса Слюсак. Отже, мотиваційний зв'язок псевдоніма із справжнім іменуванням автора доволі значний.

На основі аналізу української літературно-мистецької псевдонімії ХХ століття виявлено, що псевдоніми діячів культури обираються самим номінатором. Тому псевдоніми письменників, публіцистів, художників, композиторів, акторів, співаків – самоназви, що виникли в результаті свідомого вибору автором мотиву номінації та способів і засобів мови для його реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / О. І. Дей. – К. : Наук. думка, 1967. – 559 с.
2. Еппель В. Нові матеріали до словника українських псевдонімів / В. Еппель. – Київський національний університет будівництва і архітектури. – К., 1999. – 116 с.
3. Павликівська Н.М. Українська псевдонімія ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наукового ступення докт. філол. наук: спец. 10.02.01.- українська мова / Н.М. Павликівська. – К., 2010. – 36 с.
4. Петрова О.В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / О.В. Петрова. – Д., 2005. – 20 с.
5. Суркова Т.И. Псевдонимы как особый тип антропонимов / Т.И. Суркова // Русская ономастика. – Рязань : Рязанский гос. пед. ин-т, 1977. – С. 91–100.
6. Торчинський М.М. Денотатно-номінативна структура антропонімікону української мови / М.М. Торчинський // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Філологічні науки. – Кам.-Подільський : Аксіома, 2007. – Вип. 15. – Т. 1. – С. 146–150.
7. Чучка П. П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції / П. П. Чучка // Наукові записки Кіровоградського держ. педуніверситету ім. В. Винниченка. Серія : Філол. науки (мовознавство) / П.П. Чучка. – 2001. – Вип. 37. – С. 34–44.

У статті йдеться про те, що принцип «відіменної номінації» в псевдонімії пов'язаний із справжнім іменуванням носія і є пріоритетним саме у літературно-мистецькій псевдонімії. Розглядається афіксація справжнього іменування автора, його видозміна та використання справжнього тільки імені автора чи зміна імені при збереженні прізвища.

Ключові слова: онім, антропонім, псевдонім, відіменна номінація.

The article deals with the phenomenon of nomination based on a name, which is conneted with a real name of a person. It is shown that this type of nomination is a priority in literary-art pseudonyms. Affixation of a real name of the author, its modification and using only an author's name with safe keeping of a surname have been outlined.

Key words: onim, anthroponim, pseudonym, nomination based on a name.

*Оксана Пупіліна
(Донецьк)*

УДК 81371+81367.625=811.112.2=811.161.2(075.8)

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА У СВІТЛІ ТРАДИЦІЙНОЇ, УНІВЕРСАЛЬНОЇ, ГЕНЕРАТИВНОЇ ТА ВІДМІНКОВОЇ ГРАМАТИК: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнім часом набуває особливої актуальності проблема кореляції компонентів глибинної структури речення із відповідним набором формально-поверхневих відмінків, а також виявлення тенденцій реалізації елементів глибинної організації на поверхневому рівні речення в сучасних українській та англійській мовах, що є, власне, об'єктом дослідження відмінкової граматики як окремого, специфічного напрямку дослідження в сучасній лінгвістиці, визначальну роль у якому відіграє категорія відмінка, що досі пропокує цілу низку різночитань і тлумачень. Тому метою статті є загальна характеристика кваліфікування категорії відмінка у світлі методів традиційної, універсальної, генеративної та відмінкової граматики у межах загальнолінгвістичної парадигми. Для реалізації цієї мети необхідним є розв'язання таких завдань: 1) встановити витоки категорії відмінка; 2) простежити причин, передумови і специфіку її різнотлумачень; 3) визначити корелятивність методів дослідження цієї категорії в межах традиційної, універсальної, генеративної та відмінкової граматики.

На початку ХХ століття після проголошення представниками школи “Слів і речей” (В. Мейер-Любке, Р. Мерінгер, Й. Міккола та інші) примату семантики над фонетикою і перенесення його на етимологічні дослідження зміщення акцентів на семантику відбулося й у граматиці. У цей час особливої ваги набуває вивчення семантичної мотивованості граматичних одиниць, співвідношення в них семантичного і формально-граматичного змісту і под. Найпотужнішим стимулом були праці з формалізації семантики, де стверджувалося, що семантика повинна мати свій синтаксис, породжуваний до й незалежно від синтаксису членів речення.

На певному етапі розвитку ідею «синтаксису в семантиці» [16, с. 204], а також ідею «синтаксису акту висловлення», що передбачала врахування насамперед семантичного плану повідомлення [8, с. 68], було поєднано. Останнє конкретизувалося в концепції глибинних структур. За Н.Д. Арутюною, ідея глибинних структур виникла з прагнення знайти оптимальний спосіб опису ситуації неоднозначності у відношеннях між формою і змістом у синтаксисі. Це знаходить вияв у можливості однакового прочитання різних речень [1, с. 119].

Більш віддаленим прообразом глибинних структур – і водночас їхнім реальним підґрунтям – виявилися ідеї синтаксичної типології мов, пор. праці Й.Ф. Андерша, В.Г. Гака, А. Мартіне, І.І. Мещанинова, Ч. Філлмора, В.М. Ярцевої тощо. Так, І.І. Мещанинов стверджував, що спільним для усіх мов субстратом (лінгвістичною субстанцією) виступають елементи не морфології та лексики, а синтаксису, тому що визначальні синтаксичні категорії беруть участь у членуванні кожного речення [3, с. 7]. Подібний підхід щодо категорії відмінка запропонували А. Мартіне, Ч. Філлмор, хоча, на відміну від І.І. Мещанинова, вони заперечували трактування функцій членів речення як універсальних мовних категорій, підкреслюючи їх суто логічне походження. А. Мартіне також вказує на подібність “глибинного відмінка” Ч. Філлмора до «синтаксичної функції» у власному розумінні [15, с. 5-24]. Власне, А. Мартіне і Ч. Філлмор під “відмінком” розуміли місце в глибинній семантичній структурі висловлення, позначений як “sentence type” [9, с. 17], а на поверхневому рівні речення відмінки можуть реалізовуватися по-різному: у формі відмінка (у традиційному морфологічному значенні), прийменника, безприйменникового додатка, обставини тощо. Аналогічні ідеї розвиваються в багатьох працях російських та українських лінгвістів – Н.А. Арутюнової, В.Г. Гака, М.М. Гухман, Н.Л. Іваницької, С.Д. Кацнельсона та ін.

Загалом поняття відмінка (гр. *ptysis*, лат. *casus* – падіння, від метафори «падіння кісток у грі») уживалося ще Арістотелем і введене в обіг стоїками (кін. IV-III ст. до н.е.) в близькому до сучасного розумінні як категорія позначеного, категорія змісту. Стоїки виділяли 5 граматичних відмінків: прямий, родовий, давальний, знахідний і пізніше – кличний, а в українському мовознавстві цей термін уперше вжито у праці «Руска граматика» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893 р.). Традиційна лінгвістика підходить до визначення відмінка насамперед через поняття граматичної категорії, що властива кожному лексико-граматичному класу слів. Здебільшого граматичну категорію кваліфікують як те загальне, що знаходить свій вияв у частковому – у граматичному значенні, оскільки кожна з цих категорій знаходить свій вияв у наборі однорідних граматичних значень, узагальненням яких вона є. Наприклад, Л. Пац говорить загалом про категорію як максимально широке поняття, в якому відображуються найбільш загальні й суттєві властивості, ознаки, зв'язки і відношення предметів та явищ об'єктивного світу [5, с. 323]. Звідси відповідне трактування природи відмінка як граматичної категорії, що об'єднує в собі всі значення окремих відмінкових форм (напр., в українській мові їх сім, у російській – шість, у болгарській та англійській – дві тощо), а також домінуючий підхід до дослідження цієї категорії у статусі морфологічної граматичної категорії, що властива слову як морфологічній одиниці, залежно від виконуваної функції, вужче – словозмінної парадигматичної граматичної категорії, що об'єднує форми слова в межах тієї самої лексики і відображає повний набір словозмінних форм.

Аналогічні висловлення знаходимо у працях зарубіжних лінгвістів. Так, Дж. Лайонз визначає відмінок у традиційному морфологічному вигляді, хоча й говорить про це дещо відсторонено, розглядаючи водночас граматичні категорії передусім як словозмінні, що доповнюють систему частин мови: «У традиційній граматиці, що ґрунтується на слові, подібно до того, як словозміна доповнює синтаксис, словозмінні, або граматичні, категорії доповнюють систему частин мови. Наприклад, «однина» й «множина» пов'язуються з категорією числа; ... «НВ», «РВ», «Зн.в.», «ДВ» – з категорією відмінка і т.ін. Такі традиційні ярлики показують, що мається на увазі, коли говорять, ... що певні частини мови змінюються за певними граматичними категоріями» [2, с. 107]. В аналітичних мовах, наприклад, в англійській, відмінок (у традиційному його трактуванні) може визначатися сполучуваністю іменників із прийменником у препозиції й постпозиції, синтаксичною позицією [10, с. 52; 13, с. 72], порядком слів чи відповідною конструкцією (наприклад, словоформою узгоджуваного з іменником слова).

Розуміння відмінка як власне-словозмінної категорії властиве традиційній граматиці (подекуди і функційній) і виключає можливість визнання його універсальності. Нівелювання семантичного аспекту категорії відмінка зумовлює заперечення Дж. Лайонзом її універсальності, у тому розумінні, що вона не виражена в усіх без винятку мовах світу, оскільки існують мови, що не мають категорії відмінка (формально вираженої афіксами), і дозволяє стверджувати, що граматична категорія загалом встановлюється через морфему як базову одиницю граматики і трактується як множинність граматичних морфем (на противагу лексичним морфемам, позначеними у словнику як основи іменників, основи дієслів і под.), визначуваних синтаксичними правилами.

Причиною такого підходу до аналізу поняття «відмінок», на думку Ю.С. Степанова, є «укрупнення граматики», а категорії «спосіб», «час», «вид», «відмінок» тощо є одним зі ступенів узагальнення в граматиці, тенденції лінгвістики до вияву загальних категорій [6, с. 18] (загалом, тенденція до вияву таких категорій (маються на увазі категорії, що об'єднували б декілька граматичних категорій (у традиційному розумінні), наприклад, «спосіб» і «час», поєднували граматичну категорію із супровідними явищами в лексиці й семантиці, наприклад, «відмінок» і «прийменник», або «способи дієслівної дії (Aktionsarten)», «види дієслова» й «придієслівні прислівники міри й ступеня») помітна була ще в 20-і роки ХХ століття [Там само, с. 18]). Одним з перших подібну ідею обґрунтував І. Бодуен де Куртене в дослідженні «категорії кількості» (1927), вважаючи останню, певною мірою, паралеллю до поняття кількості в математиці й підводив під неї різноманітні мовні явища (кількісні числівники, ітеративні дієслова та ін.). Подальший етап пов'язаний з типологічними дослідженнями 40-х років у радянській та американській лінгвістиці, коли ідея структурності мови і способи її вияву ще не досягли повного розвитку, тому розширення меж граматики відбувалося насамперед на семантичній основі. У цьому контексті важливою є ідея поняттєвих категорій І.І. Мещанинова, що реалізуються одночасно й паралельно в лексиці, морфології та синтаксисі. Подібну роль в американській лінгвістиці зіграли приховані категорії, або «крипто типи», Б. Уорфа (вираження кількості та форми, що в європейських мовах постає розчленованою семантичною структурою «форма або кількість + безформність»: *склянка води, кілограм цукру*, а в деяких інших мовах, напр. *хопі, нерозчленованою*) [7, с. 143]. Аналогічні дослідження мали місце і в західноєвропейській лінгвістиці [12, с. 28; 13, с. 19], а також у радянській германістиці та романістиці (дослідження Б.М. Баліна, Є.В. Гулиги, Є.І. Шендельс та ін.), але не досягли такого узагальнення. Ці питання піднімалися і в романістиці Ж. Брюнелем, Л.І. Ілія, А. Клюмом, Е. Світсером, Г. Стеном та ін. щодо сполучуваності дієслів (пор. із роботами О.В. Бондарка у вітчизняному мовознавстві, у яких називаються шість узагальнених, функційно-семантичних (за визначенням автора), категорій: темпоральність, модальність, персональність тощо, встановлені на основі центрального ядра, яким є морфологічна категорія, і часткової семантичної спільності з нею інших явищ лексики і синтаксису, певною мірою обмежені формальними граматичними показниками із залученням семантичного аспекту лише як

допоміжного, а також Ю.С. Степанова, який, спираючись на семантичний принцип, доповнює його семіотичним принципом мови – принципом структурної ієрархії і вводить метаграматичні категорії, під якими розуміє не тільки семантично змістовні загальні категорії (напр., категорія «визначеності – невизначеності», досліджувана лінгвістом у французькій мові), але й формальні загальні категорії з урахуванням дистрибутивної структури – шляхом з'ясування значення граматичних форм через встановлення типових контекстів, у яких зустрічається та чи інша конструкція [6, с. 3-5]).

За Ю.С. Степановим, необхідно відмовитися від єдиного методу вивчення загальних категорій мови [6, с. 11], у тому числі й категорії відмінка, а також від усталеного розподілу на яруси мови (лексичний, морфологічний тощо), оскільки сучасна лінгвістика характеризується екстраполяцією методів (пор. із поглядами А.М. Мухіна, який наполягає на тому, що не можна відкидати кваліфікаційну природу методів – їхню приналежність до того чи іншого ярусу мови [4, с. 45]). Ю.С. Степанов вважає, що розподіл на яруси мови впливає на встановлення і визначення природи категорій, тому недоцільним є й пов'язаний із цим розподіл методів на «методи фонології», «методи морфології», «методи синтаксису» і под. Одні й ті самі методи переносяться з однієї сфери мови в іншу, на інший мовний матеріал, а єдиним можливим виходом з цієї ситуації є встановлення «глибинного принципу кожного методу» [6, с. 12] і передбачає синтез основних понять методів як основне лінгвістичне завдання, що передбачає розгляд категорій дистрибуції, опозиції, функції і т.п. з позиції їхньої взаємовідповідності і можливості їхньої транспозиції одна в одну. До того ж, кожна значна сучасна теорія та її метод характеризуються відповідним набором термінів, що зазвичай мають свої аналоги в терміносистемі іншої теорії, унаслідок чого при їхньому зіставленні маємо справу з перекладом з метамови однієї теорії на метамову іншої теорії або зі створенням метамови лінгвістичної теорії [Там само, с. 15].

Те саме цілком можна віднести до методів і термінів відмінкової граматики, чим і зумовлена неоднозначність її трактування прихильниками традиційної лінгвістики. Водночас такий «синтезований» принцип досліджень мовних категорій (зокрема відмінка) зближує теорію глибинних відмінків з універсальною граматиною і – навіть більше – вказує на останню як на одне з безпосередніх джерел виникнення відмінкової граматики. Спільним для них є і загальний логічний принцип, а також відкидання історичного принципу. І відмінкову, й універсальну граматику цікавить насамперед сучасний стан розвитку мов, а не історія їхнього розвитку, хоча жодна з них не доходить до повного заперечення історичного методу досліджень, тому що логічний та історичний методи є певною мірою розвитком один одного. Власне, глибинний опис синхронного стану мови є водночас першим етапом її історичної реконструкції. При цьому синхронний опис будується передусім на логічній основі, а історична реконструкція полягає в доповненні цієї основи принципом розвитку й у застосуванні до історії мови. У цьому розумінні історичні принципи є поглибленням і розвитком логічних. Водночас логічні принципи, що є визначальними для відмінкової граматики й універсалізму, вказують на підґрунтя можливих мовних систем, а історичні принципи – на підґрунтя тільки історично засвідчених мовних систем, тобто логічні принципи постають розвитком та узагальненням історичних.

Це торкається і співвідношення методів відмінкової, генеративної та універсальної граматики і розуміння граматики загалом. За генеративного підходу граматика розуміється як теорія речень певної мови, а теорія загалом – як теорія таких граматики. За підходу від «глибинних структур», до якого має стосунок відмінкова граматика, власне-граматика постає як теорія «мовної здібності» (competence), а теорія загалом ототожнюється з універсальною граматиною. Тому завдання опису мови, на думку прихильників генеративістики, зводиться до формулювання: 1) елементів (подається в термінах дескриптивної граматики); 2) правил, що пов'язують елементи певними відношеннями. Останні можуть імплікуватися («один

елемент вимагає іншого») згідно з методикою породжувальної граматики. За підходу від “глибинних структур” правила повинні безпосередньо спиратися на такі імплікації, які є універсальними законами мови і мовної здібності людини. Як і генеративісти, прихильники такого підходу виходять з розуміння абстрактного процесу, але ці процеси універсальні, панхронічні. Тому, за П. Кипарським, Ю.С. Степановим, історичні зміни однієї мови відрізняються від історичних змін іншої тільки тим, які процеси з універсального набору процесів чинних у певний період на відповідній території [11, с. 197; 5, с. 98], натомість протиставлення діахронії та синхронії в такий спосіб знімається, що, у свою чергу, дає підстави говорити про зняття принципової відмінності між традиційною лінгвістикою та порівняльно-історичним напрямом, з одного боку, і відмінковою, генеративною й універсальною, з іншого. Це знову вказує на необхідність врахування не одного методу, а кількох різних, оскільки вони є взаємопов’язаними і доводять наявність безпосереднього зв’язку відмінкової та універсальної граматики із традиційною. Загалом абсолютизація одного методу як універсального не є науково коректною, навпаки: залучення багатьох методів дозволяє адекватно підійти до розв’язання основних проблем сучасної лінгвістики.

Отже, поштовхом до активного дослідження категорії відмінка слід вважати постання домінуючої ролі семантики в граматиці, а також розвиток синтаксичної типології мов – визнання центральної ролі синтаксису й універсального характеру синтаксичних принципів побудов граматичних структур. Характерним для сучасної лінгвістики є встановлення сутності категорії відмінка на основі досліджень, виконуваних у чотирьох магістральних напрямках, а саме: відмінковій, універсальній, генеративній і традиційній граматиках, необхідною умовою успішності чого є відмова від єдиного абсолютизованого методу. Відмінкова граматика розглядає відмінок як глибинне семантико-синтаксичне відношення, властиве граматиці будь-якої мови. Натомість традиційна граматика підходить до визначення відмінка через поняття граматичної категорії з урахуванням специфіки щодо певної мови, надаючи відмінку статус словозмінної парадигматичної граматичної категорії, що об’єднує форми слова в межах однієї і тієї самої лексеми. Такий підхід визначає кореляції, тому що повністю заперечує універсальний характер відмінка.

Отримані результати репрезентують особливості становлення категорії відмінка в сучасній загальнолінгвістичній парадигмі і можуть бути використані для подальшого повноцінного комплексного аналізу взаємодії глибинних і поверхневих структур у межах речення, передусім у зіставному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Проблемы синтаксиса и семантики в работах Ч.Филлмора / Н.Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1973. – № 1. – С. 117–124.
2. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс / Дж. Лайонз. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.
3. Мещанинов И.И. Структура предложения / И. И. Мещанинов. – М. - Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – 104 с.
4. Мухин А.М. Синтаксическая семантика в аспекте разграничения синтаксического и морфологического уровней языка / А. М. Мухин // Вопросы лингвистической семантики / Под ред. М.Ф. Чикурова. – Тула : Тульский госпединститут им. Л.М. Толстого, 1978. – Вып. 2. – С. 40–48.
5. Пац Л. Засоби реалізації лексичної когезії в художньому тексті / Л. Пац // Лінгвістичні студії. Вип. 12. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 323–327.
6. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики / Ю.С. Степанов. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 312 с.
7. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б.Л. Уорф // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М. : Прогресс, 1960. – С. 67–98.
8. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge : Cambridge (Mass.), 1965. – 187 p.
9. Fillmore Ch. The case for case / Ch. Fillmore // Universals in Linguistic Theory / Ed. by E. Bach and R.T. Harms. – New York : Holt et al. – Reinehart, 1968. – P. 1–88.

10. Hellan L. On Semantic Scope [Text] / L. Hellan. – Heny F. (ed.) // *Ambiguities in Intensional Contexts*. – Dordrecht : Reidel, 1981. – P. 47–81.
11. Kiparsky P. Linguistic Universals and Linguistic Change / P. Kiparsky // *Universals in Linguistic Theory* / Ed. by E. Bach and R.T. Harms. – N.Y. etc., 1968. – P. 183-212.
12. Landman F. The Progressive / F. Landman // *Natural Language Semantics*. – Vol. 1. – 1992. – P. 1–32.
13. Levin B.N. The Assiniboine Language / B.N. Levin // *International Journal of American Linguistics*. – Part. II. – Vol. 30. – № 3. – 1964. – P. 16-28.
14. Mann W.C., Thompson S.A. Relation Propositions in Discourse / W.C. Mann, S.A. Thompson // *Discourse Processes*. – Vol. 9. – 1986. – P. 57–90.
15. Martinet A. Cas ou fonctions? A propos de l'article "The Case for Case" de Ch.J. Fillmore / A. Martinet // *La linguistique*. – 8 (1). – 1972. – P. 5–24.
16. Soames S. Semantics and semantic competence / S. Soams // *Cognition and representation*. – Colorado : Boubler, 1988. – P. 185–207.

Стаття продовжує цикл публікацій, присвячених проблемам відмінкової граматики в загальнолінгвістичній парадигмі, встановленню витоків категорії відмінка, а також простеженню причин, передумов і специфіки її розвитку і формування у межах відмінкової граматики.

Ключові слова: відмінкова граматика, генеративна граматика, категорія відмінка, лінгвістичний метод, функційна граматика, універсальна граматика.

The article continues the cycle of publications devoted to problems of the case grammar in the opinion of a general linguistic paradigm, in particular the main aim is to establish sources of the case category and to trace reasons, preconditions, and specific characters of its development and organizing in the case grammar.

Key words: case grammar, generative grammar, case category, linguistic method, functional grammar, universal grammar.

Василь Шинкарук
(Київ)

УДК 811.161.2'367.32

ОСОБЛИВОСТІ СУБСТАНЦІЙНИХ КАТЕГОРІЙ ДИКТУМУ

Актуальність теми наукової статті полягає в тому, що вона висвітлює досить цікавий аспект синтаксичної семантики як динамічної системи функціональних одиниць, взаємопов'язаних різними відношеннями, вивчення яких тільки-но розпочалося в українському мовознавстві.

Диктум розглядаємо безпосередньо в аспекті номінативної деривації, тобто номінації події, факту чи ситуації дійсності в тісному зв'язку з процесом граматичного структурування. Аналіз диктуму в структурі речення через призму комунікативної діяльності мовців безпосередньо пов'язаний з теорією синтаксичної номінації і, зокрема, з її окремою галуззю – референцією.

Через функціональні поняттєві категорії знаходять відбиття у свідомості людини відношення об'єктивної дійсності. Мовні ж семантичні функції є значенням мовних знаків, вони закріплені за морфологічними, синтаксичними, словотворчими чи лексичними засобами вираження та їхніми комбінаціями. Мовна інтерпретація поняттєвих категорій виявляється через значення частин мови, граматичних категорій, лексико-граматичних розрядів, семантику тих чи інших типів речень (висловлень).

Конструктивним носієм об'єктивних значень, виразником об'єктивної реальності в реченні є, передусім, диктум, що становить номінативно-репрезентативну одиницю синтаксичної семантики.

Субстанційні категорії диктуму передають значення реальної предметності. Вони виділяються на основі субстанційних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на стосунок субстанційних синтаксем до відповідного класу предикатів. Субстанційні відношення і виділювані на їхній основі категорії субстанційності зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Субстанційні відношення як найбільш абстраговані семантико-синтаксичні відношення членуються на відношення суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні. Відповідно до цих різновидів субстанційних відношень виділяємо категорії суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія й локатива.

Метою наукової статті є обґрунтування особливостей категорій об'єкта, адресата, інструменталія й локатива та аналіз засобів вираження окреслених різновидів на рівні формально-граматичної організації речення.

Категорія об'єкта означає предмет, на який спрямовано дію, процес або стан, напр.: *Трохим Сидорович сіяє зерно всю ніч* (О. Гончар); *Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги* (Ю. Яновський); *По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна* (І. Нечуй-Левицький); *Наші пращури давні були сіячі, вміли землю орати й свободу любити, вміли твердо тримати в десницях мечі, коли треба було честь і стяг боронити* (М. Луків). У сучасній українській мові основним морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний відмінок іменників.

У структурі речення об'єктну функцію знахідного передають іменники, які позначають конкретні, не існуючі поза людською діяльністю об'єкти і поняттєві ситуації реального світу. Набір змістових ознак іменника зумовлений семантичною сполучуваністю з дієсловом-предикатом, який виражає активну, динамічну, цілеспрямовану дію, яку виконує особа-суб'єкт і яка розвивається ззовні, тобто сему об'єкта породжує валентний зв'язок з предикатом, напр.: *І вітер листя розгортає, бо хоче сонце з вільх зірвати* (Б.-І. Антонич); *Люби свій виноград і заступ свій дзвінкий* (М. Рильський).

У наукових дослідженнях помітний індивідуальний підхід до категорії об'єкта: знахідний об'єктний кваліфікувала як знахідний реального об'єкта і знахідний ідеального об'єкта [9, с.6-10], результативний об'єкт і внутрішній об'єкт [5, с.74], знахідний внутрішнього і зовнішнього об'єкта [7, с.463], аналізували семантичні групи перехідних дієслів, які керують знахідним об'єктом [1, с.87], заперечували доцільність визначення відтінків об'єктного значення без реальної опори на систему мови [11, с.51]. На думку А. Мейє, розрізнення знахідного "внутрішнього об'єкта" і знахідного "зовнішнього об'єкта" – штучне, і в першому, і в другому випадках ми маємо справу з розкриттям значення дієслова, і немає змоги провести межу між цими двома значеннями [6, с.348].

Семантичне членування об'єкта зумовлене передусім значеннєвою природою предиката. Відповідно до цього його поділяють на такі семантичні варіанти: об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, об'єкт якісної ознаки-відношення (об'єкт порівняння), об'єкт локативного предиката.

Основним семантичним варіантом об'єкта є об'єкт дії, у якому найповніше відбито семантичну своєрідність категорії об'єкта. Він позначає живий або неживий предмет, на який спрямовано дію, і є однією з центральних субстанційних синтаксем при предикатах дії: *Сусід будує хату* (О. Гончар). У позиції об'єкта дії використовується вся сукупність назв як істот, так і неістот.

Другим семантичним варіантом об'єкта є об'єкт процесу. Двовалентні предикати процесу *сердитися, гніватися, ображатися, злитися* й под. сполучаються з іменниковою об'єктною синтаксемою на позначення звичайно осіб, на які поширюється виражений ними

процес: *Мати злилася на дочку* (Н.Кобринська); – *Ви не сердитесь на батька?* – *Ні, – тихо, мов травиця прошеlestіла, промовила Галя* (Панас Мирний).

Третім семантичним варіантом об'єкта є об'єкт стану, що вказує переважно на істоти або неістоти, на які спрямовано стан: *Йй жаль невістки* (О. Кобилянська).

Четвертим семантичним варіантом об'єкта є об'єкт порівняння, який функціонує при предикатах якості-відношення, виражених формами вищого ступеня порівняння предикативних прикметників із значенням якості у позиції присудка: *Черешня краща від горіха*.

П'ятий семантичний варіант об'єкта поєднується з локативними предикатами дії, а отже, повторює особливості об'єктних синтаксем при предикатах власне-дії: *Хлопчик несе квіти в кімнату*. Усі семантичні різновиди об'єкта об'єднує ознака пасивності.

Семантичній категорії об'єкта, – стверджує І.Р. Вихованець, – притаманні спеціалізовані морфологічні засоби вираження. Морфологічними варіантами в елементарних простих реченнях виступають знахідний, родовий, давальний, орудний і місцевий відмінки. Основним морфологічним варіантом об'єкта в сучасній українській мові є знахідний відмінок [1, с.119]. Своєрідність знахідного у функції об'єкта полягає в тому, що йому властиве сполучення тільки з дієсловами: *Дідусь косив сіно* (М. Івасюк). Найширше представлений знахідний об'єкта дії. Знахідний відмінок в об'єктній функції нерідко взаємодіє з родовим відмінком, який є одним із морфологічних варіантів об'єкта. Особливо виразно знахідний і родовий об'єктні співвідносяться в зоні семантичного розмежування за ознакою непартитивність / партитивність і в зоні заперечних об'єктних конструкцій, пор.: *Ми не зачинили вікно і Ми не зачинили вікна*. Морфологічна варіантність об'єкта групується навколо знахідного і родового відмінків. У ролі морфологічного варіанта об'єкта виступає також давальний відмінок у функції об'єкта дії. Давальним об'єкта дії керують дієслова *допомогати, дякувати, заважати, шкодити, прислужувати* та ін.: *Андрій прислужував дякові* (Л. Мартович). Давальний об'єкта стану залежить від дієслів на зразок *вірити, довіряти, заздрити, симпатизувати* та ін.: *Ми не віримо сусідам* (Н. Кобринська). У сукупність морфологічних варіантів об'єкта входить і орудний відмінок об'єкта. Він сполучається з дієсловами керівництва, володіння (*керувати, командувати, завідувати, володіти* та ін.), дієсловами стосунку до об'єкта (*дорожити, захоплюватися, цікавитися, пишатися, милуватися* й под.), моторними дієсловами (*ворушити, хитати, кидати, замахуватися, жестикулювати, розводити* та ін.), дієсловами типу *заїдати, захлинатися*, напр.: *Батько пишається своїми синами* (О. Гончар); *Вітер хитає дубом* (М. Стельмах). Морфологічні варіанти об'єкта поповнює також місцевий відмінок: *Брат розуміється на конях* (М. Стельмах). Подібні до місцевого відмінка особливості виявляють інші прийменникові відмінки в об'єктній функції.

Категорія адресата вказує на особу або іншу істоту, на користь чи на шкоду якої відбувається дія, напр.: *Люблю Вітчизну, Та любов у мене дивна. Не прикрюся. Коли я знов не догодив вам* (І. Світличний). Основним засобом вираження категорії адресата виступає давальний відмінок іменників, який відтворює функцію адресата у так званих семантичних комплексах, де навколо дієслова-предиката згруповані суб'єкт, який через об'єкт діє на іншу особу-адресата, напр.: *Максим подарував Чіпці добрих коней* (Панас Мирний); *Заплакала [Катерина], пішла шляхом, В Броварах спочила Та синові за гіркою медяник кутила* (Т. Шевченко).

Є. Курилович, розв'язуючи проблему класифікації відмінків індоєвропейських мов, визначав давальний відмінок як відмінок із первинною адвербіальною функцією і вторинною граматичною [4, с.191–192]. Дослідження семантико-синтаксичних функцій давального в сучасній українській літературній мові переконує, що він більшою мірою стосується функцій субстанційних, ніж адвербіальних. Особливістю давального у функції адресата дії є й те, що опорні дієслова звичайно передбачають сильнокеровану форму знахідного відмінка об'єкта. За семантико- і формально-синтаксичними ознаками давальний відмінок відрізняється від центральних і периферійних відмінків, розташовуючись між ними, що уможливило розгляд його як єдиного відмінкового представника проміжного типу.

Функцію адресата потрібно визнати первинною передусім тому, що в ній конденсується граматична специфіка давального і вона не повторюється в жодній іншій безприменниковій відмінковій формі. Усі вторинні його функції так чи інакше пов'язані з іншими відмінками і є наслідком транспозиції давального в інші семантико-синтаксичні відмінкові зони. Валентний характер опорного дієслівного предиката дії, що керує давальним відмінком, передбачає наявність в елементарному з семантико-синтаксичного погляду простому реченні знахідного об'єктного і тісніший зв'язок останнього з опорним дієсловом. Порівняно з тісним поєднанням знахідного з предикатом дії давальному адресата властиві напівсильний підрядний зв'язок і його форма – напівсильне керування [1, с.126].

Порівняно із суб'єктом та об'єктом адресат має меншу семантичну й морфологічну розгалуженість. Він закріплений тільки за предикатами дії. У граматичній системі сучасної української мови, зауважує І.Р. Вихованець, основним морфологічним варіантом адресата виступає давальний відмінок [1, с.124–125]. Ядро іменникової лексики в давального відмінка формується з назв істот (переважно людей), напр.: *Ми передали квіти матері* (О. Гончар). Валентно пов'язані з давальним адресата предикати дії становлять замкнену групу, основу якої становлять дієслова *давати, дарувати, присвячувати, нести, вручати, продавати, писати* тощо. Чіткого розрізнення лексичного потенціалу дієслів немає, однак обов'язковою є сема односпрямованої безпосередньої конкретної дії перехідного дієслова, при якому необхідний іменник у формі знахідного прямого об'єкта, крім давального адресата, напр.: *...і синові за три копн жупанок купила* (Т. Шевченко), *... йому за це гроші платять...* (О. Гончар); *Вчора... відносила пані Банг бензинку і "Нове слово" Руденкам* (Леся Українка).

Іноді сема адресата може формуватися залежно від контексту. Дієслова *читати, жати, везти, тиснути, одробляти, накладати, залишати* тощо не характеризуються "давальною спрямованістю", однак повністю заперечити її відсутність не можна, бо кожен дію чи стан, оскільки вони регулюються свідомістю, можна адресувати комусь [1, с.125], напр.: *Шкода, що я десятого повинний їхати, – вести свій крам показувати своїй неньці* (Панас Мирний); *Мені почулося, неначе край прибою поему моря юнакам чита...* [Довженко] (М. Нагнибіда). Контекстне розширення кола дієслів "давальної семантики" спричиняє в останніх поступову втрату, "розмивання" семи конкретної безпосередньої дії, що є необхідною умовою значення адресатності. Тому сполучуваність відмінкової форми з опорним дієсловом такого типу має наслідком формування узагальненого значення адресатності, яке нівелюється під впливом об'єктного значення. Так формується адресатно-об'єктне відношення, при якому іменник із функцією об'єкта у формі давального відходить з безпосередньої постпозиції щодо дієслова далі, на периферію речення, напр.: *Директор сидить окремо... Я йому голосно читаю* (Ю.Яновський).

Категорія інструменталія означає знаряддя або засіб, за допомогою яких виконують дію, напр.: *Пани Топольницькі приїхали до Городенки поїздам; Було йому літ сімдесят чи, може, й більше, а він ще зимою відкидав сніг лопатою* (О. Довженко). Предикатам з інструментальною валентністю звичайно підпорядковується орудний відмінок іменників як основний морфологічний засіб вираження інструментальності.

Інструменталь членують на два семантичних варіанти: знаряддя дії і засіб дії. Вони реалізуються також морфологічними варіантами, зокрема орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальності і низкою применниково-відмінкових форм, які активно поповнюють засоби вираження інструментальності.

Семантичні варіанти інструменталія диференційовані сукупністю закріплених за ними предикатів дії, особливостями іменникової лексики на позначення знарядь і засобів дії та морфологічними формами. В елементарних простих реченнях функціонує орудний відмінок як основний морфологічний варіант інструментальності, який охоплює також її семантичне варіювання. Орудний знаряддя вказує на конкретний предмет, використовуваний для успішного виконання дії, і сполучається звичайно з перехідними дієсловами дії, які керують, крім орудного відмінка у функції знаряддя, також знахідним об'єкта: *Гнат приїхав у село була четверта чи*

початок на п'яту і зразу ж почав *молотком* ремонтувати будинок (Ю. Збанацький). Крім морфологічного варіанта відмінкового типу, у сучасній українській мові сформувалися морфологічні варіанти інструментальності, оформлювані прийменниково-відмінковими сполуками. Інструментальні семантико-синтаксичні відношення виражають прийменники із знахідним, родовим та місцевим відмінками: *У Чернівцях до вечора дзвонили в дзвони* (М. Івасюк); *Дерева стоять блискучі, мускулясті, притихлі, самі прислухаються як стріляють партизани з кулеметів* (Ю. Збанацький); *Схвильовані і вражені, веселі й замислені, щасливі й до краю зворушені, що Надійка так професійно грає на гітарі* (Гр. Тютюнник).

Категорія локатива виражає місце, напрямок руху і шлях руху. У семантично елементарних простих реченнях ці локативні значення залежать від локативних предикатів і здебільшого виражаються прийменниково-відмінковими формами іменників, напр.: *Гуцули вийшли на полонину* (Марко Черемшина); *Вийшли з хати батько й мати В садок погуляти* (Т. Шевченко).

Локативи вживаються переважно при трьох розрядах локативних дієслів: власне-локативних дієсловах, локативних дієсловах процесу і локативних дієсловах дії. Характерну рису локативності становить наявність у їхній структурі локативного (просторового) прийменника, який зумовлює семантичну і морфологічну варіантність цих синтаксем. Семантичними варіантами локатива є три типи: варіанти із значенням статичної локалізації, варіанти із значенням напрямку руху і варіанти із значенням шляху руху. Морфологічними варіантами локатива є прийменники з місцевим, знахідним, родовим, орудним і давальним відмінками та орудний безприйменниковий відмінок.

Семантична і морфологічна своєрідність локатива зумовлена численною групою локативних прийменників, яких у сучасній українській мові нараховується понад сто. Прийменники поєднуються з відмінками для вираження статичного і динамічного просторового значення, напр.: *Журилася вона [Ганна] довго й гірко, що ні з ким їй перевезти своє жниво з поля у двір через отой Буг та й нічим* (О. Слісаренко).

У граматичній системі української мови місцевий відмінок закріпився як спеціалізована локативна грамема категорії відмінка: *Відпочинь, моя сестренько, на галявині, Де пахучі квіти цвітуть* (Д. Загуд). Місцевий і орудний відмінки із прийменниками вживаються для вираження статичної локалізації, а знахідний і давальний із прийменниками – для вираження динамічної локалізації, напр.: *Гості лежали на лаві* (М. Івасюк); *Степан висів на яблуні* (М. Стельмах). Родовий відмінок прийменниковий як морфологічний варіант локатива займає проміжне місце, широко вживаючись на позначення як статичної, так і динамічної локалізації, пор.: *Навкруг Чернівців розкинулись ліси* (О. Кобилянська); *Воїн наближався з-за лісу* (О. Гончар). Морфологічним варіантом локатива виступає також орудний безприйменниковий відмінок. Він виражає значення шляху руху і залежить від дієслів руху: *Партизани йшли полем* (О. Гончар).

Таким чином, семантико-синтаксичні категорії диктуму неоднорідні за своєю природою. Непредикатні категорії диктуму становлять надкатегорію субстанційності. Надкатегорія субстанційності має підпорядкований характер. Її категорії породжені семантикою різних типів предикатів.

Категорії субстанційності передають значення реальної предметності. Вони виділяються на основі субстанційних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на стосунок субстанційних синтаксем до відповідного класу предикатів. Субстанційні відношення і виділювані на їхній основі категорії субстанційності зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката.

Субстанційні відношення як найбільш абстраговані семантико-синтаксичні відношення членуються на відношення суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні. Відповідно до цих різновидів субстанційних відношень виділяємо категорії суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія й локатива.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Вихованець І.Р. Категорія відмінка в проекції на семантико-синтаксичну структуру речення / І.Р. Вихованець // Укр. мовознавство. – 1987. – Вип.14. – С. 61–67.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
5. Курс сучасної української літературної мови. Т.2. Синтаксис / За ред. Л.А.Булаховського. – К. : Рад. шк., 1951. – 406 с.
6. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе. – М. : Изд-во иностр. лит., 1938. – С.348–349.
7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
8. Площ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М.Я. Площ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
9. Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові / Є.К. Тимченко. – К. : Вид-во Укр АН, 1928. – 101 с.
10. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є.К. Тимченко. – К. : Вид-во Укр АН, 1928. – 118 с.
11. Ходова К.И. Падежи с предлогами в старославянском языке / К.И. Ходова. – М.: Наука, 1972. – 192 с.
12. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія / В.Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272с.

У науковій статті проаналізовано субстанційні категорії диктуму через призму комунікативної діяльності мовців в аспекті номінації події, факту чи ситуації дійсності в тісному зв'язку з процесом граматичного структурування.

Ключові слова: диктум, категорії диктуму, субстанційні категорії диктуму, категорії суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія й локатива.

In the research paper the substantive categories of dictum have been analyzed in respect of communicative activity of speakers as for the nomination of an event, a fact or situation of reality alongside with the close connection of grammatical structuring.

Key words: dictum, substantive categories of dictum, categories of a subject, object of an addressee, instrumental and locative.

II. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ. ТЕОРІЯ НОМІНАЦІЇ

Юлія Бразжук
(Київ)

УДК 811:001.4:61

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ МЕТАФОРИ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Про метафору написано багато робіт, але вивчення цього феномену залишається актуальним і сьогодні. Метафора як універсальний засіб і спосіб людського мислення продовжує привертати до себе увагу науковців, охоплюючи такі галузі знання, як філософія, логіка, психологія, психоаналіз, літературознавство, теорія образотворчого мистецтва, семіотика, риторика, лінгвістика. Інтерес до метафори сприяє взаємодії названих напрямків наукової думки, їх ідейній консолідації, що забезпечує визначення цього складного явища у площині мови та мислення.

Метою нашого дослідження є спроба проаналізувати деякі етапи формування поняття «метафора», починаючи від творів Аристотеля, закінчуючи окремими сучасними лінгвістичними розвідками.

Об'єктом дослідження ми обрали семантичну структуру метафори, пов'язану з її когнітивною та культурологічною природою.

Метафора була об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних мовознавців, зокрема О. Потебні, Н. Аругюнової, В. Вовка, В. Телії, С. Гусєва, А. Уфимцевої, Ю. Лотмана, Г. Склярєвської, Ю. Скребньова, А. Річардса, М. Блека, Д. Лакоффа, П. Рікера та ін.

У сучасному українському мовознавстві домінує погляд на метафору як на художній засіб, цей феномен аналізують насамперед на матеріалі художньої літератури, про що свідчить значна кількість досліджень: М. Коцюбинської, В. Корнеєва, Х. Дацишина, Е. Шустрової, О. Тищенка. В окремих працях з'ясовано роль метафори в науковому тексті, наприклад, дослідження Є. Будаєва, А. Чудинова, Н. Непійводи та ін.

Метафора як мовний засіб і спосіб людського мислення виявляє зв'язок між людиною, мовою та поняттєвою сферою, збуджує певну мережу асоціацій, крізь які дійсність втілюється у мовну форму. Асоціативне мислення забезпечує процес формування метафори, під час якого спостерігається подібність або суміжність між гетерогенними сутностями, встановлюється аналогія між елементами дійсності, що фізично сприймаються, і невидимим світом ідей, абстрактних понять, створених розумом у процесі «переходу» від уявного мислення про дійсність до конкретного її розуміння.

Свідомість людини антропоцентрична за своєю природою, тому організує непередметну дійсність за аналогією з простором і часом реального світу, який людина сприймає за допомогою безпосередніх відчуттів. Так, просторові координати осмислюються як високе або низьке в людині, те, що попереду, усвідомлюється як майбутнє, а те, що залишилося позаду, як минуле. Вияв «благородності» у мовленні можна передати за допомогою прикметника «високий» (*високі почуття, високі помисли*). Орієнтація «вправо» мислиться як правильний справжній шлях, верх сприймається як кульмінація деякого приемного стану (*бути на сьомому небі*), а низ, навпаки, як символічний простір гріхопадіння (*провалитися від сорому крізь землю, опинитися на дні життя*).

Однією з найважливіших функцій метафори є художньо-естетична функція. Посилення виразності мови можна досягти різними засобами, але в першу чергу через використання метафори як лексичного засобу створення образності. Як засіб образотворчої мови і естетики,

метафора належала риторичі, звідки вона прийшла у лінгвістику. У класичній риторичі метафора була представлена, в основному, як своєрідне відхилення від норми через перенесення найменування одного предмета на інший. Метою такого перенесення було або поповнення лексичного складу мови, тобто метафорі властива номінативна функція, або «орнаментация» комунікативного процесу для переконання у правильності сказаного (риторична функція).

Першим, хто торкнувся у своїх творах питання про природу метафори, був давньогрецький філософ і вчений Аристотель, йому також належить створення і визначення терміна «метафора». Так він зауважує, що «переносне слово (метафора) – це невластиве ім'я, перенесене з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією» [2, с. 669]. Аристотель робить спробу класифікувати різні види найменувань. На його думку, «будь-яке ім'я є або загальноовживаним, або рідкісним, або переносним, або таким, що прикрашає; або скомпонованим, або подовженим, або вкороченим, або зміненим» [2, с. 669]. Звідси випливає, що такий розподіл слів відповідає двом варіантам: слова загальноовживані та «всі інші слова». Серед останніх можна виділити групи рідкісних, переносних слів, а також слів для прикраси та ін. Далі у тексті автор називає «всі інші слова» незвичайними, які контрастують зі звичайними [2, с. 670]. Таким чином, за думкою Аристотеля, метафора потрапляє в клас «незвичайних» слів, оскільки не є загальноовживаним словом, на відміну від тих слів, якими користуються всі [2, с. 669]. Але виходить дивна річ: до класу «загальноовживаних» потрапляють всі слова, а групи «незвичайних» не існує. Аристотель називає поєднання переносних слів загадкою та наводить такий приклад: «*Бачив я чоловіка, що вогнем приліпив мідь до людини*» [2, с. 671]. Окремо взяте кожне з використаних тут слів буде загальноовживаним. Отже, якщо скомпонувати «загальноовживані» слова відповідним чином, вони перестають входити до свого класу і перетворюються на «незвичайні». Таким чином, Аристотель описує не стільки метафору, скільки, пов'язані з нею суміжні явища. Давньогрецький філософ першим привернув увагу до класу «незвичайних» слів, але конкретні питання про сутність такого складного феномена, як метафора, були поставлені у XX столітті, через дві з половиною тисячі років після дослідження Аристотеля.

Російський мовознавець Склярєвська Г.М. у монографії «Метафора в системі мови» наводить висловлювання античних філософів про метафору, у яких містяться зародки ідей, що стали основою для різноаспектного вивчення цього мовного феномену у наш час. Так, Квінтіліан вважав, що метафора дарована людству самою природою і сприяє тому, щоб жоден предмет не залишився без позначення. Деметрій висловлював схожу думку про те, що повсякденна мова створила такі хороші метафори для деяких понять, що ми вже не потребуємо більш точних висловлювань. Цицерон пояснював метафору як спосіб формування відсутніх у мові значень, коли перенесення відбувається за подібністю. Цієї ж думки про поповнення лексичного складу мови за допомогою метафори дотримувався Теофраст [20, с. 6].

Поступово проблема дослідження метафори з площини риторичі перемістилася в коло інтересів лінгвістики. Так, з'явилася порівняльна концепція метафори. Відповідно до цієї концепції, метафора – це результат творчого процесу переосмислення «звичайного» найменування, отже вона може вважатися прихованим порівнянням. Згідно з теорією порівняння, метафоричне висловлювання пов'язане з порівнянням двох або більше об'єктів. У середині XIX століття погляди на метафору дещо змінилися: німецький та англійський лінгвіст М. Мюллер назвав її «хворобою мови», а болгарський науковець Ц. Тодоров продовжував титулувати її «семантичною аномалією» [24, с. 122].

А. Річардс, на відміну від класичної теорії, що розглядає метафору як результат заміни слів або контекстних зрушень, вважає, що в основі метафоричного перенесення лежить запозичення і взаємодія ідей, а також зміна контексту. Вчений зауважує, що сама думка метафорична і розвивається через асоціативне порівняння, звідки виникають метафори в

мові [19, с. 52]. Шляхом спроб і помилок з'ясувалося, що асоціації бувають різні: не лише випадкові, суто індивідуальні, але і вмотивовані, продуктивні, творчі, загальнозначущі, доступні і зрозумілі всім. Сьогодні все частіше метафору сприймають як когнітивне явище, яке пов'язане не тільки з «асоціативним порівнянням», але також з «асоціативним мисленням», «асоціативним розумом». Якщо це формально і була «когнітивна помилка», то, на думку П. Рікера, навмисна [18, с. 428].

Якщо А. Річардс спирається у своїх працях на поняття психолінгвістики, то М. Блек, на відміну від нього, на поняття логіки. М. Блек був одним із перших вчених, хто чітко висловив наступну думку: «У ряді випадків було б більш правильно говорити, що метафора саме створює, а не виражає схожість» [5, с. 157]. Унаслідок цього, М. Блек, а за ним і багато інших дослідників, зайнялися розробкою так званої теорії семантичної взаємодії. Вони також визначили, що метафора розкриває схожість між речами, які до цього нікому не спадало на думку порівнювати. Для того, щоб метафора «працювала», читач постійно повинен усвідомлювати розширення значення і звертатися до старого і нового значень одночасно. Тому, подібно до А. Річардса, який виділив два робочих поняття (зміст і оболонку), М. Блек розрізняє в метафоричному обороті *фокус* метафори і його *оточення, контекст, або рамку* [5, с. 161; 19, с. 49].

Психологічної сторони функціонування метафори, зокрема проблеми розуміння метафори, дотримується у своєму дослідженні Е. Мак-Кормак, який вважає, що для розкриття сутності метафоричного переносу потрібно припустити наявність когнітивної структури нашого мислення як пристрою, що породжує мову. Детальному розгляду цього питання присвячується його монографія «Когнітивна теорія метафори», де вчений визначає метафоризацію як «пізнавальний процес» [14, с. 360]. На думку Мак-Кормака, метафора виникає із зіставлення семантичних концептів людського розуму шляхом певних організованих операцій. Концепти, як правило, важко порівняти, оскільки, з одного боку, метафора передбачає наявність подібності між властивостями її семантичних референтів (метафора повинна бути зрозуміла), а з іншого боку – несхожості між ними (метафора покликана створити нове значення). Це призводить до розуміння того, що метафора – це перш за все вербалізований прийом мислення про світ [14, с. 367].

Концептуальна теорія метафори, сформульована Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, визначила метафору як перетин знань про одну концептуальну сферу в іншій концептуальній сфері. На думку цих дослідників, метафора пронизує все людське повсякденне життя і проявляється не тільки в мові, але й у мисленні, діях, тобто понятійна система людини метафорична за самою своєю суттю. Метафора є ефективним засобом для переконання, дозволяє миттєво охопити сутність явища, ідеї, поняття [12, с. 405].

На сьогоднішній день, як зауважує Г. Г. Молчанова, переваги когнітивного підходу до традиційних метафоричних пренесень полягають у новому підході до самого механізму створення метафори. Тут важливим є не обов'язковий загальний семантичний компонент двох порівнюваних об'єктів, а різноманітні і складні форми взаємопроникнення концептуальної, мовної та художньої сфер [15, с. 53].

Природа метафори не мовна, а концептуальна, тому дуже часто саме метафора дозволяє осмислити абстрактний за своєю природою неструктурований предмет за допомогою більш конкретного та структурованого [3, с. 28]. Метафоричність мислення проявляється в метафоричності мови. Інтерпретація метафори стає можливою завдяки наявності системи базових концептів, яка є загальною для всіх користувачів певної групи. Уявлення про цю систему може бути обумовлене як особливостями мислення, так і набуватися людиною в процесі засвоєння певної інформації, яка відома всім користувачам групи, до якої людина має відношення [6, с. 86]. Метафоричні моделі, проникаючи в концептуальну сферу, дозволяють краще зрозуміти картину світу, поведінку людей, розкривають універсальні риси, притаманні різним націям.

Проаналізувавши роботи з когнітивної лінгвістики, можна стверджувати, що основною метою когнітивного напрямку є встановлення й опис моделей концептуалізації об'єктивної реальності, залежно від особливостей світовідчуття і світосприйняття як окремого індивіда, так і культурного співтовариства у цілому. Новітній підхід у даному напрямку передбачає відмову від суворого вицленювання меж окремих значень полісемантичної лексики і протиставлення різних стилістичних засобів за схожістю, суміжністю та іншими традиційними параметрами [27, с. 9].

Можна зробити попередній висновок, що сучасна теорія метафори бачить у когнітивній метафорі важливу ментальну операцію, спосіб пізнання, категоризації, концептуалізації, оцінки і пояснення світу. Метафора є виявом «мовної особистості», яка за допомогою метафори осмислює і пізнає світ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев К.И. Психологические исследования дискурса // Метафора в научном дискурсе / Отв.ред. Н.Д. Павлова. – М. : ПЕРСЭ, 2002. – С. 40–50.
2. Аристотель. Поэтика / Пер. М. Л. Гаспарова. – Аристотель. Сочинения: В 4-х т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1990. – С. 5–32.
4. Баранов А.Н. Русская политическая метафора. Материалы к словарю / А.Н. Баранов, Ю.Н. Карулов. – М. : Институт русского языка АН СССР, 1991. – 193 с.
5. Блэк М. Метафора // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – с. 153 – 173.
6. Будаев Э.В. Метафорическое моделирование постсоветской действительности в российском и британском политическом дискурсе : дис.. канд. филол. наук / Э.В. Будаев. – Екатеринбург, 2006. – 220 с.
7. Вовк В.Н. Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации / В.Н. Вовк. – К: Наукова думка, 1986. – 142 с.
8. Гусев С.С. Наука и метафора / С.С. Гусев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 152 с.
9. Дацишин Х.П. Транспортна метафора в українському політичному дискурсі: конотативний аспект / Х.П. Дацишин // Вісник Львівського університету. Серія : журналістика. Вип. 23. – Львів, 2003. – 297 с.
10. Корнеев В.М. Роль маркованой лексики у створенні емоціогенної структури тексту / В.М. Корнеев // Наукові записки Інституту журналістики. – 2002. – Т. 7. – С. 85–86.
11. Коцюбинська М.Х. Образне слово в літературному творі: питання теорії художніх тропів / М.Х. Коцюбинська. – К. : Вид-во АН. 1960. – 188 с.
12. Лакофф Д, Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–416.
13. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Ю.М. Лотман. – М. : Искусство, 1970. – 384 с.
14. Мак-Кормак Э. Когнитивная теория метафоры / Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 358– 387.
15. Молчанова Г.Г. Лингвокультурные концепты и паремическое моделирование / Г.Г. Молчанова // Концептуальный анализ языка: современные направления исследования : сб. н. тр. РАН ИЯ. – М, 2007. – С. 42–59.
16. Непийвода Н.Ф. Мовні засоби інформаційного комфорту / Н.Ф. Непийвода // Наукові записки Інституту журналістики. – 2002. – Т. 7. – С. 93–97.
17. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
18. Рикёр П. Живая метафора / Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 435 – 456.
19. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С.44–67.
20. Складарская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Складарская. – СПб. : Наука, 1993. – 151 с.
21. Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики / Ю.М. Скребнев. – Горький : ГГПИ, 1975. – 175 с.
22. Телия В.Н. Предисловие / В.Н. Телия / Метафора в языке и тексте. – М. : Наука. 1988. – С. 3–10.
23. Тищенко О.М. Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект) / О.М. Тищенко. – К., 2004. – 144 с.
24. Тодоров Ц. Теории символа / Ц. Тодоров. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 408 с.
25. Уфимцева А.А. Лексическое значение / А.А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
26. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации / А.А. Чудинов. – Екатеринбург : УрГПУ, 2003. – 248 с.
27. Шустрова Е.В. Когнитивно-дискурсивное исследование концептуальной метафоры в афроамериканской художественной картине мира : автореф. дис. на соискание научн. степени докт. филол. наук / Е.В. Шустрова. – Воронеж, 2008. – 17 с.

У статті розглянуто феномен метафори, яка охоплює різні галузі знання; проаналізовано дослідження метафори з часів Аристотеля і до наших днів, прослідковано процеси формування метафори.

Ключові слова: метафора, найменування, асоціативне мислення, порівняння, теорія метафори.

The article is dedicated to the phenomenon of metaphor, which covers various fields of knowledge, the study analyzes metaphor since Aristotle to the present day, observed in the processes of formation of metaphor.

Key words: metaphor, name, associative thinking, comparison, metaphor theory.

Іванна Ворона

(Тернопіль)

УДК 81'373.421:001.4+244

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ТЕРМІНІВ-СИНОНІМІВ (на матеріалі богослужбових книг та літургій)

Через історичні обставини ідеологічного характеру термінологія, яка обслуговує релігійну сферу, довгий час досліджувалася лише мовознавцями діаспори (І. Огієнко, П. Ковалів, Є. Грицак, О. Горбач, М. Юрковський). Лише після відродження української державності посилився інтерес до вивчення церковно-релігійної терміносистеми. Протягом останніх кількох років опрацьовані окремі лексико-тематичні групи церковно-релігійної термінолексики в діахронному та синхронному аспектах: назви релігійних свят (І. Бочарова); назви церковних чинів та посад (С. Бібла); назви культових споруд (Н. Піддубна); церковно-обрядова термінологія (Н. Пуряєва), історія богослужбово-обрядової лексики (Ю. Осінчук).

Однак відомі нам дослідження не вичерпують проблемного поля навколо релігійної термінолексики. При аналізі церковно-релігійної термінології особливої уваги заслуговує питання наявності синонімії, її допустимості у сфері релігії. У попередніх статтях ми розглядали проблему синонімії у досліджуваній терміносистемі, з'ясовуючи причини її появи, та визначили типи термінологічних синонімів. Оскільки сам факт наявності синонімії в термінології уже не дискутується і кількість синонімічних термінів і термінів-дублетів не викликає сумнівів, то в рамки нашого дослідження попадає інший аспект, який залишається актуальним і на сьогодні: функціонування термінів-синонімів у релігійній літературі, зокрема у богослужбових книгах та літургіках.

Мета нашої статті – проаналізувати функціонування термінів-синонімів у релігійній літературі. Досягнення мети є можливим завдяки розв'язанню таких завдань: проаналізувати наявність різних типів термінологічних синонімів у релігійній літературі та окреслити особливості їх використання у богослужбових книгах та літургіках.

У мовознавстві синонімами вважають слова, що означають назву одного й того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значенневими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням, або сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами [1, с. 249]. Синоніми в термінології мають порівняно із загальномовними спільні (позначають одне і те ж поняття, здатні до взаємозаміни в контексті) та відмінні (часто тотожні за значенням, відрізняються особливостями функціонування, більшість із них не протиставляється за емоційністю) ознаки.

Синоніміка термінів – явище неоднорідне. Хоча синонімія в термінології кваліфікується як явище негативне, вона все-таки є невід'ємною ознакою термінології та

мови взагалі. Як зазначає І. Кочан, «синоніми в термінології – явище небажане. Про них багато пишуть, синонімів у науковій мові намагаються уникати, та все одно вони існують. Це свідчить, передусім, про стан становлення терміносистем, особливо сьогодні, коли українська мова набула державного статусу, але за такий короткий час ще не відбулося уніфікації термінів на внутрішньосистемному та міжсистемному спілкуванні» [5, с. 18]. Терміни-синоніми необхідні для наукового означення поняття; найточнішого висловлювання думки; уникання повторів того самого слова чи словосполучення [8, с. 116].

Синонімія церковно-релігійних термінів становить тип семантичних відношень, побудований на здатності різних термінологічних одиниць позначати одне спеціальне поняття, виражаючи різні додаткові ознаки поняття, емоційне чи стилістичне забарвлення.

Важливою ознакою церковно-релігійної термінології є функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів у спеціальних текстах (богослужбових книгах, літургійній літературі). Богослужбові книги – це релігійні видання, які містять правила і опис порядку проведення храмових богослужінь та тексти до них [16, с. 58]. Перше місце серед богослужбових книг посідають Євангеліє, Апостол і Псалтир. Ці книги взяті зі Святого Письма – Біблії, і тому називаються священно-богослужбовими. Потім ідуть: Служебник, Часослов, Требник, Книга молебних співів, Октоїх, Мінея місячна, Мінея загальна, Мінея святкова, Тріодь постова, Тріодь квітна, Типікон або Устав, Ірмологій і Канонник. Ці книги призначені здебільшого для священнослужителів.

Специфічною ознакою змісту названих книг є те, що богослужбові тексти, викладені в порядку їхнього виконання, перервані літургійними рубриками, тобто детальними вказівками щодо того, хто із священнослужителів, у якому одязі, за допомогою яких богослужбових предметів, яким чином і де повинен здійснювати певну священнодію під час богослужіння. Саме ці літургійні рубрики є спеціальними текстами, де функціонують церковно-релігійні терміни-синоніми. Ще однією важливою писемною сферою використання синонімічних релігійних термінолексем є літургійна література.

Літургіка – це наука про богослужіння, яка пояснює нам церковний обряд, його значення і символіку. Вона пояснює і описує компоненти богослужіння (предмети, книги, священнодії, обряди, свята тощо), історію їх виникнення та розвитку. Літургіки поділяють на наукові, навчальні і науково-популярні. Критеріями такого поділу є характер викладу та обсяг наукової інформації.

Літургіки висвітлюють усі факти обряду богослужіння, саме тому в них зафіксовані усі церковно-релігійні терміни-синоніми, у той час як богослужбові тексти містять лише частину. Літургійні тексти відрізняються від богослужбових також своїм стильово-стилістичним характером. Якщо у богослужбових книгах релігійні терміни-синоніми перебувають у своєрідному стилістично маркованому урочисто-високому контексті, то у науково-популярних літургіках вони попадають у сферу стилістично нейтральну.

У богослужбових текстах та літургіках активно функціонують усі види синонімів: за ступенем тотожності чи близькості семного складу (абсолютні або терміни-дублети, семантичні, стилістичні), за структурою (структурні синоніми), за словотвірно-морфологічною ознакою (словотвірно-морфологічні синоніми), за фонетичними відмінностями (фонетично-правописні синоніми) та синоніми за походженням. Усі типи синонімів не можна розглядати ізольовано один від одного. Термін може одночасно входити в різні групи синонімів. Так, наприклад у синонімічному ряді *Типікон – Устав – Типік*, усі три терміни є дублетами, але аналізуючи походження термінів, відносимо їх також до групи синонімів «запозичений термін – запозичений термін»: перших два слова утворилися внаслідок засвоєння грецького номена шляхом прямого запозичення (*Типікон*) та семантичного калькування (*Устав*), третій (*Типік*) був засвоєний з латинської мови: *Типікон, тобто Устав, містить у собі вказівки, в які дні і в які години та в якому порядку мають бути відслужувані Богослуження* [15, с. 59]; *Типікон, або Устав, містить у собі детальну вказівку: у які дні й години, на яких бажествених службах і в якому*

порядку слід читати або співати молитвослів'я ... [10, с. 573]; Грецький типик приписує дияконові починати служіння від ектенії «В мирі Господеві помолімся» [13, с. 10].

У релігійній літературі активно функціонують терміни, які вступають у відношення семантичної тотожності, тобто не мають жодних відмінностей у значенні. Це абсолютні синоніми, або термінологічні дублети, одним з яких виступає запозичений термін, а іншим – створений на україномовному ґрунті. Розглянемо функціонування у релігійній літературі термінів-дублетів **Тайнство Євхаристії – Євхаристія – Тайна Євхаристії – Тайнство Святого Причастя – Святе Причастя**: Здійснювати св. Тайнство Євхаристії [9, с. 594]; Святе Причастя – це прийняття Тіла і Крови Ісуса Христа під видами хліба і вина [3, с. 130]; Тайнство Святого Причастя по-грецьки називається Євхаристією, тобто «подякою» [10, с. 507]. Аналізуючи тексти, можна помітити, що в одних і тих самих джерелах однаково часто використовуються обидва терміни: Пресвята Тайна Євхаристії завершується на Божественних Літургіях Св. Івана Золотоустого і св. Василя Великого під час канону [15, с. 140]; По св. Причастю причасник цілує край чаші... [15, с. 140]; Євхаристійне жертвопоживання або чин св. Причастя – це природне доповнення і завершення євхаристійного жертвоприношення [12, с. 378]; Звідси зрозуміло, яку ціну має для нас Божественна Євхаристія і як нерозумно й шкідливо для себе роблять ті, що ухиляються від святого Причастя [6, с. 93]; Молитва перед Святим Причастям [11, с. 395]; Святі Тайнства, святий храм, священник, чинники й речі, необхідні для святої Євхаристії [11, с. 409].

Пари **сповідь – покаяння та єпитимія – покута** у релігійних джерелах теж вступають у відношення семантичної тотожності, напр.: Тайнство Покаяння [9, с. 506]; Сповідь відбувається в церкві, перед іконою Спасителя в присутності одного священника [15, с. 139]; Тайна Покаяння має свої молитви й обряди, як і кожна інша Тайна [15, с. 137]; Свята Тайна Покаяння або Тайна Сповіді – це Тайна, в якій священник в імені Бога відпускає грішникові гріхи, коли він щиро кається і з них сповідається [3, с. 94].

Із наведених прикладів можна побачити, що такі синоніми мають однакове значення і можуть цілком взаємозамінюватися: В особливих випадках на того, хто кається, накладається «єпитимія», або покута [9, с. 506]; Тоді духовник накладає на нього покуту, або єпитимію [6, с. 99].

Семантичні синоніми у релігійній літературі є засобом вираження особливостей одного поняття, тобто передають різні додаткові смислові відтінки і кожен з них висвітлює якусь нову властивість поняття. Так, для найменування Ісуса Христа у богослужбових книгах та літургіках використовують ряд семантичних синонімів: **Ісус Христос, Спаситель, Син Божий, Богочоловік, Чоловіколюбець, Помазаник**: Були церкви ... хрестоподібні, які нагадують нам форму хреста, що на ньому вмирав наш Спаситель [15, с. 19]; Вона не є лише жертвою людей для Бога, але жертвою самого Богочоловіка за людей [12, с. 9]; Прийми ж, ласкавий Чоловіколюбче Господи, цих рабів твоїх [14, с. 201]; Ісус Христос – Син Божий, Спаситель, Помазаник [6, с. 45]; Ісус Христос, Син Божий, виростав на землі як і всі люди [6, с. 53].

Для позначення спеціальної споруди з вівтарем, де відбуваються богослужіння, у релігійних джерелах знаходимо семантичні синоніми **храм – церква – дім Божий**: Храм (церква) – особливий дім, присвячений Богу, – дім Божий, в якому проводяться богослужіння [10, с. 25]; Церква, дім Божий або храм Божий, є то звичайно величезна будова, що в ній збирається люд Божий на Богослуження і молитви [15, с. 17]; Бог також перебуває своєю Благодаттю і у святих Храмах на землі, через те святі храми називаються домами Божими [6, с. 37].

Стилістичні синоніми є словами, тотожними за значенням, але відмінними в стилістичному вживанні. У спеціальній сфері функціонування та вживання церковно-релігійної термінології часто протиставляються такі синонімічні пари, компоненти яких мають стилістичні відмінності: церковнослов'янське – власномовне слово; нейтральне слово – урочисто-піднесена назва; урочисто-піднесена назва – розмовне слово.

Процес проникнення української мови у ЦРТ спричинив появу нових лексичних відповідників до церковнослов'янських лексем. Богослужбові книги Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) подано українською мовою із значними домішками церковнослов'янізмів, тому в них часто ще можемо натрапити на архаїчну форму терміна. У спеціальній літературі Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) та Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) використовують лише «чисту» українську мову [7, с. 48]. Розглянемо, наприклад, синонімічну пару *елей* – *олива*, перше з яких є урочисто-піднесеним церковнослов'янським терміном, а друге розмовним. Як ми уже зазначали, для УГКЦ характерним є використання церковнослов'янізмів, тому у їхній богослужбово-літургічних текстах переважає термін *елей*: *Єпископ освячував воду і елей, вливав трохи елею до води, помазував оголошеному чоло елеєм* [15, с. 130]; *Тримаючи лівицею посудину з елеєм...* [13, с. 28]. У текстах УПЦ КП вживаються в однаковій мірі обидва терміни, часто синонім *олива* виступає уточнюючим: *Єлеєосвячення є Тайнство, в якому, при помазанні хворого освяченим елеєм (оливою), прикликається на хворого благодать Божя для зцілення його від тілесних і душевних недуг* [10, с. 509]; *... при помазанні хворого святою оливою (елеєм) призивається на нього благодать Божя* [6, с. 104].

Синоніми *копіє* – *спис* теж вступають у відношення стилістичної відмінності, адже перший із них є церковнослов'янізмом, а другий – власномовним терміном. Якщо проаналізувати їх функціонування, то побачимо, що в сучасній релігійній літературі використовується церковнослов'янізм *копіє*: *Копіє – ніж, подібний до списа, для виїмання агнця і частинок з проскур* [10, с. 561]; *Після цього священик бере лівою рукою проскури, а правою – святе копіє, робить ним тричі знак хреста над печаттю проскури* [13, с. 524]; *Спис (копіє) – це священний ніж у формі малого списа, яким священик виїмає Агнця з просфори і викрає з проспор частиці* [15, с. 33]; *Церковні речі – кадильниця, копіє, посудинки на вино та воду і інше* [14, с. 286]; *...тричі хрестить копієм просфору поверх печатки* [11, с. 79]. І хоча у сучасній релігійній сфері простежується тенденція до зменшення вживання церковнослов'янізмів, все ж таки термін *копіє* використовується активніше. Мабуть, це можна пояснити тим, що воно має відтінок урочистості, тоді як термін *спис* використовується для позначення назви військової зброї.

У богослужбових книгах функціонують синоніми, які мають стилістичні відмінності «урочисто-піднесений термін – розмовний термін»: *Різдвяний піст – Пилипівка: До цього великого свята ми готуємо себе сорокаденним постом, який називається Різдвяним постом (Пилипівкою)* [10, с. 201]; *Різдвяний піст або Пилипівка (40 днів) від дня після св. Апостола Пилипа до Навечір'я Різдва включно* [3, с. 121].

Словотвірно-морфологічні синоніми характеризуються наявністю префіксально-суфіксальних утворень, наділених різними семантико-стилістичними відтінками. У релігійній літературі функціонує пара словотвірно-морфологічних синонімів *кадило* – *кадильниця*. Термін-суфіксальний дериват *кадильниця* (*кадило* + *-ниця*) утворений за аналогією до термінологічних найменувань іншого церковного посуду (*кропильниця*, *хрестильниця*): *У вівтарі ще знаходиться кадильниця чи кадило, яке використовується для кадіння фіміамом (ладаном)...* [10, с. 477]; *Кадильниця мусить мати короткі ланцюжки, щоб її можна було легким вимахом пустити в рух* [13, с. 497]; *Тут головний служитель бере від диякона кадильницю і кадить ікони у притворі* [2, с. 219]; *Кадило – це посуд для розжареного вугілля, на яке священик кладе тиміям і ладан та обкаджує Престол, іконостас і вірних* [15, с. 34]; *Кадило є символом духа жертви й молитви з боку людини* [12, с. 183]; *Коли ж скінчив накривати, бере сам у руки кадильницю і кадить св. Дари* [12, с. 182]; *... кладе ладан у кадильницю, обкаджує тіло померлого* [14, с. 50]; *Тоді диякон бере кадило і, поклавши до нього ладану, промовляє до священика* [11, с. 86].

Розглянемо функціонування словотвірно-морфологічних синонімів *кадіння* – *кадження*, які утворені за допомогою суфіксального способу творення. У сучасних церковних

текстах УГКЦ зафіксовано застарілу форму *кадження*, напр.: *Кадження св. Дарів* [12, с. 182]; *В загальному кадження відбувається так, як це приписує Устав* [2, с. 219]; *Священик або диякон, тримаючи кадильницю в правій руці, перед кадженням робить нею знак св. хреста* [15, с. 12]. У релігійних джерелах УАПЦ та УПЦ КП ми виявили українізовану форму *кадіння*, напр.: *При цьому співі звершується кадіння іконостаса, тетраподу і людей* [11, с. 60]; *Під час цього співу священик виходить з віттаря, проходить між людьми і звершує кадіння усього храму і віруючих* [10, с. 575]; *Кадіння чиниться перед священними речами на знак побожної пошани* [11, с. 476]. Цей термін іноді зустрічається і у богослужбових книгах УГКЦ: *Священик, а також і диякон перед кадінням, тримаючи кадильницю правою рукою, робить нею знак хреста* [13, с. 500]; *Кадіння можна виконувати на два лади* [2, с. 222].

У релігійній літературі функціонують також терміни-суфіксальні деривати *виголос* – *виголошення*: *Після кожного виголошення є доземний уклін* [2, с. 88]; *Мала ектенія закінчується виголосом* [2, с. 35]. В окремих джерелах, зокрема у літургіках УГКЦ, зафіксовано церковнослов'янський термін *возглас*, що із двома іншими синонімами вступають у відношення стилістичної відмінності і утворюють синонімічну пару «церковнослов'янське – власномовний термін», напр.: *Возглас: «Благословенно Царство» починає Службу Божу* [12, с. 204]; *Літургія починається врочистим виголошенням (возгласом) на честь Пресвятої Тройці* [12, с. 201].

За допомогою префіксального способу творення утворилася синонімічна пара *правиться* – *відправляється*: *В Квітну неділю відправляється все за звичаєм...* [13, с. 352]; *І правиться Дев'ятий Час, після нього відпусту не буває* [11, с. 3].

Терміни, які утворюють синонімічний ряд *Навечір'я Різдва Христового* – *Святий вечір* – *Свят-вечір*, можна віднести до різних видів синонімів. Так, наприклад усі вони належать до стилістичних синонімів, адже перший термін є урочистою назвою, а два інших – розмовною. Також їх можна зарахувати до структурних (синтаксичних) синонімів (різних синтаксичних конструкцій, вживаних для вираження тієї самої думки, які не відрізняються один від одного ні семантикою, ні стилістично), які утворюють групу «словосполучення – словосполучення». Крім того, терміни *Святий вечір* та *Свят-вечір* належать до словотвірно-морфологічних синонімів, тому що другий термін утворений від першого способом основоскладання: *Цей день називається Навечір'ям Різдва Христового, Святим вечором, Свят-вечором* [10, с. 211]; *День перед празником Христового Різдва називається у нас Святий вечір* [4, с. 75]; *Навечір'я Різдва Христового* [11, с. 349].

Переважає більшість фонетично-правописних церковно-релігійних термінів-синонімів – це терміни-запозичення, які виникли у складному і тривалому процесі пристосування іншомовних (грецьких) слів до фонетичної системи української мови.

У церковній практиці використовуються фонетично-правописні синоніми *литія* та *літія*. У релігійних джерелах УГКЦ виявлено форму *литія*: *Церковний устав велить відслужувати в притворі Часи, Литію, Повечір'я, Полуночницю* [15, с. 21]; *Від «Промовмо всі» до литії* [13, с. 13]; *Цю частину Вечірні називають і литією, і всеночним* [2, с. 66]. У джерелах УАПЦ та УПЦ КП зафіксовано форму *літія*, напр.: *Якщо правиться літія, то хор починає співати стихири літійні* [11, с. 22]; *Літія відправляється у західній частині храму, біля вхідних західних дверей* [10, с. 577].

Аналіз досліджуваного матеріалу свідчить про те, що в богослужбових книгах та літургіках існує значна кількість церковно-релігійних термінів-синонімів різних типів, які виникли внаслідок паралельного вживання власномовного та запозиченого з грецької мови термінів; наявності застарілих назв, які функціонують одночасно з новими. Наша стаття не розв'язує усіх питань щодо використання термінів-синонімів, тому у перспективі дослідження – подальший аналіз функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів у проповідях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
2. Головацький Р. Пояснення Богослужінь / Р. Головацький. – вид. 3-є – Л.: Місіонер, 2007. – 304 с.
3. Катехизм християнської віри. – Вільнюс, 1990. – 238с.
4. Катехизм християнської віри для молоді і старших. – Рим : Б.В., 1967. – 238с.
6. Митрополит Михаїл Поширений катехизис Православної Церкви Христової / митрополит Михаїл. – вид. 2-е. – Кенсінгтон, США. – Київ, Видавництво «Воскресіння». – 1992. – 176 с.
5. Кочан І. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами / І. Кочан // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» – 2008. – № 620. – С. 14–19.
7. Осінчук Ю. В. Історія української богослужбово-обрядової лексики: Монографія / Юрій Осінчук; відп. ред. В. В. Німчук. – К.: ВД Дмитра Бугаро: Ін-т української мови НАН України, 2009. – 176 с.
8. Пілецький В. І. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства / В. І. Пілецький // Український правопис і наукова термінологія: Проблеми норми та сучасність. – Наукове товариство ім. Шевченка у Львові: Філологічна секція. – Т. 9. – 1997. – С. 116–117.
9. Слобідський С. Закон Божий / С. Слобідський. – К.: УПЦ КП, 2003. – 642 с.
10. Слобідський С. Закон Божий: Підручник для сім'ї / С. Слобідський. – вид. 3-є. – К.: Вид. відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2008. – 654 с.
11. Службеник. – К.: Видавничий дім УПЦ КП, 1999. – 484 с.
12. Соловій М. Божественна Літургія: Історія – розвиток – пояснення / М. Соловій. – Львів: Свічачо, 1999. – 440 с.
13. Типик Української Каголицької Церкви / Уклад. о. Ісидор Дольницький. – Л.: Місіонер, 2002. – 581 с.
14. Требник. – Львів, 2000. – 343 с.
15. Федорів Ю. Пояснення церковних Богослужінь і Св. Тайн / Ю. Федорів. – Л.: Свічачо, 2004. – 159 с.
16. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2004. – 557 с.

У статті зроблено спробу охарактеризувати функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів: проаналізовано наявність різних типів термінологічних синонімів у релігійній літературі та окреслено особливості їх використання у богослужбових книгах та літургіках.

Ключові слова: функціонування, церковно-релігійна термінологія, церковно-релігійні терміни-синоніми, релігійна література, богослужбові книги, літургіки.

The functioning of church-religious terms-synonyms is discussed in the article; different types of term synonyms in the religious literature are analyzed; the peculiarities of the use of church synonyms in the liturgical literature and books are outlined.

Key words: functioning, church-religious terminology, religious literature, liturgical books.

*Інна Гороф'янюк
(Вінниця)*

УДК 811.161.2'282.2(477.44)

ФЛОРОНОМЕНИ ЦЕНТРАЛЬНОПОДЛЬСЬКИХ ГОВІРОК У ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Дослідження відношення одних говорів української мови до інших є одним з актуальних завдань українського мовознавства. Особливо плідним є з'ясування на всіх рівнях, зокрема на лексико-семантичному, стосунків між старожитніми, тобто архаїчними, та віддаленими один від одного діалектами. Подібні спостереження мають важливе значення для вивчення історії мови, закономірностей розвитку діалектів, становлення літературного ідіому. Як зауважує П. Ю. Гриценко, “розгляд репертуару ареальних опозитів не лише через призму протиставності, диференціації, а й варіативності, інтеграції розкриває значно більші можливості для з'ясування механізму виникнення лексичної відмінності говорів, пізнання закономірностей територіального розміщення мовних явищ, групування ізоглос, їх ареалогічної цінності, ніж констатація належності лексем до певного типу діалектних відмінностей” [3, с. 13].

Подільський говір південно-західного наріччя української мови належить до старожитніх. А між тим дотепер не знайшов належного опрацювання в лінгвогеографічній площині, хоча гіпотетично заслуговує на підвищену увагу мовознавців. Поділля – регіон, у якому проходять межі говіркових угруповань, пролягали давні адміністративні та політичні кордони, торгові тракти. Ареал свого часу зазнавав впливів як різних слов'янських, так і неслов'янських мов і діалектів. Усі ці чинники, за Й.О. Дзензелівським, прогнозують високий евристичний потенціал лінгвогеографічного дослідження діалекту [5, с. 14]. Відсутність спеціального ґрунтового дослідження подільського говору в контексті системних зв'язків з українським діалектним континуумом, з одного боку, та сучасне поповнення інформаційної бази української діалектології, зокрема за рахунок корпусу ботанічної лексики українських говірок, з другого боку, актуалізує важливість лінгвогеографічного аналізу флорономів подільського діалекту в загальноукраїнському контексті, що й становить мету нашої розвідки. Задля реалізації зазначеного проекту ми скористалися джерельною базою дослідження, сформованою шляхом власних експедиційних обстежень 94 населених пунктів Вінницької області – 5252 номінативні одиниці (не враховуючи фонетичних та акцентних варіантів). Для зіставного аналізу матеріалу використано свідчення загальнономовних і регіональних атласів („Атлас ботанічної лексики української мови” І. В. Сабадоша [13], „Атлас корисних рослин в українських східнословобожанських говірках” А.О. Скорофатової [15]), словників (Я. В. Закревська [4], Ю.Й. Кобів [8], Б.А. Бейліної [2], П. С. Лисенко [9], Н.В. Гуйванюк [16], Г.Ф. Шило [Шило]) та монографічних досліджень М. В. Никончука [10, 11, 12], Р. Л. Сердеги [14]. Отож об'єктом наших студій є відношення подільського діалекту на лексичному рівні до інших українських говорів, предметом аналізу слугують назви рослин – тематична група лексики давня за походженням, багата за складом та цінна для пізнання лінгвальних та позалінгвальних явищ.

Спостереження над географією подільських ботанічних номенів уповноважують нас на виділення основних груп ізоглос, які окреслюють такі типи ареалів: 1) загальноукраїнські, 2) південно-західного і південно-східного наріччя; 3) південно-західного й північного наріччя, 4) південно-західні. Зупинимось на докладній характеристиці кожної виділеної групи.

1. Ізоглоси, що охоплюють центральноподільські говірки і продовжуються у більшості говорів усіх трьох наріччя української мови, кількісно становлять найбільшу групу. Практично кожна рослина має в говірках Вінниччини бодай одну назву, що є загальноукраїнською і здебільшого виступає літературною нормою української мови (окремі флорономени відрізняються від літературних тільки фонетичними, акцентними або граматичними особливостями), напр.: *йари́на*, *висадо́к*, *пше́нниц'а*, *п'росо*, *б'їб*, *со́йя*, *зречка*, *л'он*, *ка́пуста*, *моркв́а*, *мак*, *коло́сок*, *по́лова*, *стручо́к*, *ка́чан*, *корч*, *виногра́д*, *де́рево*, *дуб*, *ли́па*, *бе́реза*, *ка́лина*, *ли́шика*, *л'їс*, *бар'їнок*.

2. Центральноподільські флороназви, поширені також в інших говорах південно-східного наріччя.

2.1. Подільсько-середньонадніпрянські паралелі: *лип'чи́ц'а* ‘смолянка липка, *Lychnis viscaria* L.’ [8, с. 262], *короу́ки* ‘дурман звичайний, *Datura stramonium* L.’ [8, с. 156; 13, к. 17], *шау́л'ї́я* ‘шавлія лучна, *Salvia pratensis* L.’ [8, с. 363], *лз'їрка* ‘мильнянка лікарська, *Saponaria officinalis* L.’ [8, с. 365], *гоп'їшок* ‘конюшина біла, *Trifolium repens* L.’ [8, с. 413], *сонечко* ‘космос роздільнолистий, *Cosmos bipinnatus* Cav.’ [8, с. 141] та ін.

2.2. Подільсько-словобожанські паралелі: *п'їна* ‘редька городня чорна, *Raphanus sativus* L. var. *niger*’ [14, с. 59], *лук* ‘цибуля, *Allium cepa* L.’ [14, с. 61; 15, к. 177], *молоділо* ‘очиток їдкий, *Sedum acre* L.’ [8, с. 372], *мокр'иц'а* ‘зірочник середній, *Stellaria media* L.’ [8, с. 372; 15, с. 252], *копиток*, *копитець* ‘копитняк європейський, *Asarum europaeum* L.’ [8, с. 69], *бабка* ‘подорожник великий, *Plantago major* L.’ [15, к. 132], *берескл'ет* ‘бруслина європейська, *Euonymus europaeus* L.’ [15, с. 247], *бесмертник* ‘цмин пісковий, *Helichrysum arenarium* L.’ [15, к. 179], *во-лочна* *вишин'а* ‘різновид вишні, *Cerasus*’ [15, к. 31] та ін.

2.3. Подільсько-степові паралелі: *блеколта* 'бузина трав'яна, *Sambucus ebulus* L.' [8, с. 365], *йафрутка* 'талабан польовий, *Thlaspi arvense* L.' [8, с. 404], *корост'аўник* 'свербіжниця польова, *Knautia arvensis* L.' [8, с. 238], *танора, рогоза* 'рогіз вузьколистий, *Typha angustifolia* L.' [8, с. 418], *бересток* 'берест, *Ulmus carpinifolia*' [8, с. 419], *чєр'омуха* 'черемха звичайна, *Radus avium* Mill.' [8, с. 300], *моґрел'і* 'абрикос звичайний, *Armeniaca vulgaris* Lam.' [8, с. 65], *космея* 'космос роздільнолистий, *Cosmos bipinnatus* Cav.' [8, с. 141] та ін.

3. Центральноподільські флороназви, відомі в говорах поліського наріччя: *зиміна* 'озимі посіви' [Аркушин, с. 297], *розкаґрака, розсоха, бл'ізн'уки* 'двоє чи більше дерев, що виростають з одного кореня' [10, с. 72–73], *хвойа* 'сосна звичайна, *Pinus sylvestris* L.' [8, с. 314], *бреуно* 'повалений та очищений від гілок стовбура' [12, с. 131], *обзємок, одзєм* 'частина стовбура, що прилягає до кореня' [10, с. 80], *краж* 'короткий відрізок стовбура' [10, с. 109], *рубанец* 'відрубаний шматок тонкого стовбура чи гілки' [10, с. 75], *хамлїшча, хворост, лом, сушн'ак* 'дрібні сухі гілки' [10, с. 100], *св'іт'їліан'с'ке лз'їл'а* 'звіробій звичайний, *Nuregium perforatum* L.' [8, с. 227], *братки, ал'утин'і глззкі* 'фіалка триколірна, *Viola tricolor* L.' [2, с. 415, 417], *бул'башка, баллабушка* 'ягода картоплі' [11, с.58], *поґрохн'а* 'гниле дерево' [10, с. 60], *садовина* 'плоди фруктових дерев' [9, с. 189] та ін.;

4.Центральноподільські флороназви, поширені також в інших говорах південно-західного наріччя.

4.1. Подільсько-волинські паралелі: *їдика бузина, бузник* 'бузина трав'яна, *Sambucus ebulus* L.' [8, с. 363], *ґрєчичка* 'гірчак перцевий, *Polygonum hydropiper* L.' [8, с. 322], *таґрахакало* 'талабан польовий, *Thlaspi arvense* L.' [8, с. 404], *їдика л'уцарн'а* 'буркун, *Melilotus officinalis* L.' [8, с. 274], *Боже дреуце* 'полин однорічний, *Artemisia annua*' [8, с. 66], *чєр'їн* 'скупчення грибів у лісі' [12, с. 814–815], *лангел'с'камлата* 'м'ята кучерява, *Mentha spicata* L.' [8, с. 275–276; 13, к. 36], *глоїїна* 'глід одностовпчиківий, *Crataegus monogyna* Jacq.' [8, с. 143], *гаґбуза* 'гарбуз великий, *Cucurbita maxima* Duchesne' [8, с.148], *гоґр'їшок, гуґр'їшина* 'конюшина біла, *Trifolium repens* L.' [8, с.413] та ін.

4.2. Подільсько-лемківські паралелі: *чєрємха, черємха* 'цибуля ведмежа, *Allium ursinum* L.' [8, с. 50], *номєло* 'омєла біла, *Viscum album* L.' [8, с. 437], *коблачики* 'калачики лісові, *Malva sylvestris* L.' [8, с. 269], *л'убка* 'любисток лікарський, *Levisticum officinalis* L.' [8, с. 252] та ін.

4.3. Подільсько-бойківські паралелі: *свербіуз* 'шипшина собача, *Rosa canina* L.' [8, с. 350], *квас* 'щавель кислий, *Rumex acetosa* L.' [8, с. 355], *кауїаз* 'живокіст лікарський, *Symphytum officinalis* L.' [8, с. 397], *малєн'ка ромашка* 'стокротки багаторічні, *Bellis perennis* L.' [8, с. 81], *клен* 'клен звичайний, *Acer platanoides* L.' [8, с. 33] та ін.

4.4. Подільсько-наддністрянські паралелі: *лїпнїк* 'смолянка липка, *Lychnis viscaria* L.' [8, с. 262], *б'їл'ак* 'білий гриб, *Boletus edulis* Bull.' [17, с. 54], *п'їдубнїк* 'польський гриб, *Boletus badius* Fr.' [17, с. 203], *ред'ква* 'редька городня чорна, *Raphanus sativus* L. var. *niger*' [17, с. 225], *шипшина* 'шипшина собача, *Rosa canina* L.' [8, с. 350], *кобїл'оха* 'сорт великих слив' [17, с. 144] та ін.

4.5. Подільсько-закарпатські паралелі: *р'їна, р'їнак, лр'їтиц'а, лрїтиц'а* 'сурїпиця звичайна, *Barbarea vulgaris* R. Br.' [13, с. 94; 8, с. 79], *гул'атнїк* 'перстач гусячий, *Potentilla anserina* L.' [8, с. 320; 13, к.18], *собачїна* 'жостір проносний, *Rhamnus catharica* L.' [8, с. 344], *буґїна* 'бузина чорна, *Sambucus nigra* L.' [8, с. 364; 13, к.12], *мїл'анка* 'мїльнянка лікарська, *Saponaria officinalis* L.' [8, с. 365], *гад'уч'їїагоди* 'паслін чорний, *Solanum nigrum* L.' [8, с. 385], *мат'мачуха* 'підбіл звичайний, *Tussilago farfara* L.' [8, с. 417–418; 13, к. 47] та ін.

4.6. Подільсько-гуцульські: *гліви* 'гливачка звичайна, *Pleurotus ostreatus* Kumm.' [4, с. 46], *морва* 'шовковиця, *Morus*' [4, с. 125], *марїмуха* 'мухомор, *Amanita*' [4, с. 43], *туршук* 'недорозвинений качан кукурудзи' [Кобилянський, с. 49], *глоїдина* 'глід одностовпчиківий,

Crataegus monogyna Jacq.' [8, с. 143], *сл'інаки* 'жовтець їдкий, *Ranunculus acris* L.' [8, с. 340], *зайачиР* *квалсок* 'квасениця звичайна, *Oxalis acetosella* L.' [8, с. 299] та ін.

4.7. Подільсько-буковинські паралелі: *згонини* 'вимолочене колосся' [16, с. 156], *мал'она* 'диня звичайна, *Melo sativus* L.' [Карпенко, с. 117], *матар* 'бор, *Setaria italica* L.' [8, с. 379], *гогошар* 'сорт перцю стручкового звичайного, *Capsicum annuum* L. круглої форми' [16, с. 84], *кашка* 'суцвіття кукурудзи у вигляді мітелочки з пилком на вершині стебла' [16, с. 194], *струк* 'кукурудзяний початок із зерном' [16, с. 529], *дзездзар* 'абрикос звичайний, *Armeniaca vulgaris* Lam.' [16, с. 92], *колзарик* 'підберезник *Lessium scarbum* S.F. Gray' [16, с. 216], *короўки* 'сироїжка, *Russula*' [16, с. 224], *берест'ук* 'берест, *Ulmus carpinifolia*' [8, с. 419], *коўбок*, *кл'оцик* 'короткий відрізок стовбура' [16, с. 214], *папора* 'папороть чоловіча, *Dryopteris filix-mas* Schott.' [8, с. 165], *мокр'іР* 'зірочник середній, *Stellaria media* L.' [8, с. 393] та ін.

Розгляд центральноподільських флорономенів у контексті їхніх зв'язків з відповідними назвами з інших регіонів України дозволяє виділити широкий ряд регіоналізмів, які найбільше представлені в лексико-семантичній групі „Назви дикорослих трав та понять, пов'язаних з ними” (47,5 %): *талагани*, *синораз*, *свинораз*, *баранці*, *баранчики*, *памлушка*, *цибульки*, *первоцвіт*, *бриндуш*, *трапасики* 'ряст порожнистий, *Corydalis cava* L.', *осокоріки*, *скл'аночки*, *катеренки*, *маринки*, *виноградик* 'анемона дібровна, *Anemone nemorosa* L.', *липчиця*, *липчик*, *материнка*, *розоцвіт*, *цвинтарове наліна* 'гвоздика дельтовидна, *Dianthus deltoides* L.', *верба*, *вербичка*, *вербинка*, *вербена*, *вербинки* 'гірчак зміїний, *Polygonum bistorta* L.', *грелуха*, *грел'іка*, *криваўник*, *пол'ова сумка*, *солбача сумка*, *грицеві кошук* 'грицики звичайні, *Capsella bursapastoris* L.', *золул'чин*, *чоб'ітки*, *вудвуч* 'і черевички, *чоб'ітки*, *лімон'ік*, *медул'ки*, *нідб'іл*, *сл'інаки*, *т'ут'ун* 'первоцвіт весняний, *Primula veris* L.', *гл'один*, *гл'оліна*, *буїариш*, *кашка-малашка*, *мамаличка* 'глід одноствітчиковий, *Crataegus monogyna* Jacq.' та ін.

Прочитання центральноподільських флорономенів в загально-українському контексті показало, що наявні надійні паралелі з усіма діалектами, навіть віддаленими, зокрема поліським наріччям, закарпатським і степовим говорами. Це пояснюється тим, що ботанічна лексика названих ареалів представлена в дослідженнях найдокладніше. Проте найбільшу кількість лексичних паралелей зафіксовано між центральноподільськими говірками та іншими говірками південно-західного наріччя.

Ми свідомі того, що висновки щодо самотності центральноподільських флорономенів, їх зв'язків з іншими діалектними зонами можуть бути уточнені й змінені, коли подібними дослідженнями буде покрита більша кількість діалектних зон і такі студії спиратимуться на ту ж програму й методику роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору : [монографія] / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ „Вежа”, 2000. – 764 с.
2. Бейлина Д.А. Матеріали для полесского ботанического словаря // Лексика Полесья : Матеріали для полесского диалектного словаря / [отв. ред. Н. И. Толстой] / Д.А. Бейлина. – М. : Наука, 1968. – С. 415–438.
3. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 272 с.
4. Гуцульські говірки : короткий словник / [відп. ред. Я. В. Закревська, Ін-т українознавства]. – Л. : [Львів. обл. книж. друк.], 1997. – 232 с.
5. Дзездзелівський Й.О. Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов / Й. О. Дзездзелівський // У міжнародний з'їзд славистів (Софія, вересень 1963 р.) : доп. радянської делегації. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 44 с.
6. Карпенко Ю.О. Деякі назви культурних рослин у буковинських говірках / Ю.О. Карпенко // Наук. зап. Чернівецького ун-ту : Серія філолог. наук. – Чернівці : Чернівецький ун-т, 1958. – Т. 31, вип. 7. – С. 105–120.
7. Кобилянський Б. В. Лексико-семантичні паралелі балкано-карпатизмів / Б. В. Кобилянський // Мовознавство. – 1981. – № 6. – С. 41–52.

8. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. – К. : Наук. думка, 2004. – 800 с.
9. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1972. – 260 с.
10. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся) / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1979. – 316 с.
11. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся / М. В. Никончук. – К. : Наук. думка, 1985. – 312 с.
12. Никончук Н. В. Опыт сравнительного анализа лексики трех сел Житомирского Полесья (на материале лексики природы) : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Никончук Николай Васильевич. – Одесса, 1970. – 1016 с.
13. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ужгород. держ. ун-т, 1999. – 104 с.
14. Сердега Р. Л. Лексика традиційного господарювання в говорах Центральної Слобожанщини (Харківщини) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Сердега Руслан Леонідович. – Х., 2004. – 273 с.
15. Скорофатова А. О. Атлас корисних рослин в українських східно-слобожанських говірках / А. О. Скорофатова; [відп. ред. К. Д. Глуховцева]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. – 316 с., карти.
16. Словник буковинських говірок / [заг. ред. Н. В. Гуїванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
17. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Гаврило Шило. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

У статті розглянуто подільсько-іншодіалектні паралелі у ботанічній лексиці на підставі свідчень центральноподільських говірок та інформації праць з інших українських діалектів. Виявлено лексичні паралелі, які не замикаються в говірках Центрального Поділля, а мають широкі ізоглоси, продовження яких встановлено в усіх українських наріччях.

Ключові слова: центральноподільські говірки, назви рослин, лексичні паралелі.

The article is concerned with the lexical parallels of Central Podillia dialects and other dialects of Ukrainian language on the base of the botanical vocabulary. Outlining isoglosses has allowed to elucidate connections of the Central Podillia botanical lexis with all another Ukrainian dialects.

Key words: Central Podillia dialects, names of plants,

*Ірина Грачова
(Вінниця)*

УДК 811.111'36-112

СЕМАНТИЧНЕ УЗГОДЖЕННЯ СЛІВ-КВАНТИФІКАТОРІВ У СЕРЕДНЬО- ТА РАННЬОНОВОАНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Проблема розрізнення таких понять як “семантична валентність” та “сполучуваність”, “семантичне узгодження” неоднаразово ставали об’єктами різноманітних лінгвістичних досліджень. Враховуючи доробки багатьох дослідників можна зазначити, що валентність кваліфікується як потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики. При описі значення слова валентність виступає змінною, яка відображає здатність слова до семантичного зв’язку з іншими словами. Загальна концепція валентності детально розроблена Г. Гельбігом, С. Кацнельсоном, О. Холодовичем та ін. Дослідники визначили валентність як властивість слова вступати в певні комбінації з іншими словами, наблизивши тим самим валентність до лексичної сполучуваності. М. Степанова, щоб запобігти змішуванню цих термінів, розрізнила валентність як потенційну здатність слова до поєднання з іншими словами, а сполучуваність як конкретну реалізацію цієї здатності. Лексична сполучуваність визначається як поєднання в тексті семантично суміжних слів. У свою чергу, лексична валентність реалізується в семантичному узгодженні –

явищі лексичної синтагматики, що ґрунтується на повторенні спільних сем чи семи у сполучуваних словах (валентних одне до одного) і забезпечує семантичну зв'язність висловлення й тексту [7, с. 94-96].

Отже, метою статті є аналіз семантичного оточення та узгодження слів-квантифікаторів у середньо- та ранньоніованглійській мові, що зумовлює актуальність дослідження цих слів на новій методологічній основі. Предметом нашої дослідницької уваги є семантичне оточення та узгодження цих слів із різними лексико-граматичними класами слів у середньо- та ранньоніованглійській мові. Для визначення властивостей граматичної категорії як системи слід виявити її відношення до елементів навколишнього оточення. Ідеться про значення слів, лексико-граматичні розряди, інші граматичні категорії слів і синтаксичні конструкції, з якими пов'язана ця категорія, елементи контексту та мовленнєва ситуація [1, с. 23].

У цій статті розглядаються декілька слів-квантифікаторів, а саме *much*, *many*, *some* and *both*, оскільки ці слова виявилися найбільш презентативними для досліджуваного кола питань.

Отже, квантифікатор *much* є репрезентантом максимально-неозначеної кількості та ступеневою одиницею. Якщо порівняти *much* та *any* (остання є індефінітною синтаксевою ступеня), то побачимо, що вони відрізняються за своїми формальними дистрибутивними особливостями. *Any* може використовуватися лише в певних типах речень, а саме в питальних, умовних та заперечних, тоді як *much* немає таких дистрибутивних обмежень [6, с. 201].

Якщо в сучасній англійській мові квантифікатор *much* сполучається лише з незлічуваними іменниками, то в середньоанглійській – як із злічуваними, так і з незлічуваними іменниками, зокрема, *wisdom*, *lond*, *speche*, *monye*, *profit*, *cnih*, *worp*, *mon*, *scipe*, *sorrow*, etc. Приклади (1) та (2) вилучені з однієї пам'ятки "Paston Letters" (1422-1509) східно-центрального діалекту, щоб продемонструвати вищезазначену тезу. Пор.:

(1) *cp.-англ.* As for perdon, I can non get with – owght I shold paye to myche money for it (9, 567) – "Насправді я не можу справитися з цим – мені слід платити багато грошей за це";

(2) *cp.-англ.* And his heires shall haue there-of as *much londes* and tenementez as (9, 423) – "Його нащадки будуть мати з того так багато земель і будинків як...".

У прикладі (1) квантифікатор *much* модифікує незлічуваний іменник *money*, а в прикладі (2) злічуваний *londes*. Це ілюструє тезу про те, що в цей період англійська мова перебувала у стані формування та розвитку, так само як і досліджуваний клас слів. Однак, у ранньоніованглійській мові існувала тенденція до зменшення кількості злічуваних іменників з цим квантифікатором і збільшення частотності вживання незлічуваних, зокрема, *time*, *beauty*, *mony*, *worship*, *love*, *courage*, *blood*, *wealth*, *anxiety*, *heat*, *frendship*, *joy*, *concern*, *knowledge*, etc.

Для досягнення іронічного ефекту або навіть для відтворення негативного значення квантифікатор *much* заповнює позицію топікалізації у реченні, і порядок слів при цьому є таким – QSV. Пор.:

(3) *cp.-англ.* Also *muchel* he bar him one (4, 816) – "Отже, багато він ніс йому один".

Зауважимо, якщо *much* у сполученні з прикметником позначає "very", він належить до класу прислівників, а не квантифікаторів. Пор.:

(4) *cp.-англ.* And he hadde take the semblaunce of a *moche olde man* || (6, 91) – "І він мав вигляд дуже старої людини".

• Роль дієслівного інтенсифікатора не є типовою для протоквантифікатора *much* у мові давньо- та початку середньоанглійського періодів, оскільки роль найчастотнішого інтенсифікатора того періоду виконувало слово *swiwe*, що позначає "дуже". З іншого боку, в матеріалі дослідження виявлено приклади *much* із *swipe* (приклад 5). З плином часу слово *swipe* зникає і *much* набирає силу, модифікуючи дієслово. Кінець середньо- та початок ранньоніованглійського періодів позначено збільшенням використання цієї функції, окрім північної території [10, с. 321]. Пор.:

5) *cp.-англ.* He letten bulden pe hallen *swipe muchele* mid alle (5, 186) – "Він дозволив будувати хол так багатьом з усіма (рештою)".

У ранньоновоанглійський період з'являється емоційно-забарвлена конструкція *how much*. Пор.:
(6) *p.-n.-англ. How much he hath profited* (1, book 2, 43).

У XI–XVII ст. квантифікатору *much* властива більша свобода у виборі оточуючих конститuentів ніж у давньоанглійській мові, а саме він може сполучатися з різними семантичними класами дієслів: *verba declarandi* – *to seyde, to spoke*; *verba sentiendi* – *to love, to confess, to be-love*; *verba voluntaris* – *to desire, to obbeye, to preise*; *verba putandi* – *to know*; *verba vera* – *to be*; *verba agitandi* – *to come, to makeden verba affectum* – *to wonder*.

Квантифікатор *many* в конструкції *many a man* указує на індивідуальний характер речення, в той час як *many men* узагальнює його. Вона є калькою таких латинських словосполучень як *uterque vir, utraque lingua, utrumque* „кожен (будь-хто) із двох людей, обидва чоловіки, дві мови, дві речі”. Подібні висловлення існують також і в інших мовах, зокрема, в німецькій, *manch ein Mann, mangen en mand, palabra loca*, застаріле французьке *maint homme* [3, с. 234]. За Дж. Несфілдом, ця конструкція бере свій початок у середньоанглійській мові, а саме у XIII ст. Перший приклад зафіксовано у Леймона (Layamon): *moni enne (= many a) thing*, походить від сполучення кількісного прикметника (*manig*) та числівника *an*. Отже, “*many a man*” позначає “*many times one man*” або “*many men*” [11, с. 158]. Проте, як твердив О. Есперсен, *many a* у препозиції до іменника є результатом впливу детермінатива *this*, що займає позицію перед *many*. Пор.: *How does your Honor for this many a day?* (Byron) (цит. за [9, с. 430]). У сучасній англійській мові словосполучення *many a* здебільшого зберігається в усталених виразах, на відміну від середньоанглійської, яка позначена сталим уживанням цієї конструкції у різному оточенні. Пор.:

(7) *ср.-англ. Than he weren comen to the halle, | Biforen Ubbe and hise men alle, | Ubbe stirte hem ageyn, | And mani a knith and mani a sweyn* || (4, 1696-1699) – “Потім він увійшов у залу, став перед Уббе та його людьми усіма, Уббе підійшов до них знову, і багато рицарів і багато слуг”;

(8) *p.-n.-англ. He never forsooke man nor beast. Beagles keeneley away they ran; The king followed after with many a man.* (2, 60-62).

Досліджувана одиниця сполучається лише зі злічуваними іменниками, тобто у кількісному значенні *many* є засобом вираження поняття дискретної кількості та репрезентантом максимально-неозначеної кількості. За С.А. Жаботинською, семантика квантифікаторів *many, much, little, a little, few, a few* пов'язана не стільки з межею просторових форм, скільки з її відстанню в межах цих кордонів. Наявність у семантиці досліджуваних квантифікаторів інформації про протяжність просторової форми, відрізняє їх від артиклів, числівника *one*, вказівних займенників, а також від квантифікаторів *all, each, some, any, every*. У зв'язку з тим, що межа предметної форми, яка визначається квантифікаторами типу *much, many, little, few* ситуативно зумовлені, то й протяжність, яку вони позначають є змінною [4, с. 78-79].

У середньоанглійській мові протоквантифікатор *many* часто розміщений у препозиції щодо такого конститuenta речення як *one*. Напр.:

(9) *ср.-англ. ...that ther was many oon ouerthrowen bothe horse and man* (6, 237) – “Було багато знищено і коней і людей”.

Зауважимо, що у ранньоновоанглійській мові це явище зникає, оскільки жодного прикладу не було зафіксовано, проте *many a one* все ще використовується. Відмітимо також, що збільшується частотність вживання *many* із злічуваними іменниками у множині. Пор.:

(10) *p.-n.-англ. Plato also, that diuine Philosopher, hath many Godly medicines against the poison of vayne pleasure, in many places...* (1, 36).

Труднощі виникають із порядком слів у сполученні *a many*, оскільки *many* може бути і прикметником, і колективним іменником. Однак, згідно NED, це утворення не походить із давньоанглійського іменника *menigeo* “*multitudo*”, а спонтанно розвинулося у

ранньоновоанглійський період, можливо завдяки аналогії з *a few*. У сучасній англійській мові конструкції, структуровані названого зразку, є маркованими, а їх уживання є архаїчним або діалектним.

Іменник *menig* із значенням “*a great number of*”, який походить від давньоанглійського *manig*, проіснував до кінця XIV ст., і лише у ранньоновоанглійській мові з’являється конструкція *a great many*, де *great* займає позицію між *a* та *many*, що є характерним для прози [11, с. 157]. Номінативний характер квантифікатора *many* чітко прослідковується у цьому випадку. Ймовірно, ця модель тільки розвивається у ранньоновоанглійський період, тому є спорадичною. У корпусі досліджуваного матеріалу зафіксовано лише два приклади. Пор.:

(11) *p.-н.-англ.* I happened to carry a great many books with me, instead of merchandise, when I sailed my fourth voyage (7, book 2, 47).

Розглянемо речення (12), в якому квантифікатор *many* представлений 7 раз. Отже, кількість вживання досліджуваної одиниці у межах одного речення практично є необмеженою. Пор.:

(12) *ср.-англ.* Ic liðde mid pine fader; & ledde his ferde moni swinc moni swæt; monine seorhfulne pleige. moni grimne reas; moni greatne dunt. moni ane wnde; moni wnderlich feht (5, 58) – “Я подорожував із твоїм батьком і потребувала його подорож багато праці та багато поту, багато турботи, багато жорстоких порад, багато сильних ударів, багато ран, багато чудових битв”.

У досліджувані періоди ця одиниця трапляється у комбінації із семантико-граматичними групами іменників, а саме: abstract nouns – *tyme, harmes, wisdom, inconuenientez, vices, etc.*; class nouns – *man, child, yeer, lady, places, eye, day, ship, things, wynter, books, monstres, countries, states, knights, hours, days, cities, families, etc.*; collective nouns – *folk, creature, nations, etc.*; material nouns – *paste, etc.*

Розглянемо квантифікатори *both* та *either*, що наразі збігаються за своїм змістом, але водночас демонструють і певні розбіжності: при *either* кожен предмет есплікується окремо, а при *both* – обидва разом. Ось чому їх часто протиставляють, зокрема, англ.: *Both these houses are nice; either would suit me* “Обидва дома гарні, мені підшов кожен із них” [2, с. 164]. Значення “*each of two*” зустрічається лише у пам’ятках пізньосередньоанглійського періоду. Пор.:

(13) *ср.-англ.* Han seide Amaunt, “Ye haue brought hider with yow a fewe peple, and also I haue here a fewe of myne, and yef we fight to-geder it may not be with-oute grete harme on bothe sides, but ther-fore lete vs do in other manere” (6, 365) – “Хан сказав Амаунту; “Ти привів сюди із собою декілька людей і я також маю декілька своїх, якщо ми будемо дратися разом, то ми не минемо великих втрат з кожної сторони, давай знайдемо інший шлях””.

Нагадаємо, що граматична категорія двоїни іменних частин мови, яка існувала у давньоанглійській мові, в наступних періодах зникає. Плеонастичні словосполучення на зразок *both two* або *both both* є своєрідним засобом компенсації її втрати та її лексичним відтворенням. Пор.:

(14) *ср.-англ.* For bothe two, by my savacioun, concluden in multiplicacioun Ylike wel, whan they han al ydo; This is to seyn, they failen bothe two (15 b, 295-298) – “Для них двох, і це завдяки моему порятунку, прийшли до одного кінця шукаючи примноження; вони поїхали туди ж, коли зробили все, і що сказати, вони обидва провалилися, на жаль.”;

(15) *ср.-англ.* Pe sulue stottes ine pe stode *bor bope wilde & mere wode* (8, 495) – “У стайні стояли воли обидва обидва дикі та чарівні”.

Свого часу О. Есперсен зазначав, що *both* тісно пов’язано з квантифікатором *all* тим, що обидва мають об’єднувальну силу, однак сфера дії першого стосується лише кількості два [9, с. 595]. У середньо- та ранньоновоанглійській мові досліджувана одиниця зафіксована у РР з різними прийменниками у пре- та постпозиції до означеного слова, зокрема, *for, in, on, at, with, to, of, against, into*. Пор.:

(16) *p.-н.-англ.* to the eye on both these occasions, since that is the same in both cases (7, book 2, 40).

Протягом трьох досліджуваних періодів так само, як і в сучасній англійській мові, *both* сполучається лише зі злічуваними іменниками у множині та входить до складу двох суб’єктів

або об'єктів, що позначають їх сукупність. У нашому матеріалі випадки вживання цієї одиниці в основному зафіксовані з такими словами: *sides, ends, cases, nations, etc.*

Щодо квантифікатора *some*, то йому властиве значення кількості, що є засобом вираження індефінітних квантитативних синтаксем [6, с. 197]. Дж. Несфілд (1910) вважає цю одиницю прикметником у всіх її проявах, Р. Зандворт – неозначеним займенником, Р. Клоуз (1977) у моделі типу *some identification* – детермінативом. Інші англісти вважають *some*, напр., прикметником-займенником (цит. за [5, с. 98]).

Квантифікатор *some* в анафоричній функції може позначати як суб'єкти, так і об'єкти, розміщуючись у препозиції до прийменника *of + the/ this/ these/ those/ possessives/ personal pronouns*. Пор.:

(17) *ср.-англ. Some of the peple yede oute of the cherche where ther was a voyde place* (6, 98) – “Багато зайшло до церкви, туди, де були вільні місця”.

Вживання квантифікатора *some* у номінативній функції пов'язане насамперед із реалізацією суб'єктів, що позначають живих істот. Пор.:

(18) *ср.-англ. Somme hadden salves, and somme hadden charmes* (3 a, 1854) – “Дехто має мазі, а дехто амулети”.

У сучасній англійській мові квантифікатор *some* набуває значення неперевершеності, найвищої ознаки захоплення та використовується як прикметник-прислівник, будучи завжди у сильній позиції, тобто наголошеній, напр.: *She is some girl* – “Оце, то дівчина!” [9, с. 610].

Значення “наближеності” (*approximately*) протоквантифікатор набуває у препозиції до числівника. Пор.:

(19) *ср.-англ. Per to gon sneoli; pe king sume prie. Nuste noht his dugere;* (5, 518) – “Ніхто туди не пішов; королі близько трьох. Ніхто не охороняє його, крім солдатів”.

За О.І. Смирницьким, досліджувана одиниця має подвійний характер, оскільки вона може представляти як ад'єктивне, так і субстантивне утворення, легко мігруючи з прикметникової сфери до іменникової та навпаки. Зокрема, *Give me some paper* та *I saw some of these films last year*, де *some* у першому випадку використовується ад'єктивно, а в другому – субстантивно [8, с. 191]. У мові давньоанглійського періоду одним із значень досліджуваної одиниці з іменником в однині було “*a part of*”, яке не збереглося у наступних століттях.

Тенденція до контактного розташування квантифікатор *some* у ранньомовноанглійській мові з іншими одиницями зберігається, зокрема, з *little, halfe, less, either, few, both, more, few*. Вживання квантифікатора *some* із *few* наголошує на семантично-негативному значенні словосполучення. Йдеться про те, що *some few* позначає ще меншу кількість, ніж *quite a few* [9, с. 611].

(20) *р.-н.-англ. The Gentleman, more glad at the unlookt for life of George, than the losse of his money, tooke part of the good cheere George had to supper, wondred at the cunning of the Wench, and within some few daies after had an end of his Booke* (10, 17).

У прикладі (20) реалізоване значення „малої кількості”, тобто йдеться про кілька днів (але небагато). У досліджувані періоди спорадичним є вживання квантифікатора *some* у заперечних та умовних реченнях із збереженням свого первісного значення. Пор.:

(21) *ср.-англ. but fully ne shal it nevere quenche, that he ne shal som tyme be moeved in himself* (3 с, 19) – “але поки повністю не буде погашено, він не зможе деякий час переїхати до себе”;

(22) *ср.-англ. But if God hadde ordeyned that som men hadde hyer degree and some men lower...* (3 с, 68) – “Проте якщо Господь наказав декільком чоловікам мати вищий ступінь і декільком нижчий...”.

Частотним є також словосполучення *alle and some*, яке зафіксовано у середньоанглійській мові у двох формах – множині та однині. Пор.:

(23) *ср.-англ. First I pronounce whennes that I came, And thane my bulles shewe I, alle and some* (3 b, 50-51) – “Спочатку я скажу чи я прийду, а потім моїх биків покажу я, усіх та деяких”;

(24) *cp.-англ. This al and some, that Arcita moot dye* (3 a, 1886-1887) – “Це все та дещо, Арсіта помре”.

Квантифікатор *some* може реалізувати значення „дискретної та недискретної кількості”, вільно сполучаючись із злічуваними іменниками у множинні, зокрема, *men, folkes, bokes, frendes, remedy, persons, yeer, lettyr, manere, clerkes, neighbor, figure, day, miles, words, places, etc.*, так із незлічуваними іменниками *tyme, comfort, mony, harme, mercy, murthe, agonye, love, ignorance, excuse, pleasure, misfortune, etc.*

Середньоанглійський період позначений інтенсивними змінами на всіх рівнях мовної системи (фонетичному, морфологічному, семантичному, синтаксичному) і поступовим переходом від SOV- до SVO-типу. Зміни, які відбулися у середньо- та ранньоніовоанглійській прикметниковій парадигмі, уможливили виділення слів-квантифікаторів в окремих частиномовний клас.

Кожна лексична одиниця має своє, притаманне їй семантичне оточення, і може сполучатися з різними лексико-граматичними класами слів, а саме: семантичні класи дієслів – *verba declarandi, verba agitandi, verba sentiendi, verba vera, verba putandi, verba voluntaris, verba affectum*) та класи іменників – *abstract nouns, class nouns, collective nouns, material nouns.*

Характерне для давньоанглійської мови контактне розташування двох протоквантифікаторів Pre-Q+Pre-Q у середньо- та ранньоніовоанглійській мові поступово зникає. Інтерес становить квантифікатор *both* у плеонастичних словосполученнях, який у середньоанглійській мові стає своєрідним засобом компенсації втрати давньоанглійської двоїни іменників та її лексичним відтворенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Категоризация в системе функциональной грамматики / А.В. Бондарко // Вопросы филологии. – 2006. – №1(22). – С. 22-32.
2. Брунер К. История английского языка: В 2 т.; Пер. с нем. С.Х.Васильевой; Под ред. и с предисл. Б.А.Ильиша – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – Т. II. – 392 с.
3. Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. В.В.Пассека и С.П.Сафоновой / О. Есперсен. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 404 с.
4. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка) / С.А. Жаботинская. – М.: Ин-т языкозн. РАН, 1992. – 216 с. – Библиогр.: с. 197-212.
5. Мойсеенко Н.Г. Значение и употребление неопределенных местоимений в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Н.Г. Мойсеенко. – Одесса, 1999. – 202 с.
6. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка / А.М. Мухин. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1980. – 303 с.: прил.
7. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
8. Смирницкий А.И. Морфология английского языка; Под ред. В.В.Пассек / А.И. Смирницкий. – М.: Издательство литературы на иностр. яз. – 1959. – 440 с.: черт., 2 л. илл.
9. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles. – London: Bradford and Dickens Drayton House, 1954. – P.VII: Syntax. – 690 p.
10. Mustanoja T.F. A Middle English Syntax. – Helsinki: Societii Nyophilologique, 1960. – Part I: Parts of Speech. – 702 p.
11. Nesfield J.C. English Grammar Past and Present. – L.: Macmillan & Co., 1910. – 470 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Ascham R. The Scolmaster. Book 1-2. – The University of Oregon. – <http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/ascam1.htm> <http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/ascam2.htm> – 1998.
2. Carle of Carlisle / Ed. by Th.Hahn. Originally Published in Sir Gawain: Eleven Romances and Tales. – Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publication. – <http://www.lib.rochester.edu/camelot/tcams/carlefrm.htm> – 1995.
3. Chaucer Ch. Canterbury Tales. – <http://www.librarius.com/cantales.htm>:
a) The Knight's Tale (Part 1-6). – [http://www.librarius.com/cantales/knigt1\(1-6\).htm](http://www.librarius.com/cantales/knigt1(1-6).htm)

- b) The Canon's Yeoman's Prologue. – <http://www.librarius.com/cantales/yeomanpr.htm>
 c) The Parson's Prologue. – <http://www.librarius.com/cantales/parspro.htm>
 The Parson's Tale (1-11). – [http://www.librarius.com/cantales/parstl\(1-11\).htm](http://www.librarius.com/cantales/parstl(1-11).htm)
 4. The Lay of Havelok the Dane / Ed. by R. Morris. – Oxford: Clarendon Press, 1904. – 105 p.
 5. Laymont. Brut. – University of Virginia Library Electronic Text Center. – <http://www.etext.virginia.edu/mideng/browse/LayBruC.html> – 838 p.
 6. Merlin, or the Early history of King Arthur / Ed. by H.B. Wheatley. – Ann Arbor: University of Michigan Press. – www.hti.umich.edu/egl/c/cme/cme-dx?type=header&udno=Merlin – 1989. – 700 p.
 7. More Th. Utopia / Transl. from the Latin by R. Robinson with introd. by J. Meziems. – L.: Campbell, 1992. – 148 p.
 8. The Owl and the Nightingale. – University of Virginia Library Electronic Text Center. – <http://etext.virginia.edu/mideng/browse.html>, 1993. – 150 p.
 9. Paston Letter's. Paston letters and papers of the fifteenth century / Part I. Paston family. – University of Virginia Library Electronic Text Center. – <http://etext.lib.virginia.edu/cgi-bin/browsemixed?id=PastLct&tag=public&images=/images/miden&data=/1v1/Archive/mideng-parsed> – 1993. – 1605 p.
 10. Peele G. Merrie. – The University of Oregon. – <http://darkwing.uoregon.edu/%7Erbear/peele1.html> – 2003.

У статті розглянуто семантичне оточення слів-квантифікаторів та виявленні їх комбінаторні особливості у середньо- та ранньомовноанглійських пам'ятках.

Ключові слова: валентність, інтенсифікатори, квантифікатори, семантичне узгодження.

The article is dedicated to a semantic coordination of quantifiers and their combinatory peculiarities in Middle and New English manuscripts.

Key words: valency, intensifiers, quantifiers, semantic coordination.

*Юлія Колядич
(Вінниця)*

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ АБРЕВІАТУР-НЕОЛОГІЗМІВ У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Упродовж останнього десятиріччя ХХ ст. окреслилася чітка тенденція збагачення словникового запасу мов шляхом скорочення їхньої структури. Широке вживання скорочених форм словосполучень та складних слів віддзеркалює сучасні напрями в розвитку лексичного складу - до раціоналізації та економії мовних зусиль [1, с. 35], проблема наукової інтерпретації яких є предметом серйозної теоретичної рефлексії в ґрунтовних працях мовознавців. Серед чинників, які впливають на інтенсивний зріст у вживанні аббревіатур у сучасних мовах, учені І. О. Бодуен де Куртене, Г. Вальтер, А. Доза, О. Есперсен, А. Марґіне, Ж. Пікош, П. Цумтор, В. В. Борисов, Є. П. Волошин, В. Е. Гак, Є. Д. Поліванов, О. П. Шаповалова та інші відзначають ряд екстралінгвістичних факторів: розвиток науки, техніки і культури, завдяки чому з'являються нові поняття, що потребують бути названими, і як наслідок – створення складних термінів для їх позначення; використання нових технічних форм зв'язку, які потребували скорочення довгих слів і речень; вплив торгівлі та реклами. Найбільш вагомими лінгвістичними причинами появи та розповсюдження аббревіатур дослідники вважають дериваційну здатність скорочених одиниць, мовну тенденцію до зменшення кількості складів у слові, іменниковий характер аббревіатур, вплив розмовної та жаргонної мови.

Абревіація досліджується на матеріалі як однієї (Є. А. Дюжикова, О. П. Шаповалова), так і кількох мов (М. В. Гяч, Л. Ф. Сахібгареева). Об'єктами наукового інтересу стають окремі питання абревіації: прагматичний аспект (Ю. В. Горшунов), структурно-функціональні особливості (А. С. Муричева), стильова та жанрова специфіка (О. Г. Косарева, М. А. Ярмашевич),

вивчаються різні види абревіатур: усічені одиниці (В.П. Артамонов, Л.О. Лазарева, Г.Д. Маслова, М.О. Смахтін), телескопні слова (І.Б. Воронцова, Є.А. Дюжикова, А. Менда, Т.Р. Тимошенко).

У площині загальної спрямованості лінгвістичних розвідок на дослідження функціонування мови і мовлення тема даної статті, що має на меті висвітлити основні структурно-семантичні та функціонально-прагматичні особливості абревіатур-неологізмів у сучасній англійській мові, дібраних зі списків нових слів журналу «American Speech» [7], уявляється актуальною.

Як один із нерегулярних засобів утворення морфологічних неологізмів абревіація стала особливо помітною рисою англофонного вокабуляру, дозволяючи компактно і «економно» висловлювати думки в письмовій формі або ідентифікувати гумористично-сатиричне ставлення до предмета мовлення: OK (all correct), PDQ (pretty damn quick) [5, с. 120]. Хоча скорочення доволі часто сприймається виключно як сьогочасна лінгвістична прикмета, витoki цього лінгвістичного феномену в Англії та Сполучених Штатах Америки атрибується дослідниками XVIII століттю [3; 4].

Загальновідомо, що у науковій літературі виділяють такі структурні типи абревіацій – новоутворень, як ініціалізми, акроніми, апокопи, синкопи, аферезис, зрощення, а також змішані типи. Особливо поширеними серед абревіатур - неологізмів є ініціалізми та акроніми, яким найчастіше підлягають наукові, технічні та медичні терміни.

Ініціалізми (літерні абревіатури) складаються з назв ініціальних літер слів, що входять до складу словосполучення – прототипу. Наприклад: *ACR* (Advanced Certified Rolfer) – «person certified to perform deep-tissue massage as a medical treatment»; *BMS* (bad modern syndrome) – «condition created when a defective mo-dem answers incoming phone calls but does not allow connection»; *CCA* (chromate, copper, and arsenic) – «mixture used as a wood preservative»; *CGI* (common gateway interface) – «software pro-ocol used to screen viewers on the World Wide Web»; *IM* (instant message) – «exchange private e-mail message between two or more parties who belong to an Internet chat room»; *HRT* – «hormone replacement therapy». Основним чинником становлення ініціальних абревіатур як нових слів є їх фонетична реалізація, що відповідає вимогам звукового оформлення слів із погляду загальноприйнятих норм сучасної англійської літературної мови.

Акроніми (від давньогрецького *κρητ* — «найвищий, крайній» та *πλημβ* — «тім'я») - абревіатури, що складаються з початкових літера або звуків слів твірного словосполучення. Як зазначає американська дослідниця М. Шульц, термін «акронім» уперше з'явився в 1943 році [4, с. 324], хоча деякі лінгвісти датують появлення скорочень вже в часи Римської імперії (*SPQR* – «Senatus Populusque Romanus») [3, с. 12]. Акроніми вимовляються як повні окремі слова, наприклад: *ANFO* (ammonium nitrate and fuel oil) – «explosive compound»; *MRI* – «magnetic resonance imaging»; *ALS* – «amyotrophic lateral sclerosis», *COPD* – «chronic obstructive pulmonary disease»; *SARS* – «severe acute respiratory syndrome»; *FAT* – «file allocation table» - «record on a hard disk of the availability of space for data storage»; *FUD* (fear, uncertainty, and doubt) – «general feeling among software developers»; *HOT* (high-occupancy toll) – «toll paid to drive in a high-occupancy vehicle lane normally reserved for cars with several passengers»; *GOK* (God only knows) – «puzzling set of symptoms among emergency room personnel». Доволі часто такі скорочення набувають граматичних характеристик стандартних слів (*FATs*). Необхідно також зазначити, що деяким акронімам притаманна полісемія. Так, у словнику медичних акронімів та ініціалізмів під редакцією С. Яблонського зафіксовано 167 абревійованих форм з декількома значеннями, наприклад: *ALS* : 1) amyotrophic lateral sclerosis; 2) afferent loop syndrome and antilymphocyte serum [6].

Наступним засобом утворення неологізмів є апокопа (від грецького *ρηκνρЮ* – «відсікання») - скорочення фінальної частини слова, простого або складного: *app* (apprehend) – «apprehend (among U.S. border patrol agents)»; *Cone* (Con-corde) – «supersonic airplane»; *anchor* (anchorman) – «that member of a team of newscasters who coordinates the various reports».

Менш чисельною групою серед репрезентованих в англійській мові абревіатур – новоутворень є ініціальні (аферезис) та серединні скорочення: *biler* (snowmobiler); *butylnitrite* (isobutylnitrite); *c-mail* (cream pie mail); *ecotecture* (ecological architecture). Щодо змішаних типів абревіацій, вони можуть поєднувати в межах одної одиниці різні типи скорочень або скорочення та афіксацію: *Compy* (Compsognathus) - «a small dinosaur»; *Divx* (digital video express) – «technology allowing a consumer to purchase a disposable CD-size plastic disk containing a movie that can be watched a number of times for a fee charged by an electronic monitoring service»; *Concker* – «fan of the Concorde»; *AOLite* (America Online + -ite) – «subscriber to America Online»; *FRY* (former + Yugoslavia); *GAPDH* (акронім + ініціалізм) – «enzyme that binds itself to the 60-glutamine chain and releases energy from blood sugar sucrose»; *scrip* (prescription); *ascan* (astronaut candidate).

Скорочення словосполучень значно відрізняється від скорочення окремих слів, тому що поєднує в собі відсічення, еліпс та субстантивіацію. У стійких сполученнях слів скороченню можуть підлягати не всі, а лише окремі їх компоненти: *British 'NO'passport* (British National Overseas passport); *emotional ATM* (ATM 'automated teller machine') – «sense of security»; *ER gridlock* – «overcrowded conditions in a hospital emergency room».

Серед новоутворень останніх десятиліть намітилась тенденція до збільшення зрощень або телескопних номінацій, які займають проміжне положення між простими та складними словами [2, с. 24]: *faction* (fact + fiction); *infortainment* (information + entertainment); *informercial* (information + commercial); *sigaretiquette* (cigarette + etiquette); *guesstimate* (guess + estimate); *squaerial* (square + aerial); *toytoons* (toys + cartoons). Зрощення відіграють важливу роль як у розмовній, так і в газетно-публіцистичній мові, ними також широко представлені наукові терміни, назви торгових марок.

Абревіатури-новоутворення можуть вважатися варіантами або синонімами повних форм словосполучень та слів, відрізняючись, однак, від свого прототипу в плані значення та вживання. Спроба розглянути дані одиниці не тільки як номінативні, але й комунікативні привела до виявлення в їхній семантичній структурі певних прагматичних компонентів, що передають емоційно-образне ставлення до предметів чи явищ дійсності або специфіку соціальної взаємодії комунікантів у різних ситуаціях спілкування.

Серед проаналізованих нами абревіатур – неологізмів виокремлюються скорочення з оцінними прагматичними компонентами значення, прототипами яких стали окремі слова зниженої стилістичної забарвленості, що обумовлює обмеженість їх вживання рамками розмовної мови: *dancercise* (dance + exercise); *slim-nastics* (slim + gymnastics); *TGIF* (thank God it's Friday); *CMG* (call me God).

Соціально зумовлені прагматичні параметри абревіатур-новоутворень представлені компонентами, що сигналізують про професійну належність комунікантів або окреслюють узагальнену соціальну (мовленнєву) ситуацію: науку, освіту, суспільно-політичну діяльність, масові комунікації та інші. Урахування зазначених аспектів лексичної структури досліджуваних одиниць дозволило класифікувати їх за наступними галузями функціонування та вживання:

- комп'ютерні технології: *CVF* (compressed volume file) - «computer file from which redundant information is removed»; *DCP* (digital signal processors) - «computer chips designed to perform specific functions like noise filtering and signal detection with a broad range of applications in avionics and communications systems»; *Edgar* (electronic data gathering and retrieval system) - «data storage and retrieval system standardized by the Securities and Exchange Commission»; *Icarus* (infallible, comprehensive and running software);

- електроніка: *ESN* (electronic serial number); *DCC* (digital compact cassette) - «digital home audio technology»; *EBT* (Electronic Benefit Transfer) - «system allowing welfare recipients to withdraw benefits from automatic teller machines or make purchases from retailers by presenting a card»;

- освіта: *DAP* (developmental appropriate practices) - «teaching practices favoring self-esteem, group discussions, and evaluations (as opposed to competition, rote learning and letter grades)»;
- фізика: *GRIN* (gradient refractive index) - «said of a lens that bends light in several different angles»;
- медицина: *CFP* (Certified Feldenkrais Practitioner) - «person certified to offer nontraditional medical treatment»; *CRS* syndrome (can't remember stuff syndrome) - «inability to remember»; *LASIK* (laser intrastromal keratomileusis) - «surgical procedure using a laser reshape the cornea under a flap cut in its exterior»;
- соціальна сфера: *ECHO* (elderly cottage housing opportunities); *Four F's* (food, flowers, folding, filth) - «washing dishes, gardening, yard work, laundry, and custodial work; employment areas to which the mentally handicapped are often confined»;
- економіка, фінанси: *COP* (certificate of participation) - «bond sold to refinance an early bond issue».

На периферії семантичних ознак аббревіатур-новоутворень ми виділяємо компоненти, що визначають характер рольових - симетричних або несиметричних, відносин між комунікантами. В симетричних ситуаціях учасники комунікативного акту мають однаковий освітній та професійний статус. Наприклад, вживання певних аббревіатур користувачами Інтернету буде зрозумілим для кожного з них: *AYT* (Are you there?); *IMHO* (in my humble opinion - Internet parlance). На слуху думку видатного американського лінгвіста Д. Крістала, значну кількість серед лексем, пов'язаних зі сферою Інтернету, складають аббревіатури - новоутворення, якими користуються тинейджери: *afk* - «away from keyboard»; *bf* - «boyfriend»; *bff* - «best friends forever»; *brb* - be right back; *btw* - «between»; *c* - «see»; *cld* - «could»; *cuz* - «because»; *flm* - «strong life disappointment» (usually used to describe person's bad mood or inability to solve a problem); *4ever* - «forever»; *gf* - «girlfriend»; *g2g* - «got to go»; *hby?* - «how about you?»; *hmu* - «hit me up» (used to describe one's wish to receive a call or a message by other person); *Idk* - «I do not know»; *jk* - «just kidding»; *k* - «OK»; *lol* - laughing out loud; *nm* - «nothing much»; *paw* - parents are watching; *ppl* - «people»; *prob* - «probably»; *r* - «are»; *rofl* - rolling on the floor laughing; *thx* - thanks; *tyl* - talk to you later»; *txt* - text; *w8* - wait; *wbu* - what about you»; *y* - why» [3, с. 69]. Уважаємо за доцільне зазначити, що вживання скорочених термінів, які мають вузьку сферу функціонування, може привести до непорозуміння між комунікантами різної професійно належності (*CFP*, *CGI*, *COP*, etc.). Отже, прагматичні конотації та соціально зумовлені прагматичні параметри, що регламентують рамки використання того чи іншого слова, в цілому відіграють значну роль у формуванні мовленнєвої поведінки та мовної компетенції учасників комунікативного акту.

Отже, лінгвістичний феномен аббревіації є одним із вагомих засобів поповнення словникового запасу, який потребує подальшого дослідження, що вбачається можливим, на нашу думку, у площині виокремлення гендерних та вікових домінант скорочень - новоутворень у сучасній англійській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка / В.И. Заботкина. - М. : Высшая школа, 1989. - 128 с.
2. Тимошенко Т.Р. Телескопия в словообразовательной системе современного английского языка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Т.Р. Тимошенко. - К., 1976. - 26 с.
3. Crystal D. Language and the Internet. - Cambridge: Cambridge University Press, 2006. - 558 p.
4. Shultz M. Mapping of Medical Acronyms and Initialisms to Medical Subject Headings (Mesh) across Selected Systems / Journal of the Medical Library Association. - Vol. 94. Issue: 4, 2006. - С. 324-337.
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. - Cambridge: Cambridge University Press, 2003. - 506 p.

6. Jablonski S. Dictionary of Medical Acronyms & Abbreviations.– Режим доступу: <http://www.scribd.com/doc/35593909/Jablonski-s-Dictionary-of-Medical-Acronyms>
7. American Speech. – 1998. – V. 73. – 74. – С.3–4.

Стаття висвітлює проблему структурно-семантичних та функціонально-прагматичних особливостей абрєвіатур-неологізмів в сучасній англійській мові.

Ключові слова: абрєвіатура-неологізм, ініціалізм, акронім, апокопа, аферезис, телескопічна номінація.

The article gives a broad outline of abbreviated neologisms in terms of their structural, semantic, functional and pragmatic peculiarities in the modern English language.

Key words: abbreviated neologism, initialism, acronym, apocope, aphaeresis, telescopic nomination.

*Олег Комар
(Умань)*

УДК 81'373.2

ОСОБЛИВОСТІ АСОЦІАТИВНОГО ВЖИВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МАРКОВАНИХ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У ВТОРИННІЙ НОМІНАЦІЇ (на матеріалі назв національних команд із регбі)

На сучасному етапі розвитку лінгвістичних студій когнітивна і культурологічна складові, значною мірою взаємопов'язані, становлять основу методологічної парадигми мовознавства. Останнє вивчає передусім питання, пов'язані з живим функціонуванням мови, її значенням у розбудові концептуальної картини світу, нагромадженні досвіду етносу та символізації реалій на етнокультурному тлі. З огляду на це, дослідження когнітивних та лінгвокультурних аспектів мовної номінації покликані означити способи сприйняття та осмислення реального світу індивідом крізь призму своєї мови, яка є відображенням навколишнього світу в його свідомості та відчуттях.

Розробці проблематики когнітивних та лінгвокультурних аспектів номінації, а також етнокультурної специфіки національно-маркованих елементів мови присвячено праці ряду дослідників, зокрема А. Вежбицької, В. Жайворонка, М. Кочергана, О. Кубрякової, Д. Лакоффа, С. Тер-Мінасової, А. Уфимцевої, Ч Філлмора та ін. В означених працях представлено важливе теоретичне підґрунтя для подальших прикладних досліджень, зокрема вивчення особливостей вживання етноспецифічних концептів з метою самоідентифікації та самовиділення у процесі міжкультурної комунікації.

З огляду на означене, метою статті постає дослідження особливостей асоціативного вживання національно-маркованих мовних одиниць у вторинній номінації на прикладі назв національних команд із регбі, потенційно насичених етнокультурними смислами.

Важливим аспектом вивчення асоціативного потенціалу національно-маркованих мовних одиниць у вторинній номінації є проблема співвідношення значення і смислу тієї чи тієї мовної одиниці. О. Лурія пропонує такий підхід до розмежування цих понять:

- значення – це об'єктивно сформована у процесі розвитку мови система зв'язків, що включають те чи те слово;
- смисл – це індивідуальне значення слова, виокремлене з об'єктивної системи зв'язків; воно складається з тих значень, які мають відношення до специфічної ситуації [2, 53].

Індивід оволодіває національним і загальнолюдським досвідом та має власне сприйняття об'єктивного світу, засвоюючи значення різних слів. Оскільки ж значення є стійкою системою узагальнень, об'єктивно властивою людям взагалі, то поряд зі значенням

індивід оволодіває механізмами зв'язків, у які вступає та чи та мовна одиниця. Смысл відіграє роль специфічної реалізації значення слова у конкретній комунікативній, пізнавальній чи мислительній ситуації. Смысл мовної одиниці реалізується у такому аспекті, якого вимагає відповідна ситуація.

Об'єктивний характер значення та існування стійкої системи зв'язків дозволяє говорити про загальнонародський характер деяких значень етноспецифічної мовної одиниці, оскільки одне її значення може бути властиве багатьом мовам і відображати такий образ світу, який сприймається умовно однаково представниками різних етносів та культур. Водночас смысл національно-мовної одиниці є реалізацією значень загальнонародського характеру в процесі відображення етноспецифічної картини світу або ж у лінгвопсихологічних процесах, притаманних тій чи тій культурі [4].

Коллективні когнітивні простори та лінгвокогнітивна база є «національно-детермінованими та національно-маркованими, оскільки основою когнітивних просторів (колективних та індивідуальних) постає когнітивна база того національно-лінгво-культурного суспільства, яке є рідним для носія/носіїв такого когнітивного простору» [1, 163]. Таке трактування дає змогу говорити про взаємозв'язок компонентів цілісного лінгвоментального комплексу, що утворюють стійкі зв'язки, зумовлені взаємодією індивідуального та колективного когнітивного аспекту, які найбільше виявляють себе у асоціативно-вербальному середовищі, зокрема й у процесі вторинної номінації важливих з культурного погляду реалій. Зупинимось детальніше на особливостях вживання національно-маркованих мовних одиниць у назвах національних збірних з регбі. У статті подаємо лише назви національних збірних команд з регбі, які мають історично закріплене за ними право грати у тестових матчах, тобто команд з найглибшим культурно-історичним підґрунтям.

Аргентина (*Los Pumas*, або *Pumas*) [тут і далі назви команд з джерела 5]. Збірна Аргентини називається *Los Pumas* через зображення звіра на емблемі національної федерації регбі та офіційному вбранні команди, однак насправді зображення не відповідає дійсності – на емблемі знаходиться *ягуар* (*ayaguarate*), а не пума.

Австралія (*Wallabies*). *Wallaby* – представник виду сумчастих ссавців сімейства кенгурових, як правило менший за розміром, ніж кенгуру, інакше кажучи – маленький кенгуру. Символічний зміст назви регбійної команди пов'язаний з уявленням про кенгуру як про символ Австралії, найбільш пізнаваний представник її фауни. Крім того, кенгуру зображений на національному гербі Австралії та емблемі національної команди з регбі.

Канада (*Canucks*). Назва збірної походить від сленгової форми етноніму *канадці*. Іншою поширеною назвою команди є *Maple Leafs*, хоча остання більше асоціюється з хокеєм – канадським національним видом спорту – і, відповідно, з національною збірною командою з хокею.

Кот д'Івуар (*Les Elephants*). *Слон* зображений на національному гербі Кот д'Івуару, тож він вважається «тотемом» національних збірних країни з футболу та регбі. Написання назви французькою мовою пояснюється тим, що Кот д'Івуар – єдина країна, представлена у найвищому світовому дивізіоні з регбі, крім Франції, де офіційною мовою є французька.

Англія (*Red and Whites*). *The Red and Whites* не є доволі поширеною назвою, вона радше відображає візуальне відображення англійського прапора на формі гравців (*red and white strips*). Іншою розповсюдженою назвою є *The Roses*, що вочевидь є алюзією на використання зображення бутону рози як емблеми Англії, тобто існування стійкої концептуальної асоціативної пари – *England''!Rose*.

Фіджі (*Bati (The Warriors) / Flying Fijians*). *Bami* – традиційна назва воїнів на островах Фіджі. В широкому розумінні концепт також має значення «солдат, охоронець». Етимологія концепту вочевидь пов'язана з уявленням фіджійців про постання військової касты з твердого, гострого знаряддя на кшталт «зубів» або «вістря. леза», пор. військо, що постало із зубів дракона у міфі про Кадма. Назва *Flying Fijians* апелює передусім до атрибутивної ознаки

етноніму, що є доволі поширеною практикою у неофіційній номінації національних команд з різних видів спорту, і зосереджує увагу на особливих атлетичних здібностях гравців збірної Фіджі.

Франція (*Les Bleus*). Синій колір є традиційним для збірних команд Франції з цілого ряду видів спорту, зокрема і з регбі. Схожий шаблон номінації спостерігаємо також і у збірної Англії (див. вище), і у збірної Італії, яка має неофіційну назву *Azzurri*, яка знову ж таки відсилає до асоціації між формою національних збірних команд та національним прапором тієї чи тієї країни. Крім того, збірну Франції інколи називають *The Cockerels* (хоча значно рідше, ніж *Les Bleus*), що є віднесенням до неофіційного символу Франції – півня (*Gallie rooster*), який, крім того, зображений і на емблемі збірної команди з регбі, і на гербі регбійної федерації.

Грузія (*The Lelos*). Назва *Lelos* походить від *lelo* – стародавньої грузинської гри, яка за характером та правилами багато в чому нагадує сучасне регбі. Згодом термін «*lelo*» був адаптований у сучасній грузинській мові, де він набув значення «спроба» (один із способів набирати очки під час гри у регбі). Загалом же означена назва часто використовується у речівках та скандуваннях грузинських регбійних фанатів, наприклад, *Lelo, Lelo, Sakartvelo* (Спроба, Спроба, Грузія).

Японія (*The Brave Blossoms*, раніше *The Cherry Blossoms*). Назва збірної Японії з регбі тісно переплітається з концептом «сакура», символом традиційної японської культури. Існує національна традиція милуватися квітами – ханами, а квітуча сакура посідає у цій традиції найважливіше місце. Напевно, етнокультурна значущість символу зумовила вибір емблеми збірної з регбі та національної федерації – гілки сакури з трьома рожевими квітками, а також спричинила появу неофіційної назви національної команди з регбі, причому спостерігаємо поступовий історичний зсув характеристик у назві від суто номінативних (*Cherry*) до атрибутивних (*Brave*).

Намібія (*Welwitschias*). Вельвічія – реліктове дерево, єдиний сучасний вид порядку Вельвічеві. Вельвічія росте виключно на території Анголи та Намібії, тож не дивно, що вона набула символічного значення та стала одним із засобів національної самоідентифікації цих держав. Крім того, вона зображена на національному гербі Намібії. Однак, на емблемі національної команди з регбі зображена не вона, а африканський орлан (*African Fish Eagle*), який є національним символом Зімбабве та Замбії, що наптовхує на думку про двоякий підхід у питанні добору назви та емблеми збірної з огляду на слухове та візуальне сприйняття того чи того символу.

Нова Зеландія (*All Blacks*). Виникнення назви *All Blacks* пов'язане з історичним курйозом, радше ніж з етнокультурною її знаковістю. На початку ХХ століття збірна команда Нової Зеландії, яка мала назву *New Zealand Football Team* (неофіційно її також називали *Maorilanders* або *Colonials*) та грала у формі чорного кольору, прибула до Англії на турнір з регбі. Після першого матчу в одній з лондонських газет з'явилась стаття, у якій зазначалось, що гравці збірної Нової Зеландії грали, наче «*all backs*», тобто «*усі у захисті*» [3]. Згодом стало відомо, що то була типографська помилка. Насправді ж посилання було до новоствореної назви «*all blacks*», оскільки у тій же газеті йшлося про вигляд гравців: «*...as they are styled by reason of their sable and unrelieved costume...*» [там само]. Назва набула популярності у Великій Британії, а згодом, по поверненню збірної до Нової Зеландії, стала частиною національної культури. Крім того, збірна команда Нової Зеландії з футболу також традиційно має назву «*All Blacks*».

Португалія (*Os Lobos*). Назва збірної Португалії походить від зооніму «іберійський вовк» (*Iberian Wolf*). Цей вид тварин поширений у північній частині країни, його образ є традиційним для народної культури, а у ряді регіонів навіть спостерігається ставлення до вовка як до тотему. Зображення іберійського вовка на емблемі команди відсутнє.

Румунія (*Oaks*). Символіка оніма *Oaks* залишається мало з'ясованою. Одним із пояснень його використання є популярність дуба як символу міцності та чоловічої сили. Крім того, дуб посідає чільне місце у геральдиці адміністративних одиниць Румунії і сусідньої Молдови. Зображення дубового листа спостерігаємо і на емблемі збірної команди Румунії з регбі.

Росія (*Bears*). Ведмідь є традиційним символом Росії, який, за різними джерелами, використовується ще з початку 18 століття. Виникнення концепту простежується у країнах Західної Європи, хоча останнім часом спостерігаємо широке його використання і в Росії, переважно як символу міцності і сили. Крім того, ведмідь, який тримає м'яч кольору державного прапора, зображений на емблемі національної команди з регбі.

Самоа (*Manu Samoa*). *Manu Samoa* – ім'я відомого вождя-воїна, який жив близько 150 років тому. Спостерігаємо традиційний для тихоокеанських країн спосіб номінації спортивних команд, де за основу береться ототожнення спорту і бою, війни; не дарма усі команди регіону (Нова Зеландія, Фіджі, Самоа, Тонга) виконують традиційні бойові танці перед початком кожного матчу.

Південна Африка (*Springboks*, або *Boks*). Антилопа-стрибун (*Springbok*) – невелика біло-коричнева газель, ареал поширення якої охоплює південний захід африканського континенту. Тривалий час антилопа-стрибун була символом Південно-африканського союзу та ряду його урядових та неурядових установ, її зображення знаходилося на державному гербі. Після падіння режиму апартеїду зображення антилопи було видалене з державної символіки через нагадування про роки расизму та соціальної нерівності. Зараз *Springbok* залишається символом національної команди з регбі, яка і досі вважається одним з найголовніших чинників об'єднання населення ПАР, та вагомим етнокультурним концептом.

Іспанія (*El XV Del Leon*). Назва збірної Іспанії – *El XV Del Leon* – відсилає до регіону країни, у якому гра зародилась і стала популярною. Крім того, символом іспанського регбі є лев (*leon*), зображення якого знаходимо і на емблемі національної команди з регбі, тобто тут можна говорити про подвійну знаковість номінації. Використання ж у назві кількісного числівника 15 (*XV*) апелює до кількості гравців у команді, що також є доволі традиційним у вторинній номінації назв спортивних команд.

Тонга (*Ikale Tahi – Sea Eagles*). Як і у випадку зі збірною Фіджі, використовується самоназва місцевою мовою, де спостерігаємо ототожнення людини з тотемом – орлом. Назва *Ikale Tahi* активно використовується переважно жителями Тонга, представники інших країн уживають частіше назву *Sea Eagles*. Цікавим є той факт, що на емблемі національної команди зображений зовсім інший птах – білий голуб (*White Dove*).

Уругвай (*Los Teros*). Черговий зоонім, який використовується як неофіційна назва – *Los Teros* (*Чаїки*, або *Southern Lapwings*). Птах є доволі популярним на території Уругваю, інколи його використовують у символіці державних установ країни. Крім того, на емблемі національної команди з регбі також зображено такого птаха.

США (*The Eagles*). Білоголовий орлан (*Bald Eagle*) є традиційним символом США, який зображений і на державному гербі країни. Як вже було зазначено раніше, такий вид номінації є доволі традиційним у спорті, зокрема й у регбі. Крім того, білоголовий орлан, зображений у біло-синьо-червоних кольорах, присутній і на емблемі збірної.

Вельс (*Dragons*). Дракон (*The Red Dragon*) є традиційним символом Вельсу, який використовується переважно у геральдиці країни. Питання про походження символу залишається спірним, існує ряд версій, перша з яких з'являється ще в *Historia Brittonum* (близько 828 р.). Більшість версій пов'язані з життям та діяльністю легендарного Короля Артура та інших відомих історичних кельтських постатей. Загалом же, на сучасному етапі цілий ряд урядових установ, місцевих органів влади, публічних та спортивних організацій використовують символ *Дракона*. Тож не дивним є такий вибір неофіційної назви національної команди з регбі, яка, крім того, традиційно виступає у формі червоного кольору.

Зімбабве (*The Sables*). Назва *The Sables* часто неправильно трактується при перекладі українською або російською мовами. Перекладачі апелюють до лексеми «шабля», пояснюючи кореляцію оніму і концепту з огляду на войовничість предків сучасних зімбабвійців та традиційну їх зброю. Насправді ж в означеній назві маємо традиційне посилення на певний символ культури народу, який має архетипний характер. Так, *Sable* у назві – не «шабля», а

«чорна кінська антилопа» (*Sable Antelope*), ареал поширення якої припадає, зокрема, і на Зімбабве, а сама тварина традиційно вважається одним з тотемів-охоронців мешканців країни. Зауважимо, що візуального зображення концепту не спостерігаємо ні на емблемі збірної, ні на національному гербі федерації.

Ірландія та Шотландія. Збірні означених країн традиційно не мають додаткової офіційної або неофіційної назви.

Отже, незалежно від наявності чи відсутності у різних мовах та культурах повних або часткових відповідників тих чи тих мовних одиниць існують їх етнокультурні смисли, які й окреслюють національну специфіку номінативних елементів мови. Саме тому вважаємо, що асоціативний потенціал когнітивного та етнокультурного компонентів відіграє важливу роль у вживанні національно-маркованих мовних одиниць у вторинній номінації. Крім того, очевидним є той факт, що вторинна номінація може реалізуватися повною мірою лише за умови врахування різних аспектів етноспецифічної символіки та охоплення всього ряду відповідних мовних та культурних елементів, що й визначає перспективи подальших досліджень означених проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Красных В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультуро́логия : курс лекцій / В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
2. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия ; [под. ред. Е.Д. Хомской]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
3. All Blacks – The Name? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rugbymuseum.co.nz>
4. Jourdan C. Language, culture and society. Key topics in linguistic anthropology / Jourdan C., Tuite K. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 310 p.
5. Rugby Union National Team Names [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.topendsports.com/sport/union/team-nicknames.htm>

У статті йдеться про особливості асоціативного вживання національно-маркованих мовних одиниць у вторинній номінації. Матеріалом дослідження слугують назви національних збірних команд з регбі – традиційного для британської культури виду спорту, у яких спостерігається широкий спектр номінативних процесів та етнокультурна символіка онімів.

Ключові слова: національно-марковані мовні одиниці, вторинна номінація, етнокультурна символіка.

The article presents the peculiarities of associative use of nationally-biased language elements in secondary nomination. The material of the research is names of national rugby union teams, in which wide range of nomination processes and ethnocultural symbolism of denominations are observed.

Key words: nationally-biased language elements, secondary nomination, ethnocultural symbolism.

Ян Костін
(Тернопіль)

УДК 81'373.72

ГЕНЕЗИС АНГЛІЙСЬКИХ ІДИОМ

Фразеологізми - одна з універсальї мовлення. В них знаходимо відображення історії народу, своєрідність його культури та побуту [31, с.4-5]. Об'єктом дослідження виступають тексти з англійських періодичних видань, а також процеси виникнення та використання ідіом в сучасній англійській мові. Предметом нашого дослідження є ідіоматичні вирази в англійській мові. У дослідженні поставлене завдання: простежити етимологічні процеси виникнення та розвитку англійських ідіом.

Для вивчення лексики та фразеології англійської мови нами були використані словники: "Слова та ідіоми" (Л. Сміт); "Словник англійських ідіом" (В. Коллінз); "Фразеологический словарь" (А.В. Кунін).

Об'єктом дослідження фразеології як розділу мовознавства є стійкі вислови, їх структура, семантика, походження та взаємозв'язок з іншими мовними одиницями. Питання про фразеологію як лінгвістичну дисципліну було вперше поставлене видатним радянським лінгвістом професором Є.Д. Поливановим [31, с. 128-129]. Становленню фразеології як галузі лінгвістики сприяли праці таких видатних мовознавців як М.В. Ломоносова, Ф.І. Буслаєва, О.О. Потебні, І.І. Срезневського, П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова [20, с. 21 – 22].

В.В. Виноградов дає синхронну класифікацію, що базується на відношенні між значенням загалом та значенням складових частин [18, с. 45 – 46]. Учений виділив три типи фразеологічних одиниць:

1. Фразеологічні зрощення або ідіоми — немотивовані одиниці, які виступають як еквіваленти слів: *to go between* - бути посередником, *a quiet wedding* – не гучне весілля, *to be dead with cold* – промерзнути до кісток.

2. Фразеологічні єдності - мотивовані одиниці з єдиним цілісним значенням, яке виникає із злиття значень лексичних компонентів: *horn of plenty* – повна чаша, *to rise to the occasion* – бути на висоті, *to do somebody proud* – надавати честь комусь.

3. Фразеологічні сполучення - звороти, в яких в одного з компонентів фразеологічно пов'язане значення, яке виявляється лише у зв'язку з чітко визначеним колом понять та їх мовних значень (*набирати страху, давитися зі сміху*).

До трьох типів фразеологічних одиниць Н.М. Шанський додав ще один - фразеологічні вирази: *to share one's last shirt with somebody* – поділитися останньою сорочкою; *if you run after two hares, you will catch neither* – якщо поженешся за двома зайцями, жодного не спіймаєш. А.В. Кунін класифікує фразеологічні одиниці відповідно до способу їх творення. Він виділяє первинні та вторинні способи творення фразеологічних одиниць [29, с. 22 – 24]. І.В. Корунець схиляється до класифікації, що пов'язана з частинами мови, до яких належать компоненти фразеологічних одиниць. Більше того, він розподіляє фразеологізми за масштабом використання [26, с. 71–74]. А.К. Смирницький виділяє фразеологічні одиниці та ідіоми. До фразеологічних одиниць учений відносить звороти типу: *to get up, to give up, to fall in love*. Ідіоми засновано на перенесенні значення, метафорі, яка ясно усвідомлюється: *to take the bull by horns* – взяти бика за роги; діяти рішуче [31, 138-139].

Кожна мова вирізняється багатством усталених виразів. Англійська мова не є винятком. Під ідіомою розуміємо стійкий, неподільний, специфічний для певної мови вислів, який виражає єдине поняття, своєрідний фразеологічний зворот. За будовою ідіома є нерозчленовуваним словосполученням (*go the (full) distance* – боротися до кінця (у спорті); *keep sb at distance* – триматися на відстані від кого-небудь, *in / into distance* – далеко, на відстані. і т. п.). Ідіома властива лише одній мові, вона виявляє її національний колорит, що втрачається при перекладі іншою мовою (водночас руйнується зміст), широко використовується у художній літературі.

Джерела походження ідіом різні. Носії мови можуть не помічати, що ідіоми, найчастіше, мають граматично неправильну будову. Якщо джерело походження ідіоматичного виразу відоме, то інколи буває легше уявити його значення. Ідіоми походять із різних джерел – починаючи з Біблії та древніх переказів і завершуючи кінними перегонами на швидкості та сучасним сленгом.

Більшість фразеологізмів в англійській мові є зворотами, автори яких невідомі: *pay through the nose* – платити величезні гроші; *bite off more than one can chew* – не розрахувати власних сил. [38, с. 16 – 18]. Деякі ідіоми пішли від американських звичаїв (*bury the hatchet* – укладати мир), а інші від африкано-американської мови (*chill out* – розслабитися і припинити сердитися чи нервувати на рахунок чогось). Багато ідіоматичних фраз походять від

повсякденного життя англійців (*born with a silver spoon in one's mouth* – народитися в сорочці), (*like a bear with a sore head* – у поганому настрої), (*to hit the nail on the head* – попасти в ціль).

Є багато ідіом, котрі стосуються їжі та кулінарії (*to eat humble pie* – принижуватися, *out of the frying-pan into the fire* – з сковороди у вогонь, *to be in the soup* – потрапити в халену). Сільське господарство стало також джерелом багатьох ідіом (*to go to seed* – опуститися, *to put one's hand to the plough* – братися за роботу). Джерелом ідіом виступає також морське та військове середовище (*when one's ship comes in* – коли хтось розбагатіє, *to be in the same boat as someone* – бути в однаковому становищі з кимось, *to be in deep waters* – бути в скрутному становищі, *to sail under false colors* – прикидатися, лицемірити, обманювати, *cross swords with someone* – схреювати мечі, *half the battle* – половина діла, важливий крок до успіху, *to fight a losing / winning battle* – вести даремну/переможну боротьбу).

Деякі ідіоми належать до професійної мови, наприклад: *spick and span* – елегантний. До її складу входять два некротизма. Некротизм – це застаріле слово у складі фразеологічної одиниці [18, с. 65 – 68].

У багатьох ідіомах використовуються назви частин тіла, тварин і кольорів. Деякі стають популярними через те, що добре римуються (*sung as a bug in a rag* – тепло і комфортно) чи мають алітерацію (*spick and span* – дуже чистий, без жодної плями). Деякі ідіоматичні вирази виникли з розмовної мови (неофіційна мова) чи сленгу (повсякденна, грайлива, нестандартна мова). Деякі з них були відомими прислів'ями та приказками (короткі вислови, які виражають практичні, основні істини). Деякі популярні сталі вирази походять із народних приказок, які використовувались у певних регіонах країни. Деякі ідіоми беруть свій початок з часів стародавніх греків і римлян, тисячі років тому. Інші виникли порівняно недавно. Експерти, які вивчають виникнення ідіоматичних виразів, не завжди погоджуються один з одним щодо місця походження цих виразів.

Визначення слова «ідіома» в найбільшому словнику світу Вебстера подано як “вираз, зміст якого не визначається змістом його складників” (*kick the bucket* – померти, *hang one's head* – опустити голову) чи із загальних граматичних правил мови. Це визначення є дещо не повним і насправді не має інформації про функцію ідіом в англійській мові. Лексичні значення слова і фразеологізму не адекватні, хоч риси спільного, звичайно, можуть бути [24, с. 98 – 100].

Походження та етимологічні витoki більшості англійський ідіом є часто невідомими. Саме з цієї причини вивчення відмінностей між ідіомами американського та британського варіантів англійської мови є досить складним. Але є також випадки, коли походження, етимологія та історія виразів відома, і це дає змогу заглибитись у проблему. Деякі ідіоми англійської мови, поширеної у світі, спочатку були помічені в працях видатних письменників та поетів (Вільям Шекспір, Вальтер Скотт, Льюїс Керрол): *As a social worker, you certainly see the seamy side of life* (приклад Шекспірівської цитати) – як соціальний працівник, ви, звичайно, бачите зворотній бік життя. Або: *wear one's heart upon one's sleeve; at one fell swoop* (“*Macbeth*”) – одним ударом, в один момент [30, с. 25 – 28]. Біблійні записи є також джерелом багатьох ідіом. Не тільки окремі слова, але й цілі ідіоматичні вирази увійшли до англійської мови з її сторінок [31, 130-131]: *at the eleventh hour* – в останню хвилину; *can the leopard change his spots?* – хіба може леопард змінити свої плями? Такий вираз використовується у випадку, коли людина не бажає змінюватись на краще або не дотримує правил поведінки, прийнятих цим суспільством. Переклад у цьому випадку буде: горбуна могила виправить.

Спортивні, технічні та юридичні терміни, військовий сленг і навіть морська термінологія знайшли своє місце у вжитку в повсякденній англійській мові. Нижче наведено декілька прикладів таких ідіоматичних виразів, одні з яких використовуються в американському варіанті англійської мови, а інші – у британському: *Having won the first two Tests, Australia is now almost certain to retain the Ashes* – здобувши перемогу в перших двох випробуваннях, Австралія швидше всього повернеться до цих випробувань (*Ashes* – серія

випробувань з крикету між Англією та Австралією - є ідіомою британського варіанту англійської мови, загальновідомий термін ігри в крикет). Або: *In his case the exception proves the rule* – у його випадку виняток підтверджує правило (правовий принцип у повному обсязі: «виняток підтверджує правило стосовно випадків, які неприйнятні»). Цей вираз широко використовувався як в американському, так і в британському варіантах англійської мови. Або: *To have the edge on/over someone* – мати перевагу над кимось. Це є ідіома американського варіанту англійської, яка у наш час укоренилася майже в усіх інших формах англійської, включаючи і британський варіант англійської. Або: *A happy hunting ground* – щасливе місце для полювання (місце, куди хтось часто приходиться, щоб отримати щось чи здобути гроші; походження цієї ідіоми американського варіанту англійської мови пов'язано з уявленнями давніх індіанців. В їхньому розумінні *a happy hunting ground* – це рай).

У давні часи англійські ідіоми рідко походили від будь-яких інших форм англійської мови, в основному від британського варіанту англійської мови. Французька мова була також джерелом походження ідіом. Зараз важко знайти ідіому американського варіанту англійської, яка б не вкоренилася в поширеній у цілому світі британській англійській мові. Практично немає можливості відстежити, які саме ідіоми активно вживаються у даний час в англійській, а які вимирають, чи вже вимерли. Ідіоми постійно зникають, а нові з'являються.

Деякі ідіоми можуть зникнути через радикальні зміни в їх значенні. Фраза *There is no love lost between them* у даний час означає, що деякі люди не люблять один одного. Спочатку, в британському варіанті англійської мови, цей вираз мав кардинально протилежне значення. Чому саме відбуваються такі зміни в значенні, ще не з'ясовано. Всі діалекти англійської мають різні набори ідіом і ситуації, де та чи інша ідіома може бути вжита. Американська англійська і британська англійська не можуть, у цьому відношенні, бути найкращим прикладом для порівняння, тому що вони обидві розвивалися в одному і тому ж напрямку з часів Другої світової війни. Виявлено причини того, що американський варіант англійської має такий сильний вплив на британську англійську: потужність видавничої індустрії в США; важливість впливу засобів масової інформації у світовому масштабі; вплив популярної американської культури на мову та звички у цілому світі; міжнародне політичне та економічне становище США.

Усі ці факти ведуть до висновку про те, що нові ідіоми часто виникають у США, а потім стають популярними в англійській мові. Ця нова ситуація цілком відрізняється від початкового стану, коли американська англійська виникла як "різновид" британської англійської мови. Коли Америка ще була під владою британської корони, більшість ідіом виникали з джерел британського варіанту англійської мови. Звичайно, також були вирази й ідіоми американського варіанту англійської до того, як вона виокремилася як діалект англійської. Наведемо деякі приклади цих ранніх ідіом американського варіанту англійської: *to bark up the wrong tree* – мати неправильне уявлення стосовно того, як одержати щось чи досягнути чогось (походження цієї ідіоми пов'язане з полюванням на єнотів, в якому собак використовували для пошуку єнотів на деревах); *paddle one's own canoe* – діяти незалежно, ні від кого не залежати (ідіома американського варіанту англійської кінця XVIII і початку XIX століть).

Деякі з цих ранніх американських ідіоматичних виразів приšli з мови корінних американців, як наприклад *find your tongue* – заговорити після тимчасової зніяковілості, а також згадана раніше *happy hunting ground* – щасливе місце для полювання. Ці ідіоми проникали в британський варіант англійської протягом століть через книжки, газети, а останнім часом через масові засоби інформації такі як радіо, телебачення та фільми.

Де був поворотний момент? Коли американська культура взяла на себе провідну роль і почала формування англійської мови, а особливо, ідіоматичних виразів? Є багато точок зору стосовно цього питання. Більшість науковців стверджують, що справжнім поворотним моментом була Друга світова війна. Можливо, це і так. Протягом війни англомовні нації були об'єднані проти спільного ворога, і США відігравали провідну роль. Протягом цих декількох

років і декади після війни популярна американська культура вперше утвердила свої позиції в британському варіанті англійської мови.

У давні часи писемна мова (романи, вірші, п'єси і Біблія) була джерелом, із якого виникали ідіоми. Так було аж до Другої світової війни. Після війни нові засоби масової інформації виникли і вкоренилися в англійському суспільстві. Це і був канал проникнення американського способу життя і популярної культури США. Телебачення, фільми і в наші часи інтерактивні засоби інформації змінили напрямок розвитку англійської мови у бік американського варіанту. Деякі люди в Європі розмовляють середньо-атлантичною англійською, яка є чимось проміжним між британською англійською і американською англійською.

Вплив американської англійської можна простежити в інших європейських мовах. У Фінляндії можна спостерігати адаптацію і переклад прислів'їв, ідіом та виразів американської англійської. Можна сказати, що розмовна мова займає провідне місце по відношенню до писемної і єдиною причиною цього є телебачення та радіо. Більшість прислів'їв і ідіом, які увійшли в британську англійську, походять із розмовної американської англійської мови. Це очевидна зміна позицій по відношенню до давніх часів. Як цей розвиток вплине на англійську мову? Чи зменшить він її цінність? Це питання викликає суперечки, але відповіді все ще нема. Мови розвиваються і змінюються. Це також стосується англійської мови і її ідіом.

Основні відмінності є в ситуаціях, коли використовуються ті чи інші ідіоми. Останнім часом було проведено багато досліджень у цій галузі. Американська англійська адаптує і утворює нові ідіоми набагато швидше порівняно з британською англійською мовою. Більш того ідіоми, які походять з американської англійської, мають тенденцію поширюватися швидше та на більші відстані. Після того, як ідіоматичний вираз уперше з'явився та вкоренився в США, він незабаром може бути знайдений і в інших "варіантах" та діалектах англійської мови.

Сьогодні британські ідіоми мають тенденцію залишатися на Британських островах, їх використання рідко можна зустріти в США. Британські ідіоми є насправді більш зрозумілі європейцям та людям, які проживають у Британській співдружності, ніж ідіоми американського варіанту англійської, хоча мова одна і та сама. Причиною всіх цих фактів є те, що Великобританія не відіграє ролі світової держави, тоді як США взяли на себе роль провідної країни у розвитку мови, засобів масової інформації та масової культури. Британія не має такого потужного впливу засобів масової інформації, який є у Сполучених Штатах. Таким чином, ідіоматичні вирази в англійській мові все більше ґрунтуються на американському варіанті англійської. Можна думати, що ця тенденція буде мати місце і в майбутньому передусім завдяки новим засобам (Інтернет чи інтерактивні засоби інформації). Наразі неможливо однозначно стверджувати, які будуть наслідки цього процесу і які види нових ідіоматичних виразів з'являться. Проте однозначним є те, що за цим розвитком буде цікаво спостерігати, а новостворені одиниці збагатять англійську мову, нададуть їй різноманітності та колоритності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л.Г. Авксентьев. – Харків, 1983. – 137с.
2. Авксентьев Л.Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування / Л.Г. Авксентьев // Мовознавство. – 1988. – №3. – С. 77–83.
3. Алексеева И.С. Профессиональный тренинг переводчика: Учебное пособие по устному и письменному переводу для переводчиков и преподавателей / И.С. Алексеева. – М.: Высш. образование, 2004. – 368с.
4. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / М.Ф. Алефіренко. – Харків, 1987. – 210с.
5. Алимов В.В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации: Учебное пособие. Издательство 3-е / В.В. Алимов. – М., 2005. – 225с.
6. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – М.: Высш. шк., 1989. – 263с.
7. Антрушина Г.Б. Лексикология английского языка / Г.Б. Антрушина, О.В. Афанасьева. – М.: Высш. образование, 1988. – 288с.
8. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка // Учебное пособие для II – III курсов / Т.И. Арбекова. – М.: Высш. шк., 1997. – 240с.

9. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: Издание 2-е / И.В. Арнольд. – М. : Высш. шк., 1973. – 303с.
10. Архангельський В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке / В.Л. Архангельский. – Ростов-на-Дону, 1964. – 193с.
11. Береговская Э.М. Об определении и классификации синонимов / Э.М. Береговская // Сборник научных трудов, 1962. – №8. – С. 63 – 80.
12. Берловська В.Д. Англійська загальнонаукова лексика і фразеологія / В.Д. Берловська, Г.Ю. Гребінник // навч. посіб. для аспірантів. – Харків, 2006. – 165с.
13. Білоноженко В.М. Фразеологічний словник української мов: В 2-х т / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.О. Винник. – К.: Наукова думка, 1993. – 369с.
14. Будз О.М. Критерії визначення антонімів / О.М. Будз // Іноземна філологія. – Виш. 50 – Львів, 1978. – 198с.
15. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке / В.В. Бурлакова. – Ленинград, 1975. – 565с.
16. Василюк І.М. Фразеологізми як одиниці міжмовної комунікації / І.М. Василюк // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – №17. – С. 102 – 105.
17. Ващенко В.С. Фразеологізація компаративних зворотів / В.С. Ващенко // Мовознавство. – 1975. – №4. – С. 34 – 40.
18. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В. Виноградов. – М., 1986. – 342с.
19. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. – М., 1977. – 254с.
20. Гак В.Г. Фразеология, образность и культура / В.Г. Гак // Советская лексикография: сб. статей. – М., 1988. – С. 159 – 169.
21. Демський М.Т. Системні зв'язки у сфері фраземіки / М.Т. Демський // Мовознавство. – 1991. – №7. – С. 21–31.
22. Дубовин М.И. Русские фразеологизмы в картинках / М.И. Дубовин. – М., 1980. – 75с.
23. Єрченко П.Г. Класифікація фразеологічних одиниць / П.Г. Єрченко // Іноземна філологія. – 1994. – 155с.
24. Кашеева М.А. Практическая лексикология / М.А. Кашеева, И.С. Пошакова. – М.: Просвещение, 1974. – 196с.
25. Колісник І.В. Крилаті вислови та фразеологізми на уроках мови / І.В. Колісник // Дивослово. – 2006. – №5. – С. 15 – 26.
26. Корунець І.В. Порівняльна типологія англійської та української мов: навч. посібник / І.В. Корунець. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 458с.
27. Корунець І.В. Теорія і практика перекладу / І.В. Корунець. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 448с.
28. Корунець Л. Словник літературознавчих термінів / О. Корунець. – К., 1988. – 276с.
29. Кунин А.В. Английская фразеология / А.В. Кунин. – М., 1990. – 276с.
30. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. – М. : Русский язык, 2005. – 356с.
31. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. – М. : Высшая школа, 1986. – 230с.
32. Ларін Б.О. Фразеологія та лексикографія / Б.О. Ларін. – К. : Наукова думка, 1989. – 307с.
33. Матвіяс І.Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – №2. – С. 28 – 37.
34. Мокієнко В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокієнко. – М., 1989. – 98с.
35. Никитин М.В. Лексическое значение слова / М.В. Никитин. – М. : Высш. шк., 1983. – 127с.
36. Alekhina A. Semantic Groups in English Phraseology. – Minsk : Высш. шк., 1978. – 248с.
37. Varanov A. Idioms from a cognitive perspective. – М., 1999. – 110с.
38. Korunets' I. V. Theory and Practice of Translation // Nova Knyha, 2003. – 255с.
39. Kunin A. V. English-Russian dictionary of idioms. – М., 2005. – 503с.

У статті висвітлено походження та етимологічні витoki англійських ідіоматичних виразів, вивчення яких потребує свого методу дослідження. Обґрунтовано потребу підбирати вислови та мовні кліше, які відповідають саме менталітету та культурі мови перекладу у процесі перекладу фразеологізмів та ідіом рідною мовою.

Ключові слова: ідіома, ідіоматичний вираз, фразеологічна одиниця, фразеологія, сталий вираз.

This articles defines English idioms origin and its etymological sources. A definite research method and the problem of the accurate way of translation, depending on the right choice of idioms have been investigated.

Key words: English idioms, phraseological units, classification, constant expression.

УДК:811.111'373.7

ЛІНГВОКРАЇНОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Мова є однією з найважливіших складових, що вибудовує націю. Вона супроводжує людину з перших днів її життя і до самої смерті, вона розвивається разом із суспільством. В аспекті вивчення мови неможливим є оминати лексикологію. Відповідно, у контексті вивчення цього розділу логічним та виправданим є звернення до фразеології.

Фразеологія як підрозділ лексикології вивчає усталені мовні звороти. Об'єктом дослідження фразеології як розділу мовознавства є стійкі вислови, їх структура, семантика, походження та взаємозв'язок з іншими мовними одиницями. Фразеологія національної мови збагачується та вдосконалюється, вбираючи в себе безцінні скарби із приказок та прислів'їв, афоризмів та анекдотів, дотепів і каламбурів, парадоксів, професіоналізмів, мовних штампів, кліше – з усього того, що впродовж багатьох століть плекає та зберігає у своїй пам'яті носій мови – народ.

Фразеологічні вирази вживаються майже в усіх галузях життя людини. Вони часто вживані як в оригінальних творах класиків, так і в мові сучасних письменників, активно використовуються в засобах масової інформації та у повсякденному мовленні. Немає такої галузі життя, буття народу, які б не характеризувались усталеними зворотами. У фразеологізмах виражаються явища розумової діяльності, психічного стану, взаємин між людьми, стану людського організму, дається оцінка людей, явищ, дій та ін.

В останні десятиріччя жодна галузь лінгвістичної науки не привертала до себе такої уваги мовознавців, як фразеологія. Якщо у 50 - ті роки про неї писали, що вона ще перебуває у стані «прихованого розвитку», то нині можна сказати, що фразеологія зайняла місце самостійної лінгвістичної дисципліни. Становленню фразеології як галузі лінгвістики сприяло ґрунтовне дослідження синтаксичної природи словосполучень, здійснене у працях таких мовознавців як М.В. Ломоносов, Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, І.І. Срезневський, П.Ф. Фортунатов, О.О. Шахматов та ін. [2, с. 45-84; 4, с. 271-285].

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, до цього часу існує багато розбіжностей у поглядах мовознавців щодо предмету фразеології, її обсягу та низка інших суперечливих питань.

Метою статті є розгляд англійських фразеологізмів у аспекті відображення в них лінгвокраїнознавчої інформації. Вивчення мови і культури одночасно дозволяє вдало поєднувати елементи країнознавства з мовними явищами, що є не лише засобом комунікації, а й засобом ознайомлення з новою дійсністю.

Існують два підходи до навчання культури в процесі вивчення іноземної мови: суспільствознавчий та філологічний. Лінгвокраїнознавство, по суті, охоплює обидва підходи – з одного боку, поєднує навчання мови, а з іншого – дає певні відомості про країну, мова якої вивчається. Основна мета лінгвокраїнознавства – забезпечити комунікативну компетенцію в актах міжкультурної комунікації, передусім через адекватне сприйняття мови співрозмовника та оригінальних текстів, що розраховані на носіїв мови. Лінгвокраїнознавство забезпечує розв'язання цілої низки проблем, зокрема головної філологічної проблеми – адекватного розуміння тексту. Воно виступає в якості лінгвістичної основи не лише лінгводидактики, а й перекладу. Щоб перекладати, потрібно, передусім, повністю зрозуміти іноземний текст з усіма нюансами значення, включаючи підтекст, натяки, а вже потім, з урахуванням специфіки адресата, підібрати відповідні еквіваленти в мові перекладу, що особливо важливо та актуально в контексті адекватного використання та коректного перекладу саме фразеологічних одиниць.

Лінгвокраїнознавство ставить своєю метою вивчення мовних одиниць, які найбільш яскраво відображають національні особливості культури народу – носія мови та середовище його існування. Необхідність спеціального відбору та вивчення мовних одиниць, у яких найбільш яскраво виявляється своєрідність національної культури та які часто неможливо зрозуміти так, як їх розуміє носій мови, відчувається в усіх випадках спілкування з іноземцями, під час читання художньої літератури, публіцистики, преси, при перегляді кіно- та відеофільмів, під час прослуховування пісень тощо.

Для лінгвокраїнознавства значний інтерес становлять фразеологізми, в яких відображаються національна своєрідність історії, культури, традиційного способу життя народу – носія мови. Відбір одиниць із яскраво вираженою національно-культурною семантикою є завданням тих розділів лексикології та фразеології, які виступають в якості лінгвістичної основи лінгвокраїнознавства та можуть бути названі країнознавчо-орієнтовною лінгвістикою [4, с. 271-285].

У мовознавстві прийнято виходити із значення слова як зв'язків мовного знака з предметом не безпосередньо, а через сигніфікат (референт), який виступає предметом думки, як зміст, із яким співвідноситься дана мовна одиниця. Ось чому в лінгвокраїнознавчій теорії слова, крім безпосередньо денотативного (словникового) значення, прийнято розглядати весь комплекс асоціацій, що виникають у свідомості носія мови та культури під час виникнення образу, викликаного конкретним фразеологізмом. У цьому сенсі лінгвокраїнознавство тлумачить значення слова більш широко, ніж це прийнято в традиційній семантології, та спирається на дані психолінгвістики, де значення слова – це не лише те, що зафіксовано в словниках, але й образ, що включає низку асоціацій, як національно-кодованих (спільних для усіх носіїв даної мови і культури), так і суто особистісних (останні виходять за межі лінгвокраїнознавства) [4, с. 271-285].

Викладання культури у зв'язку з навчанням іноземної мови має своєю метою передачу тому, хто вивчає цю мову, мінімуму фонових знань, котрими володіє носій мови, що в якійсь мірі нагадує акультурацію (процес засвоєння особистістю, що виросла в умовах культури А, елементів культури Б). Однак, набуття знань про культуру іншого народу в лінгвокраїнознавстві принципово відрізняється від акультурації. Той, хто вивчає іноземну мову, залишається носієм своєї власної культури, проте його фонові знання збагачуються елементами культури країни, мова якої вивчається [4, с. 271-285; 5, с. 41-47].

Для лінгвокраїнознавства особливий інтерес становлять мови, що обслуговують більш ніж одну культуру. Національні варіанти, наприклад, варіанти англійської мови, становлять найцінніший матеріал для вивчення відображеної в них культури, особливостей розвитку народів Великої Британії, США, Канади, Австралії тощо. Виявлення та розкриття семантики національно-маркованих лексичних одиниць п'яти основних варіантів англійської мови поклало початок розробці нового напрямку порівнювального лінгвокраїнознавства – країнознавчо-орієнтованої варіантології [2, с. 45-84; 4, с. 271-285; 5, с. 41-47].

У контексті вищесказаного, зазначимо, що англійські фразеологізми можна класифікувати на такі, що пов'язані з традиціями, звичаями, реаліями та обрядами англійського народу, а також з історичними фактами [1, с. 73-78; 3, с. 73-82]:

1. Фразеологічні одиниці, які відображають звичаї та традиції англійського народу: *baker's dozen* – чортова дюжина (за старим англійським звичаєм торговці хліба отримували від булочників тринадцять хлібин замість дванадцяти, і тринадцята хлібина йшла на рахунок прибутку торговців); *to beat the air* – робити щось марне. Від середньовічного звичаю розмахувати зброєю на знак перемоги, коли супротивник не з'явився на суд честі для вирішення суперечки зброєю.

2. Фразеологічні одиниці, пов'язані з англійськими реаліями: *carry coals to Newcastle* – везити вугілля в Ньюкасл, їхати в Тулу зі своїм самоваром; *high tea* – англійський звичай мати вечірній чай з закускою (після раннього обіду), в цю пору часто запрошують до себе гостей, це фактично синонімічно часу для спілкування.

3. Фразеологічні одиниці, пов'язані з іменами англійських письменників, вчених, королів та ін. Їх, у свою чергу, можна поділити на три підгрупи:

а) фразеологізми, до яких входять прізвища: *according to Cocker* – “як по Кокеру”, правильно, точно за всіма правилами (Е. Кокер, 1631 - 1675, автор англійського підручника з арифметики, який був широко розповсюджений у XVII ст.); *the Admirable Crichton* – вчений, освічений чоловік (за ім'ям Джеймса Крайтона, відомого шотландського вченого XVI ст.);

б) фразеологізми, до яких входять імена: *King Charles's head* – нав'язлива ідея (вираз із роману Діккенса “Девід Копперфілд”);

в) фразеологізми, до яких входять імена та прізвища: *a Sally Lunn* – солодка булочка (за ім'ям жінки кондитера кінця XVIII ст.); *a Sherlock Holmes* – Шерлок Холмс (герой творів А. К. Дойля); *Jack Sprat* – нікчема (вираз взято з дитячого вірша).

4. Фразеологічні одиниці, пов'язані з прикметами: *a black sheep* – паршива вівця, ганьба у сім'ї (за старою прикметою чорна вівця означає знак диявола); *an unlinked cub* – молоко на губах не обсохло.

5. Фразеологічні одиниці, пов'язані з астрологічними забобонами. Астрологи стверджували, що розташування небесних світил впливає на долю людини. Наприклад: *be born under a lucky star* – народитися під щасливою зіркою; *believe in one's star* – вірити у свою долю; *curse one's star* – проклинати свою долю; *have one's star in the ascendant* – бути успішним; *the stars were against it* – сама доля проти цього.

6. Фразеологічні одиниці, взяті із народних казок та байок: *Fortunatu's purse* – повний гаманець (*Fortunatus* – казковий персонаж).

7. Фразеологічні одиниці, пов'язані з історичними фактами: *the curse of Scotland* – “прокляття Шотландії”, бубнова дев'ятка (карта названа через схожість з гербом графа Далримпла Стейра, який викликав ненависть у Шотландії своєю проанглійською політикою); *to rob Peter to pay Paul* – забрати з одного місця, щоб залатати інше (фразеологізм бере свій початок з наступних історичних подій: у 1640 р. церкву Св. Петра (Вестмінстер) зробили кафедральним собором, але через 10 р. її знову приєднали до Лондонської єпархії і чимало з її маєтків було віддано на покриття витрат за ремонт собору Св. Павла; *to eat no fish, zasm.* – не дотримуватися постів, отже не бути католиком і таким чином бути благонадійним (за часів королеви Єлизавети I постів дотримувалися лише католики, яких вважали за людей політично неблагонадійних; на доказ своєї відданості державі протестанти перестали їсти рибу по п'ятницях).

Отже, фразеологізми, в яких відображається національна своєрідність історії, культури, традиційного способу життя народу – носія мови, є важливими для лінгвокраїнознавства. Вони є засобом формування іншомовної комунікативної компетенції в актах міжкультурної комунікації та, безумовно, потребують подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемова А. Ф. Имена собственные в составе фразеологических единиц / А.Ф. Артемова // Иностранные языки в школе. – 2003. – №4. – С. 73–78.
2. Берловська В.Д. Англійська загальнонаукова лексика та фразеологія / В.Д. Берловська, Г.Ю. Гребінник, Г.І. Дідович Г.І. / [Навч.-методичний посібник для аспірантів та здобувачів]. – Харків, 2006. – С. 45–84.
3. Коцюба З. Г. Народне vs. наукове тлумачення прислів'їв (на матеріалі української та англійської мов) / З.Г. Коцюба // Мовознавство. – 2007. – №2. – С. 73–82.
4. Ніколенко А.Г. Лексикологія англійської мови – теорія і практика / А.Г. Ніколенко / . – Вінниця : Нова Книга, 2007. – С. 271–285.
5. Петрова Н.Д. Англійські фразеологічні одиниці з національно-культурологічним компонентом / Н.Д. Петрова // Іноземна філологія : міжвід. наук. зб. – Вип. 110. – Львів, 1997. – С.41–47.

Стаття присвячена фразеологізмам британського варіанту англійської мови, що відображають національно-культурну специфіку, ментальність народу-носія мови. Розглянута класифікація та подані приклади англійських фразеологізмів у лінгвокраїнознавчому контексті.

Ключові слова: мова, фразеологізм, лінгвокраїнознавство, національна специфіка.

The article is dedicated to British English idioms that reflect national and cultural peculiarity, mentality of the nation-language speaker. The classification and examples of idioms have been given in the context of linguistic and regional studies.

Key words: language, idiom, linguistic and regional studies, national peculiarity.

*Лариса Ружило
(Вінниця)*

УДК 811.111' 373.423

ПРОБЛЕМА ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ВІДНОШЕНЬ МІЖРІВНЕВОЇ РІВНОЙМЕННОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ, ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ТА ВІЛЬНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Рівнойменність мовних одиниць, що пов'язана з явищем виявлення їх подвійного значення, властива не тільки однослівним одиницям, – вона має вияв також у складних знаках номінації – словосполученнях і реченнях. Рівнойменність має цілий ряд проявів, але не всі з них достатньо глибоко вивчені та класифіковані належним чином. Дисертація В.Л. Белова була присвячена в основному диференціації понять “омофразія” і “омонімія” і не висвітлювала специфіку омофраз як складової частини лексичної системи сучасної англійської мови. Монографія В.Л. Виговського висвітлює місце омофразії в системі рівнойменності мовних одиниць та утворення омофраз в результаті фразеологізації сполучень в англійській військовій лексиці [1; 2].

Актуальність обраної теми зумовлена широким розповсюдженням феномена міжрівневої рівнойменності в сучасній англійській мові, що пов'язано з помилками в перекладі текстів різних функціональних стилів та ще не знайшло відображення у лексикографічних джерелах. Отже, дослідження відношень міжрівневої рівнойменності вільних (ВС), фразеологічних (ФС) а також термінологічних словосполучень (ТС) видається актуальним та своєчасним.

Дослідження лінгвістичних особливостей відношень міжрівневої рівнойменності вільних, фразеологічних а також термінологічних словосполучень складає перспективу подальших досліджень та прикладного застосування їхніх результатів.

Мета роботи – теоретичне обґрунтування феномену міжрівневої рівнойменності у площині англійської лексики

Омонімія ФС і ВС однакового лексико-граматичного складу заснована на співвідношенні двох одиниць різних лінгвістичних рівнів. Плани, у яких однакове звучання і написання, супроводжуються відсутністю зв'язку їхніх змістових сторін. Омонімія - це явище повного збігу плану вираження мовних одиниць при абсолютній відмінності їхнього плану змісту. При цьому омонімічні протиставлення виявляються на тих рівнях мови, одиниці яких мають план змісту, тобто на морфологічному, лексичному, синтаксичному і фразеологічному. Слід зазначити, що не можна автоматично переносити термін із сфери лексики у сферу словосполучень, зважаючи на їх принципову різницю у семантиці. В цьому випадку має місце нейтралізація лінгвістичних протиставлень у структурах, що мають різні типи мовної абстракції і входять у різні підсистеми мови.

Отож, поряд із внутрішньорівневою омонімією, тобто омонімією в межах того або іншого рівня мови, спостерігається і міжрівнева омонімія. Це означає, що в омонімічні відношення вступають одиниці різних рівнів, які формально збігаються за набором відповідних лінгвістичних параметрів.

Зіставлення омонімії ФС, ТС і ВС як одиниць різних рівнів з однорівневою омонімією дозволяє встановити подібність явища рівноменності в обох випадках.

Міжрівнева омонімія й омонімія однорівнева охоплюють: 1) звукову і графічну тотожність; 2) відсутність зв'язку змістових сторін; 3) наявність двох тотожностей (кожний член омонімічної пари тотожний самому собі).

У розмаїтті думок про проблему існування в мові відношень між словосполученнями різних типів, заснованих на їхній однаковій формальній оформленості, можна виокремити дві основні: 1) ідентифікація за принципом наявності або відсутності семантичного зв'язку в досліджуваних словосполученнях – поліфразосемія, омофразія (В.Л.Белов, Д.І. Квеселевич, О.В. Кунін, А.Ф. Скрипкіна); 2) протиставлення аналізованих одиниць за рівневою ознакою – міжрівнева омонімія (В.Л. Вигівський, М.І. Сидоренко, А.М. Емірова).

Представники першого підходу ураховували твердження про те, що відношення омонімічності, так само, як і багатозначності, можуть установлюватися тільки між структурно однорідними одиницями.

Аналіз словосполучень, проведений В.Л. Беловим, показав, що явище формального збігу ФС і ВС поширено достатньо широко. Формальний збіг ФС і ТС збіг виникає, як правило, як результат семантичного розвитку (на основі більшого або меншого ступеня метафоризації) ВС.

Першу спробу визначення специфіки відношень між сполученнями типу *to look through one's fingers* (ВС) та *to look through one's fingers* (ФС) здійснив О.В. Кунін, указуючи на неправомірність застосування до них термінів «омонімія» та «багатозначність». Омнімія може спостерігатися лише у структурно однорідних одиниць. Якщо ж відношення міжрівневі, то це не омонімія. Таким чином, термін «міжрівнева омонімія» не позбавлений певної парадоксальності. О.В. Кунін запропонував новий термін – «поліфразосемія» (наявність пов'язаних між собою значень у вільному словосполученні, що збігається за формою з фразеологічним словосполученням).

А.Ф. Скрипкіна розділяє всі ФС і ВС на два типи. Перший тип складають ФС і ВС, між якими встановлюються омонімічні відношення. Другий тип утворюють ФС і ВС, що знаходяться у відношеннях поліфразосемії. Різниця між двома ФС і ВС полягає в специфіці значення ФС. Значення ФС першого типу не мотивовано значенням ВС. Значення ФС другого типу мотивовано значенням ВС, що стало основою цього ФС [4; 15].

Поліфразосемія ФС і ВС однакового лексико-граматичного складу ґрунтується на співвідношенні двох одиниць різних лінгвістичних рівнів. До вибору критеріїв розмежування омонімії і поліфразосемії ФС, ТС і ВС варто підходити диференційовано з огляду на шляхи їх виникнення. Омнімічні відношення словосполучень, не пов'язаних між собою в діахронічному плані, необхідно встановлювати тільки на основі етимологічного критерію. Валентнісний і дефініційний аналізи окремо не дають необхідних результатів.

Д.І. Квеселевич запропонував термін «омофразія», а для семантичних відношень між ними – термін «омофразія» [3, с. 186]. Омфразія – це подібність матеріальної форми словосполучень, що належать до різних класів (ВС, ФС та ТС), при розбіжності їх семантичної структури [1; 8]. Вигівський В. Л. визначає омофразію як прояв асиметричного дуалізму, що полягає у рівноменному позначенні сигніфікатів складеними знаками номінації, які належать до різних класів словосполучень - вільних, фразеологічних і термінологічних [2; 12]. Наприклад, ВС *green eye* має значення “зелене око”, ФС *green eye* перекладається як “ревності”, а ТС *green eye* означає “вічко індикатора”.

Термін «омофразія» відображає як приналежність цього явища до числа досліджуваних омонімією, так і той факт, що воно має місце в системі рівня словосполучень або фраз.

Обсяг омофразії є невичерпним, тому що вона розвивається разом із мовою. Потреба в створенні нових виразів реалізується в переносі назв, тому неважко уявити кількість новоутворень, омофразних пар, що ще не встигли знайти лексикографічну фіксацію. Бурхливий розвиток НТР зумовив ні з чим не порівняний ріст і розвиток термінологічної лексики. Застосування словосполучень (омофраз) у розмовну та просторічну лексику спричиняє потребу їх лексикографічної систематизації. Практична відсутність будь-яких лексикографічних праць у царині омофразних відношень значно обмежує можливість забезпечити еквівалентність перекладу, особливо коли контекст не допомагає з достатньою чіткістю з'ясувати значення омофрази. Постає потреба доповнити традиційні словники омонімів омофразами чи створити загальні та галузеві словники омофраз.

Крім словосполучень, відзначених у нормативній мові, омофразні відношення спостерігаються в одиницях різних варіантах англійської мови – американському, австралійському, шотландському. Велика кількість спеціальних переносних значень багатьох загальноживаних ВС уживається представниками різноманітних національних меншин і етнічних груп в Англії і США (американські негри). Діалекти, сленг і жаргон також детермінують виникнення омофразних пар [1; 73].

Проте, обидва вищеописані трактування, що відобразились у термінах «міжрівнева омонімія» та «омофразія», як слушно зазначає В.Л. Белов [1, с. 6], не можуть бути прийняті через низку причин. З одного боку, омонімія може спостерігатися лише в структурно однорідних одиницях, міжрівневі відношення свідчать не на користь омонімії. З іншого боку, навряд чи правомірно кваліфікувати відношення між ВС,ТС і ФС як міжрівневі.

Отже, якщо в сукупності вищезгадані визначення охоплюють явище формального збігу ВС,ТС і ФС, то кожне з них, узяті окремо, розкриває тільки частину, а не її ціле.

Видається доцільним узагальнити різні погляди щодо проблеми існування в мові відношень між словосполученнями різних типів, заснованих на їх однаковій оформленості. З огляду на це в дослідженні були використані поняття «міжрівнева рівноменність» та «омофразія». Омофразія виступає лише одним із рівнів міжрівневої рівноменності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белов В.Л. Омофразы в современном английском языке : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / В.Л. Белов. – К., 1980. – 21с.
2. Вигівський В. Л. Фразеологізація словосполучень як джерело омофразії (на матеріалі англійської військової лексики) / В.Л. Вигівський. – Житомир : ЖДП імені І.Я. Франка, 1998. – 45 с.
3. Квеселевич Д.И. Фразеологизмы- омонимы и омофразы (на м-ле русско-английского фразеологического словаря) / Д.И. Квеселевич // Вопросы описания лексико-семантической системы языка, ч. 1. – М., 1971. – С. 185–191.
4. Скрипкина А.Ф. Соотношение фразеологических единиц и переменных словосочетаний одинакового лексико-грамматического состава (на м-ле ФЕ и глагольных ПС совр. нем. языка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / А.Ф. Скрипкина. – М., 1972. – 18с.

У статті представлений аналітичний огляд дослідження проблеми міжрівневої рівноменності фразеологічних (ФС), термінологічних (ТС) та вільних словосполучень (ВС).

Ключові слова: міжрівнева рівноменність, омофразія, поліфразосемія, фразеологічне словосполучення (ФС), термінологічне словосполучення (ТС), вільне словосполучення (ВС).

The article presents an analytical review of the study of the problem of interlevel identically equal nomination of phraseological, terminological and free word combinations.

Key words: interlevel identical nomination, homophrasia, poliphraseosemia, phraseological word combination, terminological word combination, free word combination.

СЕМАНТИКА ЕТНОНІМА «РУСНАК»

Історичний і політичний, суворо реалістичний і легендарний, романтичний твір «Історія русів», розповідаючи про заселення слов'ян, зазначає: «Таким чином, частина Слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця, і Сіви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі» (курсив мій. – Авторка). Щоразу, коли читаю цей уривок на заняттях з історії української літератури Х–ХVIII століть для першого курсу і пояснюю позицію автора «Історії Русів» щодо послідовного вживання термінів «руси» і «русняки» як автентичної назви слов'ян, відчуваю ледь стримувані посмішки студентів. Не дивно, бо для них один з названих етнізмів асоціюється з моїм прізвищем. Власне, ця обставина і змусила мене зацікавитися історією слова «руснак». Не претендую на мовознавче відкриття чи вичерпність дослідження, радше пропоную в цій розвідці окремі штрихи, які й увиразнять позицію різних учених щодо об'єкта уваги.

Метою цієї статті є осмислення процесу становлення прізвища «Руснак», що збігається з етнізмом, яким позначали розселену на певній території людність.

У «Словарі української мови» Б. Грінченка зазначено, що «руснак» або «русняк» – це «русин» [11, с. 88]. Цю ж версію підтримує й електронний тлумачний словник сучасної української мови. Вікіпедія помістила в Інтернеті більш поширене пояснення: «*Руснбк* – (ім. од.) етнізм, синонім слів «українець» та «русин», уживається в основному в Словаччині (*Rusnбk*) як самоназва українців Словаччини, а також як синонім для назви етнічної групи «русинів» на Заході України – в Івано-Франківській, Закарпатській, Львівській, Чернівецькій областях України».

Відомий письменник, культурний діяч і педагог ХІХ ст. О. Духнович писав про руснаків: «Угро или Карпатороссы сами себя именуют Русинами, Русаками и Руснаками» [10, с. 37], а поняття «українці» він передавав термінами «малороси», «червонороси» та «малорусини». Отже, «русини» і «малорусини» в О. Духновича – тотожні поняття [10, с. 64–65].

Загалом проблема русинів була цікавою для тогочасної культурної спільноти. Так, на сторінках журналу «Основа» (1861–1862) регулярно піднімалося питання про єдність етнічних українських земель по обидва боки російсько-австрійського кордону. Уже в першому номері місячника містилася стаття, в якій зроблено спробу систематизувати дані для створення «народописной карты Русинскаго народа». «Въ настоящее время Южноруссы, Малоруссы, или, правильнѣе, Русины, – писав автор статті, етнограф і лексикограф, співробітник «Основи» М. Левченко, – живуть въ Россіи сплошною массою въ губерніяхъ: Полтавской, Харьковской, Киевской, Волынской и Подольской, а также въ землѣ Черноморскихъ Казаковъ». Крім того, русини, на його думку, масово проживали в Чернігівській, Катеринославській, Херсонській, Курській, Воронежській, Таврійській (на північ від Перекопа), Люблінській губерніях та в одному з повітів Гродненської. Під австрійською владою «въ Галиціи Русины составляютъ сплошную массу населенія къ востоку отъ рѣчки Сана» (Сяну. – Авторка), водночас вони у великій кількості заселяли територію Закарпаття і Буковини [6, с. 263, 264].

Автор прямо стверджував, що «Русины, по происхожденію, быту и языку, представляютъ одно племя, но по мѣсту жительства носятъ различныя наименованія». Серед

півтора десятка назв поряд з жителями Наддніпрянської України під владою Російської імперії («гетманьці» у Чернігівській губернії, «степовики» – в Полтавській і Катеринославській, «українці» – в Київській, яка «називається Україною», «польщаки» – в Подільській та ін.) виділялися етнічні групи на західноукраїнських землях під Австрією, де з-поміж інших називалися «русини» або «русняки» – жителі рівнинної частини Галичини. Отже, два названі поняття автором «Основи» сприймалися як синонімічні.

В іншій статті цього ж часопису «Русини» [8] містилися відомості «о Южноруссахъ, или Русинахъ, вошедшихъ въ составъ Австрійской имперіи». Зокрема підкреслювалося, що «въ Австрій Южноруссы носятъ офіціальное названіе Рутеновъ (Ruthenen – Русини), названіе Малороссіянъ, Малоруссовъ и Южноруссовъ употребляется тамъ весьма рѣдко; Поляки, живущіе въ Галиціи, называютъ южноруссовъ – Русняками (Rusniacy)» [8, с. 79].

Іншою є думка про те, що форма «русняк» або «руснак» виникла на крайньому заході руської етнічної території, там, де сходяться її кордони зі словаками та поляками, за аналогією до етнімічних форм «словак», «поляк» [2, с. 44]. Як свідчать окремі мовознавці, термін «русняк» – чеського походження. І. Верхратський локалізував його в західній частині Закарпаття на Пряшівщині [3, с. 4]. Чеський поет (словак за походженням) Я. Коллар опублікував стародавній вірш «Піснь о руснаках» словацькою транскрипцією, де вперше звучить термін «руснак» (руснаки). Сам твір можна прочитати в сучасному виданні «Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори»:

Таки наші руснаци
Веселі суть пахолци.
Приспівують: гоп, гоп, гоп,
Каждий русин добрий хлоп [9, с. 91].

Однак досить живучою є думка про неприпустимість вживання етніміа «руснак». Рецензуючи роботу німецького етнографа Р.Ф. Кайндля, В. Гнатюк відзначав, що термін «русняк», вжитий тут, «не оправдується ані наукою, ані традицією, ані нічим іншим» [5, с. 46]. Існує думка, що локальна, прикордонна етнімічна форма «руснак» («русняк») не знайшла широкого розповсюдження і зникла з ужитку.

Проти цього терміну виступили окремі відомі українські мовознавці тієї доби. У 1829 році І. Могильницький стверджував, що назва «руснак» є «згірдня і її не годиться уживати» [7, с. 14]. Те ж саме повторив Й. Левицький у своїй граматиці 1834 року, зазначивши, що назва «руснак» зовсім безпідставна [7, с. 14]. Так пояснювали вчені легітимність поширеного в живому вжитковому мовленні Галичини, Буковини й Закарпаття терміна «русин».

Подібна точка зору була актуальною й у середині ХХ століття. Так, у Братиславському журналі «Kulturny život» (№ 21, 25 травня 1957 р.) було надруковано статтю «Про поняття *руснак*» («О pojme Rusnak») П. Раткоша, в якій автор висловив думку, що це не етнімі, а прізвисько з презирливим відтінком.

Проти такої точки зору у праці «До питання про значення назви *руснак*» виступив відомий публіцист і письменник ХХ століття Г. Геровський [4]. Він зазначив, що для правильного розуміння цієї назви необхідно звернутися до словацького тлумачного словника А. Бернолака (Slowar slowenski, IV, Будиш 1828): «Rusnak v(id) Rus, Rusnacka v(id) Ruska, Rusoacki, adj. v(id) niski»; «Rus n. Russus, Ruthenus, ein Russe, orosz, myszka». Із цитацій видно, що назва «руснак» у словацькій мові початку ХІХ століття означала етнімі і вживалася для позначення не тільки населення краю на півдні Карпатських гір (Угорської Русі), але й усього руського етносу загалом. Г. Геровський назву «руснак» вважає початковою в словацькій мові, тоді як синонімі Rus був запозичений з чеської подібно тому, як пізніше було запозичено в словацькій мові назву Slovan (Слов'янин) для більш точного визначення цього поняття.

Далі автор осмислив історію назви «руснак». Він вважає, що два західнослов'янські народи з кінця XV віку мають терміни з суфіксом *-ак* на позначення етнічної приналежності індивідів (словак, поляк), хоча до того часу побутували інші – «словенин», «поляннн» (множина «словене», «поляне»). Внаслідок вирівнювання між одніною і множиною суфікс *-ин* відпав і залишилося «словен», «полян», де замість *-ен*, *-ян* став уживатися також суфікс *-ак*: «словак», «поляк». Спочатку названі слова використовувалися в якості прізвища, а згодом набули статусу офіційної назви, витіснивши початкові «словенин» і «поляннн».

Третім сусідом цих західнослов'янських земель була давня Південнокарпатська чи Угорська Русь, жителі якої називалися по-давньоруському «русин» (в однині, бо суфікс *-ин* означає одиничність), у множині – «русь» (збірний іменник жіночого роду). Під впливом зносин народів-сусідів ця назва була змінена тим же способом, що описано вище, і набула суфікса *-ак* («руснак»). Г. Геровський пропонує порівняти такі назви: «Prazan» і «Prazak», «Moravan» і «Moravak», «Bratislavan» і «Bratislavak» та інші. Зустрічається назва «руснак» і в польській мові, про що свідчить відомий польський словник С. Лінде 1827 року. Поняття «rusin», «rusnak», «rusak» використовувалися в польській мові без будь-яких відмінностей як назви руської людини («z Rusi rodowity, ein Reuese»).

До речі, в сучасній болгарській мові назва «руснак» використовується для позначення представника руської народності (Ст. Младенов, «Етимологичен и правописен речник») поряд з «русин» (множина «руси») і «русец» (Н. Геров, «Речник на българский язык с тълкувание речиты по български и русски»).

Вирішальною обставиною, на думку Г. Геровського, є те, що назвою «руснак» наділяє себе населення як Підкарпатської Русі (сучасне Закарпаття), так і Пряшівщини (територія сучасної Польщі). Тож учений наполягає, що не можна заперечувати факт існування східнослов'янського населення під назвою «руснак», «руснаки» («руснаки») на півдні Бескидів і Полонянських Карпат, заперечуючи тим самим синонімію понять «руснак» і «русин».

Подібною точки зору дотримується наш сучасник, літературознавець П. Чучка. Науковець посилається на праці російського історика О. Петрова, який писав, що до 1919 року простолюдини Закарпаття русинами себе не називали, що на Закарпатті є лише «руснаки» і «русняки», а «русини» – це вчорашні галичани [12, с. 27]. Приблизно такого ж погляду на етнонім «русин» дотримувалися також відомі вчені І. Свенціцький, О. Коломиєць, Я. Доруля та інші.

Протягом шістдесятих років ХХ століття П. Чучка особисто обстежив чимало сіл Закарпаття і на підставі свідчень старожилів склав спеціальну мапу, присвячену тодішньому вживанню етнонімів «русин» і «руснак» [12, 27]. Це опитування показало, що на ту пору русинами себе називали тільки корінні жителі Рахівського, меншою мірою – Тячівського районів, а також населення північних сіл Міжгірського, Половецького і Великоберезнянського районів, тобто власне гуцули і власне бойки, які, як відомо, протягом XVII–XVIII століть переселилися на Закарпаття із сусідньої Галичини.

Закарпатські ж долиняни, починаючи від межиріччя Тересва – Теремля на сході області і кінчаючи басейном річки Уж на її заході, у повсякденному вжитку донедавна називали себе тільки давнім живомовним етнонімом «руснаки», яким дотепер називають нас, як і всіх східних слов'ян, колишні наші південні сусіди болгари. «Руснаками» і «русняками» дотепер називали себе русини-українці Словаччини та Польщі, Югославії та Румунії, про що йшлося вище. Руснаком вважав себе місцевий філолог XVIII ст. А. Коцак, який 1768 р. написав і видав граматику «для мізерних (малих. – Авторка) руснаків» і ряд інших культурних діячів XIX–XX століть, наприклад, лінгвіст Г. Стрипський. Отже, робить висновок учений, до кінця Першої світової війни «русинами» на Закарпатті називали себе лише гуцули та бойки. Можемо зробити висновок, що вивчення

етнонімів, закономірностей їх виникнення, розвитку та використання в живому мовленні тісно пов'язане з вивченням самих етносів.

Щодо прізвища «Руснак» можна стверджувати, що воно утворене за етнічною ознакою і має давнє походження. Н. Ашиток [1], використавши словник «Прізвища галицьких лемків» І. Красовського, у якому зафіксовано матеріали Йосифінського поземельного кадастру 1787–1788 рр., довела, що в основі переважної більшості прізвищ населення лемківських сіл лежить праслов'янська і східнослов'янська лексика. До прізвищ, утворених від слів, відомих у пам'ятках давньоруської писемності, дослідниця віднесла більшість лемківських прізвищ, зокрема і «Русин», «Русиняк», «Русинко», «Руснак», «Русняк», «Русяк» та інші. Отже, споріднені з назвою давньоруської держави *Русь* прізвища з таким коренем відносяться до групи найбільш поширених, засвідчують стародавність їх мотивуючих основ, що часто сягають давньоруської, а деколи і праслов'янської епохи [1, с. 89].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашиток Н. Праслов'янська і давньоруська лексика в українських лемківських говорах (на матеріалі прізвищ лемків XVIII ст.) / Н. Ашиток // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 86–90.
2. Багринець В. Що в імені твоїм, Україно? / В. Багринець // Державність. – 1995. – № 1. – С. 44–46.
3. Верхратський І. Знадоба до пізнання угорських говорів / І. Верхратський // ЗНТШ. – 1901. – Т. 40. – С. 3–11.
4. Геровский Г. К вопросу о значении названия «руснак» // Путями истории. Общерусское национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни / Г. Геровский / Под ред. А. Грабаря. – Т. I. – Нью-Йорк, 1977.
5. Гнатюк В. Рецензія / В. Гнатюк // ЗНТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 46–47.
6. Левченко М. Мста жительство и местныя названия русиновъ въ настоящее время / М. Левченко // Основа. – 1861. – Январь. – С. 263–266.
7. Маковей О. З історії нашої філології – три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський) / О. Маковей // ЗНТШ. – 1903. – Т. 51. – С. 14–17.
8. Русины // Основа. – 1862. – Січень (Январь). – С. 78–80.
9. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – Київ: Наукова думка, 1983. – 696 с.
10. Сенько І. Ментальність русинів-українців / І. Сенько. – Ужгород, 1996. – 116 с.
11. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – Т. 4. Р–Я / НАН України. Ін-т української мови. – К.: Наукова думка, 1997. – 616 с.
12. Чучка П. Етноніми *русин* та *руснак* і їх деривати в південнокарпатських говорах / П. Чучка // Наукові записки Союзу русинів-українців. – Пряшів, 1993. – С. 121–128.

Статтю присвячено дослідженню семантичних особливостей та історії виникнення етноніма «руснак». До аналізу залучено дослідження відомих мовознавців XIX і XX століть, прокоментовано протилежні погляди на історію використання назви «руснак» на західноукраїнських землях.

Ключові слова: семантика, етнонім.

The article focuses on the semantic features and history of ethnonym “Rusnak”. The analysis involved the study of famous linguists of the nineteenth and twentieth centuries, commented opposing views on the history of the name “Rusnak” at Western Ukraine..

Key words: semantics, ethnonym.

СИНОНІМІЯ В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У лінгвістичній славистиці сформувались два погляди на синонімію в галузевих терміносистемах, що пояснюється різними підходами до проблеми. Представники першої теорії виходять із тези про небажаність, навіть шкідливість синонімів у термінологічній лексиці, але разом з тим визнання неможливості практичного їхнього усунення (І. К. Білодід [12], Д. С. Лотте [6], А. В. Крижанівська [4], І. С. Куликова [5], Т. І. Панько [9]). Водночас багато термінологів дотримуються думки, що синоніми у терміносистемах є результатом природного вияву розвитку лексичної системи літературної мови, оскільки мовні закони універсальні, тому поширюються і на термінологію (М. Бонк [13], С. Гайда [15], В. П. Даниленко [3], В. М. Молодець [7], О. І. Нечитайло [8] та ін.).

Сучасні лексикологи цілком обґрунтовано вважають синонімію однією з найважливіших парадигматичних системотвірних категорій, зауважуючи, що у термінологічних системах роль синонімії значно менша, ніж у загальнонародній мові, тому що в них реалізується переважно тільки різновид синонімії повного і часткового характеру. Можливість функціонування синонімів у галузевих терміносистемах відомий польський термінолог С. Гайда пояснює не стільки різними шляхами розвитку спеціальної лексики і використанням різних джерел для її творення, скільки здатністю окреслення нових явищ дійсності, а також ступенем наукового пізнання [15, с. 74-76]. На думку А. В. Крижанівської, у термінології синоніми співвідносяться переважно з поняттям, сигніфікатом, а в загальнолітературній мові – з предметним, денотативним значенням [4, с.96].

Серед основних причин наявності синонімії у галузевих терміносистемах вчені називають: 1) постійний розвиток наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію (С. Гайда, Т. І. Панько, В. М. Підвойний); 2) паралельне вживання національних та інтернаціональних найменувань (М. Бонк, С. Гайда, В. П. Даниленко, Т. І. Панько); 3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими (С. Гайда, Т. І. Панько); 4) полісемію терміна, здатність багатозначних термінів входити у різноманітні синонімічні ряди (М. М. Глушко, Л. О. Симоненко); 5) синхронне існування двох варіантів найменувань: повного та короткого (В. П. Даниленко).

Так, у польській мові паралельне функціонування застарілих і нових термінів лінгвістики фіксується загальнономовними тлумачними та термінологічними словниками у дефініціях, пор.: *słowo «w starej tradycji terminologicznej synonim czasownika»* [EJO, s. 541], [SJPD, t. 8, s.412]; *głosownia «dawna nazwa fonetyki i fonologii»* [SJPSz, t. 1, s.663], [USJP, t. 1, s. 234], або за допомогою ремарки *przestarz. dykcjonarz przestarz. «słownik, leksykon»*) [USJP, t. 1, s.456].

Аналізований лексикографічний матеріал засвідчив функціонування термінів-синонімів у польській лінгвістичній терміносистемі, утворених як на національному мовному ґрунті: *język – mowa* [USJP, t. 1, s.234], *oboczność – wymiana* [USJP, t. 2, s.45], *przedimek – rodzajnik* [EJO, s.469], так і на основі іншомовних запозичень: *lingwistyka komputerowa – lingwistyka informatyczna* [EJO, s.342], *antylugia – oksymoron* [USJP, t. 1, s.23], *amalgamat – kontaminacja* [EJO, s.40].

Однак, найпоширенішим у польській лексикографічній практиці виявилось паралельне вживання запозиченого і автохтонного терміна, напр.: *dopełniacz – genetivus* [EJO, s.124], *dwuezyczność – bilingwizm* [SJPSz, t. 1, s.475], *liczba podwojna – dualis* [USJP, t. 2, s.34], *omówienie – peryfraza* [EJO, s.406], *bezokolicznik – infinitivus* [STJ, s.79], *bliskożnaczność – synonimia*

[USJP, t. 1, s.345], *czas zaprzeszy* – *plusquamperfectum* [EJO, s.438], *przyrostek* – *sufiks* [EJO, s.478], *długośka* – *dyftong* [STJ, s.139], *omowienie* – *peryfraz* [USJP, t. 2, s. 456] та ін.

Такі синонімічні ряди деякі дослідники називають дублетами, оскільки їх лексична семантика здебільшого збігається [13, с.2; 2, с.54; 5, с.37-38; 7, с.13] або абсолютними синонімами [6, с.22; 11, с.36; 9, с.181].

Відомо, що польська лінгвістична термінологія сформувалась переважно на основі латинської та грецької мов. Тому значну кількість термінів у сучасній польській мовознавчій терміносистемі становлять грецькі і латинські запозичення, які увійшли в національний словник і часто функціонують у ньому паралельно з власне польськими найменуваннями.

Як показують наші спостереження, синонімія у польських словниках лінгвістичної термінології та мовознавчих енциклопедіях фіксується двома способами: 1) шляхом словникового відсилання, напр.: *lingwistyka zob. jezykoznanstwo* [STJ, s.320]; *upodobnienie fonetyczne zob. asymilacja fonetyczna* [EJO, s.335]; *przycisk zob. akcent* [EWJP, s.265]; *wymiana glosek zob. alternacja morfologiczna* [EJO, s. 645], *kanal głosowy ↑ nasada* [PSJS, s.109]; 2) шляхом подання вказівки на синонімічний відповідник лінгвістичної терміноодиниці у словниковій дефініції, напр.: *Słowo 1. «Synonim - wyrazu»; 2. «W starej tradycji terminologicznej – synonim - czasownika»* [EJO, s.541]; *słownik «termin w zasadzie synonimiczny ze słownictwem; poza tym używany w znaczeniu inwentarza wyrazów»* [STJ, s.523].

Важливим елементом теорії і практики лексикографування лінгвістичних термінів залишається добір реєстру і врахування синонімічних відношень терміноодиниць, утворених від того самого кореня за допомогою різних афіксів, що мають однакове лексичне й граматичне значення. Ми розглядаємо терміноодиниці, які позначають тотожні поняття (одне поняття), але мають певні відмінності на рівні афіксації як термінологічні варіанти.

У польських лексикографічних джерелах переважно зафіксовано словотворчі варіанти, напр.: *akcentacja – akcentuacja* [USJP, t. 1, s.35], *akuzatyw – akuzatiwus* [USJP, t. 1, s.75], [SJPD, t. 1, s.42], *synkretyzm – synkretycznosc* [USJP, t. 3, s.1345], *deskrypcyjny – deskryptywny* [SJPSS, t. 1, s.385], *impresywny – impresyjny* [USJP, t. 1, s.1223], *prozodyczny – prozodyjny* [USJP, t. 3, s.123]), рідше – орфографічні варіанти термінів, напр.: *akuzatiwus – accusativus* [USJP, t. 1, s.75], *collectivum – kolektiwum* [USJP, t. 1, s.562], *kopula – copula* [EJO, s.93], [USJP, t. 2, s.23].

Варто зауважити, що функціональна специфіка галузевих терміносистем зумовлює до певної міри факультативне врахування синонімії у термінографічній практиці, адже синонімія є здебільшого додатковим засобом семантичної характеристики терміна поряд з описовим тлумаченням. Напр.: *kontaminacja – zmieszanie siek, skrzyzowanie dwoch jednostek jezyka, dajace w wyniku nowa jednostke* [EJO, s.313], *relacja jezykowa – stosunek, powiazanie*, і в тым значенні – *wszelkie rodzaje zwiazkyw w jezyku* [EJO, s.492], а також виступає як самостійний засіб для розкриття окремих значень лінгвістичних терміноодиниць: *pragmalingwistyka «synonim pragmatyki rozumianej zwiaszcza jako nauka o performancji»* [EJO, s.453]; *syntaktyka 1. «synonim składni»; 2. «w koncepcji nauki o znakach Ch. Morrisa jedna z dyscyplin semiotyki»* [EJO, s.581]; *leksykon «synonim - słownika»* [EJO, s.335]. Якщо у загальномовних лексиконах найчастіше вживаються всі компоненти синонімічного ряду, то словники лінгвістичної термінології фіксують найближчі паралелі, вказуючи на пріоритетність одного з них. При цьому менш уживаний термін подається в дужках: *interfiks (morf interflgowany, intermorf, konektyw)* [EJO, s.259], *palatalizacja (zmiekczenie)* [EJO, s. 417], *copula (łącznik)* [STJ, s.103]; *dwujezycznosť (bilingwizm)* [PSJS, s.46].

Актуальною в сучасній слов'янській термінографії є проблема лексикографування термінів-запозичень, які кількісно збільшують синонімічні ряди у галузевих терміносистемах. Так, російський дослідник В. М. Молодець вказує на той факт, що національні відповідники доповнюють запозичені терміноодиниці, підтримуючи таким чином рівновагу в мові між пластом іншомовних запозичень і пластом національних слів [7, с.19]. Вважаємо, що паралельне

функціонування власне польських мовознавчих термінів і запозичених терміноодиниць стимулює розвиток і вдосконалення лінгвістичної термінології польської мови. Пор.: *lematyzacja* (*grec. lemma, lemmatos*) – *hasłowanie* [EJO, s.336], *kolokacja* (*łac. collocatio*) – *łaczliwość* [USJP, t. 2, s.123], *hiatus* (*iac. Sotwarciej*) – *rozziew* [EJO, s.235], *kondensacja* – *ściągnięcie* (*p łac. condensatio*) [EJO, s.235] і т. д.

Треба відзначити, що у лінгвістичній славистиці існують різні погляди дослідників на функційну специфіку синонімічних дефініцій в загальномовних словниках. Зокрема польський мовознавець В. Дорошевський відзначає певну недосконалість та неточність синонімічного типу тлумачення як способу розкриття значення слів. У вступній інструкційній частині до 11-томного тлумачного словника польської мови за редакцією Вітольда Дорошевського стверджується, що завдання загальномовного словника полягає не в тому, щоб замінити одні прийоми вираження іншими, а в тому, щоб вияснити і уточнити місце кожного слова у мові. Як правило, синоніми даються у цьому польському словнику після дефінітивного тлумачення, доповнюючи його, оскільки, як вказує автор словника «основна функція синонімів – бути додатковим компонентом дефініції, у цій функції вони вживаються найчастіше» [14, с. XXXIV].

Для нас переконливою видається думка, висловлена українською дослідницею О. І. Нечитайло, котра синоніми визначає одним з основних засобів лексикографічної інтерпретації слова у тлумачному словнику, оскільки головне його завдання полягає в тому, щоб дати слову тлумачення, що гарантує правильне його розуміння (у протиставленні в системі лексичних одиниць, пов'язаних з ним смислом) та правильне вживання слова у мові, в контексті [8, с.90]. На її думку, синоніми як самостійні тлумачення – найбільш продуктивний тип дефініції для розкриття значення запозичених слів, неологізмів, архаїзмів, професіоналізмів, тобто всіх тих слів, що потребують короткого й стислого пояснення [8, с.29]. Ці твердження дослідниці повністю узгоджуються із практикою укладання сучасних тлумачних словників, що дозволяє нам визначити синонімічний спосіб тлумачення одним з продуктивних та широковживаних способів лексикографування лінгвістичних терміноодиниць польської мови.

Нагадаємо, що у тлумачній лексикографії синоніми використовуються як складові частини (причому як основні, стрижневі, ідентифікуючі слова) різних типів тлумачень, і як додатковий засіб семантичної характеристики слова (наводяться у поєднанні зі всіма типами тлумачень після крапки з комою). Своєрідність фіксації синонімії лінгвістичних терміноодиниць у польських тлумачних словниках полягає у тому, що вона виступає:

а) додатковим засобом семантичної характеристики слова, а також складовою частиною тлумачень різних типів. Найчастіше елементи синонімічного лексикографування застосовуються у реальнозначенневому та структурнозначенневому дефініюванні термінологічних значень і подаються у польських тлумачних словниках після крапки з комою, напр.: *gwaroznawczy* «*dotyczacy gwaroznawstwa; dialektologiczny*» [USJP, t. 1, s.1342], *akuzatyw* «*czwarty przypadek deklinacji; biernik*» [SJPSz, t. 1, s.28], *denazalizacja* «*zanik, zatrata rezonansu nosowego, przejście g łoski nosowej w odpowiednia ustna; odnosowienie*» [SJPSz, t. 1, s.380]. Досить часто у структурі словникової статті наводяться синоніми у вигляді синонімічного ряду, що сприяє повнішому і всебічному розкриттю значення слова: *hipokorystyczny* «*majacy charakter spieszczenia, zdrobnienia; pieszczotliwy, zdrobniaiy*» [USJP, t. 1, s.1234], *wyraz bliskoznaczny* «*wyraz majacy to samo znaczenie lub znaczenie bardzo zblizone do znaczenia innego wyrazu, zwykle rozniacy sie od niego jedynie zabarwieniem stylistycznym lub zakresem wystepowania; bliskoznacznik, synonim*» [SJPSz, t. 3, s.837], *kopula* «*forma osobowa czasownika byc wiazaca podmiot z orzecznikiem w zdanie; łacznik, spojka*» [SJPSz, t. 2, s.235].

б) самостійними тлумаченнями: *atrybutywny* «*przydawkowy, okreslajacy*» [SJPD, t. 1, s. 244], *adwerbialny* «*przysiywkowy*» [SJPD, t. 1, s.244], *adnominalny* «*przyrzeczownikowy*» [SJPSz, t. 1, s.10], *bilabialny* «*dwiuwargowy*» [SJPSz, t. 1, s.164], *asyndetyczny* «*bezspojnikowy*» [SJPSz, t. 1, s.64], *asymilacyjny* «*upodabniajaco, przyswajajaco*» [SJPD, t. 1, s.231]. Зауважимо, що у польських загальномовних словниках даний тип тлумачень зустрічається рідше.

Отже, у польській лексикографічній практиці синонімія виступає здебільшого додатковим засобом семантичної характеристики терміна поряд з описовим тлумаченням, іноді самостійним засобом розкриття окремих значень польських мовознавчих терміноодиниць. У тлумачних та термінологічних словниках польської мови лінгвістична синонімія найчастіше представлена паралельним вживанням автохтонного і запозиченого терміна, рідше спостерігаємо синонімічні ряди, які формуються з більше, ніж двох терміноодиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глушко М. М. Полисемия и синонимия терминов / М. М. Глушко // Теория и практика английской научной речи. – М.: Московский университет, 1987. – С. 116–125.
2. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах: [учеб. пособие для филол. спец. вузов] / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М.: Высш. шк., 1987. – 104 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
4. Крижанівська А. В. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська. – К.: Наук. Думка, 1984. – 194 с.
5. Куликова И. С. Введение в металингвистику (системный, лексикографический и коммуникативно-прагматический аспекты лингвистической терминологии) / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. – СПб.: САГА, 2002. – 352 с.
6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии / Д. С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, – 1961. – 156 с.
7. Молодец В. Н. Некоторые проблемы терминологической синонимии / В. Н. Молодец // Термин и слово: межвузовский сборник. – Горький: ГГУ, 1983. – С. 11–21.
8. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії / О. І. Нечитайло. – К.: Наук. думка, 1987. – 130 с.
9. Панько Т. І. Українське термінознавство: [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
10. Підвойний В. М. Лінгвістична термінологія турецької мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.13 / Підвойний Володимир Миколайович. – К., 2001. – 215 с.
11. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К.: Наук. думка, 1991. – 151 с.
12. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1973. – 438 с.
13. Bak M. Powstanie i rozwój polskiej terminologii nauk ścisłych / M. Bak. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1984. – 184 s.
14. Doroszewskiczka W. Wstęp do słownika // Słownik języka polskiego / [Red. W. Doroszewski]. – Т. 1–11. – Warszawa: PWN, 1958–1969. – Т. 1. – S. VII–XLII.
15. Gajda S. Wprowadzenie do teorii terminu / S. Gajda. – Opole: WSP, 1990. – 145 s.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- SJPD – Słownik języka polskiego / Red. W. Doroszewski. – Warszawa, 1958–1969. – Т. 1–11.
SJPSz – Siownik języka polskiego / Red. M. Szymczak. – Warszawa, 1978–1981. – Т. 1–3.
USJP – Uniwersalny słownik języka polskiego / Red. S. Dubisz. – Warszawa, 2006. – Т. 1–4.
STJ – Gołab Z., Heinz A., Polacski K. Słownik terminologii językoznawczej. – Warszawa, 1968.
PSJS – Podręczny siownik językoznawstwa stosowanego / Red. A. Szulc. – Warszawa, 1984.
EWJP – Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Red. S. Urbaczyc. – Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdansk, 1978.
EJO – Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Red. K. Polacski. – Wrocław, 2003.

У статті проаналізовано явище синонімії у польській лінгвістичній термінології, з'ясовано причини її виникнення, виявлено основні типи синонімії польських лінгвістичних терміноодиниць, визначено специфіку лексикографування синонімічних термінів лінгвістики у польських тлумачних та термінологічних словниках.

Ключові слова: синонімія, лінгвістична термінологія, тлумачні та термінологічні словники.

The article deals with the synonymy in Polish linguistic terminology, analyses the reasons of appearing synonymy in Polish linguistic terms, and their major types is defined. The specificity operation of synonymous linguistic terms in Polish explanatory and terminological dictionaries is determined.

Key words: synonymy, linguistic terminology, explanatory and terminological dictionaries.

ШКАЛА ПОДІБНОСТЕЙ / РОЗХОДЖЕНЬ МІЖ ЕТИМОЛОГІЧНИМИ ДУБЛЕТАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (СЕМАНТИЧНИЙ РІВЕНЬ)

Пропоновану статтю присвячено визначенню типології актуальних відносин між етимологічними дублетами (далі – ЕД) української мови на рівні семантики. ЕД називають номінативні одиниці, які є етимологічно тотожними, тобто походять із того ж самого слова, наприклад, укр. *бургомістр* (<сер.-в.-н.) – *бурмістр* (<пол. *burmistrz*), що ототожнюються на рівні сер.-в.-н. *Burgemeister*. Актуальність нашої роботи визначається тим, що ЕД мало були об'єктом наукових досліджень. Здебільшого вивчалися ЕД англійської (У. Скіт, О. Ф. Дмитрієва, О. М. Кунін, М. О. Нікітіна, М. М. Сегаль), французької (О. Браше, М. С. Айрапетян, Н. Ю. Гвоздецька, Т. А. Лобашевська), іспанської (І. О. Короленко), німецької (Е. О. Зусмановська), португальської (Ф. А. Коельо), латинської (М. Бреаль), російської (В. І. Теркулов, В. І. Фадеєв) мов тощо. ЕД ж української мови майже не піддавалися лінгвістичному аналізу. Єдиний виняток складає невелика стаття В. І. Фадеєва, присвячена зіставленню ЕД російської та української мов. Але, на нашу думку, мав рацію Р. А. Будагов, який стверджував, що настав час створити словники ЕД для всіх мов. Не може бути виключена із цього процесу і українська мова.

Уважаємо, що методика опису ЕД повинна базуватися на врахуванні таких аспектів: установлення вихідних відношень між глосами слова-джерела, що стали прототипами для ЕД (модель актуальної тотожності номінативи-джерела); встановлення схеми формування відношень дублетності (модель взаємодії мов); встановлення статусу компонентів групи по відношенню один до одного в сучасній лексичній системі мови-реципієнта (модель формування розбіжностей між ЕД). У пропонованій статті нами розглядаються лише кінцеві відносини між компонентами груп ЕД, які описуються за шкалами подібностей – розходжень для фонетичного, граматичного та лексико-семантичного рівнів структури ЕД. Шкала подібностей – розходжень для лексико-семантичного рівня будується на базі визначення обсягу збігу значень та типології їхніх розбіжностей в ЕД.

Поділяємо ЕД української мови на ті, що належать до одного тематичного поля та однієї лексико-семантичної групи, та етимологічні дублети, що належать до різних тематичних полів та лексико-семантичних груп.

Для ЕД, які належать до одного тематичного поля та однієї лексико-семантичної групи, ми розрізняємо, власне, два рівні класифікації. Наукою запропоновано велику кількість трактувань понять «тематичне поле» та «лексико-семантична група». Можна відзначити, наприклад, роботи Р. В. Алімпієвой, М. М. Болдирева, О. І. Булгака, І. О. Керім-Заде, О. Л. Ляпічевої, Е. Я. Мороховської, Л. О. Ніжегородцевої-Кириченко, О. Обеднікової, Ф. П. Філіна, Г. С. Шура тощо. Обмежений обсяг роботи не дає змогу дати розгорнутий аналіз зазначених концепцій. Ми лише констатуємо, що наше уявлення про можливості об'єднання лексики, принаймні – для ЕД української мови, базується на визнанні дворівневої моделі тематичної організації номінативу.

Перший рівень – рівень тематичного поля, тобто «об'єднання слів конкретної лексики, що належать до однієї частини мови (переважно іменника), основою якого слугують класифікації самих предметів чи явищ зовнішнього світу» [4, с. 150]. На цьому рівні виділено базові тематичні угруповання референтів. У нашому випадку це «Людина та зона її діяльності», «Артефакти», «Флора та фауна», «Міфічні явища», «Речовини», «Географічні об'єкти».

Другий рівень – це рівень лексико-семантичних груп у межах тематичних полів. Лексико-семантичні групи будуються на основі констатації внутрішньомовних зв'язків та відношень слів, у складі яких розрізняються такі «мінімальні підпарадигми», як, наприклад, гіпо-гетеронімія, синонімія, сортність тощо.

Нами виявлено наступні тематичні та лексико-семантичні групи ЕД української мови.

Тематичне поле «Людина та зона її діяльності». Для цього тематичного поля відзначаються такі лексико-семантичні групи: соціальний статус (*барин – боярин, кабальєро – кавалер – шевальє, князь – ксьондз – конунг, сеньйор – сер – синьйор – сір*); установа (*біржа – бурса, госпіталь – готель, колегія – коледж – колеж, пошта – пошта, салон – салун*); професія (*агент – ажан, конетабль – констебль, лицар – рейтар, прокуратор – прокурор, хірург – цирульник*); об'єднання людей (*джунта – хунта, дивізія – дивізіон, паланка – фаланга, сейм – сонм*); релігійний статус (*бусурман – мусульманин, біскуп – єпископ, мних – монах*); етнічна характеристика (*араб – арап, казах – козак, турки – тюрки*); частини тіла та ознаки діяльності частин тіла (*голос – глас, голова – глава*); процеси (*агітація – ажитація, проект – прожект*); наука (*алхімія – хімія*); хвороби (*канцер – шанкер*).

Тематичне поле «Артефакти» об'єднує назви продуктів людської діяльності. Виділено такі лексико-семантичні групи: архітектурні об'єкти та їхні частини (*алкир «бокова кімната» – еркер, камера «кімната» – комора, кірха – церква, сарай – сераль*); музичні твори та їхні частини (*канцона – шансон, каданс – каденція, каприс – капричіо, опера – опус*); пристрої та їхні деталі (*баржа – барк – барка, бригантина – бриг, кабріолет – кеб, лампа – лампада, анкер – якір*); музичні інструменти (*банджо – бандура, віола – віуела, домбра – домра, кімвал – цимбали*); валюта та фінансові категорії (*ажіо – лаж, долар – таляр, лівр – ліра*); взуття та предмети одягу (*бот – бутс, жупан – зіпун*); посуд (*піала – фіал, пляшка – фляжка*); їжа та напої (*сиворотка – сироватка, сидр – тикер*); предмети (*бинда «стрічка» – бинт*); прикраси (*бранзоleta – браслет*); параметральні ознаки (*пуд – фунт*); графічні знаки (*тильда – титло*).

У тематичному полі «Флора та фауна» виділено такі лексико-семантичні групи: рослини (*акажу – кеш'ю, аніс – ганус, аспарагус – спаржа, дерево – древо*); тварини (*бабуїн – навіан*).

Тематичне поле «Міфічні явища». Виділено такі лексико-семантичні групи: істоти (*вампір – упир, сатана – шайтан*); простір (*ад – айд – гаде*).

Тематичне поле «Речовини». Виділені такі лексико-семантичні групи: коштовне та напівкоштовне каміння (*адамант – алмаз, гіацинт – яхонт, ізумруд – смарагд, кристал – кришталь*); власне речовина (*азбест – звести, бетон – бітум, вакса – воск, елей – олія, порох – прах*); матеріал (*мохер – муар – мухояр, папір – папірус, плис – плюш*).

Тематичне поле «Географічні об'єкти». Виділено такі лексико-семантичні групи: типи місцевості (*арик – арх – єрик – яруга, канава – канал*); типи водних об'єктів (*балта «рідке болото» – болото*); типи населених пунктів (*город – град*).

Лексико-семантична група, як відомо, є вищою, узагальнювальною формою парадигматичних об'єднань номінативних одиниць. В. Жайворонок визначив процес творення групи як «закономірний рух значущих знаків у просторі й часі на шляху реалізації на їхній основі складного значеннєвого ланцюжка гіпонімічних, синонімічних, антонімічних, поняттєвих, тематичних та інших смислових зв'язків між словами» [3, с. 35]. Для ЕД української мови, що входять до однієї лексико-семантичної групи, нами відзначаються наступні внутрішньогрупові відношення: синонімія, гіпо-гетеронімія, сортні імена.

1. Абсолютний або частковий збіг значень визначає в межах лексико-семантичної групи відношення синонімії, наприклад у ЕД *манера «спосіб» – манер «спосіб»*. На першому рівні ми розрізняємо повні синоніми, які збігаються в усіх своїх семемах, наприклад, *ад – айд*, що мають значення «бог смерті – підземне царство», та квантитативні синоніми, коли ЕД стають синонімами лише на рівні одного лексико-семантичного варіанта, наприклад, *каденція –*

каданс, де для першого відзначається набір значень 1) «гармонійний зворот, що завершує цей твір, його частину або окрему побудову»; 2) «віртуозний пасаж або більша вставка імпровізаційного характеру», а єдине значення другого описується в словниках у такий спосіб: «*каданс* – те ж, що й *каденція* в першому значенні». За обсягом збігу значення нами розрізняються повні (абсолютні) синоніми та неповні синоніми.

Абсолютні синоніми, тобто «синоніми, які співвідносяться з тим самим об'єктом, явищем і не мають семантичних відмінностей, виявляють повний збіг змісту, який передають» [1, с. 73], наприклад: *ажіо – лаж* «перевищення, різниця, з якою продаються на біржі цінності».

Неповні синоніми, коли відзначається повний збіг тільки частини сем однієї семіми. Ми розрізняємо для ЕД наступні типи неповної синонімії:

- семантична синонімія, коли ЕД відрізняються відтінками значення, наприклад, *папір* «спеціальний матеріал для письма, друку, малювання тощо, виготовлений з ганчіркової й деревної маси» – *папірус* «писальний матеріал зі стебел папірусу»;

- стильова синонімія, що об'єднує етимологічні дублети, «які функціонують у межах певної сфери спілкування, не мають стилістичних відмінностей» [2], наприклад, *азбест* (загальний фонд) – *звєсть* (просторіччя) «вапно»;

- стилістична синонімія, якою об'єднуються слова, що «мають однакове значення, хоч і можуть відрізнитися за стилістичною забарвленістю та образністю [6, с. 541], наприклад, *голос* – *глас*;

- міжкультурна синонімія, що об'єднує синоніми, які різняться лінгвокультурною складовою значення, наприклад, *агент* «співробітник силових структур» – *ажсан* «співробітник силових структур у Франції», *кайзер* «германський титул монарха» – *цар* «один зі слов'янських титулів монарха».

2. Іншим типом відношень між номінатами в межах лексико-семантичної групи є гіпо-гетеронімія, яка є логічно умотивованою «взаємодією між родо-видовими поняттями та частиною і цілим, та ґрунтується на імплікації чи виключенні понять» [5, с. 192-193], наприклад *бабуїн* «мавпа з роду павіанів» – *павіан* «рід приматів із сімейства церкопітекових», *балта* «рідке болото» – *болото* «топке місце зі стоячою водою».

3. Наступний рівень відношень створюють сортні імена, диференційні семи яких мають ідентичні семантичні ознаки, але різні семні конкретизатори та вступають у еквіполентні відношення, наприклад, *віола* «струнний смичковий музичний інструмент» (іт. *viola* тж – пров.) – *віуела* (ісп. *viuela* тж – пров.) «струнний щипковий музичний інструмент», що розрізняються семними конкретизаторами семантичних ознак «форма» («схожий на альт» *віола* – «схожий на віолончель» *віуела*) і «спосіб гри» («смичковий» *виола* – «щипковий» *виуела*).

Дублети, які не належать до однієї лексико-семантичної групи, поділяються на ті, які зберігають семантичний зв'язок між собою, та ті, що абсолютно не збігаються в значенні. Етимологічні дублети, які зберігають семантичний зв'язок між собою, могли б інтерпретуватися в деяких випадках як модифікації однієї номінатеми, якщо б вони не мали формально закріпленої розбіжності в значеннях. Наприклад, у парі *вензель* – *вузол* очевидною є наявність фактурної схожості вузла та розпису. Абсолютне розходження має місце у випадках, коли ЕД не мають спільних сем, наприклад *урган* «частина тіла» – *орган* «музичний інструмент», *галіон* – *гальюн*, *ескіз* – *скетч* тощо.

Зазначену семантичну типологію треба вписати у загальну систему шкал подібностей – розходжень, надати загальну схему формування таких подібностей – розходжень. Це один з компонентів Словника етимологічних дублетів української мови, над яким ми зараз і працюємо. Маємо надію на те, що запропоновані нами шкали можуть бути використані і при аналізі етимологічних дублетів інших мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворона І. Терміни-дублети в українській церковно-релігійній термінології / І. Ворона // Вісник Національного університету «Українська політехніка». – Львів, 2010. – Вип. 675 : проблеми української термінології. – С. 72–74.
2. Гроза М.Е. Стилiстичні функції синонімів і їх використання в авторському мовленні та прямій мові персонажів художніх творів / М. Е. Гроза, Л. М. Дашевська. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/25_DN_2008/Philologia/28904.doc.htm.
3. Жайворонок В.В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32–46.
4. Кокоза Г. Структура тематичної групи “одяг” у сучасному англomовному публіцистичному дискурсі / Г. Кокоза // Лінгвістика. – 2010. – № 11. – С. 149–152.
5. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
6. Семенюк Н. Н. Некоторые вопросы изучения вариантности / Н. Н. Семенюк // Вопросы языкознания. – 1965. – № 1. – С. 48–55.

Статтю присвячено опису шкали подібностей – розходжень між компонентами груп етимологічних дублетів на семантичному рівні їхнього співставлення. Автор поділяє етимологічні дублети української мови на ті, що належать до одного тематичного поля та однієї лексико-семантичної групи, та етимологічні дублети, що належать до різних тематичних полів та груп. Кожен з цих типів підлягає в дослідженні всебічному аналізу.

Ключові слова: *гіпо-гетеронімія, етимологічні дублети, лексико-семантична група, синоніми, сортні імена, тематичне поле.*

The article is devoted to the description of the similarity- dissimilarity scale between the components of etymological doublets groups on the semantic level of their comparison. The author divides the etymological doubles of the Ukrainian language into those which belong to one and the same thematic field and to one and the same lexical-semantic group and into the etymological doublets which belong to different thematic fields and groups. Each of these groups has throughout analysis in the work.

Key words: *hypo-heteronomy, etymological doublets, lexical-semantic group, synonyms, quality names, thematic field.*

IV. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ

*Галина Воскобойник-Шпинта
(Київ)*

УДК 81'366:811.124'06

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ГРУПИ СУФІКСАЛЬНИХ МОРФЕМ У ЛАТИНОМОВНІЙ ЕНТОМОЛОГІЧНІЙ НОМЕНКЛАТУРІ

Ентомологічна номенклатура (далі – ЕН) – сукупність назв комах представників таксонів різних рангів, об'єднаних за ієрархічним принципом, відображаючи різні ступені спорідненості та відмінності окремих видів між собою. Офіційною мовою ЕН – латинська. Загальні норми, принципи та граматичні особливості у назвах комах окремих рангів регламентуються Міжнародним кодексом зоологічної номенклатури (далі – МКЗН). Латинська мова, виступає офіційною і єдиною сферою функціонування міжнародних назв тварин, зокрема комах, становлячи універсальну область розвитку ЕН.

Одним із шляхів поповнення номенклатурної лексики є словотвірний аспект творення назв комах (ентомонімів). Процеси словотворення з використанням різноманітних морфем можуть нести чітко визначене семантичне значення, дозволяючи досить точно відобразити біологічні екстралінгвістичні особливості об'єкта, переважно, за якими він і номінується. Зауважимо, що не завжди словотвірчі морфемі в ЕН несуть традиційне лінгвістичне значення, оскільки “користувач” уже кілька десятиліть відсторонений від вивчення латинської мови (суттєво відчувається емпіризм біологічних досліджень). Труднощі виникають не тільки при найменуванні об'єктів, але й при тлумаченні й розумінні існуючих номенів, що й актуалізує дане дослідження.

Для вірного тлумачення назв не завжди достатній простий їх переклад. Проблемність зумовлена пошуком конкретного семантичного значення кожної окремої морфемі номена з урахуванням багатозначності цієї окремої морфемі та відповідності з певними біологічними особливостями об'єкта.

Афіксація, як і словоскладання, в ЕН є найпоширенішими шляхами поповнення і збагачення номенклатурної лексики. Деякі вчені вважають афіксацію в латині частотнішим явищем, ніж словоскладання [8, с. 1, 20], що й підтверджується на фактичному матеріалі роботи.

Різнманітність суфіксальних морфем в ЕН зумовила їх класифікацію за характером використання в номенклатурі, враховуючи вимоги МКЗН для назв різних рангів. Подібний розподіл суфіксальних морфем за таким параметром відсутній у науковій літературі. Однак, у лінгвістиці існують різні класифікації груп афіксів: за позицією [1, с. 82; 4, с. 17; 13, с. 50-51], функцією, формою у слові і походженням [4, с. 17-36]. За функцією у слові афіксальні морфемі поділяються на словозмінні та словотвірчі [1, с. 77; 4, с. 27; 13, с. 58]. Деякі дослідники розмежовують аналізовані морфемі на граматичні та лексичні [14, с. 32, 43].

Мета роботи – продемонструвати роль службових, зокрема суфіксальних, морфем у формуванні ЕН і проаналізувати семантичне навантаження найпоширеніших суфіксальних морфем в ЕН для полегшення розуміння, засвоєння й запам'ятовування назв. Об'єкт – латиномовні назви комах, поширені в Україні. Предмет – семантико-функціональне навантаження суфіксальних морфем у латиномовній ЕН. Матеріалом роботи слугують наукові латиномовні назви родової та видової групи деяких кровосисних комах, зокрема вошей, бліх і гедзів; диких бджіл, денних і нічних метеликів [2; 5; 10; 11; 12; 15; 18]. Загалом усі назви нараховують 2131 лексичну одиницю (далі – ЛО).

Наукова новизна. Вперше на конкретному матеріалі розподілено суфіксальні морфемі за характером використання в ЕН. Виділено три групи суфіксальних морфем в ЕН. Запропоновано операційний терміноряд для функціональних груп суфіксальних морфем в ЕН.

Залежно від регламентованості МКЗН номенів, нами розподілено суфіксальні морфемі або кінцеві форманти (змінні частини слова [7, с. 281]) латиномовних ентономімів на рангові, стандартні та довільні форманти.

Рангові (кодифіковані) (3,5%) форманти – це форманти, які встановлені МКЗН для назв таксонів певного, конкретного рангу і приєднуються до основи назви номінативного роду. Зокрема, в зоологічній номенклатурі – тільки для таксонів групи родини (надродин – *-oidea*, родин – *-idae*, підродин – *-inae*, триби – *-ini*, під триб – *-ina*) [9, с. 72]. Наприклад, денні метелики представлені надродиною *Hesperioidea*, до якої належить кілька родин: *Hesperidae*, *Papilionidae*, *Pieridae*, *Lycaenidae*, *Nymphalidae*, остання з яких включає підродини – *Libytheinae*, *Satyrinae*, *Apaturinae*, триби *-ini*: *Theclini*, *Tomarini*, *Eumaeini* тощо.

До групи стандартних (рекомендованих) формантів (7,2%) належать ті, які пропонуються МКЗН для назв тільки видової та родової групи. У назвах видової групи використовуються передусім форманти, що вказують на походження назв від власних імен (відантропонімів і відтопонімів), проте вони не є обов'язковими, тому доволі часто таксономічні назви таких типів утворюються іншим способом. Наприклад, для назв видової групи утворених від топонімів (зазвичай для відображення місця знаходження або частини ареалу об'єкта), МКЗН рекомендовано використовувати формант *-ensis* (у 30 ЛО): *P. tyrolensis* (п. тірольський), *A. athenensis* (а. афінська) та ін.

Однак подібні (відтопонімичні) назви можуть утворюватися й за допомогою інших формантів, які МКЗН не регламентуються і тому розглядаються не в аналізованій групі, а як паралельні. Зокрема, формант *-icus* (50) в ЕН виконує ту ж функцію, що й *-ensis*, однак МКЗН не рекомендований: *C. caucasicus* (к. кавказький), *C. caspicus* (к. каспійський), *P. hungarica* (п. угорський), *T. sudeticus* (г. судетський) тощо. Інколи зустрічаються форманти *-iacus* (6), *-inus* (10), *-anus* (10), які теж вказують на типову частину ареалу комах: *Apamea syriaca* (від грец. *Συρία η* < “Сирія”), *Lacanobia thalassina* (від грец. *θάλασσα η* < “море”), *Pyrgus armoricanus* (від лат. *Ar(e)morica, ae f* “Арморіка” (Зх. Франція)) тощо. Крім того, формант *-ensis* вживається також у сполученні з загальними назвами: *P. pratensis* (п. лучний), *C. sierrensis* (к. гірський).

У процесі творення видових назв від власних імен (в основному, від прізвищ) новомовного походження, МКЗН рекомендує використовувати форму родового відмінка (генетива) однини або множини першої і другої відміни іменників відповідно до правил латинської мови. Наприклад, при утворенні назв від чоловічих імен додається закінчення *-i*: *H. schineri* (г. Шінера), *S. ivanovi* (с. Іванова), *Ch. rothschildi* (х. Ротшільда), *T. smirnovi* (т. Смирнова), виявлено 114 назв такого типу. Від жіночих імен – *-ae*, представленого лише у двох назвах бджіл: *A. hedikae*, *A. gelriae*. Відповідні закінчення використовуються і для назв, утворених від імен кількох осіб, для чоловіків – *-orum*, а для жінок – *-arum* (назв такого типу на фактичному матеріалі не виявлено). Відантропонімичні назви можна утворювати також додаванням прикметникового суфікса та родових закінчень *-ianus, a, um* [9, Дод. D, с. 147] (9): *A. hattorfiana* (а. гатторфа), *A. braunsiana* (а. браунса) та ін.

Крім того, кінцеві форманти *-i, -ae, -orum*, які вказують на форму генетива, безвідносно до вимог МКЗН, можуть вживатися для відображення об'єкта живлення комах (76 ЛО). Здебільшого для назв, які вказують на кормову рослину об'єкта використовується формант *-i* (44), *-ae* (33), наприклад: *Orthosia cerasi* (від лат. *Cerasus, i f* “вишня”), *Euxoa tritici* (*Triticum, i n* “пшениця”), *Mamestra brassicae* (*brassica, ae f* “капуста”) тощо. У назвах, в основу номінації яких покладена назва тварини як об'єкта живлення комах, однаково вживаються форманти *-i* (8), *-ae* (9), рідко *-orum* (1): *Haematopinus asini* (від лат. *asinus, i m* “осел”), *Ceratophyllus columbae* (від лат. *columba, ae f* “голуб”), *Haematopota equorum* (від лат. *equus, i m* “кінь”) тощо.

Формант *-ellus (a)* традиційно несе зменшувальне значення, проте у назвах бджіл (14 ЛО) і вошей (2 ЛО) він функціонує у відантропонімічних назвах: *A. combella* (а. комби), *A. saundersella* (а. саундерса), *Hasellus* та ін.

Варто підкреслити, що рангові та стандартні форманти характеризуються відсутністю у них семантичного навантаження.

Третя група формантів – довільні (31,7%), вживання яких не регламентоване МКЗН ані щодо таксономічного рангу, ані щодо семантики. Довільні форманти представлені насамперед у назвах видової групи, ніж родової. Зважаючи на чисельність групи та семантичну різноманітність формантів, нами пропонується досить умовний поділ групи.

Відповідно до загальноновизнаного функціонального розподілу афіксальних морфем, всі довільні форманти ЕН поділяються на словозмінні та словотвірні. При цьому граматичні (словозмінні) використовуються “для творення граматичних форм” слова, а словотвірні вживаються “як словотвірний засіб” [17, с. 670], змінюючи семантику кореня чи основи слова [4, с. 27]. Даний поділ можна застосовувати й для формантів ЕН загалом, однак у нашій роботі увага зосереджена передусім на розподілі формантів за функцією в ЕН.

До словозмінних (граматичних) формантів (5,3%) належать ті суфіксальні морфеми, які стосуються граматичних форм слова. Наприклад, певні видові назви виражені формою діеприкетника, як теперішнього, так і минулого часу, вищого та найвищого ступенів порівняння тощо. Відповідно в творенні ентонімів використовуються різні граматичні форманти.

У незначній кількості назв комах представлено суфікси дієслівного характеру, а саме: *-nis* (у 27 ЛО), що позначає діеприкетник теперішнього часу активного стану. Наприклад, видові назви комах, які відображають особливості забарвлення тіла: *Lacanobia splendens* (від лат. *splendeo, dui, -, ere* “блистіти”), *Euxoa nigricans* (від лат. *nigrico, -, -, ere* “бути чорнуватим”) тощо.

Для утворення діеприкетника минулого часу пасивного стану вживається основа супіна (69), яка часто містить суфікс *-t-*: *A. decorata* (від лат. *decoro, ovo, atum, are* “прикрашати”), *Eurois occulta* (від лат. *occulo, culuo, cultum, ere* “прикривати, укривати”); рідше – *-s-*: *Euxoa recussa* (від лат. *recutio, cusso, cussum, ere* “відобразити”) та ін.

До того ж, в ЕН тричі трапився суфікс *-nd-* на позначення герундива: *A. separanda* (від лат. *separo, avi, atum, are* “відділяти, розділяти”), *E. distinguenda* (від лат. *distinguo, stinxi, stinctum, ere* “розподіляти”) тощо.

У деяких випадках, здебільшого у назвах бджіл, вживаються відповідні суфікси на позначення найвищого ступеня порівняння, а саме: *-issim-* (*Melitaea cinxia clarissa* від лат. *clverus, a, um* “ясний”), *-lim-* (*A. simillima* від лат. *similis, e* “схожий”), *-rim-* (*A. pulcherrima* від лат. *pulcher, chra, chrum* “красивий”). У назвах інших груп комах зустрічаються також суплетивні форми вищого (у 5 випадках) і найвищого (у 3) ступенів прикетників: *Chasara briseis major* (від лат. *magnus, a, um* “великий”), *Limenitis populi minor*, *Chortodes minima* (від лат. *parvus, a, um* “малий”) та ін.

Словотвірні форманти в ЕН обов’язково характеризуються певним семантичним навантаженням, при цьому морфеми не завжди змінюють частиномовну належність слова.

Найчастотнішим словотвірним формантом в ЕН є *-(a)tus (-a)*, що вказує на певну ознаку об’єкта [16, с. 122]. Переважно цей формант використовується у назвах бджіл (68) і кровососів (27), рідше – у назвах совок (12) і денних метеликів (3) для підкреслення наявності ознаки. Наприклад, у назві *Chrysops fenestratus* (від лат. *fenestra, ae f* “вікно, отвір”) відображено незабарвлені проміжки (просвітлення, віконце) у середині темної плями на крилах комах [2]; у *Hoplopleura lineata* (від лат. *linea, ae f* “лінія, нитка”) – діагональна лінія на щетинках черевця [15, с. 64]; у *A. tarsata* (від грец. *ταρσός ο* “ступня”, “лапка”) – яскраві лапки на загалом чорному тілі комах [12, с. 170]; у *P. hyalinata* (від грец. *βάλλινος, 3 (βάλεος, 3)* “скляний, світлий”) – світліші крила ніж у багатьох інших споріднених представників групи тощо.

Часто в номенклатурі функціонують традиційні зменшувальні суфікси (87), які представлені у всіх назвах різних груп комах майже однаковою мірою: *-ul-* (49), *-ol-* (12),

-cul-(9), -uscul- (8), -ell- (7), -ill-(2) [16, с. 120]. Наприклад, *Rivula* (від лат. *rivus*, і m “струмок”), *Deltote uncula* (від лат. *uncus*, і m “так, крючок”), *Chersotis fimbriola* (від лат. *fimbria*, ae f “торочка, край”), *Pediculus* (від лат. *pes, pedis* m “нога”), *Dypterygia scabriuscula* (від лат. *scabrās, is* f “шорсткість”), *Haematopota scutellata* (від лат. *scutum*, і n “щит”), *Neptis lucilla* (від лат. *lux, lucis* f “світло”) тощо. Зауважимо, що зменшувальні суфікси в ЛО здебільшого не відображають свого значення для підкреслення біологічних особливостей комах (за винятком назв, які вказують на розміри).

Доволі продуктивним формантом в ЕН є *-alis* (у назвах совок – 26, у кровососів – 12, у бджіл – 15, у денних метеликів – 3), який вказує на належність до чого-небудь [16, с. 122]: *Schranksia taenialis* (від грец. *ταυνία* η<< “стрічка, пов’язка”), *Zanclognatha lunalis* (від лат. *luna*, ae f “місяць”), номінація яких пов’язана з наявністю відповідних ознак (кольором пов’язки, смужки на тілі та нічною активністю) об’єкта [5, с. 5, 187], та ін.

Водночас до групи формантів, які вказують на належність до чогось, зв’язок із чим-небудь і при цьому приєднуються як до іменникових, так і до прикметникових основ, належать: *-inus* (43), *-aris* (17), *-ilis* (13), *-anus* (9), *-arius* (9), *-icus* (8), *-elis* (1). Наприклад, *Dichagyris flavina* (від лат. *flavus, a, um* “жовтий”), *Colobochyla salicaris* (від лат. *salix, icis* f (біла) “верба”), *Euxoa segnilis* (від лат. *segnis, e* “повільний”), *Andrena coitana* (від грец. *κοίτη* η “ложе”), *Archanaura neurica* (від грец. *νεύρον τό* “сухожилля, волокно”), *Melitaea trivialis fascialis* (від лат. *fascis, is* m “пучок”), тощо. У всіх випадках традиційне значення суфіксальних морфем цієї групи відповідає біологічним характеристикам комах.

Разом з тим, форманти *-icus* (50), *-inus* (10), *-anus* (10) вживаються також для відображення в назві частини ареалу або місця першої знахідки біологічного об’єкта (приклади див. вище).

У назвах комах досить часто використовується і формант *-osus*, який вказує на повноту ознаки або її високий ступінь [16, с. 121] (у 42 випадках): *Leucania punctosa* (від лат. *punctum, i* n “крапка, точка”), *Schinia scutosa* (від лат. *scutum, i* n “великий щит”) тощо. Також форманти *-eus* (35), *-aceus* (6) вживаються для вказівки на речовину, з якої щось зроблено [16, с. 121] або для відображення наявності певної ознаки об’єкта: *Standfussiana lucerneae* (від лат. *lucerna, ae* f “свічка, світильник”), *Amphipyra pyramidea* (від грец. *πυραμίδα, ίδος* η “піраміда”), *A. ochracea* (від грец. *ὄχρα τά* “жовта охра”) та ін. Значення даних суфіксальних морфем відповідає біологічним характеристикам комах.

Наголосимо, аналіз суфіксації в ЕН свідчить про домінування латинських суфіксів, які вживаються переважно для утворення прикметникових форм.

Кінцевих формантів грецького походження – зовсім небагато (3,2%), останні були запозичені, як правило, разом із кореневими морфемами мови-продуцента, зокрема, це топонімічний формант: *-koj* [3, с. 340]: *Polyommatus pyrenaicus* (від грец. *Πυρηναία τα*, “Піренейські гори”), *Lampides boeticus* (від грец. *Βουτία η* “Беотія”), *Polyommatus thersites hypanica* (від грец. *Υπανις, ιος* δ “Гіпаніс”, річка в Скіфії, нині Буг). Також форманти – *-inoj* (матеріал предмета), *-i, a* (означає збірні поняття або абстрактні поняття, у відіменникових ЛО і вказує на властивість у відприкметникових ЛО) [3, с. 335-336, 340]. Наприклад, *Chortodes rugtina* (від грец. *πυγμή η* “кулак”), *Cosmia trapezina* (від грец. *τράπεζα η* “стіл, живлення”) найменовано через малий, порівняно з іншими представниками роду, розмір тіла метелика [5, с. 203, рис. 399] (в першому випадку) або через особливості живлення комах [5, с. 27, 108] (в другому випадку); у родових назвах *Xanthia* (від грец. *ξανθός* 3 “жовтий”), *Epimecia* (від грец. *ἐπιμήκης* 2 “подовжений, довгастий”) відображено властивості забарвлення (різні відтінки жовтого) і будови тіла (видовжене) об’єктів [5, с. 195, 198-199, рис. 190, 279-286] та ін.

Отже, суфіксація та засоби її вираження відіграють важливу роль в творенні ЕН. Найменше вона представлена в групах назв, вище родини, і найбільше – у видових назвах. Виділено три групи суфіксальних формантів ЕН, які відрізняються регламентованістю МКЗН. Одні форманти (рангові та стандартні) – рекомендовані МКЗН і, відповідно, функціонування яких семантично обмежене, а інші – довільні, представлені різними засобами вираження номенклатурної суфіксації.

В ЕН репрезентовано переважно форманти латинського походження. Зокрема, найчастотнішими з них є *-atus (-a)* (у 110 ЛО), що вказує на ознаку, форманти приналежності *-alis* (56), *-(i)nus* (43), топонімічний *-icus* (50), зменшувальний *-ulus* (49) тощо. Деякі форманти ЕН характеризуються полісемією: наприклад, *-icus*, *-inus* можуть вживатися і для відображення належності до чогось, і у відтопонімічних назвах; *-ellus* – для позначення відантропонімічних назв (зокрема, у бджіл), інколи у зменшувальній функції; форма родового відмінка вживається переважно у відантропонімах (116 ЛО), однак може використовуватися в номенах і для відображення об'єкта живлення комах (76). До того ж, здебільшого традиційні значення суфіксальних морфем в ЕН відповідають біологічним характеристикам комах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баскаков Н.А. Морфологическая структура слова в тюркских языках / Н.А. Баскаков // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 76–83.
2. Бошко Г.В. Фауна України. т. 13. вип. 4. Гедзи. Diptera, Tabanidae / Г.В. Бошко. – К. : Наук. думка, 1973. – 208с.
3. Звонська-Денисюк Л.Л. Давньогрецька мова / Л.Л. Звонська-Денисюк. – К. : Томіріс, 1997. – 592 с.
4. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови : навч. посібник для студентів філол. факультетів університетів та педінститутів / Н.Ф. Клименко. – К. : ІЗМН, 1998. – 182 с.
5. Ключко З.Ф. Совки України / З.Ф. Ключко. – К. : Вид-во Раєвського, 2006. – 248 с.
6. Костенко Л. М. Культура наукового дослідження. Термінознавство. – Мелітополь, 2007. – 283 с. [Електронний ресурс] / Л.М. Костенко. – Режим доступу: <http://lib.icc.melitopol.net/e-book/terminoznavstvo>.
7. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства : підручник / М.П. Кочерган. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 368 с.
8. Лапина М.С. Морфологическое словообразование в латинском языке : учеб. пособие по лексике лат. языка для студ. филोल. ф-тов / М.С. Лапина. – Х., 1970. – 37 с.
9. Міжнародний кодекс зоологічної номенклатури. Вид. 4-е. Перекл. Ю. Некрутенко. – К. : Бібліотека офіційних видань, 2003. – 176 с.
10. Некрутенко Ю. Денні метелики України / Ю. Некрутенко, В. Чиколовець. – К. : Вид-во Раєвського, 2005. – 232 с.
11. Осичнюк Г. З. Фауна України. т. 12. Бджолині. Вип. 4. Бджоли-колетиди / Г.З. Осичнюк. – К. : Наук. думка, 1970. – 159 с.
12. Осичнюк Г. З. Фауна України. т. 12. Бджолині. Вип. 5 Бджоли-андреніди / Г.З. Осичнюк. – К. : Наук. думка, 1977. – 328 с.
13. Пастушенков Г.А. Некоторые проблемы структуры слова (единицы структурно-семантического плана) : учебное пособие / Г.А. Пастушенков. – Калинин: КГУ, 1977. – 83с.
14. Пономарів О. Д. Лексика грецького походження в українській мові / О.Д. Пономарів. – К. : Видавничий центр “Просвіта”, 2005. – 128 с.
15. Сергієчко Г. Д. Фауна України. т. 22. Вип. 3. Воші / Г.Д. Сергієчко. – К. : Наук. думка, 1974. – 110с.
16. Соболевский С.И. Грамматика латинского языка. Ч. 1 (теоретическая) Морфология и синтаксис / С.И. Соболевский. – М. : Лист Нью, 2003. – 432 с.
17. Українська мова : енциклопедія / В.М. Русанівський (голова ред. кол.) та ін. – вид. 2-е. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
18. Юркіна В. І. Фауна України. т. 14. Вип. 4. Блохи / В.І. Юркіна. – К. : Академія наук української РСР, 1961. – 152с.

У статті проаналізовано суфіксальні морфемі у латиномовних назвах комах та визначено їх роль в ентомологічній номенклатурі. Виділено три групи суфіксальних морфем за характером використання в номенклатурі. Одні суфіксальні морфемі (рангові та стандартні) – рекомендовані Міжнародним кодексом зоологічної номенклатури, функціонування яких семантично обмежене, а інші – довільні – різноманітні щодо характеру засобів вираження.

Ключові слова: морфема, суфіксація, ентомологічна номенклатура, класичні мови, назви комах (ентомоніми).

In the article the suffixal morphemes in the Latin names of insects are analyzed and their role in entomological nomenclature are determined. The autor denotes three groups of suffix morphemes, based on the nature of their nomenclature usage. Some of the suffixal morphemes (rank and standard), recommended by the International Code of Zoological Nomenclature, are semantically restricted, and others are arbitrarily formed, differing greatly by their expression means.

Key words: morpheme, suffixation, entomological nomenclature, classical languages, insect names (entomonims).

ОДНОРАЗОВІСТЬ ЯК ДИФЕРЕНЦІЙНА СЕМА ДІЄСЛІВ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Надзвичайна складність і багатомірність семантики дієслів, а також проекція різних граматичних категорій ставлять перед дослідниками завдання пошуку диференційних ознак, що могли бути базовим орієнтиром їх класифікації. З-поміж значеннєвих особливостей, на підставі яких може бути здійснена семантична типологія дієслівної лексики, особливе місце посідає диференційна сема 'одноразовість', притаманна дієсловом на позначення швидкої, раптової або несподіваної дії, наприклад: *Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопав ногами* (В. Винниченко); *Десь у кутку на галереї хтось приглушено кахикнув* (І. Пільгук). У мовознавстві такі дієслова характеризують як одиниці, що позначають виконання дії за один прийом, без розчленування на фази [8, с.134].

Очевидним є той факт, що диференційну сему 'одноразовість' в українській мові можуть мати у своєму компонентному складі не всі дієслова дії, пор.: *стукати – стукнути*, проте не *смажити – смажнути*. Проблема виявлення особливостей, які визначають потенціал позначення тим чи іншим дієсловом одноразової дії, у мовознавстві вирішують переважно з позицій функціонального підходу. Так, категорія аспектуальності, у межах якої розглядають спосіб одноразової дієслівної дії, передбачає поділ дієслів на граничні і неграничні, що, у свою чергу, зумовлює виділення таких мікрокатегорій, як багатоактність і одноактність. Багатоактні дієслова «позначають тривалі дії, тривалість яких складається із систематичного повторення окремих актів цієї дії» [8, с. 134], а одноактні, відповідно, позначають один із таких актів. Багатоактними є не всі дієслова, а лише ті, які виражають уявлення про дії, розчленовані на необмежено повторювані «кванти», «фази», «етапи». Якщо розуміти квант як «мінімальну порцію чого-небудь, мінімальне значення» [3, с. 242], а фазу як «окремий або більш-менш установлений, певний момент у процесі розвитку якого-небудь явища» [3, с. 635], то можна стверджувати, що диференційна сема 'одноразовість' притаманна передусім тим дієсловом, які й позначають ці «порції», «мінімальні значення» й «моменти» безпосередньо: «За своїм значенням одноактне дієслово може бути представлене як одна окремо взята фаза комплексної, багатофазової дії» [8, с. 134]. Такі дієслова ще називають сепаративними (О. Ісаченко).

Значення одноразовості в дієслові марковане дериваційно завдяки тому, що воно співвідноситься з формально вираженою категорією доконаного виду, а це дає підстави вважати, що дієслова із диференційною семою 'одноразовість' – це не просто специфічний семантичний клас, а й особливий формально характеризований спосіб дії [8, с. 135].

Спеціалізованим формальним засобом вираження одноразовості в системі дієслів української мови є суфікс *-ну-*: *копати – копнути*, *мазати – мазнути*. В українському мовознавстві його інтерпретують як такий, що передає разовий вияв дії з відтінком раптовості [1, с. 238]. При цьому *-ну-* може омонімізуватися із суфіксом, властивим дієсловом на позначення процесу чи стану, який виражає не раптову чи швидку зміну ознаки, а навпаки – тривалість, відірваність від часової осі (*бліднути*, *блякнути*, *гаснути*, *грузнути*, *квітнути*, *киснути*, *мерзнути*, *сохнути*, *клякнути*, *чахнути*), наприклад: *Город низинний квітнув картопляним і маковим квітом* (Ю. Мушкетик).

Для суфікса *-ну-* як виразника одноразовості в українській мові притаманний синонімічний афікс *-ону-*, що виражає семантичний відтінок інтенсивності реалізації дії [1, с. 238], пор.: *«Гризнути – однократно до гризти» – «Гризонутти – підсилювальне до гризнути»*

[7, Т. 2, с. 166]; «Скакнути – однократне до скакати» – «Скаконути – підсилювальне до скакнути» [1, Т. 9, с. 245]. Суфікс *-ону-* поряд із вираженням одноразовості дії вказує на її надмірну реалізацію за короткий проміжок часу, наприклад: *Годі йому дихати – я таки добре стуконув його!* (В. Підмогильний).

Обидва суфікси засвідчують належність дієслова до доконаного виду, що в межах категорії аспектуальності виявляє онтологічна граничність дії. Однак варто наголосити, що співвідносність дієслів недоконаного виду і дієслів доконаного виду із семою 'одноразовість' витримана не завжди. З одного боку, деякі багатоактні дієслова (*жувати, кувати, молотити, стогнати*) не мають співвідносних «одноразових» дієслів (згідно з дослідженням В. Яковлева, у російській мові з 262 багатоактних дієслів 59, тобто приблизно чверть, не мають співвідносних одноактних дієслів [9]). З іншого боку, окремі «одноразові» дієслова не мають співвідносних багатоактних. М. Шелякін припускає, що одноактних дієслів у мові немає тоді, коли багатоактні дієслова позначають дії, які складаються з послідовності слабкодискретних актів, часові інтервали між якими тяжіють до нуля. Таке пояснення прийнятне для таких дієслів, як *дзвеніти, лунати*, однак навряд чи підходить для таких дієслів, як *терти, полірувати*, оскільки об'єктивно окремі акти дій, позначуваних цими дієсловами, цілком виділювані і реально можуть відбуватися через фіксовані часові проміжки. Очевидно, у низці випадків спостерігаємо нереалізованість семантично детермінованого дериваційного процесу. На користь такої думки свідчать окремі одноактні дієслова, припустимі в розмовному мовленні: *тернути, полірнути* і под. [8, с. 134-135].

Одноразову дію, згідно з твердженнями мовознавців, які присвятили свої дослідження виявам аспектуальних категорій у мові, можна ідентифікувати за такими ознаками: а) у реченні з дієсловом недоконаного виду на позначення багаторазової дії зазвичай позначена множина повторюваних мікроситуацій, водночас у реченні з дієсловом доконаного виду одноразової дії позначається одна ситуація з цієї множини; б) у кожній із повторюваних мікроситуацій представлені одні й ті самі учасники; в) повтор мікроситуацій відбувається за один конкретний проміжок часу.

Це твердження аргументоване тим, що в реченні з «багаторазовим» дієсловом може бути використаний обставинний темпоральний поширювач необмеженої / обмеженої тривалості, що позначає проміжок часу, протягом якого реалізуються мікроситуації, що утворюють множину, наприклад: *Чи чували, стара жона викопала печери у крейдяній горі? Тридцять чи сорок літ копала, такі великі викопала, господи!* (Марко Вовчок). У реченнях з «одноразовим» дієсловом уживання такого поширювача неможливе, оскільки одинична мікроситуація співвідносна не з проміжком часу, а з моментом, тобто з часовим орієнтиром. Щоправда, на думку Ю. Маслова, «миттєвість не завжди властива цим дієсловам, пор.: *Він ліниво і повільно позіхнув*» [5, с. 77]. Проте вживання темпоральних поширювачів у прикладах на кшталт *затяжно крикнути, повільно позіхнути* засвідчує не проміжок тривалості дії, а спосіб її здійснення. У будь-якому випадку, з обставинами типу *за одну секунду (він позіхнув, вона гукнула)*, які позначають період тривалості, ці дієслова не сполучаються [8, с. 136].

Задля певного спрощення в усвідомленні принципу розмежування циклічності / повторюваності / багаторазовості й одноразовості дії М. Шелякін наводить приклад «семантично правильної» пропорції на зразок *кашляти – кашлянути = картопля – картоплина*. Як відомо, такі слова, як *картопля*, що мають лише форму однини, кваліфікують як збірні іменники, що позначають певну множину предметів і одночасно утворюють одиничний предмет, який відрізняється від своїх предметів-складників. Водночас такі слова, як *картоплина*, характеризуються як сингулятивні іменники, що позначають одиничні предмети, які в сумі представлені в таких словах, як *картопля*. Якщо тлумачення, застосовне щодо іменників на зразок *картопля* і *картоплина*, поширити на дієслова типу *кашляти* й *кашлянути*, то «багаторазові» дієслова правомірно характеризувати як збірні, а «одноразові» – як сингулятивні [8, с. 136-137].

У науковій літературі з-поміж дієслів, здатних позначати одноразову дію, виділяють передусім дієслова руху і дієслова звучання: «Одноактні дієслова семантично поділяються на дієслова звучання (*гавкати, скрипіти, свистіти* і под.) та «дискретного» руху (*дрижати, хитатися* тощо)» [8, с. 83]. Загалом таку «дискретність» можна пояснити на загальнофілософських засадах, адже рух як «безперервні зміни всього існуючого» [4, с. 124] і звучання як наслідок накладань ритмічних або неритмічних коливань того чи іншого фізичного тіла передбачають свою реалізацію у множині етапів, які легко можуть бути розкладені на одиничні елементи чи фази. Матеріал української мови засвідчує, однак, що дієслова одноразової дії можуть бути представлені значно більшим набором лексико-семантичних групувань, що зумовлено дискретністю деяких дій із властивою їм ритмічністю і / або повторюваністю.

Із-поміж дієслів, які позначають одноразові дії суб'єкта й не переходять на об'єкт, можна виділити:

1) дієслова фізіологічних дій суб'єкта, пов'язаних із диханням, споживанням їжі, хворобливим або емоційним станом тощо (*дихнути, дмухнути, ікнути, кахикнути, кашлянути, кивнути, кліпнути, ковтнути, лизнути, моргнути, реготнути, ремигнути, скреготнути (зубами), сопнути, плюнути, поворухнутися, схлипнути, хропнути, тіннутися, хекнути, хукнути, шмаркнути, чихнути, чавкнути, гризнути, куснути, здригнутися, хлебнути, шморгнути*), наприклад: *Майборода кліпнув очима й заснув* (М. Йогансен); *Двері були замкнені. – От вталапалися! – скреготнув зубами Ромка* (В. Нестайко);

2) дієслова мовлення суб'єкта, які позначають реалізацію мовленнєвого акту, зумовленого емоційно (*айкнути, охнути, ойкнути, буркнути, верескнути, зойкнути, скрикнути*), неконтрольованого (*бевкнути, бовкнути, брехнути, брехонумти, кавкнути, сказонумти*), спричиненого потребою досягнення найближчого результату (*гукнути, крикнути, шепнути, шикнути, цикнути, цитьнути, мугикнути*), наприклад: *– Бий же, бий! – гукнув той самий голос* (А. Свидницький); *Селянин Черепаха, поточився і вправ коло возу на шлях. Альчеста зойкнула і затулила обличчя лайковими рукавичками* (М. Йогансен);

3) дієслова, семантика яких передбачає реалізацію фізичної дії суб'єкта за допомогою певного засобу (інструмента), наслідком якої є специфічний і впізнаваний звук, (*бабахнути, бамкнути, бахнути, бацнути, бренькнути, гримнути, дзвякнути, клацнути, лупнути, ляснути, ляпнути, рипнути, свиснути, стрельнути, стукнути, хлюпнути, тукнути, тюкнути, хрумкнути, хруснути, хлюпнути, ценькнути, цокнути, чвакнути, шелепнути, шелеснути, шарахнути, човгнути, шаркнути, шеберхнути*), наприклад: *Сержант клацнув каблуками з підкресленою бравістю* (О. Гончар);

4) дієслова, які позначають звуковияви тварин (*мукнути, нявкнути, гавкнути, щebetнути, рохнути, хрюкнути, цявкнути, тьохнути, писнути, кукурікнути, квокнути, мекнути, бекнути, квакнути, крякнути, цвірінькнути, ревнути* тощо), наприклад: *Увечері десь тьохнув соловейко на листатому клені* (Марко Вовчок);

5) дієслова раптового здійснення коливального чи обертального руху суб'єкта (*гойднутися, колихнутися, хилитнутися, хитнутися, крутнутися*), швидкого руху, спрямованого на різку, раптову зміну місцеположення суб'єкта в просторі (*шубовснути, шугнути, шуснути, шмигнути, чкурнути, сковзнути, скакнути, метнутися, шаснути*), специфічних рухів суб'єкта (*брикнути, брикнутися, шкандибнути, шкутильгнути*), наприклад: *Раптом Заборний хитнувся і, пустивши з рук рушницю, криво упав на землю* (В. Винниченко); *Але Бойко вже добіг до брами і, не оглядаючись, вітром шугнув у хвіртку* (Г. Шкурупій);

6) дієслова, які позначають один із актів конкретної фізичної дії суб'єкта, «що визначає трудову діяльність людини» [7, Т.4, с. 238] (*гребнути, копнути, мазнути, махнути, сапнути, стругнути, черпнути, сипнути* тощо), наприклад: *Практикантка мазнула чимсь по роговці лівого ока, і Андрій навіть засичав од болю* (П. Загребельний).

Із-поміж дієслів, здатних позначати одноразову дію, спрямовану на об'єкт, доцільно виокремити:

1) дієслова переміщення, які позначають дії суб'єкта, спрямовані на коливання чи обертання об'єкта (*гойднути, качнути, колихнути, крутнути, мотнути, хитнути, хилитнути, труснути, тряснути, тіпнути, тріпнути, шатнути*), а також дієслова, що позначають швидкий рух суб'єкта, спрямований на різке, раптове переміщення об'єкта в просторі (*жбурнути, кинути, метнути, пхнути, швиргнути, шпурнути, штовхнути, хапнути, хватнути, стягнути*), наприклад: *Свіжий вітер гойднув цупку жовту фіранку, прошелестів паперами, підняв на столі кілька аркушів* (Ю. Мушкетик);

2) дієслова фізичної дії суб'єкта, спрямовані на порушення цілісності об'єкта (*дряпнути, колупнути, кольнути, креснути, різоннути, саднути, тернути, шкребнути, шкрябоннути, штрикнути, щипнути, чикнути, чесоннути, черкнути, скребнути*), наприклад: *Одна з куль дряпнула Олеся по руці й розірвала рукавичку* (В. Підмогильний);

3) дієслова фізичного впливу на об'єкт з можливим фізичним пошкодженням (*шпортнути, штурхнути, шарпнути, тицьнути, тикнути, копнути, стусоннути, скубнути, смикнути*), наприклад: *Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер* (М. Коцюбинський).

Варто зауважити, що одноразовість як диференційна сема властива в українській мові не лише дієсловам дії – ця особливість притаманна також дієсловам, які позначають раптовий вияв певної ознаки, переважно оптичної (*блмнути, блиснути, сяїнути, мигнути* та ін.), а також дієсловам, які позначають соціальну діяльність суб'єкта, що загалом не передбачає разового здійснення, оскільки є тривалою і необмеженою фазовим виявом (*гульнути, козирнути, ризикнути, спекульнути, спонукнути, торгоннути, штигоннути* і под.), наприклад: *А я й тінню боюся бути подібний до необачного циндри. Гульнув і я колись на свою пайку* (Т. Шевченко).

Із приводу таких дієслів М. Шелякін зауважує, що доцільно розмежовувати одноразовий характер дії та одноактний спосіб дії. Останній спеціально модифікує дію з погляду її одноактності у зіставленні з багатоактністю, позначеною формою недоконаного виду. У цьому відношенні пари *колоти – кольнути, колоти – вколоти, кусати – вкусити, кидати – кинути* і т.п. справді відображають розмежування дій за ознакою багатоактності / одноактності, проте співвідношення на кшталт *ризикувати – ризикнути* такого розмежування не позначають. У цьому випадку доконаний вид виражає конкретно-фактичне значення, формуючи суто видову пару [8, с. 81-82].

Узагальнений погляд на дієслова, які здатні позначати одноразові, одноактні дії в українській мові дає змогу зробити припущення про те, що такі дії мусять бути передусім спостережуваними – тобто зафіксованими органами чуття. Це можна пояснити з позицій антропоцентризму організації мовної системи загалом і семантичної структури мовної одиниці зокрема: кожна реалія дійсності, зокрема дія, набуває свого позначення з позицій суб'єкта мовлення, який сприймає та інтерпретує навколишній світ. Саме тому панівну позицію серед дієслів із диференційною семою 'одноразовість' займають дієслова на позначення одноактного руху й одноактного фізичного впливу, спостережуваних зором мовця, і дієслова звучання, денотат яких фіксований на слух. При цьому дієслова зі значенням інтелектуальних дій до набуття семи 'одноразовість' нездатні (*думати, відгадувати, вирішувати*), оскільки не є безпосередньо спостережуваними.

Поряд із висловленим припущенням доцільно також підтримати усталену в мовознавстві думку про те, що диференційна сема 'одноразовість' властива передусім тим групам дієслів, які позначають ритмічні, регулярні, повторювані, циклічні дії, які розгортаються в часі і позначають зміну однотипних фаз або актів. Об'єднання таких дієслів у межах загальної типології можуть бути виділені в окремі таксономічні групи, що дасть змогу схарактеризувати їхні особливості в межах дієслівної лексичної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
2. Калько М.І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській мові : [монографія] / Микола Іванович Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Николай Иванович Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
4. Леута О.І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові: [монографія]/ Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
5. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии / Ю.С. Маслов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 263 с.
6. Сидоренко Т.М. Кількісні способи дієслівної дії в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова»/Т.М. Сидоренко. – К., 2005. – 20 с.
7. Словник української мови : в 11 т. / [гол. ред. кол. І.К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т.1–11.
8. Теория функциональной грамматики : введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / Отв. ред. А.В. Бондарко. – [3-е изд., стереот.]. – М. : УРСС, 2003. – 352 с.
9. Яковлев В.Н. Многоактность как способ глагольного действия / В.Н. Яковлев // Филологические науки. – 1975. – № 3. – С. 97–105.

Статтю присвячено аналізу лексико-семантичних об'єднань дієслів, які містять диференційну сему 'одноразовість'; виявленню особливостей реалізації значення цих дієслів у межах семантичної категорії 'дія'; з'ясуванню механізмів актуалізації семи 'одноразовість' в аспекті суб'єктно-об'єктних відношень.

Ключові слова: дія, диференційна сема, одноразовість дії, суб'єкт, об'єкт, категорія.

The article deals with the analysis of lexical and semantic combinations of verbs that have differential seme 'expendability'; the features of realization of these verbs within the semantic category of 'action' are determined; the mechanisms of actualization of the seme 'expendability' in terms of subject-object relationship are elucidated.

Key words: action, differential seme, expendability of action, subject, object, category.

*Олена Самойленко
(Горлівка)*

УДК 81'713

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАТУС АФІКСОЇДІВ

У сучасному мовознавстві все ще існує проблема одиниць невизначеного словотвірного статусу. Вже декілька десятиріч не вщухають спори, як все ж таки треба трактувати елементи складного слова, що мають форму кореневої морфеми, але виконують функцію афіксу (англ. – *tan, -proof, -free, -gate*). Мета нашої статті – дослідити історію вивчення подібних проміжних морфем, обґрунтувати статус таких утворень як одиниць проміжного рівня в словотвірчій системі та визначити певні етапи переходу коренів у статус афіксів.

Дослідження цього питання розпочалися ще у середині ХХ ст. У 50-х роках М. Д. Степанова запропонувала термін «напівафікс», розуміючи під ним морфему, яка за своєю формою є кореневою, але через високу частотність використання починає виконувати функцію афіксу [10]. Інші дослідники (Н. Ф. Клименко, К. О. Левківська, З. О. Потиха) розглядають подібні лінгвістичні феномени як кореневі морфеми [2], [11, с. 90]. Найбільш вживаним у русистиці та українистиці є термін афіксоїди. М.А. Шанський поділяє їх на префіксоїди та суфіксоїди. До речі, такий розподіл є актуальним і для германістики, яка вживає здебільшого термін «напівафікси», які М. Д. Степанова поділяє на «напівпрефікси» та «напівсуфікси» [10, с. 153]. Термін М. Д. Степанової наслідує Г. Б. Антрушина, яка пропонує використовувати назви «semiaffixes», «semisuffixes», «semipreaffixes». Інші мовознавці запропонували власну термінологію,

серед інших термінів уживаються такі, як «префіговані та суфіговані словоелементи» (В.Г. Григор'єв), «одиниці особливого статусу» (Р.Г. Зятківська), «субафікси (субпрефікси та субсуфікси)» (Л. О. Крашеннікова), «форма, що комбінується» (Л.Я. Хмелік), «відносно вільні / відносно зв'язані морфеми» (О. С. Кубрякова), зв'язані опорні компоненти (В.В. Лопатін), *semi-affixes* (Г.Б. Антрушина), *combining forms* (сучасні словники Oxford, Cambridge). У русистичній й україністичній М.М. Шанським введено в обіг термін «афіксоїд». У нашому дослідженні ми наслідуюмо цей термін, який також використовують К.Г. Городенська та О.О. Селіванова, тому що він найкраще визначає сутність цього лінгвістичного явища, бо з латини дослівно перекладається як «подібний до афікса».

Проаналізувавши існуючі підходи до афіксоїдів, Р. Сафін визначає, що подібні утворення є: 1) зв'язаними морфемами особливого типу; 2) вживаються лише у поєднанні з іншими афіксальними або кореневими компонентами; 3) мають індивідуальне лексичне значення; 4) здатні набувати узагальнюючого значення, яке притаманне афіксам. [8].

Для доведення проміжного статусу афіксоїдів в якості прикладу можна привести компонент *-like*, значення якого майже повністю збігається зі значенням справжнього продуктивного суфікса *-ly*, внаслідок чого в мові зустрічаються прикметники на *-ly* і *-like* з однаковим значенням, наприклад: *gentlemanlike* і *gentlemanly* «джентльменський; чесний, пристойний; ввічливий»; *manlike* і *manly* «мужній, належний чоловікові» та інші.

Узагальнюючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що у сучасній лінгвістичній літературі афіксоїд визначають як проміжну морфемну частину складного або складноскороченого слова, яка здебільшого співвідносна з повнозначним словом чи основою та повторюється з однаковим значенням у ряді слів і наближається за своєю словотвірною функцією (здатністю утворювати нові слова з тим самим компонентом) до афіксу. Як значущі одиниці слова-афіксоїди спостерігаються лише в межах складних слів і тільки в якості морфем, що однаково можуть вживатися і в якості службових, і в якості корневих [11]. Н. Ф. Клименко вважає, що поняття афіксоїду поширюється на компоненти складних похідних, що здатні утворювати однотипні ряди слів, але не зазнали ні часткової, ні повної десемантизації, тобто фактично є коренями [2]. Іншими словами, ми можемо виділити дві основних семантичних ознаки афіксоїдів: 1. втрата конкретного лексичного значення, 2. набуття нового, узагальнюючого значення і, як наслідок, утворення словотвірних рядів: фр. *autodrome – cosmodrome – aerodrome – aviadrome*, укр. *листопад – каменепад – попелопад – зорепад – снігопад – льодопад*, рос. *авиагоризонт – авиадесант – авиаматка – авиаконструктор – авиалайнер, - авиамаршруталь – авиамеханік – авианосець*, англ. *corn-free – tax-free – trouble-free – cruelty-free*.

З. О. Потиха розуміє термін «афіксоїд» у значно вужчому сенсі, вважаючи, що назви «префіксоїд» та «суфіксоїд» можна використати лише до інтернаціональних словотвірних елементів типу *-граф, -дром, -тека* тощо [6, с. 137].

Спробу систематизувати підходи до проблеми одиниць невизначеного словотвірного статусу робить російській дослідник В. Ю. Рязанов, який детально проаналізував англійські напівафікси (мовознавець використовує цей термін). Він вважає, що напівафікси - це морфеми, які знаходяться у перехідній стадії на шляху перетворення корневих морфем в афіксальні [7]. Таке визначення афіксоїдів, на наш погляд, є раціональним, бо деякі сучасні продуктивні суфікси є результатом переходу давніх коренів (а саме других елементів складних слів) у статус суфіксів. Наприклад, давньогерманська основа *-skapi* збереглася у сучасній англійській мові у формі суфіксу *-ship*, а в німецькій *-schaft*; герм. *haid-* «образ, спосіб» засвідчено у формі *-hood*; герм. *dom-* «судження, вирок» перетворюється в англійський суфікс *-dom* та німецький *-tum* [44, с. 380]. В. Ю. Рязанов розробив класифікацію англійських напівафіксів на основі того факту, що не всім повторюваним компонентам, які складають довгі словотвірні ряди, властива рівна ступінь «наближеності» до афіксів. Дослідник 30 англійських словотвірних елементів розділяє їх на 4 групи за ступенем наближеності до афіксальних морфем. У першу групу ввійшли 8

компонентів, які за своїми характеристиками найбільш близькі до справжніх афіксів : *-man, -happy, -like, -free, -wide, -head, -well і -ill*. У цих афіксоїдах зв'язок з вихідним лексичним елементом вже майже втрачено. Аналіз лексеми *-man* показує, що у словах *snowman, rainman* первинне лексичне значення «людина, чоловік» вже зовсім втрачено. Такий феномен є також характерним для французького словотворчого форманту *homme*, німецького *-mann* тощо. У сучасних слов'янських та французькій мовах став широко використовуватися запозичений англійський словотворчий формант *-man*: укр. *бізнесмен, спортсмен*, фр. *sportsman, businessman*. Навіть у мовах-реципіентах цей афіксоїд набуває великого словотворчого значення.

Другу групу в класифікації В. Ю. Рязанова складають компоненти *-buster, -person, -boy, -looking, -intensive, -rich, -proof, -friendly, -minded, -speak, -hop, -worthy*. Вони ще не втратили свого лексичного значення, але наближаються до статусу афіксів за рахунок високої продуктивності та частотності використання.

У третю групу увійшли компоненти *-type, -style, much-, near-, mock-, big-, new-*, які стоять достатньо віддалено від справжніх афіксів через обмежену комбінаторику та сферу використання. До того ж чітко проглядається їхній семантичний зв'язок з відповідною лексемою.

І, нарешті, найбільш віддаленими від справжніх афіксів виявилися словотворчі компоненти *work-, -based і -made*, характеристики яких в найменшій мірі відповідають основним критеріям віднесення повторюваних компонентів до розряду напівафіксів. За основу виділення цих напівафіксів в окрему групу словотворчих елементів виступає здатність словотворчого компонента з'єднуватися з великою кількістю різних кореневих морфем при збереженні властивого йому узагальненого лексичного значення [7].

В основі кожного словотворчого значення афіксоїду знаходиться певне значення вихідної основи. Семантичний зв'язок з нею є прочнішим, якщо афіксоїд співвідноситься з первинними, центральними значеннями відповідної основи, та слабкішим, якщо афіксоїд співвідноситься з її периферійним значеннями.

Цікавою з лінгвістичної точки зору є теорія Б. І. Бартківа [1]. Лінгвіст використовує як термін «суфіксоїд», так і термін «напівафікс», при чому вкладає в ці назви різний зміст. Б. І. Бартків виділяє чотири стадії розвитку англійського словотворчого елементу на шляху його перетворення в суфікс.

1. Власне складні слова (compounds). Мовознавець підрахував, що іноді з однаковим кінцевим конститuentом утворюється по 10-15 слів, наприклад *-legger, -hide, -herd, -lore, -shoe*. У наслідок малопродуктивності моделей з такими словотворчими формантами десемантизація кінцевого елементу не спостерігається, а суфіксальна валентність дорівнює нулю.

2. Суфіксоїди (suffixoids). Цей термін використовується на позначення малопродуктивних словотворчих елементів. Суфіксоїди характеризуються високою діахронічною продуктивністю (30-70 слів), високою синхронічною продуктивністю, певним ступенем десемантизації та наявністю суфіксальної валентності. Суфіксоїдами мовознавець називає елементи *-smith, -wright, -tight, -ware, -box, -book, -yard*.

3. Напівафікси (semisuffixes). У словотворчих формантах *-monger, land, -berry* спостерігається значне змінення семантики словотворчого елемента, а також висока синхронічна та діахронічна (100-200 слів) валентність.

4. Суфікси (suffixes). Власне суфікси характеризуються підвищеною діахронічною продуктивністю (300-400 слів), у наслідок чого носії мови сприймають елементи *-proof, -wise, -ship, -man* як суфікси, вільно використовуючи їх у нових актах словотворення.

Подібна класифікація викликає цілу низку питань. По-перше, чому дослідник вважає «напівафікси» більш «суфігованими» формантами ніж «суфіксоїди». З етимологічної та семантичної точок зору для цього немає ніяких підстав, тим паче, що в сучасній лінгвістичній літературі ці поняття виступають як синонімічні. По-друге, незрозумілим є виділення елементів *-proof, -wise, -man* в один клас із загально визнаним суфіксом *-ship*, який використовується

для утворення абстрактних іменників і немає нічого спільного із своєю лексемою-омонімом *ship*, що використовується на позначення транспортного засобу. Одночасно не можна ігнорувати того факту, що форманти - *proof*, -*man* ще зберігають певний зв'язок з відповідними словами, хоча б у деяких їхніх лексичних значеннях. Наприклад, формант -*man* часто використовується на позначення професій, діяльності, занять певних осіб – його значення збігається з основним значенням лексеми *man* «людина, особа». Інакше кажучи, семантичні зв'язки не завжди важко простежити. Але необхідно зазначити, що Б. І. Бартків був не єдиним, хто вважав елемент -*man* афіксом. Цієї ж точки зору дотримується П. М. Карацук, який вважає, що -*man* – це суфікс, який зберіг лексичні особливості слова *man*.

Як вже зазначалося вище, не всі лінгвісти визнають клас афіксоїдів у системі мови. Наприклад, К. А. Левківська вважає їх елементами складних слів. Протилежної точки зору дотримується французький лінгвіст Жан Дюбуа [13], який стверджує, що в сучасній французькій мові деякі повнозначні слова (а саме іменники) перетворилися, або знаходяться на шляху перетворення на суфікси. До таких лексем дослідник відносить елементи *clû*, *pilote* в утвореннях на зразок *position-cle*, *classe-pilote*, а в спеціальних технічних термінологіях -*moteur*, *reacteur*.

Ж. Дюбуа вважає: якщо суфікс має власне значення, то він не може бути явищем іншого порядку ніж лексема. Аналогічне використання за певним зразком змушує мовознавця визнати в таких композитах, як *turboreacteur* *statoreacteur* тощо елемент -*reacteur* суфіксом. На думку Ж. Дюбуа, синтагматична роль елемента -*reacteur* така ж, як і роль елементів -*ificateur*, -*ateur* або ж навіть -*euse*: вони виконують словотворчу роль суфіксів і значно відрізняються від тотожних їм самостійних слів. Дослідник пропонує визнати стадію афіксоїдів як проміжну між кореневими та афіксальними морфемами і вважає лексеми з подібними елементами простими.

Л. Гільбер, П. Жильбер також вважають, що компоненти складних слів *choc*, *cle*, *pilote* перетворилися або знаходяться на шляху перетворення в суфікси [13].

В. П. Моташко пропонує в якості гіпотези положення про те, що утворення з такими компонентами не є ані складними, ані афіксальними словами, ані словосполученнями, а одиницями, що мають власний статус у мові, який він визначає як проміжний [5, с. 62]. З цією тезою важко не погодитися, якщо відштовхуватися від точки зору, яка є загальноприйнятою в сучасній лінгвістиці: природний словотворчий процес у всіх мовах розвивається в напрямку: речення – словосполучення – слово. Проміжні ланцюжки можуть опинитися в будь-якому місці цього шляху. І якщо говорити про французьку мову, то у ній також можна знайти афікси, які також колись були коренями або основами, наприклад, суфікс прислівників *ment*. На думку В. П. Моташко, морфема може лишатися проміжною (не кореневою та не афіксальною) до того часу, доки не буде накопичено достатньо ознак, які приведуть цю морфему до власного відрізання, перетворивши її таким чином у принципово нову якість.

На нашу думку, ці елементи доцільніше було б віднести до класу афіксоїдів, бо вони ще не втрапили свого первинного лексичного значення. До французьких афіксоїдів також можна віднести конституенти *type*, *module*, *vedette*, *standard*, *limite*, *plafond*, *record*, *éclair*, *choc*.

Отже, афіксоїди можна знайти як в германських і слов'янських, так і у романських мовах. Кількість афіксоїдів у сучасній французькій мові невелика у порівнянні з англійською, російською та українською мовами, бо у ній словоскладання взагалі менш розвинене, ніж в інших мовних системах. Це можна пояснити наступними особливостями французького словоскладання: 1) поєднуються найчастіше самостійні слова, а не основи, а це, в свою чергу, пояснюється морфемною структурою французької мови, коли основа дорівнює слову; 2) для французької мови не є характерною юкстапозиція; 3) переважна кількість французьких композитів – іменники, при творенні інших частин мови вплив словоскладання значно обмежується.

Таким чином, не підлягає сумніву наявність певних перехідних лексем у сучасних мовах. Це й не дивно, бо сам словотворчий рівень у мові є перехідним та визнається далеко не усіма

лінгвістами. Афіксоїди являють собою мовні словотворчі форманти, які мають характерні риси як коренів та основ, та і афіксів. Слова, які містять ці елементи, вже не можна називати складними, бо виникають певні труднощі з пошуками відповідної синтаксичної структури (словосполучення або речення), на базі якої вони утворилися. Але простими їх також не можна назвати, бо в них чітко спостерігається декілька словотворчих формантів, саме тому перетворення коренів у афіксоїди є однією з причин появи квазікомполітів. Наявність одиниць подібного типу у мові доводить тезу про те, що мова – це система, яка постійно змінюється, до того ж не має чітких та суворих меж між одиницями різних структурних рівнів. Особливо яскраво це можна простежити за допомогою діахронічного аналізу. Саме він допомагає побачити і перспективу подальших досліджень, бо саме такий підхід довести, що досить велика кількість теперішніх афіксів виступали колись у ролі кореня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартков Б.И. О статусе словообразовательных морфем типа , -smith, -proof, -tight, в английском языке / Б. И. Бартков // Словообразование и его место в курсе обучения иностранному языку. – №6. – Владивосток, 1978. – С. 42-51.
2. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1984. – 251 с.
3. Левицький В. В. Основи германістики / В. В. Левицький. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 527с.
4. Моташко В.П. Квопросу о номинативных языковых единицах неопределенного словообразовательного статуса (на материале новообразований французского языка) / В.П. Моташко // Новые явления и тенденции во французском языке. – М., 1984. – С. 59-75.
5. Потиха З.А. Современное русское словообразование. Пособие для учителя / З. А. Потиха. – М. : Просвещение, 1964. – 387с.
6. Рязанов В.Ю. Особенности синхронных связей словосложения и аффиксации в современном английском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.12. «Германские языки» / В. Ю. Рязанов. – М., 2000. – 22 с.
7. Сафин Р.А. Поле английской лингвистической терминологии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Р. А. Сафин. – М., 1981. – 311 с.
8. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 864с.
9. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка / М. Д. Степанова. – М. : Ингиз, 1953. – 375с.
10. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Просвещение, 1972. – 328с.
11. Antrushina G. V. English Lexicology / G. V. Antrushina, O. V. Afanasyeva, N. N. Morozova. – М. : Дрофа, 2001. – 288р.
12. Dubois J. Etudes sur la derivation suffixale en fraanzais modern et contemporain / J. Dubois. – Paris, 1962. – 233р.

У статті аналізуються та класифікуються афіксоїди, описується історія їх вивчення, розглядаються можливі тлумачення цього поняття та наводяться різноманітні теорії функціонування афіксоїдів, визначаються головні ознаки цих перехідних одиниць та обґрунтовується їх проміжний статус у словотворчій системі.

Ключові слова : афіксоїди, суфіксоїди, префіксоїди, напівафікси, композити, суфікси, композитоїди.

In this article affixoids are analyzed and classified, the history of their studying is described, possible explanations of this notion are considered, different theories of the affixoid functioning are given, the main distinctive features of these units are defined, their transitional place in the word-building system is proved.

Key words: affixoids, suffixoids, prefixoids, semi-affixes, composites, suffixes, compositoids.

УДК 81'713

ГРАДУАЛЬНІСТЬ ДІЕСЛІВ РУХУ, БУТТЯ, МОВЛЕННЯ НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОМУ РІВНІ

Дія – це цілеспрямований рух. У філософському словнику М. Булатова зазначено, що особливістю дії є спрямованість на мету. Мета – це певне знання, а знання є буття предмета для свідомості – або наявного, або пошукуваного. У тварин обмежене коло дій, у людей – потенційно безмежне, оскільки тварина робить лише те, в чому безпосередньо має потребу, вона робить односторонньо, тоді як людина виробляє універсально, тварина будує тільки відповідно мірці і потребі того виду, до котрого вона належить, тоді як людина вміє виробляти за мірками будь-якого виду, і всюди вона вміє прикладати до предмета належну мірку [2].

У лінгвістичному плані дієслова дії характеризують як номінативні одиниці, які мають складну семантичну структуру. Провідною в їх смисловій структурі є сема активності. Активні дієслова виражають дію суб'єкта, яка направлена на об'єкт з метою викликати в ньому зміни. Сема активності пов'язана зі значенням зусилля, волі, енергії з боку суб'єкта. Активним дієсловом притаманний семантичний компонент зі значенням мети дії, бо дієслова дії визначають різні види трудового і побутового процесу. Каузативність – категорія, яка також є провідним семантичним параметром дієслів дії. Ті дієслова, що мають сему каузації, означають дію, яка передбачає іншу дію. Суб'єкт каузативного дієслова є не лише ініціатором дії іншої особи чи предмета, а і діє сам [4]. Отже, дієслова дії в своїй семантиці поєднують такі компоненти, як активність, цілеспрямованість, каузативність.

Мета статті – розглянути градуальність як лексико-семантичну категорію на прикладах дієслів руху, мовлення, буття (існування), визначити градуальні опозиції у межах цих груп дієслів, дати філософське тлумачення понять “дія”, “рух”, “буття”, описати градуси дієслів та розмістити ці лексеми на градуальній шкалі.

Лексико-семантичну категорію градуальності вперше описав Е.Сенір, який визначив ключові поняття цієї категорії: шкала, точка відліку, норма [8]. Продовжує дослідження категорії градуальності С.Колесникова, яка зазначає, що градуальність – це функціонально-семантична категорія, яка має польову структуру. Функціонально-семантичне поле градуальності охоплює всі рівні мови, тому що засоби вираження градуальних значень є на морфемному і словотвірному, лексичному і фразеологічному, морфологічному і синтаксичному рівнях. За своєю структурою категорія градуальності представляє функціонально-семантичне поле, “ядро якого утворює граматична категорія ступенів порівняння, а периферія представлена різними морфологічними, лексичними, фразеологічними, синтаксичними й іншими засобами, комплексний облік яких дозволяє побудувати загальну шкалу ступенів якості в мові” [5, с. 401]. У вітчизняному мовознавстві окремі аспекти градуальності досліджували Л. Марчук, Л. Дорошенко, П. Дмитрук, М. Михальченко. Так, у праці Л. Марчук “Категорія градації в сучасній українській мові” комплексно проаналізовано функціонально-семантичну категорію градації в сучасній українській мові. Учений вказує, що основними семантичними класами для створення градаційної ситуації є прикметники, іменники зі значенням розміру та ваги [6]. У статті доведено, що градуальність як лексико-семантична категорія притаманна і дієсловам.

Дієслово як виразник процесуальності здатне вступати в градаційні відношення і виражати градуальність. Основне призначення градуальності полягає в передачі міри ознаки, дії, процесу. Міра градульованого значення реалізується в ступені градування, що відображається на шкалі градації. Динаміка шкали градації – це збільшення або зменшення ознаки, що пов'язана з якісно-кількісною характеристикою, емпіцитно чи імпліцитно

представленою в мові. При імплікації шкала виражає антонімічні чи синонімічні відносини. У лексичній системі мови дієслова з градуальною семантикою вступають у градаційні відношення. Сема градуальності активізується в семантичній структурі дієслівних лексем, у результаті чого вони поряд з синонімічними і антонімічними відношеннями вступають і в градуальні, які характеризуються кількісними відмінностями одного чи кількох елементів семантичних одиниць, які порівнюються [5].

Однією з лексико-семантичних груп дієслів, для компонентного складу яких характерне значення міри і ступеня, є лексико-семантична група дієслів руху.

Рух – спосіб існування матерії, який полягає в безперервній зміні всього існуючого і виявляється в безпосередній єдності перервності і неперервності простору і часу [2].

У лінгвістичній практиці “рух – це процес розвитку, в результаті якого відбувається зміна якості предмета, явища тощо, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого або зміна положення когось, чогось-небудь унаслідок обертання, коливання, переміщення тощо” [9, с. 222]. Лексеми є односпрямованого або різноспрямованого руху з різними категорійними семами (інтенсивність, характер руху).

Так, наприклад, лексема *іти* означає “ступати ногами, рухатися, змінюючи місце в просторі” [9, с. 798]: *Ми не лукавили з тобою. Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою* (Т. Шевченко); *брести* – “повільно ходити без певної мети й напрямку” [9, с. 133]: *Відкіль бередеш ти, голово лиха? – Лисиця так мовля Ослові* (Л.Глібов); *плентатися* – “іти, пересуватися через силу” [9, с. 691]: *То було коли-не-коли хіба за хлібом присуне [дід Улас] в село... А то трохи не щодня плентається по селу* (Панас Мирний); *бігти* – “прискорено пересуватися на ногах; рухатися, швидко переставляючи ноги” [9, с. 102]; *Стара мати ... шукає ліків, з усіма радиться та плаче, біжить оце до лікарки, то знову поспішається до знахарки: син в'яне, син нудиться* (М.Вочок); *гнатися* – “швидко бігти, йти” [9, с. 441]: *А ти, всевидище око! Чи ти дивилося з висока, Як сотнями в кайданах гнали В Сибір невольників святих?* (Т. Шевченко); *мчати* – “пересуватися, перміщатися з великою швидкістю” [9, с. 242]: *Настя, найвидку переодягнувшись, вже мчала до Соні* (С. Васильченко). Лексеми *іти*, *брести*, *плентатися*, *бігти*, *гнатися* є дієсловами-синонімами і об'єднані базовою семою “пересуватися”, проте різняться гранд-відтінком – різним ступенем інтенсивності дії: *іти* – рухатися помірно, *брести* – іти повільно, *плентатися* – ледь-ледь іти, *бігти* – швидко переміщуватися, *гнатися* – дуже швидко рухатися, *мчати* – пересуватися з великою швидкістю. Дієслово *стояти* вступає в антонімічні відношення з дієсловами *іти*, *брести*, *плентатися*, *бігти*, *гнатися*: *стояти* – “бути на ногах у вертикальному положенні, не рухаючись з місця” [9, с. 445]: *За тином під вербами сиділа юрба дівчат. Хлопці стояли коло їх і балакали* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, дієслова руху вступають у градаційні відношення на рівні синонімії і антонімії. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *стояти* < *плентатися* < *брести* < *іти* = норма(0) > *бігти* > *гнатися* > *мчати*. Ці дієслова мають у своїй семантичній структурі градосему – сему міри і ступеня, а тому виконують градуальну функцію. Крайні лексеми градуальної шкали виражають повну антонімію.

У лексико-семантичній групі дієслів буття (існування) є дієслова зі значенням міри і ступеня вияву.

Буття – “поняття, що подають дійсність у загальному вигляді. Буття позначає існування будь-чого” [2, с. 68] або ж “об’єктивна реальність, що існує незалежно від нашої свідомості; матерія, природа” [9, с. 150].

Дієслова буття (існування) мають базову сему “існувати, перебувати”. Л.Бикова розподіляє ці дієслова на дві групи: “перебування” і “тривале існування”. До дієслів “перебування” належать дієслова: *жити*, *бідувати*, *животіти*, *скніти*, *жебрачити* тощо, до дієслів “тривалого існування” – *бути*, *існувати*, *проживати*, *мати*, *бути (присутнім)*, *належати (кому-чому)*, *царювати*, *панувати*, *владарювати* тощо [1].

молодий – йому ще довго *вікувати* (Д. Павличко); *народжуватися* – “з’являтися на світ під час пологів” [9, с. 300]: *Тут, у Моринцях, ... народився на світ великий Кобзар України* (Панас Мирний). Ці дієслова вступають у антонімічні відношення з дієсловами-синонімами *упокоїтися* (умерти), *відходити* (вмирати). Такі одиниці, об’єднані спільною семою “переставати жити, існувати”, мають гранд-відтінок: *упокоїтися* (умерти) – дієслово доконаного виду, дія завершена у часі: *Був молодий і гарний був на вроду. І жив, і вмер, як личить козаку. За те, що він боровся за свободу, його спалили в мідному буку!* (Л. Костенко); *відходити* (вмирати) – дієслово недоконаного виду, дія не завершена у часі. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *упокоїтися* (вмерти) < *відходити* (вмирати) < *жити* = норма(0) > *народжуватися* > *здраствувати* > *вікувати*.

Дієслова *жити*, *бідувати*, *старцювати*, *животіти*, *скніти* входять до одного синонімічного ряду і об’єднані спільною семою “мати за джерело свого існування” [9, с. 674], проте різняться ступенем ознаки якості, яка вказує на достаток, заможність. Так, *жити* означає “існувати, забезпечуючи життя найнеобхіднішим” [9, с. 674]: *Скотину попродала [удова] і стала собі з копійки жити* (Г. Квітка-Основ’яненко); *бідувати* – “жити в бідності, нужді; терпіти періодично злидні” [9, с. 104]: *І дивні ті люди: бідуює, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові* (М.Коцюбинський); *старцювати* – “збирати милостиню; жебракувати” [9, с. 418]: *Хто змолоду балує, той під старість старцює* (Українське прислів’я); *животіти* – “жити в тяжких умовах, зазнаючи недостачі в усьому, не відчувати смислу життя” [9, с. 671]: *Їм усім здавалось, що вони не жили, а тільки животіли на чужині, тиняючись у наймах по усяких місцях* (І. Нечуй-Левицький); *скніти* – “вести бездіяльне, позбавлене мети, смислу, духовних інтересів життя; нидіти” [9, с. 309]: *Я маю право на таке життя, як кожна людина, тим часом мушу скніти й волочити скучне життя без надії на краще* (М.Коцюбинський). Дієслово *процвітати* вступає з групою вказаних дієслів в антонімічні відношення: *процвітати* – “жити щасливо в достатку, славі” [9, с. 63]: *Козакуйте ж, процвітайте. Та й нам слави уділяйте* (П. Куліш). Шкала градації матиме такий вигляд: *скніти* < *животіти* < *бідувати* < *жити* = норма(0) > *процвітати*.

Дієслова *панувати*, *владарювати*, *царювати* є дієсловами-синонімами. Вони об’єднані спільною семою “переважати, мати перевагу над чим-, ким-небудь”, проте різняться ступенем якості вияву: *панувати* – “мати владу над ким-, ким-небудь” [9, с. 529]: *Народився Гордій з давнього панського роду, що звик панувати над мужиком і так виробив у собі цю потребу панувати, що вона передавалася спадщиною від батька до сина* (Б. Грінченко); *владарювати* – “маючи повну владу, керувати краєм, державою; підпорядковуючи своїй волі, розпоряджатися ким-, ким-небудь” [9, с. 356]; *царювати* – “почувати себе повновладним господарем над ким-, ким-небудь” [9, с. 725]. Вищезазначені дієслова утворюють градуальну опозицію на рівні синонімії: *панувати* > *владарювати* > *царювати*.

Таким чином, дієслова буття, маючи складну семантику, виражають градуальність. Існування, буття – це процес, рух, тому характеризується тривалістю, а отже, може градуюватися. Дієслова буття утворюють градуальні опозиції на рівні синонімії й антонімії.

Дієслова мовлення і звучання вивчали Л.Васильєв, О.Наумова, Н.Ніколаєва та ін. Мовознавці по-різному визначають кількість мікрогруп, які входять до цієї лексико-семантичної групіу дієслів. Так, О.Наумова виділяє такі семантичні групи: 1) звуки неживої природи; 2) звуки тварин; 3) звуки людей; 4) мовленнєві [7].

Дієслова мовлення можуть вказувати на мету, причину, інтенсивність тощо. Дієслова *говорити*, *кричати*, *бубоніти*, *шипіти*, *заговкати*, об’єднані спільною семою – “спілкування людей між собою за допомогою мови”, проте мають гранд-відтінок – лексеми різняться семою, яка визначає силу звучання: *кричати* означає “голосно щось говорити” [9, с. 9] = градусема “дуже голосно”: *А серед базару Стоїть Гонта з Залізником, Кричать: “Ляхам кари! Кари ляхам, щоб каялись!”* (Т. Шевченко); *говорити* означає “мати здатність висловлювати думки” [9, с. 446] = норма: *Іде [Олеся] на паничину, мусить їх кидать, а дітки – одно не говорить,*

друге не ходить, а третє не вмє сидіти, – дрібненькі (Марко Вовчок); бубоніти – “говорити невиразно” [9, с. 139] = градосема “тихо”: Ніби в нас і в хаті повеселішало: і брат заговорить, і братова всміхнеться, й дітвора бубонить, регочеться (Марко Вовчок); шипіти – “говорити приглушеним голосом” [9, с. 806] = градосема “ледь чути”; замовкати – “переставати говорити” [9, с. 711]. Вищезазначені дієслова вступають в антонімічні відношення з дієсловом мовчати – “нічого не говорити” [9, с. 211]: Складачі також мовчали.... при своїй роботі (І.Франко).

Отже, дієслова мовлення утворюють градуальні опозиції на рівні синонімії й антонімії. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *мовчати < замовкати < шипіти < бубоніти < говорити = норма(0) > кричати*. У групу дієслів мовлення входять дієслова, які відрізняються різним ступенем інтенсивності, характером реалізації дії, тривалістю звучання, темпом мовлення.

Основним мовним рівнем, який репрезентує градуальну семантику, є лексичний. Дієслова, які мають в своїй семантичній структурі градосему, підлягають градуванню. Градацію спостерігаємо на рівні синонімії й антонімії. Найпродуктивнішими лексико-семантичними групами дієслів, проаналізованими нами, є дієслова руху і мовлення, бо у їхньому лексичному значенні чітко простежуємо градосему, які дозволяють побудувати шкалу градації. Менш продуктивною є лексико-семантична група дієслів буття (існування).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бикова Л.А. Несоотносительные глаголы несовершенного вида в современном русском языке / Л.А. Бикова // Навч. зап. Харківського державного університету. – Харків, 1958. – С.44–57.
2. Булатов М.О. Філософський словник / М.О. Булатов. – К. : Стило, 2009. – 574 с.
3. Васильєв Л. М. Семантика русского глагола : [монографія] / Л.М. Васильєв. – М. : Вища школа, 1981. – 184 с.
4. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: опыт функционально-семантического анализа: [монографія] / Т.А. Кильдибекова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та. – 1985. – 160 с.
5. Колесникова С.М. Семантика градуальности и способы ее выражения в современном русском языке : [монографія] / С.М. Колесникова. – М. : Московский пед. ун-т, 1998. – 180 с.
6. Марчук Л.М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / [Електронний ресурс] / Л.М. Марчук. – К., 2008. – Режим доступу: <http://avtoreferat.net/content/view/11003/66>
7. Наумова О.В. Семантика и прагматика предложений с глаголами речи (функционально-стилевой аспект) / О.В. Наумова. – Саратов, 1997. – 178 с.
8. Сепір Э. Градуирование // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XVI: Лингвистическая прагматика. – М. : Прогрес, 1985. – С. 43–48
9. Тлумачний словник української мови / У 3 т. / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2004.

Статтю присвячено дослідженню семантичної градації дієслів руху, буття, мовлення на лексико-семантичному рівні. Розглянуто філософське тлумачення понять “дія”, “рух”, “буття”, з’ясовано синонімічну та антонімічну природу градуальної опозиції. Описано градуальні опозиції дієслів руху, буття, мовлення; побудовано градуальну шкалу цих лексико-семантичних груп.

Ключові слова: *градуальність, градосема, градуальні опозиції, лексико-семантична група дієслів руху, дієслів мовлення, буття (існування), градуальна шкала.*

The article is dedicated to the semantic gradation of the verbs of movement, being, speaking on the lexical-semantic level. There is examined the philosophical meaning of the concept of “action”, “movement”, “being”, explained synonymous and antonymous character of gradual opposition. There are described gradual opposition of the verbs of movement, being, speaking, the gradual scale of these lexical-semantic groups has been constructed.

Key words: *graduality, gradosema, gradual oppositions, lexical-semantic group of the verbs of movement, verbs of speaking, being (existence), gradual scale.*

УДК 811.111'366.581

ТЕМПОРАЛЬНА СПЕЦИФІКАЦІЯ ТЕПЕРІШНОСТІ

Категорія часу англійського дієслова, граматичні значення окремих дієслівних часових форм, у тому числі і презентних, їх функції у діахронії і синхронії, частотність вживання, зіставлення з іншими мовами досліджені у працях М.М. Егреши, І.В. Єгорової, С.С. Єрмоленка, Р.О. Жалейко, О.А. Залізняка, Р.Г. Зятковської, І.І. Левіної, В.Л. Перлі, К.В. Філіної, Д. Болінжера, Б. Комрі, М. Льюїса, Дж. Чешіра та інших лінгвістів. Проте велика кількість ґрунтовних і різнопланових досліджень проблематики англійського презенту не означає зменшення її актуальності для сучасного мовознавства. Дієслівні часові форми не єдині засоби вираження у мові об'єктивної темпоральної ситуації, а отже необхідним є вивчення інших носіїв часових сем, здатних передавати значення теперішності, відношення до теперішності та орієнтації на теперішність. Майже зовсім не висвітленим залишається вираження реальної теперішньої ситуації засобами усіх рівнів мови. Системний аналіз повного інструментарію передачі об'єктивної теперішності дозволить поглибити розуміння семантики мовної презентності і її значення для адекватного опису реальних теперішніх подій/явищ/станів/ситуацій.

Отже, актуальність статті зумовлена необхідністю дослідження змісту категорії теперішності, виокремлення, диференціації і систематизації комплексу засобів вираження теперішності в англійському художньому дискурсі. Дана робота актуальна також у плані опису різнорівневих засобів мови, об'єднаних на основі спільності їх семантичних функцій, які здатні у тих чи інших комунікативних ситуаціях виражати певні значення теперішності. Саме цей аспект у його різноманітній морфологічній, семантичній, лінгвостилістичній репрезентаціях дає підстави для теоретичних узагальнень.

Грамматична категорія часу включає систему форм з великим діапазоном значень, які функціонально можуть бути віднесені як до категорій частин мови, так і до категорій речення. Крім традиційного для наших граматик опису форм і функцій часових категорій ми використовуємо нетрадиційні підходи з урахуванням фактору мовця. Категорія часу розглядається у зв'язку з суттю мовленнєвого акту, з відношеннями мовець → реципієнт, оскільки поняття часової характеристики може бути закладеним не лише у часовому значенні мовної одиниці/структури, а також і вираженим у процесі її мовленнєвого функціонування часового співвідношення з ситуацією, станом/дією чи орієнтації на них.

Широта, багатосторонність і емоційна насиченість суті та властивостей теперішності передбачають багатий інструментарій її мовного вираження, яке включає систему морфологічних, синтаксичних, словотворчих, а також комбінованих засобів, що взаємодіють на основі спільної підпорядкованості функцій. Лише комплексний розгляд цих засобів і аналіз їх функціонування у мовному середовищі дає повне уявлення про механізм відтворення у мові об'єктивної теперішності. Таке групування найдоцільніше здійснювати у межах функціонально-семантичного поля, яке організовує мовні засоби у їх взаємодії, взаємопроникненні та переплетенні значень, підпорядкованих одній меті, підкреслює семантико-категоріальний аспект предмету дослідження і передбачає двонаправлений підхід до його аналізу – від форми/структури до значення/змісту і від значення до форми.

Щоб повніше охопити весь інструментарій мовного вираження теперішності, враховується, що темпоральна специфікація встановлюється через мовні засоби різних рівнів, які виражають три категорії: *часу, часової віднесеності та часової орієнтації*.

Час виражають: презентні дієслівні часові форми *Present Simple* і *Present Continuous* у їх категоріальному значенні, тобто теперішність реалізується як на граматичному, так і на семантичному рівнях.

Часова віднесеність передається:

1. Дієслівними формами *Present Perfect Continuous* та *Present Perfect* у категоріальному значенні вираження теперішньої дії/стану, зумовлених завершеною дією.

2. Структурами презентно-футурального значення та модальними дієсловами завдяки наголосу на семантичному компоненті теперішності, коли має місце семантична реалізація теперішності.

Мовні зразки презентно-футурального значення (*to be going + Inf* "Future; *to be about + Inf* "Future; *to be + V_{ing}* "Future; *Present Simple* "Future) виражають *теперішність наміру* або *планування*.

1. "I'm going to lie up for a while and rest." [7, с. 46].

2. "Whatever you are doing, leave it. Do nothing else until you have completed, with the utmost speed, what I am about to tell you." [5, с. 402].

3. "I'm moving in tomorrow." [15, с. 331].

4. "I have a small party this evening and we plan to go on to a fiesta in town." [2, с. 60].

У прикладах 1, 2 форми *am going to lie up*, *am about to tell* вживаються для вираження безпосередньої близькості запланованої дії у часі до моменту мовлення; у реченнях 3, 4 форми *am moving*, *have*, *plan* роблять наголос на теперішньому намірі, наявності на період мовлення виконаної підготовки до кінцевої реалізації можливої майбутньої дії.

Виражаючи абсолютну презентно-футуральну віднесеність, вищеподані структури містять елементи граматичних ознак теперішності *am/is/are/ V₁*, що виражають опозицію претеритним і футуральним формам.

Наведені приклади ілюструють, як у процесі мовлення виявляються окремі значення структур і здійснюється інтеграція мовних функцій. Це закономірність мови, але реально вона відтворюється в актах комунікації. Слід наголосити, що така інтеграція функцій – не просте їх злиття, а саме *взаємодія* окремих елементів, завдяки якій передається значення майбутньої дії при *намірі в теперішньому*, або *потенційного майбутнього* як можливий наслідок здійснення *теперішнього наміру* чи *планування*. В обох випадках мається на увазі, що дія уже на шляху до її реалізації.

Модальні дієслова та їх еквіваленти переважно не виражають часові значення теперішнього, минулого чи майбутнього так, як це властиво особовим формам дієслова. Вони лише передають кореляцію з певною темпоральною сферою, адже модальні дієслова виражають не дії, а лише відношення до них з боку мовця. Співвідношення двох аспектів потенційної дії у теперішніх формах модальних дієслів та їх еквівалентів може бути різним у різних ситуаціях, залежно від чого вони стають компонентами реалізації презентної чи футуральної віднесеності. Віднесеність до теперішнього, передана модальними дієсловами та їх еквівалентами як теперішнє (на період комунікації) ставлення до дії, вираженої інфінітивом, що слідує за модальним дієсловом – її *можливість / неможливість*, *обов'язковість / необов'язковість*, *ймовірність* чи *неправдоподібність*, охоплює широкий діапазон видів презентності, ніж це властиво будь-якій формі, що виражає часове значення теперішності.

1. *Dear me, it's quite dark now, isn't it? Can you see your way to the farm?* [15, с. 331].

2. *You may have your head full of fine ideas, you may be able to live on air and big talk, but the rest of us have to pay our way – and pay it with money* [349, с. 48].

3. *I'm looking around. I'm having a marvelous ... You must see the faces of many people you've heard about* [3, с. 106].

4. *You oughtn't to be standing. Let's sit down here* [3, с. 129].

5. *You can force your way here any time* [3, с. 170].

6. *You've got to get somebody for me ... I can't go through this alone* [3, с. 165].

7. *You must keep your head clean* [6, с. 70].

8. *"We can't argue about it here," – Tom said impatiently* [3, с. 126].

9. *I must start all over again somehow* [12, с. 308]

10. *You can come back and have some supper* [12, с. 270].

Вищенаведені приклади підтверджують як неоднорідність теперішності, вираженої модальними дієсловами та їх еквівалентами, так і значну їх рухомість у межах функціонально-семантичного поля теперішності. Приклади 5, 6, 7 ілюструють передачу дієсловом *can* фізичної/інтелектуальної здатності суб'єкта що ґрунтується на його стані (здоров'ї, вмінні, спроможності) в теперішньому до виконання повторюваної дії (приклад 5), дії періоду комунікації (приклади 4, 8; у прикладі 4 презентність періоду комунікації підсилюється формою інфінітива), розширеної теперішності (приклад 6).

Семантичний компонент презентності, підсилений контекстом, міститься у структурах з *may* та еквівалентом модального дієслова *must – to have to* (приклад 2), які набувають значення повторюваної теперішності, і з *ought to*, що у даному мовному оточенні має значення актуальної теперішності (приклад 4).

Приклад 1 репрезентує випадок вираження теперішності періоду комунікації модальним дієсловом *can + see*, оскільки дієслово *see* не вживається у часових формах Continuous; приклад 7 – модальне дієслово *must* для передачі необхідності, обов'язковості дії у період мовлення; приклад 3 – модальне дієслово *must* для передачі припущення дії, що має місце у момент мовлення, знову ж таки з дієсловом, що не вживається у формах Continuous; приклад 9 – теперішнє усвідомлення необхідності майбутньої дії; приклад 10 – пропозиція майбутньої дії, зроблена у період комунікації – в теперішньому з точки зору мовця. Приклади 1–8 також ілюструють проникнення модальних дієслів у навколо ядрову зону.

3. Безособовими формами дієслова завдяки їх інтегративній властивості підкоряться часовому значенню, заданому основним предикативним ядром.

Перебуваючи через часові відношення у тісному зв'язку з особовими формами дієслова, неперфектні форми інфінітива/герундія/дієприкметника I, залежно від своєї форми та від часу, вираженого присудком, відносять дію до теперішнього, минулого чи майбутнього. Віднесеність до теперішності виявляється найчіткіше за умов реалізації значення *одночасності* дії, переданої безособовою формою дієслова, з дією присудка, вираженою Present Simple або Present Continuous.

1. *You're trying to be funny* [12, с. 312].

2. *I don't like to hear a man continually running down his own country* [12, с. 124].

3. *Time keeps going by* [18, с. 67].

4. *You are mistaken in thinking I'm unhappy* [17, с. 149].

Герундій та інфінітив, відносячи виражену ними дію до теперішнього, зберігають також характеристику теперішності (теперішність періоду комунікації, повторюваної дії, позачасова, гномічна, понятійно-якісна, розширена, описова, коментуюча, потенційна, теперішність збереженої відносності/доречності), переданої основним дієсловом.

Відмінність вираження категорії часової віднесеності Participle I від передачі часових відношень герундієм та інфінітивом у тому, що дієприкметник чіткіше виокремлює *вторинну дію*.

1. *I usually find myself among strangers because I drift here and there trying to forget the sad thing* [3, с. 70].

2. *Now we know who we have running with us* [14, с. 139].

Значення процесуальності, закладене у семантиці Participle I, поживає виражену ним дію, у той же час перетворюючи дію, передану присудком, з основної у "фонову", що окреслює часову площину теперішності.

4. Present Simple у функції художнього презентса через реалізацію художньо-емоційного потенціалу. Історичний та футуральний презентси – складові художнього презентса – передають подвійну часову експозицію.

Історичний презент функціонує як складний комплекс взаємодії презентної семантики граматичної структури Present Simple і претеритального значення елементів оточуючого контексту, внаслідок чого виражена часовою формою Present Simple теперішність набуває метафоричного змісту.

Looking around, he observed that the activity of lunchtime was tapering off...

The young chef's face was troubled. "This morning I give the order. My nose it informed me the fat is not good. But M. Hebrand - without telling - he countermanded. Then M. Hebrand he has gone 'ome and I am left, without knowing, 'olding the bad fat" [5, с. 204].

Футуральний презент – переносне значення форми Present Simple – передає не факт виконання запланованої дії у майбутньому, а її презентне відтворення у свідомості автора/персонажа і читача.

"Thanks Basil," answered Dorian Gray, pressing his hand. "I knew that you would understand me. Harry is so cynical, he terrifies me. But here is the orchestra. It is quite dreadful, but it only lasts for about five minutes. Then the curtain rises, you see the girl to whom I am going to give all my life, to whom I have given everything that is good in me." [18, с. 83].

5. Present Simple у функції екранізуючого презентса, що передає серію послідовних дій як синхронний коментар та уявні події/стани. Завдяки додатковій експресивній конотації екранізуючий презентс виводить описані дії/стани на рівень спостереження за ними читачем. *I dream that they are there ... my family, my father, Eleanor, my stepmother holding little Ferdinand – and they approach my bed. I think they are going to do me some harm. Carlos is somewhere in the Palace and I cannot reach him [11, с. 32].*

Часова орієнтація реалізується:

1. Умовним способом через теперішнє (у період мовлення) усвідомлення персонажем можливості/неможливості чи бажаності дії;

2. Категоріями сфери висловлювання – імперативом, вигуками, звертаннями, мовленнєвими формулами етикету. Домінантним у встановленні імпліцитно вираженої цими апеляційними засобами презентності є виражена мовцем і усвідомлена реципієнтом реакція у період мовлення на об'єктивну з їх темпоральної позиції теперішність.

Імператив – категорія комунікативна, і його часова орієнтація повністю виявляється завдяки ситуації, що відбивається у акті мовлення і підкріплюється інтонаційно. Оскільки імператив не виражає дію, що мала місце в минулому, відбувається в межах теперішнього чи здійсниться у майбутньому, а бажану дію, тобто передає спонукання до неї у період мовлення, то логічно розглядати його як волевиявлення мовця, що співвідноситься з площиною презентності, яка в даному випадку створюється через момент комунікації.

У сфері емоційно-вольового виявлення теперішності виділяємо вигуки, звертання, мовленнєві формули етикету, які несуть певне смислове навантаження. Вони позбавлені часових характеристик, але у контексті здатні актуалізувати висловлювання, створювати мікрополе теперішності періоду комунікації і ситуативно виражати емоції мовця у момент мовлення, набуваючи таким чином функції орієнтації на теперішність.

3. Претеритними та футуральними формами завдяки транспозиції граматичних значень, що (іноді підсилюючись лексично-часовими маркерами) зумовлюється:

– конфліктом імплікованого презентного (для персонажів) часового змісту контексту з минулим часом, вжитої у ньому дієслівної форми ;

1. *Now he felt sorry for her [13, с. 261].*

2. *Boys never understood what a friend a doll could be [4, с. 171].*

Презентність оцінюється тут у співвідношенні з минулим, яке виступає як фон для більшого наголосу на теперішньому. Внаслідок вираження теперішності граматичними формами минулого часу вони набирають значення художнього презентса, а розповідь набуває особливої динаміки.

– ситуативно зумовленим перетворенням сполучення will + інфінітив у фразеологічну одиницю, що реалізує повторювану дію у площині теперішності;

The nurses who have to record the medication orders and give the pills to the patients will sometimes note omissions and phone the doctor to ask about the order [9, с. 117].

4. Номінативними реченнями, що передають враження персонажів від інформації чи спостережень, отриманих/здійснених у період комунікації. Орієнтація на теперішність у таких випадках реалізується самим змістом речення, тобто виражаються не морфологічні, а синтаксичні ознаки часу.

1. *Church, market, a ribbon of houses* [14, с. 373].

2. *A real gentleman. Rich. Expensive* [10, с. 162].

3. *No woods, no cover, no rabbits: and night setting in* [1, с. 168].

Синтаксична структура речення, незалежно від співвіднесеності з минулим чи теперішнім, виражає для персонажів твору значення теперішнього часу. Даний спосіб реалізації теперішності відноситься до засобів експресивного вираження об'єктивної презентності. Йому властива емоційна насиченість, смислова місткість, особлива інтонація, сконцентрованість уваги на значущості певного явища, властивості, факту.

5. Презентним претеритом – як стилістичним засобом, що набирає диференційної ознаки теперішності періоду мовлення завдяки інтервенції у презентну для персонажів ситуацію претеритної структури Past Simple, яка виражає безпосередні відчуття героя у період мовлення: *Excuse me, Mrs. Leston. But I just wanted to tell you that we have dinner at half past seven, if that's not too late* [8, с. 107].

Вживання граматичної форми Past Simple у контексті теперішності не порушує атмосфери презентності, а, навпаки, пожвавлює її, концентруючи увагу реципієнта на мотивації висловлювання мовця і його ставленні до співрозмовника.

6. Переносним значенням Future Simple, що функціонує як презентний футурум і передає ймовірність дії, що відноситься до теперішнього періоду комунікації завдяки наголосу на модальному значенні допоміжного дієслова will.

Suppose she's there?

She *won't be* at her mother's [16, с. 83].

Приклад ілюструє вживання *will + інфінітив* для вираження дії, яка має місце не лише у момент мовлення, а також охоплює більший період уявної теперішності, не обмежений часовими рамками.

Відповідно до рівня концентрації темпорально-дейктичних ознак теперішності, семантичних опозицій іншим часовим значенням, спеціалізованості для вираження часового значення/відношення/орієнтації теперішності та частотності вживання мовні засоби вираження теперішності функціонують у п'ятьох зонах ФСПТ:

а) *ядровій зоні* – Present Simple та Present Continuous у своїх категоріальних значеннях вираження теперішності;

б) *навколоядровій зоні*, що охоплює Present Perfect та Present Perfect Continuous, які виражають семантику властиву цим формам і передають часову віднесеність до теперішності;

в) *близькій периферійній зоні*, яка вміщає модальні дієслова, імператив, інфінітив, герундій, конструкції *to be going to* → *to be about to*, які реалізують часову віднесеність, та номінативними реченнями й вигуками, які виражають орієнтацію на теперішність;

г) *віддаленій периферійній зоні*, що представлена звертанням, умовним способом, презентно-футуральними структурами Present Continuous → Future і Present Simple → Future, транспозицією Past Simple → Present, мовленнєвими формулами етикету, які передають часову орієнтацію, та дієприкметником I неперфектним, що виражає часову віднесеність;

д) *найвіддаленішій периферійній зоні*, яка включає історичний презенс, презентний претерит, транспозицію Future Simple - Present, презентний футурум і футуральний презенс, які реалізують часову орієнтацію на теперішність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Adams R. Watership Down / R. Adams. – Great Britain: Penguin Books, 1974. – 478 p.
2. Britt K. Hotel Jacarandas / K. Britt. – Great Britain: Chaucer Press Ltd., 1980. – 192 p.
3. Fitzgerald E. The Great Gatsby / E. Fitzgerald. – Kiev : Dnipro Publishers, 1973. – 181 p.
4. Forrester H. By the Waters of Liverpool / H. Forrester. – London : Fontana, 1981. – 280 p.
5. Heiley A. Hotel / A. Heiley. – USA: Bantam Books, 1972. – 410 p.
6. Hemingway E. The Old Man and the Sea. – Moscow : Progress, 1971. – 127 p.
7. Kipling R. The Light that Failed. – Moscow : Progress Publishers, 1975. – 286 p.
8. Lott B. Jewel. – New York: Washington Square Press, 1992. – 358 p.
9. Nolen W. A. Surgeon Under the Knife. – New York : Dell Publishing Co., 1977. – 221 p.
10. O'Brien E. The Country Girls. – Москва : Высшая школа, 1982. – 175 p.
11. Plaidy J. Castile for Isabel. – London : Pan Books, 1974. – 287 p.
12. Priestley J. Angel Pavement. – Moscow : Progress Publishers, 1974. – 504 p.
13. Rock P. The Passing Bells // Reader's Digest Condensed Books. – Canada : The Reader's Digest Association Ltd, 1980. – P. 247- 440.
14. Seymour G. The Glory Boys // Reader's Digest Condensed Books. – Canada : The Reader's Digest Association Ltd, 1977. – P. 369 – 518.
15. Stewart M. Touch Not the Cat // Reader's Digest Condensed Books. – Canada : The Reader's Digest Association Ltd, 1976. – P. 305 – 446.
16. Updike J. Rabbit Angstrom. The four novels. – London : David Campbell Publishers Ltd, 1995. – 516 p.
17. Wain J. Hurry on Down. – Great Britain : Penguin Books, 1961. – 253 p.
18. Wilde O. The Picture of Dorian Gray. – Kiev : Dnipro Publishers, 1978. – 232 p.

Стаття присвячена системному аналізу мовних засобів реалізації об'єктивної теперішності та особливостям їх функціонування в англомовному художньому дискурсі. На основі комплексного використання субстантного, функціонального та структурного аспектів аналізу змодельовано різнорівневі мовні засоби вираження теперішності.

Ключові слова: *об'єктивна темпоральна ситуація, теперішність, презентність, мовний інструментарій реалізації теперішності, функціонально-семантичне поле теперішності.*

The article focuses on the systematic analysis of linguistic means for the objective presence realization and the peculiarities of their functioning in fiction discourse. On the basis of substantial, functional, and structural aspects of analysis the patterns of the language means for representing the presence are modeled.

Key words: *presence, the objective temporal situation, language means for representing the presence, functional-semantic field of the presence.*

У. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Низяр Алекперова
(Баку, Азербайджан)

ПОВТОР КАК СРЕДСТВО СТРУКТУРНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И СЕМАНТИЧЕСКОГО СЦЕПЛЕНИЯ РЕПЛИК В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Как известно, диалог наиболее распространённая форма устной речи, наилучшим образом отвечающая основной функции языка-функции общения. Академик Л.В. Щерба особо отмечал: «Подлинное своё бытие язык обнаруживает лишь в диалоге» [7, с. 219]. Ценность диалога – непосредственной реальности речи, как источника для изучения живого языка, несомненна.

В настоящей статье ставится задача рассмотреть повтор как средство выражения категории согласия/несогласия в диалогической речи.

Роль повтора как средства семантического и структурного объединения реплик в диалогических единствах неоднократно подчёркивалась исследователями [4, с. 6]. Вместе с тем мало обращалось внимания на функциональную значимость повтора, на различные его варианты. Не изучен вопрос о связи повтора с определёнными типами грамматических структур в разговорно-диалогической речи. Повтор может служить средством выражения унисонной или полемической модальности в диалоге [2, с. 113]. В сочетании с различными типами грамматических структур повтор служит средством экспрессивного усиления подтвердительного или отрицательного значения. При этом повтор может быть эксплицитным или имплицитным (нулевым).

Эксплицитный повтор – это повтор или всей предшествующей реплики, или какого-то одного члена предшествующей реплики, соответствующей лексико-грамматической структуре реплики-стимула, т.е. повтор может быть полным и частичным. Полный повтор в живом диалоге встречается довольно редко и имеет дополнительное акцентирующее значение. При выражении согласия это своеобразные реплики - эхо, реплики солидарности. Как правило, они сопровождаются модальными словами *да* и *нет*, а также словами усилительно-подтвердительной семантики: - *Энергии у неё много, конечно.* - *Энергии у неё много, да.* При выражении несогласия могут использоваться и противительные конструкции, включающие и грамматическое и лексическое противопоставление: - *Сегодня на улице тепло.* - *Нет, сегодня на улице не тепло, а холодно.*

Частичный повтор, т.е. повтор коммуникативного ядра предшествующего высказывания, является типичным средством выражения согласия/несогласия в диалоге. При этом выступают две разновидности: 1) исходная реплика - утвердительного характера, в ответной реплике согласие совпадает с утверждением, несогласие - с отрицанием; 2) исходная реплика-конструкция с отрицанием, в этом случае согласие – отрицательная конструкция, несогласие - утвердительная: - *Он сдаст экзамен.* - *Сдаст. (Не сдаст)*; - *Он не сдаст экзамен.* - *Не сдаст. (Сдаст).*

Структурной разновидностью частичного повтора (при выражении несогласия) является повтор с эксплицитным противопоставлением в ответной реплике по отношению к реме реплики-стимула: - *Мы приехали в пятницу.* - *Да не в пятницу, а в субботу.* В такого рода отрицательно-противительных конструкциях сохраняется структурно-грамматическое соответствие реплик. Смысловые же оттенки подобных реплик зависят от интонационного выделения ремы. Так, если реплика-стимул является нейтральной по отношению к актуальному членению предложения и характеризуется спокойным тоном, то использование

отрицательно-противительной конструкции воспринимается не как несогласие, а как уточнение или разъяснение, которое принимается по ходу разговора: *...В субботу, когда мы вернулись домой... Да не в субботу, а в пятницу... - Ах, да в пятницу...*

Первичная суть нашей речи кроется в ее диалогичности, будь представлена она эксплицитно или имплицитно. И.Г. Гамидов пишет: «Диалогический каркас оказывает довольно сильное структурирующее воздействие на семантическую структуру, референциальную направленность и особенно на архитектуру предикативных единиц» [3, с. 95]. Причем механизм порождения речи в данном случае воспринимается нами в качестве примарного. Следовательно, двучленность актуализации (актуальная оппозиция) есть не что иное, как прямое следствие оппозиции анализ-синтез, непременно реализующийся между говорящим и слушающим. При функционировании в живом диалоге повтор обычно используется в сочетании с лексическими актуализаторами. Лексические актуализаторы используются в конструкциях с повтором для усиления, акцентирования, подчеркивания категоричности утверждения или отрицания, а также для выражения модально-экспрессивных значений [5, с. 11].

В качестве таких актуализаторов могут выступать модальные слова и словосочетания, модальные частицы и интенсивы. Среди модальных слов особое место занимают слова *да* и *нет*, которые служат для выражения инвариантного нейтрального значения согласия/несогласия. Остальные структуры и лексемы выражают варианты этого основного значения. Большая группа модальных слов и словосочетаний связана со значением подчеркнутой несомненности, достоверности высказывания собеседника, категоричности подтверждения: *конечно, безусловно, разумеется, несомненно, естественно, в самом деле* и др.

Модальные частицы служат для усиления, акцентирования подтвердительно или отрицательного значения (*вот именно, точно, вот-вот; наоборот, ничего себе* и др.). Интенсивы, в отличие от модальных слов, сохраняют более тесную грамматическую и лексическую связь с репликой-стимулом. Это такие слова и сочетания, как: *наверняка, определенно, обязательно, вполне; ни за что, ни в коем случае* и др.

При функционировании в живом диалоге модальные слова, модальные частицы и интенсивы в семантическом плане сближаются, используются нередко в качестве синонимов, особенно в репликах подтвердительно значения, выступая при повторе актуализированной части реплики-стимула: *– Конечно, завтра. – Определенно он. – Разумеется, пойдет. – Наверняка сдаст. – Непременно вечером. – Вот именно, зря* и т.п. При этом модальные слова и частицы, а также интенсивы могут редуцироваться, усиливаться другими частицами, сочетаться друг с другом, образуя большое количество вариантов: *да-да, ну-да, да-да-да, уж конечно; ну да, конечно; ну разумеется; что вы (вы что), вовсе не; да нет, уж нет, вот еще, совсем не, нет-нет* и др.

Лексические актуализаторы согласия/несогласия находятся в семантической связи, но в ряде случаев отличаются по роли в структурной схеме. Так, для подчеркнутого несогласия используются наречия, в которых В.В. Виноградов отмечал степень отрицания с ярким модальным значением [1, с. 527].

По своей функции они приближаются к модальным частицам. Это такие наречия, как *ничего не, вовсе не, совсем не, никак не, отнюдь не*. В семантическом плане они противостоят модальным словам, выражающим безусловность, категоричность подтверждения, ср.: *– Он забудет об этом. – Конечно, забудет! – Ничего не забудет!* В структурном же плане их отличие состоит в том, что они не могут употребляться в качестве самостоятельных реплик и выступают в диалоге только при повторах. *Зажги свет, темно. – Ну да, совсем не темно! – Ты же забыл об том.. – И вовсе ничего не забыл.*

Интенсивам-усилителям подтвердительно значения противостоят отрицательные наречия при повторах с *не*: *– Нисколько не лучше. Ни капли не устал. – Ни за что не Согласится* и т.п. Усилительное отрицательное значение может подчеркиваться частицами (*что вы, наоборот, напротив*), фразеологизированными оборотами, близкими по начению к частицам *ничего подобного, ничуть не бывало*, а также выражениями междометного характера.

Типичной структурной схемой выражения несогласия является повтор с частицей *не*. Но кроме того в диалоге широко используются конструкции с повтором без отрицания. Обороты такого типа служат для выражения экспрессивно окрашенного несогласия с различными эмоционально-экспрессивными оттенками: иронии, насмешки, недоумения, возмущения, осуждения, презрения, недовольства и др. Структурная схема таких конструкций совпадает со структурной схемой конструкций согласия. При этом могут совпадать и некоторые лексические актуализаторы (*ну да, ну и* и др.), однако смысловое содержание расходится с формальными показателями. Это расхождение обусловлено как произносительными особенностями, так и ситуацией общения. Особенно большой экспрессией обладают реплики, выражающие иронию. В качестве лексических актуализаторов в таких оборотах могут использоваться частицы *ну да, ну уж, уж и, ну и, какое там, какой уж (там), ничего себе, вот так, вот тебе и, вот это, вот еще, где там, куда там, так уж и, тоже мне* и др. К частицам с отрицательно-ироническим значением приближаются и союзы *если бы, будто, будто бы. Если бы* в репликах-повторах выражает уверенность коммуниканта в противоположном мнении. - *У тебя ведь новое пальто. - Если бы новое!* (В качестве варианта используется частица *все бы*, придающая высказыванию грубоватый оттенок: - *Все бы новое!*). Частица *будто (будто бы)* при повторе служит для выражения иронического недоверия. Она нередко сопровождается другими частицами: - *Он ничего не знал об этом. - Будто бы (уже) (и) не знал. // Хороший фильм. - Будто бы и хороший!* В качестве синонимов могут использоваться частицы *так уж и, уж и (- Уж и хороший!)*.

Особое место занимает повтор в составе вопросительных конструкций - с местоименными вопросительными словами, с вопросительными частицами *разве* и *неужели*, а также без специальных лексических показателей вопросительности - в конструкциях переспроса с усиленной вопросительной интонацией. Обычно эти конструкции используются для выражения экспрессивного возражения, подчеркивания убежденности коммуниканта в противоположном, акцентируется недопустимость другого мнения. В составе местоименных вопросов используются чаще всего наречия *почему (же), как (же), где (же)*. Причем реплики-несогласия (возражения) включают и противопоставленное утверждение. Среди этого типа реплик можно выделить несколько структурных вариантов:

а) с бессоюзным противопоставлением без вопросительной интонации: - *Почему (это) давно - сейчас. - Как же (где же) вместе - отдельно;*

б) с бессоюзным противопоставлением частей с вопросительной (или усилительной) интонацией: - *Почему (это) давно? Сейчас. - Ну где же скоро? Два месяца ждать;*

в) с союзным противопоставлением частей: *как же... когда (если), почему же... когда (если), где же... когда (если): - Ну где же холодно, когда все ходят без пальто. Модальной реакцией служат и повторы с частицей *разве*, реплики-повторы без вопросительных слов, но с усиленной экспрессивно окрашенной интонацией: - *Разве это давно - два дня тому назад; Два дня тому назад - это (по-вашему) (это называется) давно?* Актуализация ответной противопоставленной реплики связана с большей экспрессией. Яркой экспрессией - убежденности с оттенком раздражения обладают и обороты с вопросительной частицей *неужели*: - *Неужели два дня - это много?**

Для выражения экспрессивно окрашенного подтверждения используются конструкции с усилительными частицами, включающими в свой состав *не*: *как (же) не, как тут не, а то не, ещё бы не, неужели не, почему бы и не*. Эти обороты, содержащие мнимое отрицание и служащие для усиленного подтверждения, подразумевают противопоставление, подчеркивающее невозможность другого (противоположного) суждения, нередко сопровождаются пояснительными высказываниями: *Он же мог сам это сделать. - Неужели не мог, конечно, мог. При повторе с частицами *ещё бы не, как (тут)(же) не* обычно используется инфинитив: - *Устала очень! - Ещё бы не устать! Всё лето без отдыха. // - Опять заболел. - Как тут не заболеть, всё время раздетый бегаю.* Конструкции подобного типа*

образуют фразеосхемы. При этом такие частицы, как: *(а) как же! Ещё бы!* (произносимые с усилительной интонацией) используются в диалоге в качестве самостоятельных реплик.

При имплицитном (нулевом) повторе лексические актуализаторы выступают в качестве самостоятельных реплик и принимают на себя смысловое содержание согласия или несогласия, выражая его в более сжатой и экспрессивной форме. И в структурном и в семантическом плане реплики при нулевом повторе являются вариантами реплик с эксплицитным повтором. Ср.: *- Она, по-моему, хорошо поёт. Да, конечно. (- Да, хорошо. - Конечно, хорошо. Хорошо, да. - Да, да. - Конечно! -Ещё бы!). // - В театре балет-то лучше смотреть. - Конечно, что говорить!(-Конечно, лучше!).*

В качестве модально-экспрессивных эквивалентов слова *да* в репликах согласия используются лексические актуализаторы, в которых подтвердительное значение сочетается со значением категоричности. Особенно распространённым является использование слова *конечно*, которое выступает в роли подтвердительной частицы. Так же как и в конструкциях с эксплицитным повтором, в качестве вариантов усилительно-подтвердительного (категорического) значения выступают интенсивы *обязательно, определённо, наверняка, точно, непременно*, а также сочетания и фразеологизмы *вне всяких сомнений, не подлежит сомнению, как пить дать* и др.

Использование такого рода слов и выражений в позиции изолированности приводит в ряде случаев к утрате тесной структурной и семантической связи с предшествующей репликой, и данные слова и выражения начинают функционировать не как смысловые части предыдущей реплики, а как самостоятельные предложения, относящиеся к предыдущему предложению (и шире- высказыванию) в целом, и включаются в общую систему выражений подтвердительной семантики. Параллелизм наблюдается также и в использовании этих слов в двусоставных структурах при местоимении *это*: *Это точно! Это наверняка! Это безусловно (определённо).*

Характерной особенностью реплик с нулевым повтором для выражения несогласия является то, что при структурном параллелизме в реплике-реакции часто используется для подчёркивания несогласия лексическое противопоставление - употребляются антонимы, при этом нередко в сопровождении лексических актуализаторов - частиц: *- Тебе, наверно, холодно. - Что ты! (Наоборот) (Ничего подобного) Жарко.*

Реплики согласия и несогласия образуют семантическое поле. Однако не все они находятся в структурно-семантическом соответствии между собой. В частности, более многообразны в выражении эмоционально-экспрессивных значений конструкции несогласия с эксплицитным повтором. Категория же согласия имеет больше лексических актуализаторов, подчёркивающих категорическое подтверждение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981.
3. Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и паремий / И.Г. Гамидов. – Баку : Сабах, 2001.
4. Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный приём синтаксического распространения / Е.А. Иванчикова // Мысли о современном русском языке. – М. : Просвещение, 1969.
5. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения / И.И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976.
6. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова. – М. : АН СССР, 1960.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба – Л. : Наука, 1974.

У статті проаналізовано структуру і семантичну функції повтору в російській мові. Досліджено процес утворення згоди та невдоволення через повтори в діалогічному мовленні. Установлено його синтаксичної функції (позитивну, негативну, інтенсифікувальну, моделювальну, образну та ін.).

Ключові слова: *повтор, діалогічне мовлення, ствердження, заперечення, інтенсифікація.*

The structure and semantically features of repetition in Russian are shown in this article. This author investigates the creation role of consent dissatisfaction of repetition in dialogical speech, its syntactical functions (affirmative, negative, intensification, model, expressive and etc.) are looked through.

Key words: *repetition, dialogical speech, implication, affirmative, negative, intensification.*

Ольга Бондар
(Вінниця)

УДК 811.161.2'367

СИНТАКСИЧНА БУДОВА РЕЧЕННЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СТРУКТУРИ І ПРОЦЕСУ МИСЛЕННЯ

Усе, що в мові (мовах) певним чином називається, спроектоване на денотат – позамовний чинник, відтворений людською свідомістю і закріплений у мові відрізком мовлення, що функціонує у вигляді слова, сполучення слів, словосполучення, речення [9, с. 8]. Денотати, з одного боку, виступають як елементи розчленованого реального світу речей, дій, ознак, з іншого боку, денотати співвідносяться з пропозиціями, ситуаціями, для мовного відтворення яких кожна мова витворила свої структури у вигляді словосполучень та речень [9, с. 10-11].

Особливої уваги заслуговують питання, пов'язані з дослідженням взаємозв'язку денотата і можливостей його відтворення засобами конкретної мови, цим зумовлюється актуальність нашого дослідження. У контексті цієї проблеми розглядається словесна ресурсоспроможність мови відповідним чином номінувати денотати [9, с. 12-13]. Зазначений аспект, що особливо виявляється при міжмовному зіставленні, прямо стосується проблеми мовного синтетизму і аналітизму, оскільки аналітичні структури репрезентують передусім ті випадки, коли мова не може однослівно віддзеркалити певний зміст. Зокрема питання, пов'язані з граматичним аналітизмом вираження значеннєвих варіантів морфологічних та синтаксичних категорій, посідають центральне місце. Ці й дотичні до них проблеми безпосередньо пов'язані з філософсько-логічним осмисленням знакової природи найменувань об'єктів позамовної дійсності [9, с. 22]. Багатство мови, її специфічність у відтворенні таких слів на позначення денотатів віддзеркалюють індивідуальне й соціальне бачення навколишньої дійсності. Визначення денотативних сем у словах передбачає урахування в них компонентів лексичного значення, пов'язаних із національною культурою носіїв мови, символікою у зв'язку з унікальністю тих реалій, які вони позначають, знань національно-культурного змісту, ментальності народу загалом [9, с. 23-24]. Так, наприклад, трьохелементна словесна конструкція *сміятися тихим сміхом, жити справжнім життям*, що складається з трьох абсолютних повнозначних слів, називає двокомпонентний денотат: процесуальний стан і його ознаку [9, с. 32]. Отже, співвідношення структури денотата і синтаксичної структури являє собою лінгвістичну проблему, співвідносну з проблемою синтаксичного аналітизму, з одного боку, і з проблематикою віддзеркалення мовної картини світу на синтаксичному рівні, з другого боку.

Дослідження мовної структури дають інформацію не тільки суто з лінгвістики, оскільки уможливають моделювання певних рис ментальності носіїв мови, мовної картини світу, мовного членування навколишньої дійсності, специфіки впливу мови на мислення в межах теорії мовної відносності.

Спільне і відмінне у мовних картинах світу носіїв різних мов найчастіше вивчають на матеріалі лексики, оскільки і розбіжності, і близькість між співвідносними полями різних мов спричинені способом життя народів – носіїв цих мов, характером їхнього мислення, відмінностями культури тощо [8, с. 36]. Найголовніший об'єкт граматичної науки, зокрема української, убачають у категоризації граматичних реальностей, що так чи інакше спроектовані на позамовну дійсність [11, с. 9].

Проблематика віддзеркалення особливостей людського мислення в синтаксисі виступала предметом дослідження О.О. Потебні, М.Я. Марра, І.І. Мещанинова, О.Ф. Лосева та ін. В українському мовознавстві проблему віддзеркалення мовної картини світу в синтаксисі вивчають І.О. Голубовська, Н.Л. Іваницька, А.І. Даниленко, у зарубіжній лінгвістиці – Т.В. Булигіна, А.Д. Шмельов, А.Т. Кривонос, О.С. Кубрякова, П.В. Чесноков, А.П. Юдакін та ін. Проблематику синтаксичного рівня мовної картини світу на основі теорії абсолютності / релятивності семантики досліджує Н.Б. Іваницька, цю проблематику висвітлює у своїх публікаціях і Т.В. Савчук.

«Слово живе в реченні, цебто тільки в тісній зв'язку з іншими словами воно має повне своє значення: тільки в живому сполученні з іншими елементами речення воно перестає бути вирваною з одної суцільної будівлі цеглиною й стає фрагментом витонченої й складної людської думки. Отой зв'язок, що сполучає в реченні окремі слова, що дає їм певний лад, живу мовну гармонію в закономірній залежності, висловленій у граматичних формах, і є річ синтаксис», – зазначає М. Гладкий [3, с. 47]. Той самий дослідник підкреслює важливість загальнотеоретичного і зіставного осмислення явищ українського синтаксису, підкреслюючи, що синтаксичні форми є найсталішими в усіх європейських мовах, причини чого він убачає у властивостях психології, що пропонує способи аналізування і синтезування думки [2, с. 26–27].

Функціональна граматику передбачає вивчення мови в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю [5, с. 15]. При цьому когнітивна функція мови співвідноситься з її морфологічним рівнем, а комунікативна з синтаксичним [5, с. 24].

Багатоаспектність структури простого речення і його моделей висуває на перший план проблеми, що стосуються його синтаксичної будови, а також проблеми, які виникають у зв'язку з дослідженням логіко-семантичного механізму утворення речення [8, с. 120]. Синтетичні члени речення викликають менше дискусій у лінгвістиці через свою простішу форму, тоді як набагато складнішими виступають синтаксичні категорії, що утворюються з кількох слів, кожне з яких саме по собі не може виражати процесу думки [12, с. 129].

Розглядаючи більш ніж двокомпонентні присудки української мови, Н.Л. Іваницька звертає увагу на думку Л.А. Булаховського: однією з характерних тенденцій сучасної мови є те, що присудок набирає властивості включати до свого складу чимраз більше слів, оскільки мислення відбувається не стільки парами слів, скільки цілими комплексами, розгорненими словесними групами. Трьохелементні присудки не утворюються поступовим ускладненням простіших одиниць, а виникають у цілому для вираження певних процесів людського мислення [7, с. 82–83].

Одним із дослідників вираження мовної картини світу в граматиці був академік Б.О.Серебренников. Цій проблемі присвячений спеціальний розділ його монографії [18, с. 5–67]. За словами автора, словник будь-якої мови показує, які елементи мовної картини світу – предмети, явища, різноманітні їхні ознаки – практично пізнані й засвоєні певним людським колективом, що говорить даною мовою. Відображення картини світу тут уже наявне. Однак розуміння певної картини світу не може обмежуватися тільки назвами предметів, явищ та властивостей. Воно передбачає пізнання їхніх зв'язків із іншими предметами та явищами, їхніх відношень. Пізнання картини світу в такому розумінні може бути здійснене тільки у зв'язному мовленні. Тому, наприклад, синтаксис свідчить не тільки про те, які складові елементи картини світу пізнані людиною, а й про те, як вони між собою пов'язані [18, с. 57].

Приклад відмінностей осмислення явищ, утілених у граматичні конструкції, являють собою сполучення слів: а) *я планую*; б) *я маю план*; в) *у мене є план*. Віддзеркалювана трьома наведеними конструкціями позамовна реальність, їхні денотати й лексична семантика є дуже близькими, однак граматики втілює певну специфіку осмислення дійсності в кожному з запропонованих випадків, що не дозволяє говорити про їхню ідентичність. У першому випадку конструкція передає уявлення про просту дію, яку здійснює суб'єкт. У другому випадку підкреслено той факт, що суб'єкт володіє певною опредмеченою дією. Нарешті, у третьому випадку суб'єкт не виступає активною дійовою особою, на перший план виходить опредмечена дія, стан якої – перебувати у певного діяча. Відомо, що в південно-західних говірках української мови конструкції з *мати* є більш уживаними порівняно з південно-східними говірками.

Синтетизм і аналітизм граматики віддзеркалює своєрідні риси сприйняття часу носіями кожної мови. У слов'янських мовах раніше не було майбутнього часу. В українській мові форми майбутнього часу утворювалися з позначення обов'язку (*ходитиму* від *ходити* *иму* «ходити маю») або передбачуваного стану (*буду ходити*, іншими словами «буду тим, хто ходить», «буду в стані ходіння»).

В українській мові давньоминулий час, на позначення котрого існує тільки аналітична форма, указує передусім на стан суб'єкта (*сіяв був* приблизно відповідає *був сіячем*). Так само аналітична форма майбутнього часу *буду* з інфінітивом описує певний стан і за значенням приблизно дорівнює сполученню того самого дієслова з іменником (*буду сіяти* – *буду сіячем*, проміжне між ними значення має дієприкметник російської мови *буду сеящим*). У зв'язку зі сказаним слід звернути увагу на близькість семантики складених іменних і складених дієслівних присудків *буду лікувати* і *буду лікарем*, із наявністю в російській мові проміжного значення дієприкметника *буду лечащим*.

Іноді між різними мовами або різними етапами еволюції тієї самої мови спостерігаються відмінності в розумінні того самого явища як дії або стану, що віддзеркалюється в утворенні синтетичних або аналітичних структур. Напр., укр. *народитися* (граматично оформлене як самоспрямована дія, хоча це не відповідає реальному стану речей: на відміну від *умитися* і подібн., людина сама себе не народжує), *хворіти* (стан, граматично оформлений як дія без указівки на самоспрямованість). Про зміни сприйняття впродовж нетривалого часу в тій самій мові пор. укр. *хлопець сподобав дівку* (активна перехідна дія) – *дівка сподобалася хлопцеві* (пасивний стан, оформлений як самоспрямована дія).

Нерідко аналітичні конструкції передають складне значення, для передання всіх компонентів якого немає одного синтетичного слова, наприклад: *мушу почати робити, хочу бути лікарем*. Аналітизм віддзеркалює додаткові ознаки дії на зразок *почати, продовжити, закінчити* тощо. У межах української мови семантика фазовості дії може передаватися як аналітично, так і синтетично: *почну співати* – *заспіваю*, *закінчу співати* – *доспіваю*.

Таким чином, вибір між синтетичними й аналітичними засобами нерідко залежить від семантичної структури слова, особливостей морфології та словотвору – пор. інклюзивні та ексклюзивні займенники, наявність або відсутність у мові граматичного позначення множини, двоїни, троїни. [Серебренников 1988, с. 10]). На думку Ю.М.Караулова і О.С.Кубрякової, граматики у голові людини не існує самостійно, окремо від лексики, а, навпаки, «синкретична» з нею. У свою чергу, словниковий запас (лексикон) організований за мережевим принципом, він являє собою асоціативно-семантичну мережу з включеною в неї і значною мірою лексикалізованою граматикую [13, с. 87; 14, с. 6; 16, с. 50].

Уживання аналітичних структур дає змогу передавати (шляхом заміни одного з компонентів) складні відтінки семантики, які при морфологічному переданні дуже ускладнили б мову, укр. *мушу* і *маю*, рос. *вынужден* і *должен*.

Формування української мови на народній основі могло сприяти виробленню певного рівня аналітизму, який завдяки задіянню принципу аналогії дозволяв висловлювати думки

простіше й регулярніше, ніж при застосуванні синтетичних структур, більше властивих складним літературним мовам. Отже, слід очікувати, що більший вплив народнорозмовної стихії на формування літературної мови може визначити більшу міру її аналітизму.

Іноді синтетичні або аналітичні структури можуть передавати компоненти значення виду, тобто уявлення про завершеність або незавершеність дії: *буду скакати* (аналітична форма), *скакатиму* (синтетична форма, що походить із аналітичної), *скакну* (синтетична форма зі значенням завершеності дії, що граматично оформлюється позначенням доконаного виду за допомогою суфікса). Завершена дія, вірогідно, уявляється як більш цілісна й передається синтетично. Наприклад, аналітична форма *буду йти* містить семантику стану (*буду*) і незавершеності дії (*йти*), тоді як *пиду* – семантику дії та її завершеності, де доконаний вид передається за допомогою префікса.

Так, у ранньоіндоевропейській мові основа дієслова існувала окремо від особового займенника. На пізньоіндоевропейському етапі дієслово виступає з особовим закінченням, котре утворилося внаслідок злиття особового займенника з дієслівною основою (теорія аглютинації Ф. Боппа). На певному етапі розвитку індоевропейських мов спостерігається дублювання позначення особи за допомогою і синтетичних, і аналітичних засобів одночасно (укр. *я ходжу*, хоча, наприклад, у латинській мові займенники з особовими формами дієслова вживалися рідше, ніж в українській або російській). Є підстави говорити про маятнікоподібний розвиток синтетизму й аналітизму в позначенні особи дієслова: аналітизм > синтетизм > дубльоване позначення > аналітизм. У сучасному мовознавстві рух мов від синтетизму до аналітизму і назад вважається встановленим на матеріалі як індоевропейських, так і неіндоевропейських мов [23, р. 13]; дослідники навіть вважають за можливе використовувати поняття «аналітично-синтетичний цикл» [23, р. 175, 180]. Уперше маятнікоподібність типологічного розвитку мови в аспекті руху від синтетизму до аналітизму і навпаки відзначив І.О. Бодуен де Куртене [1, с.114–115]. На думку Е. Сепіра, протиставлення синтетичних і аналітичних мов не віддзеркалює ніяких фундаментальних закономірностей [22].

Згідно з теорією Д. Слобіна, два чинники мовних змін – прагнення до ясності і можливості оброблення інформації – мотивують сегменталізацію, тобто аналітичність, а два інші чинники – прагнення економії часу й експресивності – мотивують синтетизм; унаслідок цього мова постійно рухається між полюсами синтетичності й аналітичності. Однак у зазначеній теорії залишається неясним, чому той або інший чинник стає в певний період історії мови домінантним і чому певні форми залишаються стабільними, не рухаючись по осі аналітичності / синтетичності. Залишається також незрозумілим, чому на певному етапі розвитку мова не зупиняється на певних конструкціях, найбільш придатних для вираження того або іншого значення (критику див.: [23, р. 180]). Іншими словами, проблеми розвитку синтетизму й аналітизму пов'язуються з реалізацією основних функцій мови, які є дещо суперечливими. Наприклад, потреба мовної надлишковості, що перешкоджає втраті інформації (пізнавальна функція), суперечить принципіві економії мовних зусиль (комунікативна функція). Очевидно, в мові немає ні стійкої рівноваги структурних одиниць, ані ідеальних форм, досягнення яких дозволило би стабілізувати певний елемент мовної будови. Стабілізація суперечила би діалектичному принципіві безкінечності розвитку будь-якого явища.

Згідно з «культурно-ментальною гіпотезою», граматичні структури прямо віддзеркалюють рівень культурної витонченості, логічності, ясності мислення, що виявляється в розвитку аналітичних структур (К. Фосслер та ін., критику див.: [23, р. 183]). Згідно з сучасними лінгвістичними уявленнями, структура мови і культурний потенціал її носіїв не пов'язані між собою [23, р. 183]. На наш погляд, можна припускати лише тенденцію до синтетизму в літературних мовах, орієнтованих на малочисельне елітне середовище, і тенденцію до аналітизму в літературних мовах, орієнтованих на народнорозмовну основу. Синтетичні структури мови запам'ятати не так легко, як аналітичні [23, р. 244], що може стосуватися і

освоєння рідної мови, і засвоєння іноземної (потреба простого швидкого порозуміння в умовах інтенсивних міжмовних контактів).

Сучасну граматичну теорію характеризує багатоаспектне вивчення синтаксичних одиниць у взаємозв'язку їхніх формальних, семантичних ознак та функцій, що забезпечує не лише глибоке проникнення у структуру мови, а й виявлення найбільш виразних тенденцій розвитку її як складної системи [17, с. 3].

Важливість проблеми синтетизму / аналітизму вираження значень у системі граматичних категорій підкреслюється тим, що зазначена проблема виникла одночасно з ученням про граматичні категорії (В.О. Богородицький, І.О. Бодуен де Куртене, М.В. Крушевський, О.О. Потебня). Граматичну категорію визначають як відношення, виражене у граматичному ладі мови через протиставлення двох узаємовиключних протилежностей [4; 19; 21]. Таке розуміння граматичної категорії важливе, серед іншого, для парадигматичного розуміння синтаксичних і аналітичних структур.

Коли з працями О.О. Потебні пов'язана переорієнтація дослідження структури речення з формально-логічних на історико-генетичні принципи дослідження [15, с. 12], то ідея І.О. Бодуена де Куртене полягає передусім у фізіолого-психологічному розумінні типології [1, с. 362], що відкриває шлях до численних теорій ХХ ст., і, серед іншого, дозволяє інтерпретувати тісний зв'язок граматичної будови речення з мовленнєвою ритмікою. Згідно з висновками Л.О. Чернової, в основі складеного іменного члена речення лежить ідея аналітичного вираження ознаки предмета, що визначає специфіку постійних компонентів моделі та їхню взаємодію [20, с. 8].

Н.Л. Іваницька, розглядаючи співвідношення мови з позамовною реальністю в контексті теорії релятивності семантики, пропонує класифікацію взаємозв'язків синтаксичних структур із денотатами. Нерозчленований денотат може виражатися однослівною номінацією (словами абсолютивної семантики: *учитель, учительовати*) і кількаслівною номінацією, що може виявлятися в кількох варіантах: а) службове слово + повнозначне слово абсолютивної семантики (*в квартирі*); б) повнозначне слово абсолютивної семантики + повнозначне слово абсолютивної семантики (*високо-високо*); в) фразеологізм (*бити байдиди*); г) лексичне словосполучення (*Чорне море*); г) інформативно недостатнє слово + повнозначне слово абсолютивної семантики (*перестати плавати*). Розчленований денотат виражається кількаслівною номінацією в декількох варіантах: а) повнозначне слово релятивної семантики + обов'язково залежне повнозначне слово (*відкривати вікно*); б) повнозначне слово релятивної семантики + обов'язково залежне сполучення слів (прийменниково-іменникова конструкція: *дійти до вікна*); в) повнозначне слово релятивної семантики + обов'язковий залежний інфінітив (*попросити виступити*); г) повнозначне слово релятивної семантики + два обов'язково залежних слова (*визнати хлопця переможцем*) [10, с. 51].

Винятково важливим вважаємо висновок про те, що в українській і англійській мові, значно переважають абсолютивні іменники та прикметники, тоді як у межах дієслівних уживань істотну перевагу мають релятивні дієслова [10, с. 54]. Очевидно, дія у свідомості носіїв мови уявляється більш складною порівняно з предметом і ознакою і потребує більш деталізованого, неоднослівного опису. Зазначене спостереження віддзеркалює глибинну семантичну закономірність розчленування денотата за допомогою думки, а відтак і мови: більша спеціалізація змісту іменників і, відповідно. Більша їх кількість у мові дозволяє найменуванню предмети однослівно, тоді як для опису складних процесів не вистачає однослівних дієслівних позначень, і це породжує наявність аналітичних структур.

За словами Н.Л. Іваницької, мабуть, жодне синтаксичне явище не привертало такої уваги мовознавців, як присудок непростой будови [7, с. 72]. Детальність опису дійсності за допомогою іменних частин мови забезпечується їхньою значною кількістю (особливо іменників), тоді як диференціація процесуальної семантики спирається на більш ніж однослівні конструкції.

В аспекті теорії релятивності семантики розглядають специфіку української мови порівняно з іншими. Система дієслів абсолютної семантики української мови значно об'ємніша як у кількісному, так і в значеннєвому планах, наприклад, порівняно з англійською мовою. Кількісну перевагу зазначених українських лексем забезпечує синтетична природа української мови, яка допускає варіювання синтетичних і аналітичних структур із виразною орієнтацією на використання перших, тоді як в англійській мові для вираження відповідних понять використовують переважно (а іноді – лише) аналітичні сполуки слів [6, с. 54]. Бачимо, що наявна виразна кореляція мовного ладу (зокрема в аспекті синтаксичного аналітизму) і мовної картини світу.

Отже, теорія синсемантизму і автосемантизму, абсолютності і релятивності семантики дозволяє моделювати картину світу носіїв мови і специфіку процесу їх мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М., 1963. – Т. I–II.
2. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / М. Гладкий. – К.; Х., 1930.
3. Гладкий М. Наша газетна мова / М. Гладкий. – К., 1928.
4. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм / М. М. Гухман // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968.
5. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови / А.П. Загнітко. – К. : Вища школа, 1991. – 78 с.
6. Іваницька Н.Б. До питання про значеннєвий потенціал абсолютних дієслів української та англійської мов / Н.Б. Іваницька // Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Філологія. – 2003. – Вип. 6. – С. 54–58.
7. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Іваницька. – К. : Наукова думка, 1986. – 169 с.
8. Іваницька Н.Л. Міжмовне зіставлення номінацій значеннєвих варіантів категорії процесуальності / Н.Л. Іваницька. – Вінниця : Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2010. – 99 с.
9. Іваницька Н.Л. Номінація процесуального денотата в українській та англійській мовах / Н.Л. Іваницька. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2010. – 136 с.
10. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат / Н.Л. Іваницька // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 48–57.
11. Іваницька Н.Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці : [науково-методичний посібник] / Н.Л. Іваницька. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет ім. М.М. Коцюбинського, 2009. – 208 с.
12. Іваницька Н.Л. Теоретичний синтаксис української мови / Н.Л. Іваницька. – Вінниця : Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2002. – Ч. 1. – 169 с.
13. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 261 с.
14. Караулов Ю.Н. Словарь Пушкина и эволюция русской языковой способности / Ю.Н. Караулов. – М., 1992.
15. Климов Г.А. Типологические исследования в СССР (20–40-е годы) / Г.А. Климов. – М. : Наука, 1981. – 112 с.
16. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
17. Кухар Н.І. Типологія факультативних прислівних компонентів речення : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.І. Кухар. – К., 2005. – 20 с.
18. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 242 с.
19. Смирницкий А.И. Морфология английского языка / А.И. Смирницкий. – М., 1959.
20. Чернова Л.А. Система составных именных членов предложения в современном русском языке : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Чернова Любовь Афанасьевна. – Коломна, 2003. – 395 с.
21. Штелинг Д.А. О неоднородности грамматических категорий / Д.А. Штелинг // Вопросы языкознания. – 1959. – № 1. – С. 55–64.
22. Sapir, E. Language: An introduction to the study of speech. – N.Y.: Harcourt, Brace, 1921. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bartleby.com/186/>
23. Schwegler, A. Analyticity and syntheticity: a diachronic perspective with special reference to Romance languages / Armin Schwegler. – Berlin; N.Y.: Mouton de Gruyter, 1990. – 295 pp. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.google.com/looks?id=rmEqvNHtlqYC&pg=PA182&lpg=PA182&dq=analytic+form+of+language&source=bl&ots=i>

Стаття присвячена дослідженню взаємозв'язку денотата і можливостей його відтворення засобами конкретної мови на синтаксичному рівні.

Ключові слова: синтаксис, синтетичні структури, аналітичні структури, денотат.

The article deals with the problems of intercommunication of denotat and possibilities of his realization at the syntactic levels of the language.

Key words: syntax, synthetic structures, analytical structures, denotat.

Галина Задільська
(Дрогобич)

УДК 811.111'36-112

ІНВЕРТОВАНИЙ ПОРЯДОК СЛІВ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ПІДРЯДНИМИ ДОДАТКОВИМИ В ДАВНЬОАНГЛІЙСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

У давньоанглійській мові граматисти розглядали порядок слів ізольовано, надаючи великого значення порядку слів у суміжних фразах, а не реченнях [14, с.273], значна увага не зверталася на функціональну роль порядку слів у творах різного стилю та жанру [5, с.103–124; 12, с.87–94]. З огляду на це, аналіз інвертованого порядку слів давньоанглійської мови викликає інтерес в історичних студіях.

Актуальність статті визначається потребою дослідження структурних та функціональних особливостей порядку розташування суб'єкта і предиката у складнопідрядному реченні з підрядними додатковими у давньоанглійській поезії різних жанрів.

Мета статті – виявити інвертований порядок слів складнопідрядних речень із підрядними додатковими у давньоанглійських поетичних текстах різних жанрів і вказати на чинники, які впливають на розташування предиката у препозиції до суб'єкта у межах головних та підрядних додаткових речень.

Виділяємо серед поетичних пам'яток *твори епічного характеру* – “Beowulf” (“Беовульф”), *біблійні перифрази*, – “Genesis” (“Книга Буття”), “Daniel” (“Даніїл”), “Exodus” (“Вихід євреїв з Єгипту”), *релігійну полемічну поезію* “Christ and Satan” (“Христос і Сатана”), *релігійну поезію* “Dream of the Rood” (“Марево на Хресті”), а також *поетичний перифраз* перекладеної з латини прозової пам'ятки короля Альфреда “King Alfred's Boethius” (“Утіха від філософії” римського філософа Боеція), – “The Meters of Boethius” (“Метри Боеція”).

Зазначимо, що синтаксис давньоанглійської мови має певні риси, не характерні для сучасної англійської мови: головне речення з прономіальним (легким) суб'єктом часто демонструє порядок слів з дієсловом V3 (порядок розміщення слів у реченні, при якому дієслово займає третю позицію з початку речення) [7, с.201–229]. На відміну від давньоверхньонімецької або давньоісландської, давньоанглійська допускає порядки V1, V2 і V3 [8; 9]. Додамо, що V1 і V2 – порядки слідування конститuentів, при яких дієслово у реченні розташовується в ініціалній позиції (у першому випадку) та у другій позиції з початку речення (у другому випадку).

Крім того, особливістю суб'єкта у реченні давньоанглійського періоду є те, що він є відносно автономним від предиката, проявом чого є велика кількість безсуб'єктних речень. За цих умов зв'язки суб'єкта та предиката у більшості випадків є семантичні, а “показником зміцнення семантичних зв'язків між суб'єктом і предикатом в історії англійської мови є поступовий перехід від дистантного положення суб'єкта і предиката до їх контактного розміщення, до формування конструктивного ядра висловлення” [6, с.48].

Для поетичних пам'яток давньоанглійського періоду характерним є пропущення ненаголошеного суб'єкта, вираженого займенником, якщо він був названий у попередніх,

зв'язаних за змістом реченнях. Граматична відповідність суб'єкта і предиката, виражена особовими формами дієслова, створювала умови для пропуску суб'єкта, який виявлявся певною мірою, надлишковим у реченні [11].

Нетипове винесення дієслова у початкову позицію давньогерманського речення І.Р.Буніятова пояснює особливостями етнічного стереотипу давніх германців. Так, у складнопідрядному реченні розміщення дієслова в ініціальной позиції зумовлена не стільки принципами організації синтаксичних елементів, скільки потребами спілкування. З цих міркувань ученій видається ймовірним прагматичний аспект, оскільки в умовах значної дивергенції синтаксичних моделей розмовного і писемного мовлення риторичні засоби, порівняно з логіко-граматичними, мали більшу вагу [1, с.141].

Уважається, що загалом дистрибуція легких та важких елементів не є основним фактором порядку слів у сучасній англійській мові, де перші також мають тенденцію вживатися на початку речення, а другі – у кінці речення [3, с.47]. Так, наприклад, речення (1) вживається частіше, ніж речення (2):

(1) *Bill gave John a book about the history of pronouns in Germanic.* – “Біл дав Джону книгу з історії займенників у германських мовах” [3, с.47].

(2) *Bill gave a book about the history of pronouns in Germanic to John.* – “Біл дав книгу з історії займенників у германських мовах Джону” [3, с.47].

Виділимо фактори, які впливають на структурну організацію VS у головних реченнях давньоанглійської поезії. Так, у героїчному епосі структурна схема VS, в основному, спричинена абсолютною препозицією дієслова V1 (22 речень, 65% із загальної кількості речень з інвертованим порядком слів):

(3) *двн.-англ. Wiste he geornor pœt his aldres wœs ende gegongen* (B, 820-821). – “Знав він чітко, що кінець його життя приходить”.

У літературі співіснує низка гіпотез щодо пояснення розташування дієслова V1. Гіпотеза М.Броклі передбачає розміщення дієслова в ініціальной позиції для створення автором героїчного епосу атмосфери очікування чогось, що має відбутися в наступних рядках. Згідно з поняттям “синтаксичного радіуса дії дієслова”, таке топікалізоване дієслово контролює синтаксичну одиницю, більшу за розміром, ніж напіврядок, в якому воно розташовується [13, с.218–219].

Інші лінгвісти вважають, що шляхом пересуви дієслова в ініціальну позицію досягається семантичний ефект “пожвавлення дії”, тобто саме дія, а не її учасники є центральними у такому реченні. Л.Е. Брейвік вводить термін “фокусування реми” (comment focusing) – виділення найбільш важливої нової інформації, актуалізованої у реченні або висловленні [4, с.45]. Зокрема, Ю.К. Кузьменко, досліджуючи синтаксис давньоісландської мови, також вказує, що порядок слів слугує стилістичним засобом, який дозволяє передавати прискорення дії [2, с.140–151].

Незважаючи на вищезазначені гіпотези, у літературі часто пишуть про те, що синтаксис ранньогерманських віршованих творів втрачає свою “природність” через дотримання принципів метрики [1, с.132–133].

У героїчному епосі VS-порядок слів також зумовлений топікалізацією прислівників з темпоральною семантикою (6 речень, 18%), де останні можуть поєднуватися з об'єктами:

(4) *двн.-англ. Ða pœt onfunde se <...> pœt him se lichoma laesan nolde* (B, 808-811). – “Тоді він дізнався <...>, що його тіло йому не підкоряється”.

Іншими джерелами інвертованого розташування конститuentів слугують топікалізовані прислівники із семантикою способу дії (2 речення, 6%): *full oft* “часто”, *swa* “таким чином”; топікалізовані об'єкти (2 речення, 6%) й заперечні речення (2 речення, 6%):

(5) *двн.-англ. Eow het secgan sigedrihten min aldor East Dene pœt he eower sœpelu can* (B, 479-482). – “Вам мені наказано передати моїм мужнім правителем, полководцем східних данців, що він знає вашу благородну історію”.

(6) *двн.-англ. Ne meahton we gelcæran leofne peoden rices hyrde raed aenigne pœt he ne grette goldweard pone lete hune licgean (B, 3081).* – “Не могли ми жодною порадою переконати улюбленого принца, володаря царства, щоб він не дозволяв своїм підлеглим відпочивати”.

Розглянемо конституенти головних речень, які зазнають топікалізації при інвертованому порядку розміщення слів у *релігійній полемічній поезії*. Найбільша кількість речень з VS-порядком слів зумовлена абсолютною препозицією дієслова (3 речення, 50%):

(7) *двн.-англ. Wat ic nu ra pœt bið alles leas ecan dreamas (CS, 180-181).* – “Знаю я тепер, що він поплатиться своєю вічною радістю”.

Інвертований порядок слів також зафіксований нами після топікалізованого об’єкта (1 речення, 17%), заперечної частки *ne* (1 речення, 17%) і в питальному реченні (1 речення, 17%).

У біблійних перифразах при інвертованому порядку слів переважають топікалізовані об’єкти, зокрема у “Книзі Буття” (5 речень, 36%), у “Виході євреїв з Єгипту” (1 речення, 100%):

(8) *двн.-англ. <...> and him gewisade waldend se goda, hu hie on ram leohte libban sceolden (G, 850-851).* – “І їх Бог навчить, як вони на землі з того часу мають жити”.

У перифразі “Данііл” VS-порядок слів зумовлений абсолютною препозицією дієслова (2 речення, 100%):

(9) *двн.-англ. Frœgn ra Da tœnigeo hwœt hine gemœtte (D, 122).* – “Запитали тоді люди, про що був його сон”.

У найбільшому за обсягом біблійному перифразі “Книга Буття” послідовна реалізація конститuentів речення VS також спостерігається після заперечної частки *ne* (3 речення, 21%), прислівника з темпоральною семантикою *ra* “потім, тоді” (3 речення, 21%), а також у випадку абсолютної препозиції дієслова (3 речення, 21%):

(10) *двн.-англ. Ne meahte he ȳt is hige findan pœt he ode wolde geongerdom, peodne peowian (D, 266-268).* – “Не міг він того віднайти у своєму серці, щоб він хотів Богу служити”.

У поетичних “Метрах Боеція”, аналогічно до прозового варіанту “Утіхи від філософії”, VS-розташування конститuentів спостерігається, головним чином, у постпозиції до заперечної частки *ne* (11 речень, 39% із загальної кількості речень з інвертованим порядком слів), у питальних реченнях (10 випадків, 36%) і незначний відсоток з абсолютною препозицією дієслова V1 (7 речень, 25%).

З урахуванням усіх вищезазначених фактів, ми доходимо висновку про те, що у поетичних пам’ятках ініціальна позиція при інвертованому порядку слів у головних реченнях заповнена різними частиномовними одиницями, але кількісна перевага, у більшості творів, належить власне дієсловам: “Данііл” (2 речення, 100%), “Христос і Сатана” (3 речення, 50%), “Марево на Хресті” (100%). У *героїчному епосі та у релігійній полемічній поезії* спостерігається найбільша послідовність у реалізації *структурних схем VS*, а також *абсолютної препозиції дієслова V1*. У біблійних перифразах та у релігійній поезії VS-порядок слів у головних реченнях майже удвічі менший, ніж в інших поетичних жанрах. Інвертований порядок слів у біблійних перифразах зазвичай зустрічається після топікалізованих об’єктів, а у філософсько-дидактичній поезії – у питально-заперечних реченнях.

Розглянемо причини *VS-розміщення конститuentів у підрядних додаткових реченнях давньоанглійської поезії*.

Звернімо увагу на те, що в основному топікалізовані об’єкти у підрядних додаткових реченнях *героїчного епосу* впливають на інверсію дієслова (5 речень, 71%):

(11) *двн.-англ. Se snotera bad hwœpre him Alfwalda œfre wille œfter weaspelle wyr pe gefremman (B, 1315-1317).* – “Мудрець очікував, що його володар елвів винагородить після результатів війни”.

Додамо, що VS-порядок слів також зафіксований у постпозиції до прислівників з локативною семантикою (1 речення, 14%), а також при розміщенні дієслова у постпозиції до сполучника *юнт* (1 речення, 14%).

(12) *двн.-англ. He pœt sona onfand Dœt hœfde gumena sum goldes gefandod (B, 2301-2302).*

– “*Раптом він виявив, що винайшов якийсь чоловік золото*”.

У біблійних перифразах дієслово інвертує із суб'єктом переважно після топікалізованих об'єктів, зокрема, у “Книзі Буття” (5 речень, 71%), у “Даниїлі” (1 речення, 100%) і лише в одному, найменшому за обсягом з біблійних перифразів “Виході євреїв з Єгипту”, нами не зафіксована VS-структурна схема у підрядних додаткових реченнях. Аналогічно до останньої поетичної пам'ятки, у короткій *релігійній поемі* “Марево на Хресті” не зустрічаються підрядні додаткові речення з VS-порядком розміщення конститuentів.

Зазначимо, що у біблійному перифразі “Книга Буття” VS-порядок конститuentів також зустрічається при розміщенні дієслова у постпозиції до сполучного займенника і до сполучника *южт* (2 речення, 29%).

В інших поетичних жанрах велика питома вага інвертованого порядку слів також зафіксована нами після топікалізованих непрямих об'єктів, зокрема, у *біблійній полемічній поезії* (1 речення, 100%), у *філософсько-дидактичній поезії* (2 речення, 67%), а також рідше (1 речення, 33%) у постпозиції до прислівника способу дії.

Звідси випливає висновок про те, що в підрядних додаткових реченнях *поетичних творів*, аналогічно до прозових пам'яток, VS-порядок слів зустрічається в більшості випадків після топікалізованих об'єктів.

Отже, у давньоанглійських поетичних пам'ятках інвертований порядок слів головних речень зумовлений топікалізованими конститuentами, кількісне домінування яких залежить від жанру твору. У героїчному епосі та у релігійній полемічній поезії спостерігається найбільша послідовність у реалізації структурних схем VS, а також абсолютної препозиції дієслова V1. Зворотній порядок слів у біблійних перифразах зазвичай зустрічається після топікалізованих об'єктів, а у філософсько-дидактичній поезії – у питально-заперечних реченнях. У підрядних додаткових реченнях VS-порядок слів вживається переважно після топікалізованих об'єктів.

Перспективами подальшого дослідження вбачається дослідження структурних та функціональних особливостей інвертованого порядку розташування конститuentів у складнопідрядному реченні з підрядними додатковими у середньо-, ранньоново- та новоанглійській поезії різних жанрів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буніятова І. Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV-XIIIст.): [монографія] / І. Р. Буніятова. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 327 с.
2. Кузьменко Ю. К. Некоторые синтактико-стилистические особенности периода в древнеисландской прозе / Ю. К. Кузьменко // Очерки по историческому синтаксису германских языков. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1991. – С. 140–151.
3. Семененко Г. М. Підрядні речення обставини причини в давньоанглійській мові: структура та функціонування: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.04 / Галина Миколаївна Семененко. – К., 2002. – 186 с.
4. Breivik L. E. On the typological status of Old English / L. E. Breivik // Historical English Syntax. Topics in English Linguistics 2 / [Ed. by D. Kastovsky]. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1991. – P. 31–50.
5. Danchev A. Language typology and some aspects of the SVO development in English / A. Danchev // Historical English Syntax / [Ed. by D. Kastovsky]. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1991. – P. 103–124.
6. Gelderen E. The role of person in the loss of verbal agreement and of Pro-drop. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.public.asu.edu/~gelderer/pub.htm>
7. Haerberli E. Speculations on the Syntax of Subordinate Clauses in Old English / E. Haerberli // Reading Working Papers in Linguistics. – 2001. – Vol. 5. – P. 201–229.
8. Kiparsky P. The Shift of Head-Initial VP in Germanic / H. Thruinsson, E. Epstein, S. Peter (eds.). Studies in Comparative Syntax. – 1994. – Vol. 2. – Dordrecht: Kluwer. – P. 140–179.

9. Kroch A. Verb Movement in Old and Middle English: Dialect Variation and Language Contact / A. Kroch, A. Taylor. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – P. 132–163.
10. McLaughlin J. C. Old English Syntax : [A Handbook] / J. C. McLaughlin. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1983. – 233 p.
11. Rot S. Old English / S. Rot. – Budapest : Tankönyvkiadó-Magyar Macmillan, 1992. – 342 p.
12. Rubarkiewicz W. The word order in Old English prose and the functional sentence perspective / W. Rubarkiewicz // Studia Anglica Posnaniensia. – 1977. – Vol. IX. – P. 87–94.
13. Stockwell R. P. Kuhn's law and rise of verb-second syntax / R. Stockwell, D. Minkova // Language Change and Language Structure: Older Germanic Languages in a Comparative Perspective / [Ed. by T. Swan]. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1994. – P. 213 – 231.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. The Junius Manuscript (Genesis.–Exodus.–Daniel.–Christ and Satan.) / [Ed. by G. P. Krapp]. – New York : Columbia University Press, 1931. – 247 p. – G, E, D, CS.
2. Beowulf nebst den kleineren Denkmälern der Heldensage. Mit Einleitung, Glossar und Anmerkungen / [Hrsg. von F. Holthausen]. – Teile I–II. – Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1908–1909. – 125 p. – B.

У статті розглядається інвертований порядок слів у складнопідрядних реченнях з підрядними додатковими у давньоанглійській поезії різних жанрів. Виділено чинники, що визначають організацію структурних та функціональних особливостей порядку розташування суб'єкта і предиката у складнопідрядному реченні з підрядними додатковими.

Ключові слова: інвертований порядок слів, суб'єкт, предикат, складнопідрядне речення, підрядне додаткове речення.

This article focuses on the inversion in the complex sentences with object-clauses in Old English poetry of different genres. The principles which determine the organization of word order of the subject and the predicate in the complex sentence with object-clauses are distinguished.

Key words: inversion, subject, predicate, complex sentence, object-clause.

*Людмила Коваль
(Вінниця)*

УДК 811.161.2'367.332

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ГОЛОВНОГО КОМПОНЕНТА ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВОГО РЕЧЕННЯ

Речення має багатоярусну мовну природу, проте найбільш дослідженим є формально-синтаксичний ярус, що відображає формальну організацію реченнєвої конструкції.

В українській синтаксичній науці маємо низку праць, присвячених вивченню структурної специфіки та морфологічного оформлення підмета і присудка як головних компонентів двоскладного речення (І. Вихованець [2], Н. Іваницька [8], П. Лекант [13], Г. Козачук [12], М. Вінтонів [3], Н. Москаленко [16], В. Карпова [10]), натомість кваліфікаційні формально-граматичні параметри головного компонента (ГК) односкладної конструкції не були об'єктом спеціального вивчення.

Корпус односкладних речень (ОР) інтегрує структурно й семантично гетерогенні конструкції (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, називні, генітивні, вокативні), інтеграційним параметром яких є вербалізація тільки одного головного компонента в формально-граматичному ярусі речення.

Метою нашої статті є виявити структурну типологію ГК означено-особового речення (ООР) / як структурно-семантичного типу односкладної конструкції.

Спостережено, що ГК ООР може мати три варіанти структурної реалізації: 1) просту будову, 2) складну будову, 3) складену будову.

Морфологічне наповнення ГК ООР простої будови в українській лінгвістиці традиційно пов'язують із формами дієслова 1-ої або 2-ої особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу [2, с. 123; 6, с. 530; 15, с. 280; 19, с. 341]. Наприклад: *Чую твої легкий хід, як подує вітру, як шелест крил в гірським повітрі* (В. Винниченко); *Лежу на веранді – прозорій та ажурній* (Л. Дереш); *Пірнаю в ночі, наче в сні* (В. Симоненко); *Люблю її, медову і полинну, різку й нервову...* (Т. Яковенко); *Питаю її, карооку й руду* (І. Драч); *Читаю ніч, немовби чорну книгу* (Л. Костенко); *Деся там квітнеш вишневим цвітом* (Є. Маланюк); *Коханому хоч хвильку пробриніть* (І. Драч); *Радійте, співайте пісні голосні, Квітками завітчуйте чола ясні* (О. Олесь); *Тримай міцно злагоду буття* (Є. Маланюк); *Купуй різнокольорові душі* (Є. Маланюк).

Специфіку ГК ООР простої будови прогнозує морфологічна репрезентація тільки одним повнозначним словом – дієсловом у відповідній особовій, числовій та часо-способовій формі, “ що збігається з одноелементністю члена речення у формально-граматичній структурі конструкції. Відповідна функційна спрямованість дієслівного об'єктивація ГК ООР простої будови універсальна: він реалізує й речову, і граматичну семантику. Саме такий одноелементний компонент, дієслово-основа якого спроможне експлікувати речове та граматичне значення члена речення власним потенціалом, і є ГК ООР простої будови.

Комбінування особових, числових та часо-способових потенційних дієслівних форм, що об'єктивують ГК ООР, уможлиблює виділення морфологічної парадигми дієслова-основи ГК ООР простої будови, що охоплює 15 позицій, з яких:

- 4 позиції репрезентують простий ГК ООР, експлікований дієсловом теперішнього часу;
- 8 позицій – ГК ООР, об'єктивований дієслівною лексемою у формі майбутнього часу;
- 3 позиції – простий ГК ООР, формалізований наказовим способом дієслова.

Простий ГК ООР, морфологічною основою якого є дієслово теперішнього часу, вказує на дію, стан або процес, суб'єкт яких може означатися 1-ою, 2-ою особою однини чи множини, що дає підстави диференціювати 4 підтипи ГК ООР:

- 1) ГК ООР у формі 1-ої особи однини теперішнього часу:

Обдаровую його найгострішою словесною зброєю (О. Довженко); *Люблю плескіт води весняної* (О. Довженко); *Встаю* (Л. Костенко); *Люблю дозвілля степове безкрає* (В. Симоненко); *І люблю музику, бо вона, знову-таки, дійсність* (Вал. Шевчук); *Такі ж маю крила, що й краю не маю* (І. Драч); *Чекаю дня, коли собі скажу* (Л. Костенко); *Ти – тихий вогник, до якого тягну руки всі ці роки* (Л. Костенко);

2) ГК ООР у формі 1-ої особи множини теперішнього часу: *Віriamo в свята* (О. Довженко); *Поки ще йдемо по своїй землі* (Л. Костенко); *Шукаєм глodu* (Л. Костенко); *Виповзаємо на світ, на зорі* (В. Симоненко); *Віддавна й донині плекаєм світ любові й доброти* (Т. Яковенко); *Обростаєм абсурдом* (Л. Костенко); *Стрибаємо через вогонь, віriamo в його очисну силу* (Вал. Шевчук); (В. Винниченко);

3) ГК ООР у формі 2-ої особи однини теперішнього часу: *Сієш зерна життя* (Є. Маланюк); *Лукаєш, кличеш, проклинаєш* (Є. Маланюк); *Цілуєш обрій хмар* (Є. Маланюк); *Деся зітхаєш у веснянім чаду* (Є. Маланюк); *Зростаєш, ближчаєш і вієш* (Є. Маланюк); *Ховаєш перлу чистоти* (Є. Маланюк); *Чому ж у щирості вбачаєш крамолу* (В. Симоненко); *Живєш, переймаєшся, на все реагуєш, а згодом озирнешся – уже й не згадаєш, що коли було і чи взагалі було* (Л. Костенко);

4) ГК ООР у формі 2-ої особи множини теперішнього часу: *Ну, послухайте, що ці кажуть* (Д. Бузько); *І маєте харчів так мало про запас* (Л. Костенко); *Чого галасуєте даром* (В. Симоненко); *Торгуєте і оптом, і вроздріб* (В. Симоненко); “ *Чи йдете з колядою?* (В. Винниченко).

ГК ООР простої форми, експлікований дієсловом майбутнього часу, так само може розрізнятися за особовими та числовими параметрами. Додатковою дистинктивною

ознакою при систематизації цих конструкцій є категорія виду. Комплексний аналіз особових, числових та видових граєм дієслова-експонента зазначеного ГК ООР спричинився до виділення 8 його підтипів:

1) ГК ООР у формі 1-ої особи однини майбутнього часу доконаного виду: *В обійми твої упаду* (І. Римарук); *У розмову пірну* (І. Римарук); *Торкну забуті тихі струни* (М. Фішбейн); *Розкажу вам про минуле, Що вже мохом поросло* (О. Олесь); *Розкажу вам, як боролись Наші прадіди колись* (О. Олесь); *Як здумаю, що вона така строга і гарна, мене аж пече на обличчі* (В. Медвідь); *Пов'яжу крила поривисті, І думи прожесу нечисті, І, мов на скріплення оков, У серці розпалю любов* (В. Винниченко);

2) ГК ООР у формі 1-ої особи однини майбутнього часу недоконаного виду: *Тепер рахуватиму кожну хвилину* (І. Кочерга); *Не гніватиму, слова шовкові набігають на вуста* (В. Симоненко); – *Не пояснюватиму вдруге* (Вал. Шевчук); *Нестримно йтиму з ним до перемог й зірок* (М. Фішбейн); *Відтак любов'ю житиму палкою* (М. Фішбейн); *О тобі снитиму, мій любий рідний краю; Ой не буду їсти меду, Доки сих не знищу бджіл* (О. Олесь); *Тоді не буду сердитись на вас* (І. Кочерга); “ *Не буду фільми озвучувати* (В. Медвідь); *Тепер буду боятися* (А. Головка); *Заб'юся в куток і буду спати* (В. Медвідь); *Ждати буду якісь незвідані чуття прибудні* (В. Симоненко); *Буду спати, буду ждати сонце, радість і весну* (О. Олесь);

3) ГК ООР у формі 1-ої особи множини майбутнього часу доконаного виду: *Якось проживем* (Л. Костенко); *Швидше в рай потрапим* (Л. Костенко); *Посидимо до ранку* (В. Винниченко); *Тоді згадаєм тії первоквіти* (В. Винниченко); *Багато гармат покидаємо на німецькому березі* (О. Довженко); *Що ж, зіщулимося в чеканні позитивних змін* (Л. Костенко); *Полинемо туди, На той острів кохання, Далеко від страждання, Від горя, від біди* (В. Винниченко);

4) ГК ООР у формі 1-ої особи множини майбутнього часу недоконаного виду: *Назирці йтимемо за ним, щоб знов не провалився крізь землю* (А. Головка); *Невже ж блукатимемо по пустині і до своєї власної святині не ввійдемо ніколи?* (В. Винниченко); *Як розлучимось з тобою, як забудем голос твоїй, І в вітчизні дорогій Говоритимем чужою?* (О. Олесь); *Будемо їхати, бо коли станемо – пропадемо* (Вал. Шевчук); *Зараз будемо перепливати річку* (Вал. Шевчук); *Доки будемо губити українську сторону* (О. Олесь); *Будем слухати з тобою, як степи співають, Як шумлять широкі ріки, Як вітри гуляють* (О. Олесь); *Будем разом знищувать усе* (О. Олесь);

5) ГК ООР у формі 2-ої особи однини майбутнього часу доконаного виду: *Оминеш важкі часи* (Є. Маланюк); *Так само осінь стрінеш* (Є. Маланюк); *Коли ж струснеш цей пил?* (Є. Маланюк); *Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу* (Є. Маланюк); *І милому в обійми упадеш* (В. Симоненко); *Іншому у думу зронити слово* (В. Симоненко); *Очуняєш й додому доповзеш* (Л. Костенко); *Дощем поплачеш по мені сьогодні* (І. Драч); *Скинеш брезентові рукавиці* (І. Драч);

6) ГК ООР у формі 2-ої особи однини майбутнього часу недоконаного виду: *Фарбуватимеш паркани знову* (Є. Маланюк); *Йтимеш шляхом важким* (Є. Маланюк); *Кричатимеш услід ворогам* (Є. Маланюк); *І знов чекатимеш весни* (Є. Маланюк); *Любитимеш ранній туман* (Є. Маланюк); *Хвалитимеш прийдешній день* (Є. Маланюк); *Будеш бачити, “ як без Природи і Бога* (Є. Маланюк); *Підписувати будеш, то й прочитаєш* (А. Головка); *І будеш сподіватися грому* (Є. Маланюк); *І будеш зустрічати наступ війни* (Є. Маланюк); *Будеш жаліти...* (Т. Яковенко); *Будеш сміятися, але мої батьки купили саме такі меблі* (І. Карпа);

7) ГК ООР у формі 2-ої особи множини майбутнього часу доконаного виду: “ *Віддасте йому отару, Ту, що пасли, стерегли* (О. Олесь); “ *Спершу покажете нам, на що здатні* (В. Шкляр); *Коней заведете до конов'язі* (В. Шкляр); *Згадаєте наші душі відкриті, мов со*

нячний лист (В. Олейко); *Зустрінетесь знову колись мірядом бездумних частинок* (В. Свідзінський);

8) ГК ООР у формі 2-ої особи множини майбутнього часу недоконаного виду: “*Стоятимете на виході з торговельних центрів* (І. Карпа); *І через рік ось так питимете каву в гастрономі на розі вулиць, гомонітимете і матимете на те час* (І. Роздобудько); *Йтимете коханим краєм* (М. Фішбейн); *І там будете перебувати під загрозою агресії з боку солдатів* (І. Карпа); “*Будете робити це виважено-професійно й екстатично-аматорськи* (І. Карпа); – *Будете берегти останню барикаду українського моралізаторства* (І. Карпа); – *Будете їсти?* (І. Роздобудько); – *Будете говорити по-нашому* (В. Шкляр); *Будете слід на траві замітати* (І. Римарук).

Спектр структурних підтипів простого ГК ООР, вираженого дієсловом наказового способу, містить лише 3 різновиди, розмежовані за самотутністю особових та числових форм. Це:

1) ГК ООР у формі 1-ої особи множини наказового способу: *Розходьмося по хатах* (А. Головка); *Ходім відсіть* (В. Винниченко); “*Киньмо це, товариші* (Д. Бузько); *Виходьмо з вагона* (Д. Бузько); *Отже, корімося доли, котра знає більше* (Вал. Шевчук); *Так мерщій на борзі коні І летім, де Дон шумить* (О. Олесь);

2) ГК ООР у формі 2-ої особи однини наказового способу: *Дивися в майбутнє очима сонця і місяця* (І. Драч); *Віддайся шаленому дню* (І. Драч); *Слухай дзвін небес* (Є. Маланюк); *Цілуй веселі дні кохання* (Є. Маланюк); *Бери мене в свої блаженні сні* (Л. Костенко); *Іди туди, де люди творять світло* (В. Симоненко); *Лови летючу мить життя! Чаруйсь, хмільй, впивайся І серед мрій і забуття В розкошах закохайся* (О. Олесь);

3) ГК ООР у формі 2-ої особи множини наказового способу: *Готуйте коней* (Л. Костенко); *Ширші двері просічіть, Розширять віконця, Більше воздуха впусіть, Більше світла, сонця!* (В. Винниченко); *Швидше ж бо міркуйте, розв’язуйте цю проблему* (Д. Бузько); *Слухайте, радійте і співайте* (В. Симоненко); *Благословіть в дорогу, матері* (В. Симоненко). Другим структурним різновидом ГК ООР є компонент складної будови, репрезентований дієслівним фразеологічним сполученням слів: *Не кліпай очима на мрію чужу* (В. Симоненко); *А кому вона дістанеться, кинемо жеребка* (Вал. Шевчук); *Дай мені слово* (Д. Бузько); *Здійми свій дух* (Т. Яковенко); *Йому таку свиню підкладу, що тільки вухами ляпне* (А. Головка); *Тоді як дам драла до свого куреня* (В. Медвідь); *Обливаємо їх медом* (В. Медвідь); *Не маю зла на тебе і на неї* (Л. Костенко); *І маю надію, що хтось розуміє мене* (Л. Костенко); *Маю супроти того вивірену протидію* (Вал. Шевчук); *Маю надію постіти* (В. Медвідь).

На відміну від формально-граматичного компонента, що структурується кількома елементами, які перебувають у відношеннях функційного розподілу (допоміжний виражає граматичну семантику та модифікує в модальному або фазовому плані речове значення компонента, а основний реалізує його семантику загалом), складний компонент, незважаючи на кількаслівну репрезентацію, функційно одноелементний: речове значення виражається тільки вербальним комплексом, а граматичне – дієсловом, маркованим 1-ою або 2-ою особою однини чи множини теперішнього або майбутнього часу чи наказового способу. Порівняймо конструкції: *Можеш вибачити* (В. Симоненко) та *Лижемо п’яти на рідній землі* (В. Шкляр).

У першому реченні головний компонент *можеш вибачити* має складену двоелементну будову: його основний елемент, об’єктивований інфінітивом *вибачити*, виражає речову семантику ГК, указуючи на вибачення, поблажливість до кого-небудь винного, а допоміжний елемент *можеш* реалізує граматичне значення компонента завдяки відповідним часовим та особовим формам, а також модально модифікує речове значення в аспекті можливості. Як бачимо, спостерігається чітке розмежування функційної спрямованості основного та допоміжного елементів, об’єктивованих двома повнозначними лексемами. Інакше лінгвальну специфіку має ГК *лижемо п’яти* у другому реченні. Фразеологічна природа цього сполучення унеможливило значеннєве розмежування його елементів – речова семантика компонента

(значення підлабузництва, приниження власної гідності) передається семантично цілісним сполученням *лижемо п'яти*. Граматичну ж семантику виражає домінантна дієслівна лексема 1-ої особи множини теперішнього часу. Неможливість членування цього сполучення на семантичному рівні у формально-граматичній площині наближає його до компонента простої будови, проте лексична репрезентація кількома повнозначними словами, а також вираження граматичної семантики члена речення тільки одним зі слів комплексу (дієсловом 1-ої або 2-ої особи однини чи множини теперішнього часу, а також наказового способу), унеможлиблює його належність до компонентів простої будови. Водночас відсутність функційного розподілу між елементами компонента нівелює і спробу зарахування його до компонентів складеної будови.

Отже, ГК ООР, виражений дієслівним фразеологічним сполученням із різним рівнем семантичної цільності його складників (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення), має складну будову. Спектр особових, числових та часо-способових форм домінантного у структурі фразеологізму дієслова тотожний із набором особових, числових, видових та часо-способових форм дієслова-основи ГК ООР простої будови.

Третім структурним різновидом ГК ООР є складений компонент, об'єктивований синтаксичним сполученням модального чи фазового допоміжного дієслова або дієслова-зв'язки, маркованого 1-ою, 2-ою особою однини чи множини теперішнього, майбутнього часу, а також наказового способу та поширювальної повнозначної значеннєво достатньої лексики: *На моніторі свідомості хочу малювати щось красиве і добре* (Л. Костенко); *Хочу повісти вашій світлості добре слово про цього достойного владика* (Вал. Шевчук); *Завжди пробуєм доростати до себе* (В. Симоненко); *Та не станеш буйним вітром і не зробишся орлом* (О. Олесь); *Будь обережним на вулиці* (Вал. Шевчук); *Будьте моєю дружиною, Лідо, тоді віддам вам найкраще* (І. Кочерга).

Складений ГК ООР може мати дво- та триелементну будову.

Двоелементний ГК репрезентують дієслівний та іменний різновиди. Дієслівний ГК ООР об'єктивує синтаксичне сполучення допоміжного дієслова модальної або фазової семантики у формах 1-ої, 2-ої особи однини чи множини теперішнього, майбутнього часу, наказового способу та поширювального інфінітива: *Та в бездоганнім контексті невдоволення вмій знайти* (І. Драч); *Тобто маємо голосувати за тих, хто здатен тут влаштовувати бійню?!* (Л. Костенко); *І мусиш далі нести* (Є. Маланюк); *От-от почну співати* (Д. Бузько); *“Погинемо, коли на Бога перестанемо покладатися* (Вал. Шевчук); *Мушу тут бути* (І. Кочерга); *Навпаки, може відвагою похвалитися, що її пояснюю своїм запорозьким походженням* (Д. Бузько).

Формальне наповнення двоелементного іменного ГК ООР становить синтаксичне сполучення дієслова-зв'язки, маркованого 1-ою або 2-ою особою однини чи множини теперішнього часу або майбутнього часу, а також наказового способу, та поширювальної іменної лексики у варіантних формах орудного, називного, спорадично знахідного відмінків: *О слово! Будь мечем моїм* (О. Олесь); *Пробудь же завжди молодим* (В. Симоненко); *Виростеш – бунтар будеш* (А. Головка); *Будь обережний на вулиці* (Вал. Шевчук).

Триелементний ГК ООР здебільшого функціонує в іменному вияві. Формальною основою цього ГК ООР є синтаксичне сполучення допоміжного дієслова з семантикою модальності або фазовості, оформленого 1-ою чи 2-ою особою однини або множини теперішнього, майбутнього часу, наказового способу, інфінітива дієслова-зв'язки та поширювальної іменної лексики в орудному відмінку: *Отже, намагаємося зробити своє життя цікавим* (Вал. Шевчук); *Волю стати другом вам, шановна панно* (Д. Бузько); *Люблю цю жінку і хочу бути щасливим* (Л. Костенко). Дієслівна реалізація триелементного ГК ООР граматично можлива (*перестану хотіти їсти, хочу продовжувати танцювати*), проте лінійне контактне нашарування трьох дієслів стилістично невиправдане, і як наслідок, не поширене.

Комбінування особових, числових, видових та часо-способових форм дієслова, що об'єктивує допоміжний елемент складеного ГК ООР, уможливило виділення 60 підтипів цього ГК.

Узагальнену матрицю формально-граматичної типології ГК ООР формують 90 потенційних підтипів простої, складної та складеної будови. Зауважимо, що ядерними є форми простого ГК ООР, напівпериферію становлять форми складеного двоелементного дієслівного та двоелементного іменного ООР ГК, а також триелементного іменного ГК ООР; форми складного ГК ООР та складеного триелементного дієслівного ГК ООР є периферійними.

Отже, ГК ООР можуть реалізувати простий, складний та складений структурні типи.

Простий ГК ООР об'єктивують дієслова 1 ої або 2-ої особи однини чи множини теперішнього, майбутнього часу, наказового способу. Комбінування особових, числових, видових та часо-способових граєм спричинилося до виділення 15 підтипів простого ГК ООР.

Складний ГК ООР реалізують дієслівні фразеологічні сполучення з нерегламентованим рівнем семантичної цільності його складників, домінантні дієслівні лексеми яких марковані 1-ою або 2-ою особою однини чи множини теперішнього або майбутнього часу та наказового способу. Тотожність набору особових, числових, видових та часо-способових граєм домінантного у структурі фразеологізму дієслова зі набором особових, числових, видових та часо-способових граєм дієслова-основи ГК ООР простої будови так само уможливило виділення 15 підтипів складного ГК ООР.

Складений ГК ООР репрезентують двоелементний дієслівний, двоелементний іменний, триелементний іменний та триелементний дієслівний структурні різновиди. Двоелементний дієслівний ГК ООР об'єктивують синтаксичні сполучення допоміжного дієслова модальної чи фазової семантики в формі 1-ої, 2-ої особи однини чи множини теперішнього, майбутнього часу, наказового способу та поширювального інфінітива. Двоелементний іменний ГК ООР виражається синтаксичним сполученням дієслова-зв'язки, оформленого 1 ою, 2-ою особою однини чи множини теперішнього, майбутнього часу, наказового способу та поширювальної іменної лексеми у варіантній формі орудного, називного, знахідного відмінків. Триелементний іменний ГК ООР являє собою синтаксичне сполучення допоміжного дієслова модальної або фазової семантики, маркованого 1-ою, 2-ою особою однини чи множини теперішнього, майбутнього часу, наказового способу, дієслова-зв'язки у формі інфінітива та поширювальної іменної лексеми в орудному, називному або знахідному відмінках. Найменш уживаним є триелементний дієслівний ГК ООР, об'єктивованим синтаксичним сполученням трьох дієслівних лексем: модального або фазового допоміжного дієслова 1-ї, 2-ї особи однини або множини теперішнього, майбутнього часу, а також наказового способу, інфінітива допоміжного дієслова та поширювального повнозначного інфінітива. Комбінування особових, числових, видових, часо-способових граєм дієслова, що об'єктивує допоміжний елемент ГК ООР складеної будови, спричиняється до виділення його 60 потенційних підтипів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Система односоставных предложений в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Наука, 2004.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.
3. Вінтонів М.О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.О. Вінтонів. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
4. Долин Ю.Т. Вопросы теории односоставного предложения (на материале русского языка) / Ю. Т. Долин. – Изд. 2. – Оренбург : ИПК ГОУ ОГУ, 2008. – 129 с.
5. Дудик П. С. Из синтаксису простого речення : навч. посібник / П. С. Дудик. – Вінниця : Вид-во Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, 1999. – 298 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

7. Зиеп Д.Н. Неполные односоставные предложения в современном русском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / Данг Нгок Зиеп. – М. : Моск. гос. пед. ун-т, 1992. – 16 с.
8. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові : навч. посібник / Н. Л. Іваницька – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.
9. Іваницька Н.Л. Трьохелементний присудок в українській мові / Н. Л. Іваницька // Укр. мова і літер. в школі. – 1973. – №1. – С. 16-26.
10. Карпова В. Многочленное именованное сказуемое в современном русском языке : В. Карпова: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата филол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / В. Карпова. – Новосибирск, 1973. – 25 с.
11. Коваль Л. М. Інформативно недостатні слова української мови: семантика, функції : дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 / Людмила Коваль. – Вінниця : Вінницький держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського, 2004 – 182 с.
12. Козачук Г.О. Підмети, виражені словосполученням / Г.О. Козачук // Українська мова і літ. в шк. – 1982. – №1. – С. 36-39.
13. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке : учеб. пособие / П.А. Лекант. – М. : Высшая шк., 1986. – 173 с.
14. Михальченко В.Ю. Односоставные определённо-личные, неопределённо-личные и обобщённо-личные предложения в современном русском и литовском языках : дис. ... канд. филол. н. : 10.01.00 / В.Ю. Михальченко. – М., 1966. – 185 с.
15. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2001. – 340 с.
16. Москаленко Н.А. Підмети, виражені словосполученням / Н.А. Москаленко // Укр. мова і літ. в шк. – 1970. – №9. – С. 23-33.
17. Осипова Э. Н. Русский синтаксис: односоставность предложения : монография / Э.Н. Осипова. – Архангельск: Поморский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2009. – 150 с.
18. Скобликова Е. С. Современный русский язык : Синтаксис простого предложения (теоретический курс) : учеб. пособие / Е. С. Скобликова. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 320 с.
19. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 406 с.

У статті схарактеризовано формально-граматичні параметри всіх структурних типів головного компонента означено-особового речення української мови.

Ключові слова: речення, двоскладне речення, односкладне речення, означено-особове речення, головний компонент означено-особового речення.

The article deals with the formal-grammatical parameters of all the types of personal sentence of the Ukrainian language.

Key words: sentence, two-member sentence, one-member sentence, personal sentence, the main component of the sentence.

*Наталія Костусяк
(Луцьк)*

УДК 811.161.2'366.5

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ СИНТАКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

Проблема класифікації синтаксичних категорій посідає чільне місце в загальному переліку лінгвістичних питань, що мають стосунок до сучасного функційно зорієнтованого мовознавства. Указані мовні явища викликають постійний інтерес учених своєю багатогранністю. У науковій літературі вже нагромаджено велику кількість праць, у яких ідеї аналізованих категорійних одиниць знайшли різнопланове висвітлення, проте ще й досі не спостерігаємо єдності в їхньому теоретичному висвітленні. Лінгвісти використовують різні

принципи класифікації синтаксичних категорій, наявні суттєві розбіжності у визначенні їхнього статусу, грамемного складу, що й спричиняє неоднакову вартість наукових результатів. Тому на сьогодні синтаксичні категорії потребують нового осмислення, що й мотивує *актуальність* нашої студії.

Такий підхід став можливим передусім за умови наукової переорієнтації дослідників із проблем пасивного синтаксису на активний, динамічний. Це спровокувало відмежування від традиційного опису мовних явищ, спрямованого від засобів до функції, а також зумовило виокремлення двох різновидів функційного синтаксису – семантичного та формального, „які перебувають у взаємодії і виявляють основні особливості функціонування синтаксичних одиниць” [1, с. 194].

Поза всяким сумнівом, указаний аспект має значні переваги перед односпрямованим формально-граматичним підходом, оскільки сприяє цілісному й послідовному вивченню сукупності категорійних класів синтаксичних одиниць відповідно до притаманних їм найсуттєвіших (значенневих і формальних) ознак й ієрархічно-системних відношень. *Мету* праці вбачаємо в цілісному, системному вивченні синтаксичних категорій сучасної української мови, теоретичному обґрунтуванні їхньої специфіки, типологічних характеристик та визначенні сукупності кваліфікаційних ознак. Досягнення сформульованої мети передбачає розв’язання таких *завдань*: 1) зважаючи на нові досягнення функційно зорієнтованої граматики, здійснити чітку диференціацію синтаксичних одиниць; 2) обґрунтувати класифікаційні засади вивчення синтаксичних категорій; 3) розглянути аналізовані компоненти в аспекті синтаксичних зв’язків і семантико-синтаксичних відношень, виокремити формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні категорійні одиниці; 4) подати дефініцію терміна *синтаксичні категорії*.

Поняття *синтаксична категорія* неодноразово перебувало в центрі лінгвістичних досліджень. Дефінуючи його, вчені брали за основу різні чинники, що й зумовило появу неоднакових думок і синтаксичних теорій. Водночас не викликає сумніву твердження, що об’єктивно повний та викінчений аналіз зазначеної категорійної величини насамперед ґрунтується на виокремленні сукупності тих чи тих диференційних ознак, притаманних мовним одиницям одного класу, які відрізняють їх від компонентів іншого класу. Крім того, пізнання сутності синтаксичної категорії неможливе без чіткої диференціації синтаксичних одиниць. Від розв’язання цієї проблеми залежить зрілість наукових ідей і, загалом, досконалість усієї синтаксичної теорії.

Об’єкт розгляду традиційного описового синтаксису становлять переважно такі його компоненти, як словосполучення, просте та складне речення, за аналізу яких акцентовано увагу передусім на їхніх структурних схемах. Водночас теоретичну вагу будь-якої наукової концепції значно поглиблює вирізнення елементарних одиниць, що уможливорює аргументоване пояснення механізму всієї складної синтаксичної системи й функціонування похідних компонентів. Виваженість певної класифікаційної моделі великою мірою залежить і від розмежування синтаксичних одиниць у сфері мови й мовлення. У сфері мови вони виявляють абстрагований характер і відсутність різноманітних модифікацій. У сфері мовлення синтаксичні одиниці зазнають багатьох перетворень, пов’язаних з особливостями тексту або мовленнєвих ситуацій. Послідовне дотримання таких кваліфікаційних параметрів, яке вважаємо найприйнятнішим у сучасній лінгвістиці, дало змогу І. Р. Вихованцеві виокремити три типи синтаксичних одиниць, що мають стосунок до сфери мови, – мінімальну синтаксичну одиницю як компонент речення чи словосполучення та дві синтаксичні одиниці-конструкції – речення й словосполучення [2, с. 6–10]. Відмінності між ними простежуємо передусім у граматичному (структурному) плані. Зважаючи на функційні особливості мінімальних синтаксичних одиниць, дослідник виокремлює два їхніх різновиди – „члени речення, які визначають на основі синтаксичних зв’язків (предикативного і підрядного), і синтаксеми, які вирізняють на ґрунті семантико-синтаксичних відношень (субстанціальних, тобто зі значенням предметності, і

вторинних предикатних). Тому поряд із синтаксичними одиницями і категоріями синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення є фундаментальними поняттями синтаксису як мовного рівня і синтаксису як науки" [4, с. 3]. У вказаній тріаді найвищою за рангом одиницею виступає речення.

Класифікаційну схему синтаксичних компонентів поглиблює їхній розгляд у сфері мовлення, що передбачає виокремлення співвідносного з реченням мінімального фрагмента зв'язного мовлення – висловлення й максимального – тексту. У такому разі акцент здійснюють на комунікативному аспекті, який зумовлює аналіз синтаксичних компонентів, зважаючи на їхню спеціалізацію в реальних ситуаціях спілкування. Пошук шляхів найпродуктивнішого вивчення висловлення дає змогу розглядати його як інформативно достатню й відносно самостійну одиницю мовлення, що вирізняється „спрямованістю на мовленнєві акти, безпосереднім зв'язком із ситуацією” [2, с. 155].

Доречним у цьому плані вважаємо спостереження А. А. Леонтьєва. На його думку, висловлення – це комунікативна одиниця, яка відображає фрагмент мовленнєвої діяльності, результат системи операцій, здійснюваних на основі мовних одиниць у їхній динаміці. Воно становить закінчене змістове ціле, призначене для слухача й мовця, що одночасно може бути охарактеризоване як у мовному (граматичному, структурному), так і мовленнєвому (синтагматичному, комунікативному) аспектах [5, с. 29–30]. Отже, комунікативний акцент, що виявив певні переваги в дослідженні мовних явищ, об'єднав учених у тлумаченні висловлення як співвідносної з конкретною мовленнєвою ситуацією одиниці, якій властива система диференційних ознак та категорій.

Безпосередній стосунок до проблеми вирізнення синтаксичних одиниць мають питання, пов'язані з диференціацією синтаксичних категорій. Спільність різноманітних синтаксичних концепцій полягає в по́трактуванні аналізованих мовних явищ як складників граматичних категорій. Водночас лінгвістичні теорії позначені й відмінностями, що полягають у виборі ними певних диференційних ознак за вивчення вказаних мовних величин. Якщо кваліфікацію морфологічних категорій передусім здійснюють на тлі парадигматичних ознак, то синтаксичні категорії потребують розгляду в аспекті синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між певними словами в межах словосполучення чи речення й між синтаксичними конструкціями. „Категорія в синтаксисі – це деяка ознака (параметр), яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць, зокрема речень” [2, с. 61]. Сучасний функційно-категорійний синтаксис відмінний від традиційної описової синтаксичної науки сукупністю його семантичних, формальних і комунікативних параметрів, відповідно до чого виокремлюють три типи синтаксичних категорій – семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні [2, 61–63; 4, с. 4]. У сучасній українській мові подібною є концепція М. В. Мірченка, який наголошує, що „синтаксична категорія являє собою сукупність синтаксичних одиниць (мінімальних синтаксичних одиниць, словосполучень, речень, висловлень, надфразних єдностей тощо), яка загальним синтаксичним змістом охоплює синтаксичні категорії різних синтаксичних одиниць і членується на семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні категорії з їхнім подальшим членуванням на грами (складники відповідних синтаксичних категорій)” [6, с. 68].

Формально-синтаксичні категорії відображають формальну організацію речення. Вони вказують на тип синтаксичного зв'язку між синтаксичними одиницями нижчого рангу, які структурують речення. Серед категорійних значень формально-орієнтованого плану виділяють категорії предикативності (у формальному розумінні), підрядності, сурядності, а також категорії підмета, при-судка та другорядного члена речення. Підмет і присудок входять у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного боку речення й перебувають у предикативному зв'язку. Це означає, що реченнєві побудови такого типу поєднують два складники, які однаковою мірою передбачають один одного: присудок вимагає підмета зазвичай

у типовій для нього формі називного відмінка іменників, а підмет визначає форми особи, числа та роду присудкового компонента. Для одноядерних конструкцій, у яких функцію центрального компонента виконує співвідносний із присудком головний член речення, формально-синтаксична категорія предикативності не характерна.

Вказуючи на типові формально-синтаксичні категорійні одиниці, крім предикативності, розглядають категорію підрядності, що перебуває на другому місці в аналізованій категорійній системі. Її визначальною ознакою виступає не двобічний, а односпрямований зв'язок між опорним і залежним компонентами речення. За такого трактування дослідники звертають увагу на здатність опорних слів керувати певними відмінками іменників. Позиційна структура двоскладного речення зазвичай передбачає наявність правобічної позиції керованих компонентів, тоді як лівобічна переважно має стосунок до явищ координації. Периферія керованих членів речення пов'язана з їхньою лівобічною позицією в односкладних синтаксичних конструкціях. Продуктивність сучасних мовознавчих студій становить виокремлення певних граматичних типів керування, що ґрунтується на морфологічних особливостях залежного слова. Відповідно до цього диференціюють власне-від-мін-кове (безпосереднє) керування, коли залежне слово виражене без-прийменниковими відмінками, і прийменниково-відмінкове (опосередковане), коли підпорядкування опорним словом відмінкової форми здійснено за допомогою прийменника [3, с. 11]. За ступенем вияву необхідності керованого слова для з'ясування змісту опорного розрізняють керування сильне й слабе. „Під сильним керуванням розуміють таку залежність від опорного слова відмінка іменника чи відмінка з прийменником, за якої між залежним іменником і опорним словом наявний тісний та необхідний зв'язок” [3, с. 11]. Диференційну ознаку слабого керування становить менша обов'язковість залежного слова для опорного й нерідко його імпліцитне вираження.

Периферійністю позначена категорія сурядності, такі її рангові кваліфікаційні параметри зумовлені відсутністю ознак підпорядкування. „Сурядність – формально-синтаксична категорія речення, що стосується синтаксичного зв'язку рівноправних (незалежних) компонентів складного і простого речення” [2, с. 62]

До складу семантико-синтаксичних категорійних одиниць зараховують категорії об'єктивного семантико-синтаксичного змісту – предикатність і субстанційність, які об'єднують відповідно підкатегорії предиката дії, предиката якості, предиката стану, предиката кількості тощо та підкатегорії суб'єктності, об'єктності, ад-ре-сатності й под. Суб'єктивними семантико-синтаксичними категорійними одиницями вважають категорію ствердження/заперечення й модально-часову категорію предикативності, що має стосунок і до двоядерних, і до одноядерних конструкцій. У лінгвістиці висловлено низку аргументованих думок, пов'язаних із тлумаченням модальності й часу як складників комплексної семантико-синтаксичної категорії предикативності, яка виражає передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності [2, с. 62]. Основним репрезентантом синтаксичних модально-часових характеристик виступає предикат, що на формально-синтаксичному рівні відповідає присудковій або співвідносній з ним головному компонентів односкладного речення. Із поданими міркуваннями деякою мірою перегукується думка М. В. Мірченка, який вважає модальність підкатегорійним компонентом предикативності й надає їй статусу комплексної синтаксичної реченнєвої категорії, комунікативної надкатегорії [6, с. 290].

У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури, втілена власне-комунікативна структура, яку пов'язують із певною ситуацією мовлення, тобто з актуальним членуванням речення. З-поміж категорій, пов'язаних із комунікативним аспектом, особливого статусу надають темо-ремним відношенням та категорії комунікативної настанови. Темою вважають вихідну частину висловлення, відоме, а ремою – його комунікативний центр, нове, те, що визначає зміст теми [2, с. 148]. У деяких ускладнених реченнєвих структурах можлива кількоступінчастість

актуального членування. Дослідження комунікативно-синтаксичного аспекту речення дає змогу виділити також категорію комунікативної настанови, в основу якої покладено характер мовленнєвого стимулу. Зважаючи на такі ознаки, зазначають, що вона поєднує підкатегорії розповідності, питальності та спонукальності [2, с. 61–63]. Синтаксичні категорії речення в цілому тісно пов'язані з його парадигматичними формами. Хоча не завжди те, що в морфології об'єднано відповідно до правил словозміни, у синтаксисі належить до спільних категорійних груп. Найбільшою мірою це залежить від функцій, які виконують словоформи в межах словосполучення чи речення.

Отже, синтаксичні категорії – узагальненні, абстрактні, об'єднані сукупністю споріднених функцій явища, для яких характерний той самий синтаксичний зміст відповідної ознаки, однотипні формально-синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення, що уможливорює триаспектний аналіз цих мовних явищ – семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний. Порушені в статті проблеми перспективні для функційного дослідження всієї категорійної системи синтаксису сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Граматичні вияви керування / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – Вип. 2. – С. 9–13.
4. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія : [зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред.) та ін.]. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
5. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации / А. А. Леонтьев // Синтаксис текста. – М. : Наука, 1979. – С. 18–36.
6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : [монографія] / М. В. Мірченко. – [2-е вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.

У статті обґрунтовано класифікаційні засади вивчення синтаксичних категорій, розглянуто їх в аспекті синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, виокремлено формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні та комунікативні категорійні одиниці, подано дефініцію поняття „синтаксична категорія”.

Ключові слова: синтаксичні категорії, предикативність, підрядність, сурядність, підмет, присудок, другорядний член речення, предикатність, субстанційність, тема, рема.

The article classification principles study of syntactic categories are substantiated, in terms of syntactic relations and semantic-syntactic relations are considered, formal-syntactic, semantic-syntactic and categorical units communication are distinguished, definition of the term „syntactic category” is served.

Key words: syntactic category, predication, clause, coordination, subject, predicate, a minor member of the sentence, predykativnist, substantsiynist, theme, rema.

Юлія Лебедь
(Вінниця)

УДК 811.161.2'367.4

УТВОРЕННЯ ОBOB'ЯЗКОВИХ ПРИСЛІВНИХ КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Сучасні лінгвісти особливо акцентують на взаємодії семантики слова і його сполучувальних властивостей. Лексико-семантичну типологію повнозначних слів (зокрема дієслів, іменників, прикметників) нерідко пов'язують із синтаксичними властивостями, які виявляються в сполучуваності з іншими словоформами [6, с. 130]. Сполучуваність

повнозначних слів стала об'єктом спеціальних досліджень, пов'язаних із проблемами інтерпретації граматичних (синтаксичних) категорій [10]. Заслужують на увагу в цьому плані дисертаційні роботи, монографії, наукові статті з україністики, присвячені вивченню функціонально-семантичних особливостей абсолютивних дієслів української та інших мов [3; 9], інформативно недостатніх слів української мови [8], предикатів [7]. Дослідники не лише торкаються проблем теорії синтаксичної сполучуваності, але й на основі цієї теорії по-новому підходять до з'ясування конкретних питань граматики української мови.

Суттєвим у теорії сполучуваності є розмежування лексичної та синтаксичної сполучуваності. Ми розглядаємо лексичну сполучуваність як набір та умови реалізації лексичних поширювачів слова, зумовлених його семантикою. Синтаксичну сполучуваність кваліфікуємо як набір та умови реалізації синтаксичних зв'язків слова, сполучуваність певних граматичних розрядів слів. Лексична сполучуваність накладає певні обмеження на синтаксичну, оскільки реалізація моделі сполучуваності слова значною мірою зумовлена реальними зв'язками між об'єктами дійсності. У дослідженні обов'язкових прислівних компонентів теорії сполучуваності акцентуємо на її визначальних властивостях, які стосуються сполучувальних особливостей повнозначних слів у підрядних власне-словосполученнях, що дає змогу практично виокремити обов'язкові прислівні компоненти з-поміж усіх неголовних компонентів реченнєвої структури. Виділяємо такі основні ознаки: належність слова до певної частини мови та ступінь семантичної «наповненості» повнозначного слова. Остання ознака виступає власне синтаксичною, яку підтверджують сильні синтаксичні зв'язки повнозначного слова із залежними від них словами в межах словосполучення чи семантичної єдності.

Ступінь семантичної наповненості є найбільш суттєвою ознакою повнозначного слова з погляду прогнозування ним синтаксичних зв'язків у підрядному словосполученні. З урахуванням цієї характеристики учені виділяють такі «синтаксичні» групи слів: 1) слова, що самостійно (автономно) виражають значення, без залучення поширювачів – залежних слів; 2) слова, які реалізують семантику в обов'язковому поєднанні із поширювачами (Л.В. Щерба, В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова, Г.О. Золотова, О.В. Гулига, А.П. Загінкото).

Такий поділ слів за їхніми сполучувальними властивостями постійно переглядається, конкретизується, доповнюється. Так, Н.Л. Іваницька розмежує: 1) слова абсолютивного (автосемантичного) значення, чи закритої семантики; 2) слова релятивної семантики (синсемантичні); 3) слова відносно релятивної семантики, які в одних випадках реалізують семантику самостійно, поза синтаксичним оточенням, а в інших – вимагають обов'язкового поширення їх залежними компонентами; 4) інформативно недостатні слова [6, с. 18].

Автосемантичні слова реалізують свою лексичну семантику безвідносно до інших слів у словосполученні та реченні. У структурі словосполучень вони проєктують слабкі позиції для прислівних факультативних компонентів речення [4; 9; 11]. Така значеннєва самодостатність автосемантичних слів спричиняє утворення факультативних прислівних компонентів. Автосемантичні слова функціонують як окремі формально-синтаксичні компоненти із властивою їм ознакою номінувати нерозчленовані денотати [5].

Мета статті – дослідити взаємозв'язок семантичних єдностей та обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

Об'єкт дослідження – семантичні єдності у взаємозв'язку з обов'язковими прислівними компонентами формально-синтаксичної структури речення.

Предмет дослідження – обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Утворення прислівних обов'язкових компонентів формально-синтаксичної структури речення не обмежується підрядними словосполученнями, оскільки є чимало випадків, коли для реалізації семантики синсемантичного слова необхідними бувають більш обсягові структури словесних поєднань на основі сильних прислівних зв'язків: *попросити аудиторію заспокоїтись*

(семантика синсемантичного дієслова *попросити* реалізується через обов'язкову сполучуваність його з іменниковою формою *аудиторію* та інфінітивом *заспокоїтись*); *прикрасити кімнату гірляндами* (семантика синсемантичного дієслова *прикрасити* реалізується через обов'язкову сполучуваність його з іменниковою формою *кімнату* та другою іменниковою формою *гірляндами*); *доручити секретареві займатися розкладом* (семантика синсемантичного дієслова *доручити* реалізується через обов'язкову сполучуваність його з іменниковою формою *секретареві* та синсемантичним інфінітивом *займатися*, семантику якого компенсує іменникова словоформа *розкладом*).

Наукова коректність терміну «семантична єдність повнозначних слів» полягає в тому, що він номінує поняття «підрядне словосполучення», утворене синсемантичним словом у ролі опорного, на відміну від невластиво-словосполучень, у яких слова поєднуються слабким підрядним зв'язком. Терміни «семантична єдність» і «власне-словосполучення» не є синонімічними, оскільки частину власне-словосполучень утворюють прислівні факультативні компоненти. Семантична єдність повнозначних слів ґрунтується виключно на сильних підрядних зв'язках між словами і є основою утворення прислівних обов'язкових компонентів речення.

Розмежуємо такі типи семантичних єдностей повнозначних слів:

а) семантичні єдності, утворені на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що включає до свого складу інше повнозначне слово за допомогою сильного підрядного зв'язку (керування чи прилягання). Така семантична єдність за структурою дорівнює підрядному словосполученню з синсемантичним словом у ролі опорного: *розмежовувати поняття, довідатися про новину, видалення пухлини, прохання не плакати, старший за брата, достойний нагороди*;

б) семантичні єдності, утворені на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що включає до свого складу дві залежні словоформи, приєднані за допомогою сильних підрядних зв'язків. Така семантична єдність за структурою відрізняється від словосполучення. Синсемантичне слово в такій семантичній єдності утворює дві сильні позиції, що їх заміщують два прислівні обов'язкові компоненти: *дати пораду другові, повести коня на пасовисько, налагодити співпрацю з заводом, подати відвідувачам меню*.

Отже, синсемантичні слова вступають із іншими залежними від них повнозначними словами в поєднання (єдності), зумовлені семантичним потенціалом перших. Такі структури дослідники кваліфікують по-різному, визнаючи в кожному випадку їхню граматичну (синтаксичну), як і семантичну своєрідність. Беручи до уваги різноструктурність моделей та враховуючи найголовнішу ознаку – обов'язковість входження елементів таких поєднань у єдине смислово-граматичне ціле, ми об'єднуємо такі структури, називаючи їх семантичною єдністю повнозначних слів. Наголосимо, що в семантичній єдності, як і в підрядному словосполученні, кожне повнозначне слово має здатність утворювати окремий компонент формально-синтаксичної структури речення (крім інформативно недостатніх слів).

Поняття «семантична єдність» певною мірою співвідносне з поняттям «максимальне словосполучення» [1, с. 113-114]. О.С. Мельничук з приводу членування структури речення на одиниці нижчого рівня (словосполучення) наголошує: «Розгляд функціонування словосполучень у реченнях, тобто аналіз конкретних словосполучень різних ступенів членування доцільніше починати не з простих двочленних, а з максимальних словосполучень» [1, с. 111]. І далі: «Конкретна синтаксична функція словосполучень усіх нижчих ступенів членування, безперечно, залежить від власної внутрішньо-синтаксичної структури їх формальних типів, але разом з тим вона визначається й загальною синтаксичною структурою цілого речення, тобто фактично внутрішньо-синтаксичною структурою максимального словосполучення» [1, с. 112].

Зручність поняття «семантична єдність» полягає в тому, що цей термін охоплює всі можливі сполучення повнозначних слів, об'єднаних сильними підрядними зв'язками в єдине ціле через наявність у повнозначних слів ознак синсемантизму: *допомагати людям*,

реформувати економіку, багатство синонімів, гідний нагороди, таїна слова, ріка мудрості, допомога малозабезпеченим, сприяти консолідації суспільства, розгляд функціонування словосполучень, розвиток системи підготовки кадрів, засоби вираження думки, передати думки співрозмовникові, пропонувати зборам прийняти рішення і т.д.

Центральне місце в семантичних єдностях відведено власне синтаксичним підрядним словосполученням двохелементної будови з опорним синсемантичним словом, яке в структурі речення, розкладаючись на окремі формально-синтаксичні компоненти, може входити в різні семантичні єдності.

Характерно, що при цьому відносно «рухливість» щодо утворення прислівних обов'язкових компонентів може мати опорне слово таких словосполучень; залежне слово словосполучення залишається з ознаками, що їх воно виявляє в первинному власне-словосполученні. Так, наприклад, підрядне словосполучення *поняття парадигми* номінує розчленований предметний денотат, вербалізований синсемантичним іменником *поняття* + автосемантичним іменником *парадигми*. Синсемантичний іменник *поняття* прогнозує сильну позицію для заміщення її обов'язковим прислівним (приіменниковим) компонентом у формі безприіменникового іменника в родовому відмінку – *поняття (чого?) парадигми*. Цей обов'язковий приіменниковий компонент утворюється на рівні підрядного словосполучення, яке, транспонуючись у речення, зберігає ознаки утвореного в його межах обов'язкового приіменникового компонента *парадигми*, безвідносно до позиції, яку займає опорне слово *поняття* в структурі речення: *Поняття парадигми в теорії словотвору є відносно новим* (З. Валюх) – обов'язковий компонент *парадигми* поширює підмет; *Широке використання поняття парадигми в дериватології зумовлене новим (основоцентричним) підходом* (З. Валюх) – обов'язковий компонент *парадигми* поширює приіменниковий обов'язковий компонент первинної залежності *поняття*; *У багатьох працях дослідники оперують поняттям парадигми* (З журн.) – обов'язковий компонент *парадигми* поширює обов'язковий придієслівний компонент первинної залежності *поняття*.

Семантичні єдності, утворені на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що включає до свого складу одну чи дві залежні синсемантичні словоформи, приєднані за допомогою сильного підрядного зв'язку (сильних підрядних зв'язків), які, у свою чергу, вступають у семантичні єдності з наступними (залежними від них) словоформами, утворюють ланцюгові ряди обов'язкових залежностей. Така семантична єдність може являти собою кілька семантичних єдностей, що за структурою є підрядними словосполученнями. Кожне синсемантичне слово в такій семантичній єдності утворює сильні позиції, що їх заміщують прислівні обов'язкові компоненти в структурі речення: *Грамматика оперує науковими абстракціями, що відображають узагальнені лінгвістичні сутності її семантики* (М. Плюц) – *відображають (що?) сутності – сутності (чого?) семантики – семантики (чєї?) її*.

Природа семантичних єдностей, у яких утворюються прислівні обов'язкові компоненти формально-синтаксичної структури речення, закладена в самих номінаціях процесуальних денотатів, відтворених лексичним значенням відповідних слів: *Реабілітацію хворих після інсультів лікарі пов'язують з цілеспрямованим тренуванням* (З газ.) – *пов'язують (що? з чим?) – реабілітацію ... з тренуванням*; *Падіння економіки пов'язують з кризою* (З газ.) – *пов'язують (що? з чим?) – падіння ... з кризою*; *Зв'язок іменника з дієсловом призводить до витворення синтаксичних одиниць (словосполучень чи речень), в яких формується певний елемент інваріантного значення відмінка* (І. Вихованець) – *зв'язок (чого? з чим?) іменника з дієсловом*; *Семантика відмінка залежить від синтаксичного зв'язку слова з іншими словами* (М. Плюц) – *від зв'язку (чого? з чим?) – слова з (іншими) словами*.

Структуру семантичних єдностей завжди завершує повнозначне автосемантичне слово: *захід сонця, розуміння ситуації, вилікувати хворобу, згряя птахів, купа мотлоху, розмова птахів, світло ліхтарів, мрія дитинства, звернення громадян до суду, винен у злочині,*

нагадувати людині про правила поведінки, дарувати радість дітям, бачити когось у майбутньому, могли прожити без води, чути мелодії рідного дому, багатство форм, опорядження криниць і т.д.

Семантичні єдності в реченнєвому контексті реалізуються по-різному. Все ж у будь-якому випадку вони не втрачають своєї основної лінгвальної природи – бути утвореними опорним словом транспонованого в реченнєву структуру словосполучення з сильними позиціями для заповнення їх обов'язковими прислівними компонентами.

Отже, обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення утворюються із семантичних єдностей звуженої та розширеної структури. Семантичні єдності утворюють ланцюгові ряди обов'язкових залежностей, якщо стрижнєве слово єдності – синсемантичне слово, що передбачає одну чи дві залежні синсемантичні словоформи, приєднані за допомогою сильного підрядного зв'язку, які вступають у семантичні єдності з наступними (залежними від них) словоформами.

Перспектива дослідження полягає в подальшому вивченні природи обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
2. Гульга Е. Г. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова / Е.Г. Гульга // Научн. докл. высш. шк. Филолог. науки. – 1967. – № 2. – С.62-72.
3. Іваницька Н. Б. Абсолютивні дієслова у функції неголовних компонентів причленної залежності / Н.Б. Іваницька // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка. Серія: Філологічні науки. – Полтава: ПДПУ, 2001. – Вип. 4 (8). – С. 135-141.
4. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л. Іваницька. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.
5. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проєкції на денотат : [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Н.Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 82 с.
6. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Формально-граматична структура простого речення. Ч. 1 / Н.Л. Іваницька. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 1999. – 155 с.
7. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення / Л.О. Кадомцева. – К. : Вища шк., 1986. – 188 с.
8. Коваль Л. М. Інформативна недостатність повнозначного слова й аналітизм формально-граматичної структури речення / Л.М. Коваль // Українська мова. – 2004. – № 1. – С. 54-58.
9. Кухар Н. І. Факультативні компоненти прислівної залежності : семантика, функції : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кухар Ніна Іванівна. – Вінниця, 2005. – 204 с.
10. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке / В.П. Малащенко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1978. – С.51-61.
11. Рословец Я.И. О второстепенных членах предложения и их синтаксических функциях / Я.И. Рословец // Вопросы языкознания. – 1976. – №3. – С. 74-89.

Стаття присвячена обов'язковим прислівним компонентам формально-синтаксичної структури речення, розглянуто види семантичних єдностей, визначено природу семантичних єдностей, здійснено їхню класифікацію за будовою.

Ключові слова: сильний підрядний зв'язок, синсемантичне слово, семантична єдність, обов'язковий прислівний компонент формально-синтаксичної структури речення.

The article is devoted to semantic unity and obligatory word components of formal-semantic structure of the sentence. The article shows types, nature of the semantic unities. There is the description of semantic unity in the sentence.

Key words: synsemantic word, semantic unity, obligatory word components of formal-semantic structure of the sentence.

ДЕРИВАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДАЛЬНИХ МІНІМАЛЬНИХ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У сучасному українському мовознавстві стає панівним функціональний багатоаспектний підхід до аналізу синтаксичних одиниць, що ґрунтується на понятті синтаксичної функції. Синтаксична функція відображає поведінку частини (тобто меншої одиниці) у системі певного цілого (тобто з певного погляду більшої одиниці). Носієм функції може бути як речення та словосполучення, так і слово – мінімальна синтаксична одиниця. У цьому плані необхідним є вивчення ролі слова в реченні, виявлення тих функцій, які воно може виконувати в синтаксичній одиниці-конструкції. Донедавна основну увагу вчені-синтаксисти акцентували на вивченні речення і словосполучення. Сьогодні слово стало важливим об'єктом дослідження в синтаксичній науці поряд з цими одиницями.

У синтаксисі слово являє собою мінімальну синтаксичну одиницю, яка функціонує передусім як компонент речення. У реченнєвій конструкції, набуваючи синтаксичної функції, воно стає елементарним синтаксичним знаком. Слова являють собою знаки двох видів – предикатні та непередикатні, на яких ґрунтується граматична структура мови. Предметні компоненти, зумовлені валентністю предиката, являють собою іменникові (субстанційні) синтаксеми. Крім субстанційних синтаксем, у реальному реченні можуть уживатися синтаксеми невалентного характеру (атрибутивні, адвербіальні, модальні), які виникли внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень. Оскільки ці синтаксеми не функціонують в елементарних простих реченнях, їх слід вважати вторинними синтаксемами предикатного типу, що виражають сукупність значень ознаки, а не предмета. Вторинні предикатні синтаксеми виступають компонентами лише семантико-синтаксичної структури неелементарного (ускладненого) простого речення. Серед них особливе місце посідають модальні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці. Серед різноманітних явищ мови модальні синтаксеми (у синтаксичній традиції – вставні слова і сполучення слів) характеризується не тільки різноманітністю своєї структури, специфікою лексичної семантики та морфологічного вираження, а й своєрідністю деривації.

Семантику вставних компонентів досліджувало чимало мовознавців, зокрема В.В. Виноградов, С.П. Бевзенко, П.С. Дудик, І.І. Слинько, М.У. Каранська, Л.О. Кадомцева та ін. Менш вивченими є дериваційні особливості модальних одиниць (на що звертали увагу в українському мовознавстві І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська), тому це питання потребує поглибленого аналізу.

Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному аналізі модальних синтаксем сучасної української літературної мови з урахуванням їхніх семантико-синтаксичних, формально-граматичних та дериваційних особливостей в структурі простого ускладненого речення; виявленні їх співвідношень з головними частинами складнопідрядних речень; з'ясуванні основних умов формування кореляцій модальна синтаксема — предикат головної частини; характеристиці принципів моделювання модальних компонентів. Джерельною базою стали художні тексти, де ці одиниці широко представлені в різноманітних лексико-граматичних варіантах.

З погляду сучасного дериваційного синтаксису модальні синтаксеми ґрунтуються на структурі складнопідрядного речення з'ясувального типу і нерідко являють собою згорнуту його головну частину [2, с. 271; 3, с. 157]. Подібне згортання структури похідної синтаксичної одиниці І.Р. Вихованець називає „синтаксичною конденсацією похідних одиниць щодо

вихідних” [2, с. 173]. Ідея про те, що просте речення зі вставним словом виникло із складнопідрядного речення свого часу була висловлена Ф.І. Буслаєвим. Поняття вставних слів з’явилося разом із вченням про скорочені і стягнені речення. На думку Ф.І. Буслаєва, речення могли не тільки скорочуватися чи стягатися, а й вставлятися. Вставляння речень відбувається на основі підрядності, тобто замість складнопідрядного речення утворюється просте із вставним словом. Ф.І. Буслаєв вставні слова називав вставними реченнями, бо визначав їх генетично – за походженням [1, с. 552]. Ідея Ф.І. Буслаєва про те, що вставні конструкції утворилися з самостійних речень, вплинула на багатьох учених. О.О. Шахматов, як і Ф.І. Буслаєв, розглядав вставні слова як наслідок зливання висловлювань, зазначаючи що вони „є редукованими за своїм смислом реченнями” [6, с.265]. На відміну від своїх попередників, він звернув увагу не на значення вставних слів, а на їхні синтаксичні особливості. Вставні слова О.О. Шахматов поділяє на два типи: 1) що беруть свій початок з односкладних речень – означено-особових, безособових, інфінітивних, прислівни-кових, підметових; 2) що беруть свій початок з двоскладних речень – узгоджених чи не узгоджених [6, с. 266]. Давні вчення про скорочення, стягнення, вставляння речень знайшли відображення в сучасних теоріях похідності синтаксичних одиниць, які активно розвиваються в українській граматиці та є дуже прогресивними [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Як і інші вторинні предикатні синтаксеми (адвербіальні, атрибутивні), модальні синтаксеми є похідними утвореннями. Базою для творення простого ускладненого речення з модальною синтаксемою служить складнопідрядне речення з підрядною з’ясувальною частиною. Модальна синтаксема є наслідком згортання (конденсації) головної частини складнопідрядного речення з предикатами мовленнєвої, розумової діяльності, волевиявлення, сприймання, сподівання тощо.

Основною умовою формування кореляції модальна синтаксема - предикат головної частини є тип модальності.

Значення констатувальної модальності (вірогідності, достовірності, впевненості) дієслівних предикатів головної частини, доміанту яких становлять лексеми *сказати, констатувати, запевнити, підтвердити*, передають модальні синтаксеми *безсумнівно, без сумніву, немає сумніву, безумовно, безперечно, дійсно, напевно, зрозуміло, розуміється, зви-чайно, звісно, правда, щоправда, справді, природно, само собою, певна річ, певне діло, видима річ, видиме діло, мусить бути* та ін.: *Звичайно, Гете і Лессінг роблять це на рівні своїх талантів і тієї культури, яка стоїть за ними* (Р. Іваничук) ← *Автор констатує, що Гете і Лессінг роблять це на рівні своїх талантів і тієї культури, яка стоїть за ними.*

На рівні гіпотетичної модальності (значення невпевненості, припущення, можливості тощо) з дієслівними предикатами типу *припустити, засумніватися* і под. корелюють такі модальні синтаксеми, як *видимо, видно, здається, мабуть, може, може бути, можливо, очевидно, очевидячки, певно, напевно, либонь, ймовірно, видається, можна сказати, треба гадати, як видно, є надія, як здається* і под.: *Мабуть, саме ці старообрядці найбільше непокоїли архімандрита Ієроніма* (Р. Іваничук) ← *Селяни припускали, що саме ці старообрядці найбільше непокоїли архімандрита Ієроніма.*

Значення емо-ційних оцінок повідомлення – радості, задоволення, прикрості, жалю, здивування, обурення – дієслівних предикатів головної частини типу *жальти, шкодувати, радіти, соромитися, дивуватися, обурюватися, злитися*, а також співвідносних з ними прислівникових та прикметникових предикатів типу *жаль, шкода, радісно, соромно, дивно, прикро; радісний, щасливий* передають модальні синтаксеми: *на жаль, на радість, на щастя, на сором, нівроку, дивна річ, чого доброго, як на біду, як навмисне, на лихо, як на лихо, як на гріх, як на зло, хвалити долю, на диво, на біду, на нещастя, шкода, грішним ділом, ніде гріха діти* тощо, напр.: *На щастя, її запросила до себе на село наша старша тітка* (Лєся Українка) і *Я щаслива (радію), що її запросила до себе на село наша старша тітка.*

Опорні дієслова мовлення та мислення головної частини складнопідрядних речень типу *думати, повідомляти, казати, висловлюватися, вважати* і под., що визначають джерело повідомлення і водночас дають суб'єктивну оцінку мовцем або його співбесідником когось, чого-небудь, можна замінити модальними синтаксемами: *на думку, з погляду, за повідомленням, кажуть, як кажуть, як відомо, звісно, за висловом, мовляв, мов, по-моєму, як на мене, на мій погляд, на нашу думку, по-твоєму, як на тебе, по-вашому, як на вас та ін.*: **Як на мене, то не тісна була б з тобою хата...** (Леся Українка) і **Я думаю, що не тісна була б з тобою хата; Кажуть, сам французький король його запросив** (Р. Іваничук) і **Кажуть, що сам французький король його запросив.**

Модальність дієслівних предикатів типу *зауважити, зазначити, наголосити, виділити, виокремити, додати, завершити, протиставити, узагальнити, підсумувати, підкреслити, зробити висновок* і под. головної частини складнопідрядних речень може стосуватися логічного впо-рядкування мовлення, виділення основної думки, висновку або результату, а також протиставлення якогось повідомлення раніше висловленому. Для вираження цих значень уживається велика група співвідносних із ними модальних синтаксем: *виявляється, наприклад, приміром, скажімо, до речі, нареши, врешті, зокрема, зрештою, на додаток, додатково, зокрема, головне, загалом, взагалі, словом, між іншим, до того ж, крім того, разом з тим, по-перше, по-друге, отже, а отже, виходить, значить, як на те, між тим, з одного боку, з іншого боку, у всякому разі, навпаки, однак, однак, проте, напр.:* **Йому, до речі, цікаво було зблизька глянути на персону, про яку говорив цілий світ** (Р. Іваничук) і **Хтось зауважив, що йому цікаво було зблизька глянути на персону, про яку говорив цілий світ.**

Модальні синтаксеми, що використовуються з метою активізації уваги співрозмовників: *бач, бачиш, бачите, розумієш, розумієте, уяви, уявіть, знаєш, знаєте, віриш, вірите, пам'ятає, послухайте, погодьтеся, пробачте, даруйте, дозвольте та ін.,* корелюють із відповідними дієслівними предикатами головної частини складнопідрядного речення напр.: **Мені, розумієте, незручно починати тяжбу з паном** (М. Стельмах) і **Розумієте, що мені незручно починати тяжбу з паном.**

Модальні компоненти, які виражають характер висловлення, спосіб передачі думки, тип її оформлення: *власне кажучи, грубо висловлюючись, з дозволу сказати, інакше кажучи, іншими словами (кажучи), коротко кажучи, коротше (кажучи), м'яко кажучи, між нами кажучи, можна сказати, одним словом (кажучи), попросту кажучи, по правді кажучи, відверто кажучи, смішно сказати, сказати по совісті, так би мовити, точніше (кажучи), чесно кажучи, якщо можна так висловитися, якщо говорити правду* і под. співвідносяться з відповідною сполукою спільнокореневого дієслівного предиката мовлення із залежним словом, напр.: **Простіше кажучи, письменникові, надто ж прозаїкові, в усі часи треба було мати біографію** (П. Загребельний) і **Простіше сказати, що письменникові, надто ж прозаїкові, в усі часи треба було мати біографію** (П. Загребельний).

Синтаксеми, що підкреслюють ступінь звичайності висловленого: *як звичайно, за звичаєм, як завжди, бувало, трапляється, як водиться, як заведено, як правило тощо,* корелюють найчастіше з предикатами головної частини *бувало, заведено, трапляється, стало правилом, узвичаєно* і под., напр.: **Я, бувало, дома годинки в хаті не просиджу святом** (Леся Українка) і **Бувало, що я дома годинки в хаті не просиджу святом.**

Як бачимо, одні модальні синтаксеми (*може, мабуть, можливо, очевидно, отже, до речі, зокрема та ін.*) виступають лексичними еквівалентами модально орієнтованих предикатів конденсованої головної частини вихідного складнопідрядного речення, не маючи навіть кореневої спорідненості з ними, пор.: **Раніше, мабуть, путь моя скінчиться** (Леся Українка) і **Я припускаю, що раніше путь моя скінчиться**; інші ж – однозвучні з відповідними предикатами головної частини (*пам'ятається, здається, сподіваюсь, бачиш, бачите, розумієш, розумієте, уяви, уявіть, знаєш, знаєте, віриш, вірите, пам'ятає, послухайте, погодьтеся, пробачте,*

даруйте, безсумнівно, безперечно, видно, зрозуміло, очевидно і под.), пор.: *Здається, день і ніч не відступив би від роботи* (Леся Українка) і *Здається, що день і ніч не відступив би від роботи*. Якщо така дієслівна чи прислівникова форма розташовується перед підрядним сполучником, то вона виконує функцію присудка або головного члена односкладного речення в головній частині складнопідрядної конструкції. За відсутності підрядного сполучника аналізовані одиниці слід трактувати як модальні синтаксеми (традиційно – вставні компоненти), які можуть вживатися не тільки на початку, а й в середині та в кінці речення (пор. визначення цих форм як проміжних категорій між вставними одиницями і частинами складних безсполучникових речень [5, с. 390]).

Модальні синтаксеми є конденсатами головних частин складнопідрядних конструкцій, побудованих за моделями як двоскладних, так і односкладних особових (означено-особових, неозначено-особових), безособових (дієслівних і прислівникових) та інфінітивних речень, пор.: *Ти знаєш, люди стали непокірні* (Леся Українка); *Гадаєте, він послух вашій волі тим об'явив, що показав оце?* (Леся Українка); *Треба було, як говориться...*, «сховати гонор до кишені» (І. Вільде); *Художня кінематографія існує, як відомо, на базі літератури, кінодраматургії* (О. Довженко); *Точніше сказати, дали себе приспати* (А. Головка).

Отже, модальні синтаксеми як компоненти семантико-синтаксичної структури простого ускладненого речення і один із складників системи виражальних засобів суб'єктивної модальності є похідними одиницями. Базою для творення простого ускладненого речення з модальною синтаксемою служить складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною. Модальна синтаксема є результатом згортання (конденсації) головної частини складнопідрядного речення з предикатами мовленнєвої, розумової діяльності, волевиявлення, сприймання, сподівання тощо. Перспективним у цьому напрямку є аналіз позиційних формально-синтаксичних і комунікативних варіантів модальних одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
2. Вихованець І.Р. Грамматика української мови. Синтаксис: [підручник] / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць: [монографія] / К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис: [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.
5. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання: [навч. посіб.] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
6. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов; [вступ. ст. Е.В. Клобуков; ред. и коммент. Е.С. Истомина]. – 3-е изд. – М.: УРСС, 2001. – 620 с.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: [підручник] / К.Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408 с.

Досліджено структурно-семантичні особливості, функціональне навантаження, морфологічні варіанти та формально-синтаксичні вияви модальних мінімальних синтаксичних одиниць різнотипних модальних синтаксем у структурі простих неелементарних речень. Досліджено їхні кореляції із семантичними типами предикатів, співвідношення з головними частинами складнопідрядних речень на матеріалі художніх текстів сучасної української літературної мови.

Ключові слова: мінімальна синтаксична одиниця, модальна синтаксема, модальність, предикат, складнопідрядне речення, неелементарне просте речення.

In the article structural-semantic features, functional loading, morphological variants and formal-syntactic displays of modal minimal syntactic units of modale syntaxem, are explored in the structure of simple unelementary sentences. Their correlations are explored with the semantic types of predicates, correlation with main parts of complex sentences on material of artistic texts of modern literary Ukrainian.

Key words: minimal syntactic unit, modale syntaxema, modality, predicate, complex sentence, unelementary simple sentence.

ДЕВЕРБАТИВНИЙ ЗВОРОТ У ПРОСТОМУ ПОЛІПРОПОЗИТИВНОМУ РЕЧЕННІ

У сучасній синтаксичній науці тривають пошуки критеріїв ускладненості речення. Це зумовлено тим, що поняття ускладнення охоплює вельми різноплановий мовний матеріал. Попри значну увагу до проблеми в описових граматиках української мови й аналіз окремих фактів ускладнення простого речення в дисертаційних працях, наразі не існує єдиного підходу до кваліфікації ускладненого речення. В україністиці цю проблему, щоправда, на різних теоретичних засадах, досліджували І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Н.Л. Іваницька, І.К. Кучеренко, І.І. Слинко К.Ф. Шульжук [1; 3; 5; 7; 8; 16; 20] та інші мовознавці.

Відповідно, актуальність роботи зумовлена, по-перше, недостатнім ступенем розв'язання питання ускладнення простого речення; по-друге, складною мовною природою девербативного звороту (звороту, утворюваного віддієслівним іменником зі значенням дії з залежними словами), який ускладнює семантику речення, не змінюючи його формальної побудови.

Отже, мета нашої розвідки – визначити статус девербативного звороту в простому ускладненому реченні, з'ясувати особливості його семантики й синтаксичного функціонування. Досягнення мети передбачає реалізацію таких завдань: 1) окреслити основні способи ускладнення простого речення; 2) визначити девербативний зворот як засіб семантичного ускладнення речення; 3) установити відмінності між девербативним зворотом і словосполученням; 4) окреслити співвідношення денотативного й сигніфікативного аспектів значення девербативного звороту; 5) схарактеризувати основні типи девербативних зворотів.

Як свідчать лінгвістичні дослідження, рушійною силою утворення ускладнених речень була потреба у вираженні за допомогою єдиного речення дедалі складніших думок, у яких поряд з основною дією чи станом, відображуваними в особоводієслівній формі присудка чи головного члена односкладного речення, відображались ще й інші дії або стани, безпосередньо пов'язані думкою з основною дією чи станом» [10, с.164].

Ознакою ускладнення простого речення первісно вважали певну “спільність” із реченням» одного або кількох його членів [11; 15 й ін.], що стало основою постановки й осмислення проблеми додаткової предикації, поліпропозитивності речення в дослідженнях у галузі семантики речення [9; 12; 17 й ін.].

Тривалий час до ускладнених простих речень зараховували речення з відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями, вставними і вставленими компонентами [18, с. 690 й ін.] Але на сучасному етапі поняття «ускладнене речення» розширилось і набуло багатоплановості: воно охоплює не тільки речення, ускладнені синтаксично, але й речення, ускладнені семантично, які мають просту синтаксичну структуру.

Просте неелементарне речення являє собою ускладнену реченнєву синтаксичну одиницю, у структурі якої можна вирізнити основне (немодифіковане) елементарне просте речення і вторинний член (або члени) речення, витворений (витворені) з вихідного елементарного простого речення (або вихідних елементарних простих речень). Зокрема, розрізняють формально й семантично неелементарні (ускладнені речення) [1; 5; 20]. Прості формально ускладнені речення – речення, у яких наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання. Прості формально неускладнені – речення з другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими [20, с.65-66].

Розмежувати просте семантично елементарне й просте семантично неелементарне речення, а з іншого боку, розрізнити в межах ускладненого речення як підвиду простого формальне та семантичне ускладнення дає змогу поняття пропозиції, яке визначають як стабільне семантичне ядро, об'єктивну константу речення, яка відображає структуру ситуації,

речення, як правило, є поліпропозитивним, але поліпропозитивне речення не обов'язково є граматично ускладненим.

Аналіз мовного матеріалу доводить, що пропозитивною семантикою, а отже, і здатністю ускладнювати речення, характеризуються детермінанти, однорідні члени речення, звертання, пояснювально-уточнювальні конструкції, прикметники, дієприкметники, дієприкметникові звороти, іменники у функції апозиції, дієприслівники, дієприслівникові звороти, інфінітив, інфінітивний зворот.

Іменник-девербатив є особливим знаком пропозиції як синкретична мовна одиниця, що є фактом переходу дієслова в іменник, поєднує граматичні властивості цих частин мови, позначаючи опрідметнену дію, зберігає семантичні зв'язки з вихідним дієсловом і використовується в мові для опосередкованої назви дії. Пропозиція, виражена девербативом, найчастіше є додатковою, вона поєднується з іншою пропозицією, яка є базовою для окремого речення, тобто предикативної одиниці.

Девербатив із залежними словоформами утворює девербативний зворот, який не відокремлюється в структурі речення, хоч і характеризується певною семантичною автономністю, яка виявляється в збереженні структури пропозиції й дозволяє йому переходити в самостійне речення, абсолютно тотожне за семантикою: *Може, народ не потребує мого клопоту, до речі, і не знає про його існування* (О. Довженко) – *Може, народ не потребує мого клопоту, до речі, і не знає про те, що він існує*.

Термін «зворот» вважаємо таким, що найбільш адекватно відображує статус аналізованих конструкцій у структурі й семантиці речення. Такі конструкції оформлюються за правилами української мови – являють собою сполучення словоформ, керівна роль у яких належить девербативам. Проте подібні сполучення слів не можна розглядати як звичайні словосполучення через низку причин: по-перше, словосполучення так само, як і слово, належить до номінативних засобів позначення предметів, явищ, процесів на відміну від досліджуваних зворотів, які називають події, позначають ситуації дійсності; по-друге, сполучення девербатива із залежними словоформами мають потенцію передавати граматичні значення модальності, часу та особи (Див. [4; 6; 13; 14; 19]). Аналізовані сполучення слів наближені до словосполучення за формою, до речення – за змістом, здатні передавати в реченні відношення, близькі до предикативних, що й визначає перехідну позицію таких утворень на межі номінативних і комунікативних одиниць. Отже, за морфологічною природою головного слова (девербативний іменник) вважаємо доцільним називати досліджувані конструкції девербативними зворотами.

Речення з девербативами або девербативними зворотами завжди називають дві (або більше) події, дві (або більше) ситуації, одна з яких виражена повно, структурно розгорнуто: наявний виконавець дії – носій предикативної ознаки (суб'єкт) і активна дія – предикативна ознака (предикат), можливі також інші аргументи предиката, залежно від структури денотативної ситуації (об'єкт, рідше – інструмент, локатив); інші ж події оформлені стисло, структурно нерозгорнуто. У простому реченні *Просять у нього допомоги у великому ділі визволення рідної землі* (Б. Лепкий) наявні три подій, три ситуації. Згорнутий характер вияву двох із них (у вигляді звороту з девербатива й залежного від нього субстантива або тільки девербатива) дає змогу поєднати їх у рамках одного речення, компактніше репрезентувати пов'язані між собою події.

Таким чином, основною для семантичного ускладнення речення девербативним зворотом є умова взаємозв'язку та взаємозалежності двох і більше ситуацій, одна (або кілька) з яких виражена згорнуто, не реченням, але може переходити в самостійну предикативну одиницю. Досить часто такі ситуації не можуть бути подані окремо: *Очевидно, читання справило велике враження* (О. Довженко); *Дабитові зараз потрібна медична допомога, а не ваше біснування* (М. Сиротюк).

Отже, тісний взаємний зв'язок кількох денотатів спричиняє взаємозв'язок їхніх мовних репрезентацій.

Цікавою для нашої роботи є теза В.Г. Гака [2, с.14] про те, що слова в реченні, залежно від їхньої семантики та виконуваної ними синтаксичної функції, утворюють дві групи: слова, які в реченні реалізують перш за все денотативну семантичну функцію, тобто здатність указувати на конкретний об'єкт, ідентифікувати його, виділяти з низки об'єктів, та слова, у яких першочергово реалізується сигніфікативний аспект значення – здатність указувати на ознаку, спільну властивість, поняття, під яке підводиться або яким характеризується суб'єкт.

Зауважимо, що у девербативному звороті денотативна й сигніфікативна функції своєрідно поєднуються: реальне, втілене денотативне значення й можливе, потенційне сигніфікативне значення, яке втілюється при зворотній трансформації: *Чую звучання іспанської мелодії – Чую, як звучить іспанська мелодія*. Зворот *звучання мелодії* являє собою номінацію події. У реченні обидва слова виконують ідентифікувальну функцію. Потенційно ж ідентифікувальне слово *звучання* може виконувати предикативну функцію: *звучить мелодія*. Таким чином, девербатив у звороті характеризується реальною ідентифікувальною функцією й потенційною функцією предиката, що зумовлює своєрідність семантико-синтаксичного функціонування досліджуваних зворотів, дозволяє передбачити не лише семантичний, але й граматичний аспект ускладнення речень такого типу.

На наш погляд, суттєвою видається відносна смислова самостійність досліджуваних зворотів. Навіть окремо від речення девербативний зворот *вибухи артилерійських снарядів* чітко окреслює ситуацію: *артилерійські снаряди вибухають*. Про семантико-граматичну незалежність девербативних зворотів свідчать також газетні заголовки типу: *Прилучення до прекрасного* (Літературна Україна, 03.04.2001); *Звернення до українського народу* (Літературна Україна, 29.01.1999), коли досліджувані звороти є лаконічними номінаціями подій, яким присвячені статті, і дають реципієнту уявлення, про що буде йти мова.

Девербативний зворот може бути замінений самостійною предикативною одиницею, а просте речення, до складу якого входить такий зворот, можна перетворити на складне або два (і більше) простих речення, що дає змогу констатувати й певну граматичну автономність девербативних зворотів.

Перераховані вище умови (відносна смислова й граматична самостійність) сприяють тому, що аналізовані конструкції можуть легко розривати свої реченнєві зв'язки й формувати самостійні предикативні одиниці: *Він чекає Олену – Він чекає повернення Олени*. На відміну від першого речення, друге легко переходить в складне: *Він чекає на те, що Олена повернеться*. Очевидно, що, змінюючи таке речення, головну частину можна побудувати з прономіналізованим членом: *І на знак прихильного ставлення до болгар імператор Іоанн зійшов з коня, подав руку кесареві Борису, і вони разом пішли до палацу* (С. Складенко) – *І на знак того, що він прихильно ставиться до болгар, імператор Іоанн зійшов з коня, подав руку кесареві Борису, і вони разом пішли до палацу*.

При цьому прономіналізований член посідає синтаксичну позицію девербативного звороту, який розгортається в окреме речення. Таке заміщення передбачає наявність синтаксичного зв'язку, характерного для девербативів, оскільки вони є членами речення. Проте їхня семантика дозволяє легко розривати цей зв'язок, залучаючи займенники. Але наявність займенників-замішувачів свідчить про граматичний характер досліджуваного явища й про те, що семантика зворотів з девербативами не може бути вільною від граматики.

Отже, семантичною умовою ускладнення речення девербативним зворотом є взаємозалежність подій, описуваних у реченні. Ознакою ускладнення при цьому є певна семантична незалежність звороту. Граматичною ознакою ускладнення є «потенційна дієслівність» досліджуваних зворотів, яка виражається в таких граматичних ознаках останніх: а) певна граматична (структурна) самостійність досліджуваних зворотів у складі простого

речення; б) власний модально-часовий план і вираження синтаксичної особи; в) бінарність (двокомпонентність) девербативних зворотів на основі співвідношення предмет – його ознака.

За морфологічним вираженням девербативні звороти можна розподілити на чотири основні типи:

1) девербатив + родовий відмінок субстантива: *приїзд учителя; прощання закладу; внесок дослідника*; 2) девербатив + давальний відмінок субстантива: *довіра матері; сприяння процесу; погрози супернику*; 3) девербатив + орудний відмінок субстантива: *оволодіння мовою; дихання носом; читання вечорами*; 4) девербатив + інфінітив: *бажання вчитися; прагнення створити; порада піти* тощо.

Девербативи функціонують у складі простого речення у двох виявах – з прийменником або без прийменника. Отже, можна виокремити безприйменникові девербативні звороти: *Звісно, все це безглуздий набір слів, багато з них нічого не означають* (О. Донченко); та прийменникові девербативні звороти: *Із приходом до міста зайшла в Михайлі зміна* (О. Кобилянська).

Цікавими є результати спостережень над зворотами, що складаються з девербатива та узгоджуваної з ним іменної частини мови. Серед одиниць мови, здатних виступати в ролі лівого атрибута девербатива, можна виділити такі групи:

1) присвійні займенники та прикметники: *Не здивувався його приходіві, а, навпаки, був радий, хоча і виду не подавав* (В. Шевчук); *Але ж не дурім себе надією на помилування царське* (Б. Лепкий);

2) вказівні займенники *цей, такий*: *Пізніше князь Володимир часто думав над тим, чому він дав такий загад своїм слам* (С. Скляренко); *Це усвідомлення доводить її до розпуки* (Б. Лепкий);

3) прикметники з темпоральною й локативною семантикою: *Задав Бакирівські озера, вечірні та вранішні перелети, вальдшнепині тяги над Ворсклою в лісі і перепелині ловлі з сіткою та кликуном...* (Іван Багряний); *Донос вигадав сам через хатнє ремствування на Мазепу* (Б. Лепкий);

4) атрибутивні компоненти з різними якісними характеристиками: *Важкий вистукіт розлігся по сірасто-зеленкавих бруковиках, тьмаво-лискучих після дощу, мов черепи, тісно покладені в ґрунт* (В. Барка); *Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля* (М. Коцюбинський);

5) атрибутивні компоненти з оцінним значенням: *Він узяв Житомир, і ми вже чули глухий і зловісний гуркіт канонади...* (В. Сосюра); *Я ні разу не мав насолоди, навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці* (О. Довженко);

б) порядкові числівники: *Під таким розміряним, лагідним небом навіть забувалося про прикрі перші вражіння від того вермахту, що утікав на захід* (Іван Багряний); *Починається його друге народження – зрілий вік* (О. Довженко).

Показово, що в жодній із подібних конструкцій присвійні займенники та прикметники не виражають значення приналежності, вказівні займенники не використовуються для виокремлення певного одиничного предмета, усі інші атрибутивні компоненти набувають обставинних відтінків значення, потенції «пов'язуватися» з дією в реальній дійсності.

Отже, девербативний зворот є засобом семантичного ускладнення речення, знаком його поліпропозитивності. Специфіка такого типу зворотів полягає в декореляції їхньої семантики та граматичних властивостей, опозиції плану змісту й плану вираження. Девербативний зворот входить до структури речення як певний його член, і тільки в реченні отримує сприятливі умови для розкриття свого семантичного потенціалу.

Аналіз девербативів та девербативних зворотів видається важливим і перспективним у плані простеження особливостей комунікативних, стилістичних і прагматичних умов їхнього використання, закономірностей концептуалізації навколишньої дійсності у свідомості мовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис / В.Г. Гак. – М. : Высшая школа, 1986. – 219 с.
3. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К. : Наук. думка., 1991. – 192 с.
4. Долженко Н. Г. Русское предложение с девербативным оборотом: особенности темпоральной семантики / Н.Г. Долженко // Филологические науки. – 2005. - № 6. – С. 63–71.
5. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. Иванникова Е. А. О значении категории лица речи у отглагольных существительных / Е.А. Иванникова // Вопросы грамматики русского языка. – Л., 1970. – С. 57–59.
7. Іванницька Н.П. Двоскладне речення в українській мові. – К. : Вища шк., 1986. – 167 с.
8. Кучеренко І.К. Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами / І.К. Кучеренко // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С.29–37.
9. Манаенко Г. Н. Предикация, предикативность и пропозиция в аспекте «информационного» осложнения предложения / Г.Н. Манаенко // Филологические науки. – 2004. – № 2. – С. 59–68.
10. Мельничук О.С. Развитие структуры слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
11. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
12. Прияткина А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения / А.Ф. Прияткина. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.
13. Прокопчук О. О. Дієслівні значення віддієслівних утворень / О.О. Прокопчук // Мовознавство. – 1975. – № 1. – С. 33–38.
14. Пчелінцева О. Е. Аспектуальність у структурі віддієслівних імен дії в російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.02 «Російська мова» / О.Е. Пчелінцева – К., 1999. – 17 с.
15. Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения / А.Г. Руднев. – М. : Высш. шк., 1959. – 198 с.
16. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української літературної мови: Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванок, Н. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
17. Сусов И. П. Семантическая структура простого предложения / И.П. Сусов. – Тула : Изд. Тульского пед. ин-та, 1973. – 141с.
18. Українська мова : енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О.(співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
19. Ульянцева С. Г. Семантико-синтаксичний статус віддієслівних іменників / С.Г. Ульянцева // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 37–41.
20. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / К.Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Статтю присвячено дослідженню девербативного звороту як особливого засобу ускладнення простого речення. Розглянуто засоби формального й семантичного ускладнення речення. З'ясовано специфіку семантики девербативного звороту. Подано типологію девербативних зворотів.

Ключові слова: *девербативний іменник, девербативний зворот, пропозиція, семантика, ускладнене речення.*

The article is devoted to the research of the deverbative construction as the special mean of complication of simple sentence. Facilities of formal and semantic complication of the sentence are considered. The specific of semantics of the deverbative construction is found out. Different types of the deverbative constructions are given.

Key words: *deverbative noun, deverbative construction, proposition, semantics, complicated sentence.*

АСОЦІАТИВНІ ПОРІВНЯННЯ У ТВОРАХ ІВАНА БАГРЯНОГО

Творчість Івана Багряного – визначне й своєрідне явище в історії української літератури ХХ століття, проте «говорити про достатню міру осягнення або хоча б спопуляризованості його мистецької спадщини не доводиться» [1, с. 6]. Незважаючи на те, що його твори, з'явившись за межами України після II Світової війни, відразу привернули увагу зарубіжного читача, входження їх у мовно-національну свідомість масового українського читача відбулося лише в 90-ті роки в Незалежній Україні. У цей період, крім розвідок вітчизняних літературознавців, з'являється низка лінгвостилістичних праць, присвячених розглядові мовної особистості письменника [4, 5, 6, 7].

Об'єктом нашого аналізу слугує роман «Людина біжить над прірвою», надрукований уже після смерті автора. Саме цей твір, за переконанням В. Гришка, «є чи не найяскравішим зразком художнього втілення типово «багрянівськими» засобами типово «багрянівської» теми-ідеї – перемоги людини на іспиті людського в ній у межовій для неї ситуації» [1, с. 593]. В арсеналі мовно-виражальних засобів реалізації авторського задуму порівняння належать до ключових стилістичних засобів створення образності, багато в чому визначаючи ідіостиль письменника.

Лексико-семантична основа порівнянь, як і лексична система мови художнього тексту загалом, відтворює логіко-понятійні універсалії художнього мислення автора. Ці універсалії в конкретних вербальних реалізаціях формують мовну картину світу письменника. «У виборі об'єктів порівняння, – слушно зауважує Л.В. Голоух, – виражається спосіб мислення письменника, його художнє чуття, вміння з безлічі вражень та асоціацій виділити найбільш вагоме, істотне» [2, с. 16]. У досліджуваному романі значну увагу приділено зображенню внутрішнього світу людини. Можна припустити, що це спричинено особливістю загалом усіх прозових творів І. Багряного – акцентуванням на незнищенності людського начала в людині, що, за Багряним, є божественним первнем.

Найчисленнішу групу становлять порівняльні конструкції, які увиразнюють психологічний портрет персонажів. Вони виступають концентрованим, лаконічним носієм різної інформації, вказуючи як на зовнішні ознаки, так і на внутрішній стан людини. Показовим є те, що письменник мало уваги приділяє характеристиці зовнішності своїх героїв, натомість акцентує на їхніх емоційних переживаннях, поведінці.

Художнє моделювання внутрішнього простору людини реалізується здебільшого за допомогою традиційних словесних образів. Розмиваючи межі між авторським мовленням і мовленням персонажів, таке слововживання виражає близькість їхніх світоглядних і естетичних позицій, художнє ж мислення здійснюється в категоріях, властивих народній філософії життя. На загальнономовній усталеній семантиці побудовані зазвичай порівняння, які передають особливості поведінки людини в певній ситуації: *Він тягнувся за стариною, як нитка за голкою* [1, с. 159]; *Голодні мешканці халуп, розсипавшись ген по левадах і городах, щоб там ховатися від смерті в снігу, немов куріпки, схоплювались від того видовища на ноги* [1, с. 105].

Активним компонентом таких порівняльних конструкцій у досліджуваному творі слугує номен *вовк*. Показовим є те, що в кожному випадку зазнають актуалізації різні семи із значенневого набору цього номену, пор.: *Зупинився Максим, прислухався, як вовк, аж у вуха дзвеніло від напруження* [1, с. 287]; *Вийшовши на берег, Максим струснувся, як вовк після купелі, й озирнувся назад* [1, с. 360]; *Він [господар] помалу підійшов, нашорошений, як вовк, і оглянув пильно гостя* [1, с. 370]; *Максим постояв, як вовк, послухав і, відсапнувшись, пішов*

далі по глибокому снігу [1, с. 282]; *Він стоїть, як вовк* [1, с. 330]. Щоб зрозуміти, яке із значень лексеми *вовк* актуалізується в останньому реченні, потрібно звернутися до попереднього контексту, який увиразнює асоціативний зв'язок між зіставлюваними поняттями: *Він стає й стоїть на льоду, й нашіорошує вуха, й напружує зір і нюх. Що таке? В чому річ? Він стоїть, як вовк* [1, с. 330].

Виразно негативною семантикою позначені порівняльні конструкції, об'єкту частину яких становлять такі назви тварин, як *козел, щур, верблюд*: *Тут Кутузов шарпнувся, стрибнув убік і панічно побіг, подався стрімголов, вистрибом, як козел* [1, с. 304]; *Вони [люди] порпалися нишком у тих руїнах, немов щури, то тут, то там* [1, с. 87]; *Тепер вони [люди] воруються, мов щури, немов опановані екстазом доруйнування зруйнованого, дикою, розпачливою жадобою грабунку, жадобою з відчаю* [1, с. 87]; *Він [Соломон] завжди намагався сидіти на Олімпі самотньо, і тепер теж сидів один серед багатьох і понуро пив, як верблюд, поки рід плив собі пісним морем* [1, с. 71].

Як свідчить досліджуваний матеріал, письменник, художньо переосмислюючи народні порівняння, витворює оригінальні авторські тропи на основі народних уявлень. Визначальним способом такої трансформації є введення додаткових компонентів задля увиразнення зображуваного: *І ось вони гоїдалися, гнані вітром війни, як висохле перекотиполе* [1, с. 277]; *...Максим знову виходив на ганок і дивився, як метушились на левадах і ген по засніженому болоту люди, мов збожжевілі чорні комашки ...* [1, с. 107].

Одним із шляхів інтерпретації загальнонародних порівнянь постає структурно-семантична зміна основи при збереженні об'єктної частини: *Решта варті мовчала, як мур* [1, с. 151]. Заміна дієслова-основи *стоїть* на *мовчить* призвела до зміни семантики всієї порівняльної конструкції. Пор.: *Вони підвелися над ним і стали, як мур* [1, с. 247].

Значну кількість у досліджуваних текстах становлять індивідуально-авторські порівняння, які характеризуються оригінальністю, самобутністю і водночас слугують засобом передачі специфічних ознак стилю письменника: улюблені образи як результат світовідчуття, ступінь їхнього семантичного ускладнення, а отже, рівень інтелекту, мовного чуття, глибини асоціативного мислення тощо.

Оригінальність порівнянь І. Багряного насамперед забезпечується лексико-семантичним наповненням компонентів порівняльних конструкцій, а також незвичайною їхньою сполучуваністю. Наприклад, у романі натрапляємо на такі індивідуально-авторські порівняння: *Ця піша колона вражала, як анахронізм* [1, с. 68]; *Обморожені, поранені, охоплені пропасницею, завошивлені, брудні, зарослі, як троглодити, виснажені голодом, криво шкутильгаючи, байдужі до всього і вся, вони сунулися щільно збитою, безкраєю отарою, теліпаючи свої куці й смішні рушниці або просто тягучи їх по грязюці, як паліччя, та підтираючись ними* [1, с. 68]; *Останні кілометри Максим іде, як сомнамбула, з останніх сил долаючи вже останні метри* [1, с. 383]; *Він і нічим не переймався, йшов собі так-от, як автомат, байдуже, занурюючись ногами в болото й сніг ...* [1, с. 232]; *Розмірковуючи над цим, він все-таки посувався далі, як автомат, все тією ж вулицею* [1, с. 279]; *Немов автомат, звівся на ноги* [1, с. 279]. Незвичним в останніх трьох з поданих речень постає асоціативний зв'язок *людина – зброя*. Можна припустити, що в семному наборі лексем у позиціях предмета й образу порівняння спільною є сема *механічне діяння*.

Окрему групу з-поміж okazіональних (індивідуально-авторських) порівнянь становлять конструкції, побудовані на взаємопроникненні тематичного комплексу *дерево – частина тіла*: *Тоді, як у сні, помітив поблизу дерево, що підіймалося з води й розходилося трьома стовбурами з одного вузла, мовби пальці з одного п'ястука* [1, с. 334]; *Максим сидить між трьома деревами, як між трьома велетенськими пальцями фантастичної долоні, немовби між трьома пальцями своєї немилосердної фортуни, схилив голову і догоряючи в гарячці* [1, с. 335]. Оригінальність поданих порівнянь полягає в їхньому лексико-семантичному наповненні та незвичайній сполучуваності компонентів.

душа асоціюється з предметною та абстрактною лексикою: *Вони [ті мільйони сердець і душ] зриваються і летять униз, як жорства, втративши волю й силу до опору, втративши вже останню віру, надію й бажання змагатись ... Мовби пісок пустель ...* [1, с. 98]; *І все те помалу зосереджувалося в одних великих і мерехтливих очах, з яких дивилася чиста, кришталева, безмежно любляча й велика, як всесвіт, душа ...* [1, с. 380].

Зіставлення *душі* з *соколом* фіксуємо в порівнянні, яке ґрунтується на актуалізації асоціативного зв'язку *внутрішній світ людини – птах*: *Немічне, розчавлене, агонізуюче тіло вже дубіло в сніговій синяві, а над ним душа звивалась і закружляла, заклекотала, як сокіл* [1, с. 246]. Нанизування дієслів-присудків та розгортання одного з них порівнянням урізноманітнює ритм фрази. Порівняльна конструкція конкретизує значення дієслова, допомагає глибше розкрити відношення між зібраними в один мікрообраз динамічними ознаками.

Привертає увагу група порівнянь із суб'єктами, що є номінаціями природних явищ, – *ніч, зорі, вітер*. У таких порівняльних конструкціях спостерігаємо конкретизацію названих понять, яка ґрунтується на чуттєвому сприйманні реалій небесного простору. «Олюднення» *ночі, зірок* постає в структурах, утворених на взаємопроникненні лексичних комплексів *природні явища – істота*. Функціонуванню таких персоніфікованих образів сприяють індивідуально-авторські асоціації, пор.: *Вона [ніч] наповзала, як ті видива-чудовиська, потвори з давно забутих наївних дитячих казок* [1, с. 320]; *Замлоєні зорі, ніби заплакані, ледь-ледь миготіли* [1, с. 256]; *Зорі були якісь аж наче червоні, мовби заплакані* [1, с. 203]; ... *а вгорі над усім мерехтіли, кліпали, як очі, великі зорі, вібруючи в такт хаотичному дикому лементові між ними ...* [1, с. 210]; *Вітер – це той пестливий і ніжний, що, як усмішка матері, голубив його колісь, у дні його дитинства, на цій же таки самій землі* [1, с. 339].

Нетрадиційний асоціативний зв'язок характерний також для порівняння, що допомагає створити зоровий образ *зорі*: *Вони[зорі] виступили на чорному небі, немов буйна роса, немов ще осипаючися над прищерхлою землею* [1, с. 208]. Носієм оригінальної поетичної семантики є абстрактні іменники – назви релігійних понять: *Голова трохи наморочилася, і йому здається, що він разом із усім собором, разом із зграями страхів пливе десь у безмежній синяві, в неосяжному просторі ... Так, як пливуть хмари ладану повз золоті іконостаси під час служби в цьому соборі. Як пливуть молитви ... надії ... сподівання ... Як пливе віра в чудеса ...* [1, с. 79]. Розлогість порівняльних характеристик створює уповільнений ритм опису, що гармоніює з його панорамністю, багатобарвними, розмаїтими деталями в ньому.

Отже, порівняння в романі І. Багряного «Людина біжить над прірвою» формують, як й інші художні засоби, специфіку ідіостилю автора. Різноманітні за асоціативними зв'язками між компонентами такі порівняння розширюють межі художнього опису, увиразнюють авторську оповідь, надаючи їй додаткових семантичних та стилістичних відтінків, засвідчують майстерність автора у відтворенні барв життя і природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрянний І. Вибрані твори / Іван Багрянний [упоряд., автор передм. та приміток М. Балаклицький]. – К. : Смолоскип, 2006. – 687 с.
2. Голоюх Л.В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Голоюх. – К., 1996. – 20 с.
3. Прокопчук Л.В. Порівняння в структурі простого речення (семантико-функціональний аспект) / Л.В. Прокопчук. – Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2005. – 131 с.
4. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підручник / В.М. Русанівський. – К. : АртЕК, 2001. – 302 с.
5. Сологуб Н.М. Біблійні образи в художній творчості І. Багряного / Н.М. Сологуб // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 43–47.
6. Сологуб Н.М. Естетична значимість синтаксичної організації художнього тексту (на матеріалі прози І. Багряного) / Н.М. Сологуб // Проблемні питання синтаксису: Зб. статей. – Чернівці, 1997. – С. 164–167.
7. Чумак О.Г. Художньо-семіотична парадигма у мовотворчості І. Багряного / О.Г. Чумак // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету, 2001. – Вип. 4. – К. : Видавничий центр КДЛУ. – С. 221–226

У статті визначено функціонально-семантичні параметри асоціативних порівнянь, ужитих у романі І.Багряного «Людина біжить над прірвою»; з'ясовано лексико-семантичне наповнення компонентів таких порівняльних конструкцій; встановлено їхні функції у романі.

Ключові слова: порівняльна конструкція, компонент порівняльної конструкції, оказіональна порівняльна конструкція, асоціативний зв'язок

In the article the author has analyzed the functional-semantic loading of the comparative constructions used I. Bagryanyi in the novel "A person runs over a precipice". The ways of renewing of common to the whole people comparative constructions have been determined – lexical-semantic comparative of the comparative constructions' components.

Key words: a comparative constructions, a component comparative constructions, an occasional comparative constructions, associative connection.

Тарас Ткачук
(Вінниця)

УДК: 811.161.2'367.3352 366

АНАЛІТИЧНІ СПОЛУЧНІ КОМПЛЕКСИ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ДОПУСТОВИХ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

У складнопідрядних реченнях уживають аналітичні сполучні комплекси, які, хоч і не є системним явищем для сучасної української мови, однак дедалі частіше трапляються як виразники допустових семантико-синтаксичних відношень. Це *всупереч(усупереч)* тому, де (звідки, куди, коли, скільки, як, хто, чи та ін.); *незалежно від того, що* (де, звідки, куди, коли, скільки, як, хто, чи та ін.); *на противагу тому, що* (де, звідки, куди, коли, скільки, як, хто, чи та ін.); *попри те, де* (звідки, куди, коли, скільки, як, хто та ін.); Законних підстав оподаткування ПДФО витрат на відрядження немає, *всупереч тому, як вважають деякі бухгалтери та представники контролюючих органів*, (www.dtk.com.ua/show/3cid02209.html); ... фінансовий план «Нафтогазу» був затверджений *всупереч тому, скільки винен «Нафтогаз» за минулий рік* (news.finance.ua/ua/~2/0/all/2009/03/18/155000); Саме допуск до нотаріальної діяльності стане прозорим і доступним, *на відміну від того, що ми маємо зараз* (www.partyofregions.org.ua/digest/47b048f8c641e/view_print/); Однак шлюбом, *на відміну від того, як це здебільшого відбувається в традиційній драмі, не розв'язується драматичний конфлікт* (www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf20.htm); Іншими словами, наша мета полягає у забезпеченні захисту Ваших персональних даних *незалежно від того, де ці персональні дані були отримані ...* (ua.sun.com/win/privacy/); Комуністи з соціалістами завжди використовували попутний вітер, *незалежно від того, куди він дме* (byut.com.ua/ua/news/detail.php?ID=72289); І тоді наша медицина буде розвиватись динамічно, в обраному один раз напрямку, *незалежно від того, хто прийшов на медичний олімп* (health.unian.net/ukr/detail/190551); *Незалежно від того, чи продається реально НТН, описана схема продажу – новий крок у розвитку українського телебізнесу* (telekritika.kiev.ua/news/146/0/); Усі ми єдині, *незалежно від того, що хтось носить у кишені партійний квиток Аграрної партії, хтось Ліберальної...* (www.yuschenko.com.ua/ukr/Press_centre/168/1524/); Литва захищатиме принципи демократії *незалежно від того, які небезпеки їй загрожуватимуть* (www.nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=73236); *Попри те, як зараз часто обливають брудом цей пейринг, я досі залишаюся його шанувальницею*

(www.hpclub.com.ua/forumhp/index.php?showtopic=8739&pid=244341&mode=threaded&start=);

Попри те, якою мовою ми розмовляємо, російські бомби не вибиратимуть, куди падати (www.ji-magazine.lviv.ua/position/2008/voznyak-gruzija.htm); *Убогий духом не може бути багатим* *попри те, скільки грошей він має...* (www.2000.cv.ua/2003/05/08).

У новіших дослідженнях вважають, якщо всередині аналітичного комплексу є кома, то сполучник *що* пов'язує підрядну допустову частину із співвідносним займенниковим словом (у прийменниково-відмінковій формі допустової семантики) у головній частині складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу і є виразником допустового семантико-синтаксичного відношення. Коли ж усередині такого комплексу немає коми, то він уживається як допустовий сполучник аналітичної будови, що поєднує підрядну допустову частину з головною і виражає допустове семантико-синтаксичне відношення. Так їх витлумачено, зокрема, в «Граматичному словнику української мови: Сполучники» [2], деяких підручниках і посібниках із синтаксису. Серед них – *незважаючи на те що, всупереч(усупереч) тому що, попри те що*.

У давніших дослідженнях незалежно від того, є кома чи її немає всередині аналітичних комплексів, деякі з них зараховували здебільшого до сполучників. Зокрема, Т.Г. Печонкіна розглядає такі комплекси російської мови, як *вопреки тому, что та наперекор тому, что* серед сполучників, що є стилістичними варіантами сполучника *хотя* [5, с.10]). В українському мовознавстві деякі дослідники так само відносять комплекси *незалежно від того, що та всупереч(усупереч) тому, що* до сполучників, зазначаючи, що вони є розчленованими (саме тому перед *що* в них ужито кому) і перебувають на стадії творення [7, с.563]. М.В. Ляпон серед еквівалентів російського сполучника *несмотря на то что* подає релятиви *при том что, вопреки тому что, независимо от того что* [4, с.138], однак прикладів з ними не наводить. Такий підхід до трактування аналітичних засобів уможливорює окреслення меж допустових синонімічних рядів, хоч віднести сполуки на зразок *всупереч(усупереч) тому, де (звідки, куди, коли, скільки, як, хто та ін.)*; *незалежно від того, що (де, звідки, куди, коли, скільки, як, хто та ін.)* і под. до допустових сполучників ще немає підстав, оскільки в них, по-перше, відчутний зв'язок з прийменниково-відмінковими формами, по-друге, залишається домінантним вплив сполучників та сполучних слів, які супроводжують допустові прийменниково-відмінкові форми; по-третє, структурно вони належать до сполучних засобів складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу [1, с.336; 6, с.48; 8, с.760].

Аналітичні комплекси характерні для писемного різновиду літературної мови, що зумовлено потребами якнайточніше передати допустову семантику «як результат роздумів у науково обґрунтованому викладі спостережень» [3, с. 4]. Ці комплекси об'єднують такі риси: 1) аналітичність структури; 2) похідність від прийменниково-відмінкових форм; 3) однакова схема творення; 4) подвійна трансформованість первинної конструкції; 5) чотиричленність структури; 6) нашарування інших семантичних відтінків; 7) стилістична маркованість.

Аналітичні комплекси з допустовою семантикою легко членуються на структурні частини, а саме на похідний допустовий прийменник (*всупереч/усупереч, на відміну, на протизвагу, попри, незалежно від*), відмінкову форму вказівного займенника *той (та, те, ті)* та носія граматичного значення – сполучник (*що, чи*) або сполучне слово (*де, звідки, куди, коли, скільки, хто, який, як*): *Цивільно-правова відповідальність, на відміну від того, як це передбачено трудовим законодавством, заснована на принципі повного відшкодування збитків* (<http://refsmarket.com.ua/viewfree.php?diplomID=8910&pageid=71>); *За таких умов з вояками УПА можуть зрівнятися хіба що добровольці Радянської армії, на протизвагу тим, кого мобілізували* (<http://zik.com.ua/ua/news/2006/10/13/51834>); *Незалежно від того, чи продається реально НТН, описана схема продажу – новий крок у розвитку українського телебізнесу* (telekritika.kiev.ua/news/146/0/); Роль вказівного займенника є досить формальною, так само втрачається семантичне навантаження сполучних слів, відповідно, зростає роль допустових прийменників, які завдяки своїй співвіднесеності з повнозначними частинами мови здатні передавати семантичні відтінки допустового значення. Саме це й уможливорює трактування новоутворень як потенційних нових допустових сполучників.

Помітною є подвійна трансформація вихідного складнопідрядного речення з підрядною допустовою частиною, приєднаною допустово-обмежувальним сполучником: *Незалежно від випадковості титань, відчувалося певне зацікавлення лише однією темою* → *Незалежно від того, що титання були випадковими, відчувалося певне зацікавлення лише однією темою*. Пор.: *Незважаючи на те що титання були випадковими, відчувалося певне зацікавлення лише однією темою*.

Аналітичні новотвори характерні лише для книжних стилів, зокрема наукового, публіцистичного та офіційно-ділового. Причиною обмеженого використання цих аналітичних одиниць є їхня структурна громіздкість (чотиричленність). Зручніше вживати стисліші прийменниково-відмінкові форми з допустовою семантикою, які утворені давно і стали звичними для мовців. Однак функціонування аналітичних комплексів стало можливим через їхню здатність передавати синкретичні відношення – допустові та означальні. Основним чинником у наближенні семантичних відтінків до атрибутивних є схожість будови складних допустових речень, у яких засобом поєднання частин є аналітичний комплекс, із складнопідрядними з підрядною означальною частиною, зокрема наявність вказівного слова, вираженого вказівним займенником, а також використання в підрядній частині сполучних засобів, які традиційно приєднують атрибутивну підрядну частину до опорного субстантива головної частини.

Незважаючи на аналітичну структуру новоутворень, їх не можна кваліфікувати як сполучники, оскільки, по-перше, на синтаксичному рівні сполучні слова, які входять до їхнього складу, вживають і як засоби зв'язку між частинами складного речення, і як члени речення підрядної частини; по-друге, на сучасному етапі розвитку мови ці сполучні засоби не сягнули такого рівня злитості, який би уможливив трактування їх як аналітичних сполучників. Вони залишаються лише структурно-семантичними заміниками допустових сполучників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Городенська К.Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / К.Г. Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Криńska Н.В. Семантико-синтаксична категорія наслідку в складному реченні у книжних стилях сучасної української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.В. Криńska. – Х., 2001. – 16 с.
4. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст. К типологии внутритекстовых отношений / М.В. Ляпон. – М. : Наука, 1986. – 200 с.
5. Печенкина Т.Г. Синтаксическая категория уступительности и формы ее выражения в русском литературном языке 2-й половины XIX века: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Т.Г. Печенкина. – Л., 1976. – 24 с.
6. Распопов И.П. Дихотомическая классификация сложноподчинённых предложений / И.П. Распопов // Филологические науки. – 1979. – №6. – С. 44 – 50.
7. Слинсько І.І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / Слинсько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська А. А. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Современный русский язык: Учебник [под ред. В.А.Белошапковой]. – М. : Высш.школа, 1989. – 800 с.

У статті проаналізовано один із засобів вираження допустових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні – аналітичні сполучні комплекси, характерні для писемного різновиду літературної мови. Увагу акцентовано на структурі новоутворених конструкцій, які є структурно-семантичними заміниками допустових сполучників.

Ключові слова: складнопідрядні речення з підрядним допустовим, семантика допустовості, аналітичні сполучні комплекси, прийменниково-відмінкові форми.

This paper analyzes analytical complexes with concessive semantics specific to the kind of written literary language. Attention is paid to the structure of newly formed structures, which are structurally and semantically substitutes concessive conjunctions.

Key words: complex sentence with subordinate concessive part, concessive semantics, analytical connecting complexes, prepositional and case forms

НАУКОВЕ ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕХІДНОСТІ ЯК ГОЛОВНОЇ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ СИНКРЕТИЗМУ

В лінгвістичних дослідженнях сьогодення поширена думка, що «системний характер граматичної будови мови проявляється в складних взаємодіях і взаємовпливі співвідносних (протиставлених) одиниць класифікації, які виділені в результаті узагальнення типових ознак мовних фактів» [1, с. 5]. Актуальність наукового пошуку зумовлена необхідністю вивчення утворень перехідного характеру в мові, зокрема в англійській, оскільки це – лакуна рухливих процесів, які зустрічаються на усіх рівнях мови. Іншими словами, перехідність розглядається як головна причина виникнення синкретичних явищ у зв'язку із синтезом ознак гібридних утворень, що знаходяться в умовах протиставленої опозиції. Метою дослідження вбачаємо вивчення «перехідних», «синкретичних», «гібридних», «проміжних» утворень, що віддзеркалюють сумісну лакуну діахронного та синхронного характеру. Наукова новизна полягає в спробі теоретично обґрунтувати причини виникнення явища перехідності на рівні речення та описати перехідні явища синкретичних утворень.

Вивчаючи перехідність у синхронній площині, ми говоримо про стосунки між двома граничними, контрастними один по відношенню до одного мовними одиницями, які поєднують в собі характеристики граничних, протиставлених одиниць тотожних за наявністю цих ознак в перехідних побудовах. Важливість одночасного врахування синхронії та діахронії при вивченні перехідних явищ підкреслює також М. Лукін: «...вивчення змін і розвитку мови – не тільки науковий об'єкт діахронії, воно абсолютно неможливе без синхронії» [10, с. 3]. Отже, синкретичні явища в мові можуть бути результатом діахронічної й синхронічної перехідності, але їхнє вивчення й дослідження доцільно проводити, в основному, з погляду синхронії, адже саме в межах синхронічної перехідності між позиційними центральними категоріями виникає зона синкретизму з периферійними й суміжними ланками [2, с. 27].

Упродовж багатьох років питання про причини перехідності в системі мови та причинно-наслідкові стосунки, які виникають при вживанні тих самих слів-зв'язок в різних синтаксичних функціях в реченні за рахунок уже наявних у мові, цікавило лінгвістів. Тому його розв'язання мало як загальний, так і частковий характер в залежності від тлумачення терміна перехідність, природи відповідних явищ та функціонування мовної системи взагалі. Узагальнено ці причини розподіляються на екстралінгвістичні та власне мовні.

До першого типу відносять різноманітні та складні явища синкретичної реальності й зв'язки між ними для вираження численних, різноманітних думок людини, мовленнєвої реалії та ситуацій, в яких виникає та функціонує сама мова, семантична ємність синкретичних утворень, необхідність в розмежуванні різноманітних смислових відношень і зв'язків. Для того, щоб зберегти комунікативну сутність мови, людина намагається переосмислити різноманітні мовні явища для вираження численних думок: «...кожен звуковий комплекс, який функціонує в мові як слово, здатний служити матеріальною оболонкою не одному, а декільком поняттям, які реалізуються в мові у формі значень слова» [6, с. 3]. А семантичний чинник, на думку О. Баудер, є лише передумовою цього явища [4, с. 80]. Ця причина є дієвим механізмом розвитку й удосконалення мови, що пов'язано з боротьбою системних й несистемних тенденцій в зоні периферійних мовних категорій, з порушенням співвідношення між формою й змістом мовних одиниць в умовах контекстного видозмінення [2, с. 180].

До лінгвістичних причин явищ перехідності дослідники зараховують [2; 4; 7; 9]:

а) наявність варіативності різних аспектів одиниць мови. За умови використання декількох критеріїв достатній набір диференційних ознак міститься лише в ядерних одиницях, а інші є прикладом змішування ознак різних ядерних класів;

б) функціонування у мові нечисленних конструкцій для вираження різноманітних думок, що іноді призводить до повної невідповідності між формою й змістом: форма наповнюється (або доповнюється) новим змістом та з'являються синкретичні за семантикою слова і синтаксичні конструкції. При цьому небезперечно, на наш погляд, положення: при переході форма функціонує лише в певних умовах варіювання і зміни контексту. Наприклад:

1) *When the weather felt cool and silky I let myself down into the milky calm...* [16, p. 16].

2) *When Lucy's sister Phyllida suggests to join her for a quiet holiday on the paradise island of Corfu Lucy is overjoyed* [16, p. 46].

У наданих складнопідрядних реченнях (далі СПР) стара форма семантики часу додатково наповнюється новою – семантикою причини, що і веде до появи проміжної, перехідної ланки синкретичного утворення з рівним відношенням часу і причини. Семантика часу старої форми підтримується наявністю сполучника *when*, а семантика причини визначається можливістю трансформації в причинний маркер *because*: *When (because) the weather felt cool and silky I let myself down into the milky calm... When (because) Lucy's sister Phyllida suggests to join her for a quiet holiday on the paradise island of Corfu Lucy is overjoyed*.

в) удосконалення ресурсів мови за рахунок економії власних засобів в усіх її підсистемах – синкретичні одиниці наповнюються новою семантикою, що робить їх прагматично привабливішими з погляду цієї лінгвістичної універсалії;

г) використання лексико-граматичних засобів зв'язку між синтаксичними одиницями з урахуванням власне граматичних при умові розрізнення смислових відношень. Так, для вираження причинних відношень у СПР вживається цілий набір сполучників підрядності: *as, because, since, for fear(that)*, використовуються напівповнозначні-напівслужбові слова, які своїм нехай ослабленим лексичним значенням вказують на ті смислові відношення, які вони виражають: *on the ground that, for the reason that, because of, on account of* та ін. Наприклад,

1) *He is suspicious and jealous for fear anyone else might want to share in his power* [10, p. 54].

2) *As he had a liking for the spot, he seldom let a week pass without paying it a visit* [10, p. 67].

Про ознаку переходу одиниць в синтаксисі свідчить зміна узуальної синтаксичної функції на оказіональну, оскільки синтаксис – це базовий центр граматики, а варіювання синтаксичної функції – основна умова розвитку ускладненого семантичного значення. Явища перехідності створюють труднощі при класифікації СПР, оскільки маркери підпорядкування можуть змінювати свої диференціальні ознаки під впливом синтаксичної функції в певному контексті. Л.Щерба говорить про те, що саме на синкретичні утворення повинні звернути увагу лінгвісти: «... потрібно пам'ятати, що ясні лише крайні випадки. Проміжні ж в самому першоджерелі, у свідомості мовців, виявляються такими, що коливаються та є невизначеними. Проте саме це неясне та мінливе і повинно привертати увагу лінгвістів» [15, с. 35-36]. Загальні умови перехідних явищ, тобто «ті сприятливі обставини, що дозволяють активізувати в структурі й семантиці транспонованих мовних і мовленнєвих явищ ті компоненти, які найбільш точно і яскраво виражають задум мовця» [2, с. 188-189], пов'язані з особливостями функціонування мовної системи на різних рівнях і наявністю в ній опозицій мовних явищ, що обумовлює можливість виникнення проміжних, перехідних одиниць. А безпосереднім поштовхом до появи цих синкретичних фактів є, як зазначалося, порушення симетрії між формою й змістом.

У минулому столітті панували лінгвістичні концепції, які фіксували нестабільний стан мовної системи, моменти самоорганізації в ній та визначалися на синхронному зрізі мови [14, с. 15]. Теорія перехідності В. Бабайцевої на цьому етапі розвитку мови послужила імпульсом для розгляду мови як складної динамічної системи, мінливої в процесі наповнення об'єкту новим змістом та отримала позитивний відгук серед лінгвістів: «Шкала перехідності, розроблена

В. Бабайцевою, відбиває сутність явищ перехідності та взагалі пояснює структуру синкретизму з урахуванням ступенів його прояву щодо мовних явищ будь-якого рівня» [13, с. 44]. В умовах відкритості в мові функціонують протилежні явища, які утворюють одиниці нового порядку при певній цілісності взаємодії з середовищем. Середовище, в розумінні О. Бондарко, не просто система з багатьма мовними одиницями, яка фіксує не тільки вихідну систему, а і середовище, яке проявляється в багатьох суміжно існуючих сферах, що «грають по відношенню до початкової системи роль оточення, у взаємодії з якими ця система виконує свою функцію» [5, с. 14].

Мова є рівноправ'ям усіх внутрішніх підсистем та складається з великої кількості опозицій, які пов'язані периферійним і проміжними утвореннями. Порушення цієї рівноваги призводить до виникнення зони синкретизму в умовах перехідності, що дозволяє нам зафіксувати нестійкість мовної системи і породження утворень з поєднаними ознаками протилежних класів [8, с. 98-99]. Зону перехідності наочно можна зобразити за допомогою універсальної моделі – шкали перехідності:

$A \rightarrow A\bar{B} \rightarrow AB \rightarrow a\bar{B} \rightarrow \bar{B}$

Точки А і Б представляють центр (ядро опозиції) з повним набором диференціальних ознак мовних одиниць. Символи $A\bar{B}$, $a\bar{B}$ входять в периферійну зону, а позначення AB складає область проміжних явищ. Зона синкретизму, яка за своєю суттю неоднорідна, представлена ланками $A\bar{B}$, AB , $a\bar{B}$, диференціальні ознаки яких свідчать про послаблення зв'язків цих членів в опозиції. Таким чином, В. Бабайцева представляє зону синкретизму як «область перехідних утворень, які характеризуються синтезом (поєднанням) диференціальних ознак як в синхронному, так і в діахронному плані» [3, с. 36]. Шкала перехідності покликана зафіксувати моменти нестійкості, коливання в мові. У області $A\bar{B}$ переважають диференціальні ознаки типу А, в сегменті $a\bar{B}$ - ознаки типу Б, а область утворень AB показує рівномірне поєднання ознак.

Наприклад, шкала перехідності, яка розглядає опозицію «час – причина» демонструє синкретичні утворення більш багатшої та різноманітної семантики та має наступний вигляд: А – ядерне складнопідрядне речення зі значенням часу, Б – ядерне СПР зі значенням причини. У СПР, які знаходяться в області $A\bar{B}$ переважає семантика часу, у конструкції типу $a\bar{B}$ – семантика причини, у структурі ланки AB співвідношення семи часу та причини рівноправне:

A – My sister Phyllida is three years older than I and when she was twenty she married a Roman banker, Leonard Forli [16, p. 8].

$A\bar{B}$ – There was a short silence when he stared at me frowningly and we measured one another [16, p. 22].

$a\bar{B}$ – He was here during the war and apparently stayed on for a bit after it was over because the children were young [16, p. 12].

AB – I only realized, when I stopped to face him, how very much at a disadvantage I was [16, p. 21].

\bar{B} – I gave a gasp of sheer fright and the only reason I didn't scream was because I gasped myself full of water and I went under [16, p. 17].

Підводячи підсумки, наголосимо на тому, що наявність такого лінгвістичного феномену, як перехідність мовних явищ (теорія В. Бабайцевої), та використання цієї універсальної моделі призводить до гнучкості мови; виявляє перехідні ланки синкретичного характеру, які свідчать про взаємодію та взаємопроникнення мовних одиниць у результаті синтезу; збагачує інформативну семантику за рахунок рухливості слів-зв'язок в підрядній частині для вираження різних відтінків; зображує фактори диференціації відношень у зоні перехідності; свідчить про факт фіксації усіх можливостей зіткнення не лише з середовищем, але і передумови цієї взаємодії; розкриває семантичну місткість та синтаксичну поліфункціональність; пояснює різноманітність синтезованих ознак структурно-семантичних класів речень у мові та мовленні.

Отже, проведений аналіз фактичного матеріалу демонструє те, що ці два явища (синкретизм та перехідність), знаходяться в причинно-наслідкових стосунках. За детального вивчення проблеми перехідності та синкретизму виявилось, що одиниці «зрушень» – системні

утворення зі своєюрідною специфікою функціонування суміжних класів і механізмом взаємопереходу мовних одиниць [12, с. 385].

Перспективи подальшого вивчення заявленої проблеми вбачаємо в дослідженні синкретичних властивостей одиниць мови і мовлення, які можуть бути зафіксовані в перехідних (проміжних) зонах внаслідок різних діахронних перетворень у синхронії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / В.В. Бабайцева. – Воронеж, 1967. – С. 5-24
2. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / В.В. Бабайцева. – М. : Издательский дом «Дроффа», 2000. – 640 с.
3. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка / В.В. Бабайцева // Филологические науки. – 1983. – № 5. – С. 35-42
4. Баудер А. Я. К лингвистической интерпретации явлений переходности в грамматическом строе русского языка / А.Я. Баудер // Филологические науки. – 1969. – № 2. – С. 96-109
5. Бондарко А. В. Опыт лингвистической интерпретации соотношения системы и среды / А.В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1985. – № 1. – С. 12-19
6. Дегтярева Т. А. Формы проявления семасиологических законов / Т.А. Дегтярева // Законы семантического развития языка. – М. : Просвещение, 1961. – С. 3
7. Иофик Л. Л. Некоторые особенности сложноподчинённого предложения в английском языке / Л.Л. Иофик // Учёные записки Т. 233 / Ленинградский государственный университет. – Л., 1958. – С. 90
8. Костина О. А. К вопросу о положении «не-союзия» в переходной между союзием и бессоюзием зоне / О. А. Костина // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2007. – №54. – С. 96–101.
9. Кубрякова Е. С. Деривация, транспозиция, конверсия / Е.С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1974. – №5. – С. 64–76.
10. Лукин М. Ф. Трансформация частей речи в современном русском языке / М. Ф. Лукин. – Донецк : ДонГУ, 1973. – 100 с.
11. Мозм У. Сомерсет. Театр. Роман. На англ. яз. / Комментарий М.В. Дьячкова / У. Сомерсет Мозм. – М. : Издательство «Менеджер», 2005. – 304 с.
12. Павлоковец М. А. К вопросу о синкретизме в лингвистической теории / М. А. Павлоковец // Известия Российского педагогического университета им. А.И. Герцена. № 34 (74): Аспирантские тетради. Ч. I. (Общественные и гуманитарные науки) : Научный журнал. – Спб., 2008. – С. 383–390
13. Чеснокова Л. Д. Синкретизм в сфере членов предложения / Л. Д. Чеснокова // Филологические науки. – 1988. – № 4. – С. 41–47
14. Штайн К. Э. Переходность и синкретизм в свете деятельностной концепции / К. Э. Штайн // TEXTUS: Избранное, 1994-2004. – Вып. 11. – Ставрополь, 2005. – Ч. II. – С. 15–27
15. Щерба Л. В. Избранные труды по языкознанию и фонетике / Л. В.Щерба // Учёные записки Т. I / Ленинградский государственный университет. – Л., 1958. – С. 90
16. Stewart Mary. This rough magic / Mary Stewart. – Coronet Books : Hodder and Stoughton, 1991. – 255pp.

У статті розглядається дослідження головної причини синкретизму у зв'язку із синтезом ознак гібридних утворень, зазначаються умови виникнення перехідності на рівні речення та зображуються проміжні одиниці синхронного та діахронного характеру. На підставі цього аналізуються перехідні ланки синкретичних одиниць.

Ключові слова: синкретизм, складнопідрядне речення, перехідність, семантика речення.

The article deals with the research of the main reason of syncretism in connection with synthesis of signs of hybrid formations. The conditions of the origin of transitivity on the level of the sentence are given. Intermediate unities of synchronous and diachronous character are described. Transition parts of syncretic units are analysed

Key words: syncretism, compound sentence, transitivity, semantics of a sentence.

VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ І КОНТЕКСТУАЛЬНІ ВИЯВИ ЛЕКСИЧНИХ ТА ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Анастасія Білозуб
(Донецьк)

УДК 811.161.2*371

ФОНОСЕМАНТИЧНІ ПРИЙОМИ МОВНОЇ ГРИ У ПРОЗІ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАНІСЛАВСЬКОГО ФЕНОМЕНА

На сучасному етапі розвитку лінгвістики значна увага приділяється проблемам фоносемантики. Учених завжди цікавила проблема мотивованості звуків у мовленні загалом та художньому мовленні зокрема. Фоносемантичні праці другої половини ХХ століття характеризуються спростуванням твердження Ф. де Соссюра про довільність звуків у мові (Воронін С. В., Газов-Гінзберг О. М., Журавльов О. П.). Сумісність принципу мотивованості мовного знака (що лежить в основі звуко символізму) та принципу довільності мовного знака була науково обґрунтована Левицьким В. В. Фоносемантичні прийоми мовної гри досліджувалися Букриревою Т. А. (на матеріалі творів С. Довлатова), Сніховською І. Е. (в англійській мові) та ін. Проте художнє мовлення українських письменників-постмодерністів та ігровий потенціал мовних одиниць у їх творах наразі недостатньо вивчені.

Метою нашої наукової розвідки є аналіз фоносемантичних прийомів (звуко символічної мотивації, звукових повторів та паронімічної атракції) як засобів мовної гри у постмодерних текстах на матеріалі прози представників станіславського феномена.

Відхилення від фонетичного стереотипу здатне виявляти асоціативні особливості сприйняття мовної гри. «Нестандартна фонетична оболонка» використовується письменниками для надання мовленню незвичайності, експресивності. Р. Якобсон зазначав, що слова, схожі фонетично, завжди асоціюються і за змістом [24, с. 64]. Звукова форма виявляє властивість «підкреслювати, підтримувати понятійне значення слова» [9, с. 15]. Таким чином, термін «фоносеманта» позначає лексеми або їх сполуки, що можуть співвідноситися або протиставлятися на основі схожості фонетичної форми. Фоносемантичний потенціал найменування реалізує тенденцію до асоціативного зближення мовної одиниці на основі фонетичної мотивованості. Прийом *звуко символічної мотивації* полягає в уподібненні слів на основі повного або часткового збігу звукових сигментів без врахування їх лексичного значення.

Прийом звуко символічної мотивації виявляє асоціації звукового характеру про предмет номінації. В. Єшкілев у романі «Імператор повені» виступає демиургом, творцем художньої реальності. Надаючи рослинам та тваринам нової реальності імена, автор керується принципом звукової асоціації. Назви рослин звучать непривабливо (*бзадраг, кокоратка*), що певним чином говорить про їхній вигляд, а назва найстрашнішої тварини – *садхузат* – асоціюється з руйнівною силою. Варто зазначити, що фонемі у художньому тексті передають інформацію не понятійного, а сенсорно-емотивного характеру, тому асоціації, які вони викликають, є неоднозначними.

У прозових творах представників станіславського феномена основою лексичної сполучуваності слів стає не їхнє значення, а звукова оболонка. За таким принципом створюються атрибутивні та суб'єктні словосполучення: *Гіппократ гіпортрофований, самаритянин самарський* [12, с. 101]; *електорати едіпа, комплекси електри та шахи роршаха* [12, с. 15]; низки однорідних членів речення: *траплялися знані топоси, проноси й незнані примаси, а також примати, прелати, прем'єри і примми* [12, с. 148], *всілякі тартинки, тарталетки, рулетки* [2, с. 70]. Об'єктом мовної гри стають власні назви: *бандуру – до бандери, бандеру – до кундери, кундери – до мандели* [12, с. 148], *тобі привиділось не монпансьє, не монтаньяр, не Вес Монттомері на Монпарнасі, а не що інше, як «Життя» Монассанаук*

[10, с. 56], *Алkestідо, антигоно, Аріадно, абераціє, Аляско мила, антуанетто, Аналогіє, астрологіє, Анеміє, любя алергіє, Амаліє Неборака, андромахо, Автономіє, ассиріє, Алгебро, анастасіє, Анестезіє, атрофіє, Амазонко, атмосфєро, Азбуко моя* [10, с.147]. В останньому прикладі загальні назви стають власними та навпаки завдяки авторському використанню великої/малої літери. Ю. Андрухович дає головному герою роману «Перверзія» «безліч облич і безліч імен», серед яких і такі, що викликані суто фонетичними асоціаціями: *Але його також звали Глюк, Блюм, Врубль, Штрудль і Шнобль* [2, с.150].

Проза представників станіславського феномена характеризується фоносемантичною актуалізацією звука, семантизацією та естетизацією лексем за рахунок мінімальних фонетичних трансформацій єдиного звукокомплексу. Для письменників типовим є широке використання звукоасоціативності, художнє освоєння багатого паронімічного фонду.

Фактичний матеріал дослідження дає підстави стверджувати, що пароніми у прозових творах Т. Прохаська, Ю. Андруховича, Ю. Іздрика та В. Єшкілева утворюються за наступними структурними схемами: вокалічна та консонантна паронімія, епентетичні звукові зближення, паронімія “включення” і метатетична паронімія.

Вокалічні пароніми – одиниця-мотиватор відрізняється від прототипу голосними, при цьому склад приголосних залишається сталим.

Вокалічні пароніми, які демонструють мінімальне розходження звукокомплексу голосних, є характерною ознакою індивідуально-авторської мовотворчості Ю. Іздрика та Ю. Андруховича, тоді як у прозі Т. Прохаська та В.Єшкілева вони спостерігаються несистематично.

Пароніми цього типу найчастіше використовувалися авторами для створення стилістичних фігур переліку: *маслини, цукати, цикута* [2, с. 42], *а ти – моя туга. І тяга* [2, с. 140], *повзали й лазили, і лизали теж* [2, с.175], *дарами і дірами* [2, с. 228], *поперек мосту, над містом* [20, с. 68], *марнославний і марнословний* [10, с. 132], *ретОрти, рИтори і гОря гОри* [13, с. 38], *лихославив і лихословив* [13, с. 90], *улюблених приколів і проколів* [12, с. 115].

Такий тип зближення лексем ґрунтується на фонетичних стимулах, точніше на звуковій подібності з метою пошуку смислових зв'язків. Але зустрічаються у творчості письменників станіславського феномена ряди переліку, в яких семантика слова взагалі не береться до уваги: *миловари та маловіри* [2, с. 269], *серпентарій і серпантин* [1, с.165].

Суперечливим є питання про співвіднесеність мовної помилки та мовної гри. Вирішальним критерієм, на нашу думку, є інтенція мовця. У першому випадку мовець не усвідомлює, що припустився помилки, тоді ж як з точки зору реципієнта такі помилки можуть сприйматися як натяк на гру, але не бути нею, оскільки це не входило у плани продуцента. Зважаючи на те, що ми маємо справу з писемним художнім мовленням, кожне відхилення від мовної норми розуміється як гра. Прийом псевдопомилки використовується постмодерністами з метою пограти з читачем, перевірити його компетентність. У таких випадках письменники використовують звукову схожість слів. Наприклад, Ю. Іздрик навмисне припускається помилки, сплутавши назву акваріумної рибки гуппіус та прізвище російського письменника Гіппіуса: *мов акваріумна рибка. Гіппіус, чи як її там* [10, с.60]. Герої-іноземці з роману Ю. Андруховича «Перверзія» часто зазнають комунікативних невдач через своє погане знання української мови, плутаючи схожі за звучанням слова: *повернення з перукарні (“з перекурні, пане Карле!”)* [1, с. 20].

Вокалічні пароніми у прозі Т. Прохаська є елементами складних асоціативно-метафоричних комплексів: *Але що таке осінь? Осінь “ привид. Або: осінь “ привід. Або: осінь “ це провід* [20, с. 16], *переживання порожності* [20, с. 42].

Слова-пароніми знаходять функціонально-стилістичну реалізацію в утворенні епітетних сполук: *перетворювався в потенційно патентованого імпотента* [1, с. 71], *очі рапатих рептилій* [10, с. 115], *латинос латентний* [12, с. 123]. Часом вони набувають значення контекстуальних антонімів і слугують для створення фоносемантичної антитези: *жертвний жартівник* [1, с. 126], *вроджено-вироджена порядність* [10, с. 134].

Творчість Ю. Іздрика має досить специфічний характер. Використовуючи писання як акт психотерапії, письменник часто підкоряється мовному потоку, тобто вже не сам автор керує мовленням, а мова диктує свої правила. Тому пароніми слугують стимулом асоціативного розгортання думки: *Зате потрібний вимір тут виникає в міру метричної потреби* [13, с. 264], *починаючи від Неосферату, закінчуючи ноосферою як такою* [12, с. 136]. А часом звукові асоціації навіть продукують продовження сюжету: *На ящиках відпочивали сови і брокер Маракеш після повернення з вирую. «Вірую!» – спорадично вигукував отруєний спорами Маракеш* [13, с. 58].

Тип консонантної паронімії широко представлений у прозі Ю. Андруховича та Ю. Іздрика, вужче – у творах В. Єшкілева та Т. Прохаська.

Консонантні пароніми – одиниця-мотиватор відрізняється від прототипа приголосним, при цьому склад голосних переважно залишається сталим.

Консонантна паронімія структурно та семантично розгалуженіша, ніж вокалічна і передбачає два шляхи організації звуко-сміслових перегуків: 1) заміна приголосного у складі одного з паронімів: *сидів у величому аж майже ведичному кріслі* [2, с. 241], *тут бенкетували і бешкетували різномасті художники* [11, с. 18]; 2) нарощення нового приголосного у складі одного з паронімів: *шаманське шампанське* [1, с. 67], *я кайфую у ванні з кефіром* [13, с. 13], *доторки докторки* [12, с. 50].

Типовою функцією звукових паронімів є перерахування. Але на відміну від вокалічних паронімів, де ряди переліку переважно будуються лише на звукових асоціаціях, консонантні пароніми відзначаються семантичною близькістю: *розпад і розлад* [8, с. 119], *полчища білих мишей, що оминали і омивали його подібно хвилям* [11, с. 11], *вимушене й вимучене запізнення* [10, с. 126], *почала нестримно (чи нестямно?) сміятися* [1, с. 147].

Консонантні пароніми часто використовуються письменниками для створення складних прикметників: *квантитативно-квалітативні системи вирішування* [2, с. 15], *ефірно-ефемерна дія* [12, с. 55], *еклектично-електричне самогубство* [12, с. 97], *в напівмістичній-напівмісячній відчуженості* [12, с. 149], *симптоматично-симпатичні приятелі* [12, с. 50].

На основі звукової схожості слів письменники створюють персоніфікації: *жовтий і зелений перець, висмажені – та ні! – виснажені в сухарях каляфйори* [11, с. 16]. Схожі за звучанням слова слугують для вираження авторського ставлення до певних явищ чи героїв: *ловелас Хомський, гомський* [2, с. 42], *Ніщо не забуто? Ніхто не забутий, відгукнулося, а точніше відгавнулося в ньому далеке піонерське дитинство* [1, с. 177].

У творах українських постмодерністів зустрічаються випадки подвійної консонантної паронімічної атракції, що свідчить про високий рівень володіння мовою як творчим інструментом: *якесь викінчена витонченість, витончена викінченість* [21, с. 63], *в кабінеті під вовняно-непорушним поглядом Божої Матері та вогняно-незворушним поглядом фрау...* [12, с. 98].

В інтерв'ю Т. Прохаську для проекту «Інший формат» Ю. Іздрик зізнався: «Суттю моїх книжок є таке собі змагання з мовою, дивні ігри з мовою. Спроба йти за нею, спроба керувати нею. От це, можливо, є їхньою ідеєю на креативному рівні, способом творення» [14, с. 11]. Звернімо увагу – «спроба йти за нею (мовою)». Мова керує письменником, здатна визначати перебіг сюжету. Так, пароніми у творах Ю. Іздрика слугують для продовження думки, вони породжують нову думку шляхом виникнення в автора звукових асоціацій.

Пароніми-включення – включення звукового комплексу одного пароніма до складу іншого: *його фантазія, звільнена атенололом від корд і кордоні* [8, с. 84], *шлях шляхетної жінки* [13, с. 55], *десь і моя згуба губата вийшла поміж них* [2, с. 27], *але нічого, крім мукання, не долітало з заслиненого рота, і мука німоти неусвідомлено вироджувалася в корчі* [12, с. 135]. Звукові збіги кінцевих складів паронімів створюють римовані пари, що надає прозі ритму: *усі вони збираються зазирнути в сад, а зазирають в ад* [13, с. 32], *от далася мені та клята латина! Причепилась, немов скарлатина* [12, с. 169], *нема Ади нема ради* [2, с. 89], *палаццо Аццо* [2, с. 187].

Для прози представників станіславського феномена характерне послідовне включення у паронімічні відношення власних назв: *Балаган-ураган. - Ура!!! – заверещав я. – Ган!!!* [11, с. 65], *Прус-Пруст* [12, с. 55].

Метатетична паронімія - переставляння приголосних у рамках фонетичних комплексів слів (рідше – словосполучень). У прозовому мовленні представників станіславського феномена спостерігається рідко. Крім того, психолінгвальний механізм її рецепції складніший, ніж у попередніх структурних типах звукосемантичних зближень, оскільки передбачає кількоступеневе фоносемантичне співвіднесення: *дослідник алергічних (виправлено) алегоричних явищ* [2, с. 40], *серафимні очі семафорів* [1, с. 38], *чого ще було чекати від цього кічмена-нікчеми* [12, с. 85], *витають з наших домівок життій дух миру, і журний дух мита* [13, с. 240]. У результаті фоносемантичних експериментів створюються okazіоналізми: *він побрів кудись у закапелки (в якесь закапекло) цього приміщення* [1, с. 213].

У прозі українських постмодерністів простежується виникнення та функціонування сталих паронімічних пар. Наприклад, пароніми *повтор – потвора* реалізуються у художніх текстах «Дванадцять обручів» Ю. Андруховича та «Воццек & воццекурсія» Ю. Іздрика, але набувають різного значення завдяки різним синтаксичним відношенням на рівні словосполучення: *повторні повтори* [1, с. 195], *повтори потвор* [10, с. 93].

Здійснене дослідження дає підстави стверджувати, що метатетична атракція у системі паронімічних засобів прози представників станіславського феномена є периферійною. Аналіз паронімічного складу прози станіславського феномена засвідчує дифузність меж сполучуваності слів, поширення відповідного зв'язку на службові частини мови. Письменники цілеспрямовано актуалізують звуковиражальні можливості прийменників, часток, вигуків. Фонетично прилягаючи до звукокомплексу повнозначного слова, останні стають стилістичними формантами нових звукосемантичних відношень: *чвертка лии на долю мити втримується вгорі, чи то пак – у грі* [13, с. 67], *зате потрібний вимір тут виникає в міру метричної потреби* [13, с. 264], *тече аж до Сяно чи там до Дону, скажімо, додому* [12, с. 166], *балаган-ураган. - Ура!!! – заверещав я. – Ган!!!* [11, с. 65].

Дослідження паронімічного пласту, актуалізованого у дискурсі прозаїків станіславського феномена, підтверджує загальну тенденцію до семантизації та естетизації художнього мовлення за рахунок уже експлікованих та потенційно можливих фоностилем. Пароніми сприяють виникненню несподіваних асоціацій у читача, завдяки чому текст набуває щоразу нових інтерпретацій.

Ще одним різновидом мовної гри на фонетичному рівні є *звукові повтори*. Найчастіший випадок вживання звукового повтору – підбір слів таким чином, що певні фонемні зустрічаються частіше або рідше, ніж у мовній нормі, «яку важко сформулювати, але яка відчувається кожним носієм мови інтуїтивно. Ця норма реалізується особливим чином – непомітністю» [17, с. 71]. Якщо той або інший мовленнєвий елемент вживається з «навмисним згущенням», то це робить його помітним, структурно і змістовно активним, хоча понижена частотність теж може стати засобом виділення.

У силу своєї багатогранності звуковий повтор потребує чіткої та повної класифікації, однак на сьогодні її немає [19, с. 21]. Спираючись на вже відомі класифікації, ми виділяємо наступні види звукових повторів: алітерація, асонанс та рима.

Повторювані фонемні обов'язково привертають до себе увагу читача або дослідника і називаються «фонетичними аттрактантами» [18, с. 63-69]. Завдяки тому, що звуковий повтор у художньому тексті є фонетичним аттрактантом, відбувається посилення семантичних властивостей фонем, що повторюється. У той час як поодинокий випадок звукового символізму може залишитися непоміченим, прийом звукового повтору робить наголос на символічних властивостях фонем/звука.

Алітерація – найбільш поширений вид звукового повтору: приголосні звуки легше впізнати, і вони більш інформативні, ніж голосні.

Фонеми у художньому тексті передають інформацію здебільшого не понятійного, а сенсорно-емотивного характеру, тобто створюють певні асоціації під час сприймання тексту. Так, у рядку *картини дробили простір* [20, с. 49] повторення приголосного *p* породжує в уяві читача образ руйнування, що супроводжується шумом. Описуючи різні стадії росту рослин для створення звукового ефекту руху, письменники користуються алітерацією фонем *c*;: *полин ріс довкола дому і терся об стіни, стираючи стіни, натираючись стінами* [20, с. 65], *спори паросткували сталевими сітками* [13, с. 58].

Асонанс, повторення голосних звуків, використовується у художній прозі набагато рідше. На відміну від алітерації, він може бути виділений та впізнаний тільки в тому випадку, якщо це повтор голосних звуків, що не піддані якісній редукції. Під час читання певних символічно значущих фонем у свідомості людини виникає «музика тексту», повторення голосних слугує для уповільнення ритму оповіді: *тополи обабіч доріг* [10, с. 116]. Звуковий символізм носить суб'єктивний характер, це недовільний фонетично мотивований зв'язок між фонемами слова та неакустичною ознакою денотата. Фонема *i*, наприклад, асоціюється з чимось дрібним, тому у реченні *Альпійські гірки імітують Гімалаї* [20, с. 30] підсилює демінутивне враження. Фонема *o* у словосполученні *корова кавово-молочної породи* [13, с. 61] виконує образотворчу функцію: в уяві читача виникає образ повільної, спокійної, товстої тварини.

Рима як різновид звукового повтору є типовою для поезії, однак постмодерному тесту притаманне поєднання різних літературних родів, створення своєрідних стилістичних колажів, яскравим доказом цьому є роман «Перверзія». Ю. Андрухович та Ю. Іздрик починали з поезії, віртуозне володіння римованим словом вони ілюструють і у прозі: *А ти – моя туга. І тяга. Моя змога-немога. Моя облога. Бентега. Тривога. Відлига. Дорога. Небого, дай ногу* [2, с. 140], «*Вірю віршів вір*». «*А ty zvir!*» [2, с. 139-140], *В, о, к, подвійне ц, е. Вок, любитель на дівок. Цик, цикада, пак* [10, с. 51]. Уведенням у прозу поетичних рядків (з відповідним ліричним пафосом) досягається іронічний ефект. У поданих уривках римовані слова мають стилістично знижене забарвлення, їм не місце у поезії. Зіткненням високого і низького автор досягає комедійного ефекту.

Приєм перерахування займає в творчості представників станіславського феномена важливе місце і є однією зі спільних ознак. Цей художній засіб веде своє походження від «Енеїди» І. Котляревського. У І. Котляревського гіпертрофовані ряди однорідних членів речення створювалися завдяки римуванню. За таким принципом створюються вони і в прозових текстах українських постмодерністів: «*Любанський згадав би про сяйво і морок, тіло і дух, про кір і про бух, про хліб і вино, покуту й вину, про «так» і про «ні», про інь і про янь, про тінь і про день, про ніч і про меч, про ще багато дечого, про цвіт і про тлін, про мед і полин, про простір і час, про кожного з нас, про везжі й вужів, божків і бомжів, про сон й забуття, буття й небуття, про пекло і рай, про рейв і про драйв, про кайф і облом, про велике в малому, про тишу і спів, про милість і гнів...*» [10, с.143], «*запальничку, попільничку, авторучку, мантачку, кантичку* [2, с. 283]. Таким чином фонетичні засоби слугують для створення інтертекстуальності: Ю. Андрухович наслідує І. Котляревського, а Ю. Іздрик, у свою чергу, пародіює Ю. Андруховича.

Отже, українські письменники-постмодерністи у своїх прозових творах будують мовну гру на основі досягнення звукової схожості лексики, підбираючи слова, у котрих повторюються фонем, склади або цілі співзвуччя. Перспективи дослідження ми вбачаємо у вивченні мовної гри на інших рівнях мовної системи: лексичному, морфологічному та синтаксичному.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович – К. : Критика, 2006. – 275 с.
2. Андрухович Ю. Переверзія [роман] / Юрій Андрухович – Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. – 304 с.
3. Букирева Т.А. Аспекты языковой игры: аномальность и парадоксальность языковой личности / С. Довлатова : автореф. дисс. ... канд. филолог, наук. : спец. «Рус.яз.» / Т.А. Букирева. – Краснодар, 2000. – 24 с.

4. Воронин С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании (Очерки и исследования) / С.В. Воронин. – Л. : Изд-во Ленинг. ун-та, 1990. – 200 с.
5. Газов-Гинзберг А. М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? / А.М. Газов-Гинзберг. – М. : Наука, 1965. – 183 с.
6. Григорьев В. П. Паронимия / В.П. Григорьев // Языковые процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М. : Наука, 1977. – С. 186–239.
7. Дашенко Н.Л. Паронімічна атракція в українській поезії 60-80 років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.Л. Дашенко – К., 1996. – 20 с.
8. Єшкілев В. Пафос [роман] / В. Єшкілев – Львів : Кальварія, 2002. – 208 с.
9. Журавлєв А. П. Фонетическое значение / А. П. Журавлєв. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 160 с.
10. Іздрік Ю. Вощек & вощекургія [роман] / Іздрік – Львів : Кальварія, 2002. – 204 с.
11. Іздрік Ю. Острів Крк та інші історії [повість, новели, автокоментар] / Іздрік – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. – 120 с.
12. Іздрік Ю. Подвійний Леон [роман] / Іздрік – Івано-Фпанківаськ : Лілея –НВ, 2000. – 204 с.
13. Іздрік Ю. Таке [новели] / Іздрік “Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2009. “ 268 с.;
14. Інший формат. Іздрік Ю. / упорядник Т. Прохасько. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 58 с.
15. Критенко А. П. Паронімія в українській мові / А.П. Критенко // Мовознавство. – 1968. – №3. – С. 48–58.
16. Левицкий В. В. Звуковой символизм. Основные итоги / В.В. Левицкий. – Черновцы, 1998. – 130 с.
17. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста // Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии. – СПб.: Искусство-СПБ, 2001. – С. 18-254
18. Москвин В. П. О типах и функциях звуковых повторов / В. П. Москвин // Русская словесность. – 2006. – № 8. – С. 63–69
19. Окушева Г. Т. Фонестемы в языке и речи : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 I: «Германские языки» / Г. Т. Окушева. – М., 1989. – 20 с.
20. Прохасько Т. Лексикон таємних знань [новели] / Тарас Прохасько. - Львів : Кальварія, 2006. - 192 с.
21. Прохасько Т. Непрості [роман] / Тарас Прохасько “ Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. “140 с.
22. Сниховская И. Э. Механизмы, средства и приемы языковой игры в современном английском языке : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Сниховская Ирина Эдуардовна. – Житомир, 2004. – 218 с.
23. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку / В.А. Чабаненко // Мовознавство. – 2005. – №3. – С. 132–137.
24. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С.193–230.

У статті проаналізовано фоносемантичні прийоми мовної гри у прозі представників станіславського феномена. Виокремлено наступні їх види: звуко-символічну мотивацію, звукові повтори та паронімічну атракцію. Автор демонструє, як мовна гра в постмодерному творі реалізується на фонетичному рівні.

Ключові слова: мовна гра, фоносемантика, звуко-символічна мотивація, звукові повтори, паронімічна атракція.

In this article are analysed phono-semantic receptions of language game in prose of Stanislaw phenomenon representatives. Following types of language game are pointed out: phono-symbolic motivation, sound repetition and paronymic attraction. Author demonstrates how language game of postmodern work is realized on the phonetic level .

Key words: language game, phono-semantic, phono-symbolic motivation, sound repetitions, paronymic attraction.

*Olena Biryukova
(Vinnytsia)*

81'42:659.131.2-055.2

THE FUNCTIONING OF SYMBOLS IN THE ADVERTISEMENT AS A TYPE OF THE TEXT: GENDER APPROACH

Gender problematics is rather popular nowadays. Specialists claim that vivid expression of the male and female principles are constantly functioning in the system of every culture. In linguistics most of the research is dedicated to the investigation of sex differentiation of communication. At the present moment,

due to various experiments and many-sided study, it is known that virtually in any culture the experience of women is markedly different in many languages of the world. What remains to be studied is the extent to which the communication of men and women of one cultural group differs from communication of men and women in another cultural group.

Having taken into consideration all stated above, the aim of the article is to make a linguistic and cultural analysis of American (USA) advertisement texts (further - ad.texts) of female group. Besides, we consider that ad. Is peculiar pragmatic text, which possesses the following instruments of influencing recipients: specific plot and structure design (similar to a fairy tale); symbols employed in ad.text.

That is why in this article we intend to investigate, first, the peculiarities of functioning of symbols of contact employed in American ad. texts of female group and, second, to trace which of the elements of plot and structure design are used in the designated ad. texts. Moreover, for the purity of our experiment, we analyze pictographic text as a consistent element of ad. texts.

In our work we understand symbol as “the image taken in the aspect of its sign-nature and the sign, endowed with the organic and inexhaustible polysemy of the image” [1].

Giving special significance to symbols of contact in ad.text, we should not forget, that in symbolic worldvision, the nature of symbols of contact is rather ambivalent. Contact is necessary and risky, prescribed and forbidden. It is a norm and deviation from the norm [3]. Contact is a norm, because only under condition of coining in contact with something new, unknown (and that is why “alien”) we can get new information and change something in our lives. But, at the same time, contact is an excess, as it demands leaving the borders of oneself: one’s spiritual condition, social position, level of knowledge, marital status, residence and what is more - one’s place in symbolical “image of the world”. Or, on the other hand, contact implies invasion of the “alien world” in the man, his habitual, explored, “his own” time and space. In other words, contact leads the man out of traditional well regulated “world of the norm” into risky, but rather promising “world of excess”. This two-fold nature of symbols of contact group should be taken into account in the ad.texts. Inviting consumers into “world of new possibilities” advertisers should diminish the “flavouring” of dangers and risk connected with the “alien world”.

The first task - to study symbols of contact in isolation - is solved by applying the scheme of symbols of contact into horizontal and vertical spaces, any of which presents symbols characterizing microcosm, mesocosm and macrocosm of a man [1]. Let us consider the system of symbols of contact proposed by prof. M.Novikova:

System of symbols of contact: horizontal space.

Body of a man: touching, looking, hearing, smell, breathing, speech, taking food and drinks. Any injury of a body, any penetration into a body. Split, functions of digestion, erotical contact. Stepping over any “alien” object; taking it into the hands. Any change of appearance – “alien function”.

Clothes: taking off clothes (breeness); taking off the shoes; taking on “alien” clothes, shoes. Any presented, found, inherited (contact with ancestors), clothes; any change of the costume.

House: coming in/out of the house; unlocking, breaking open, destroying a door or windows; crossing a threshold; touching a door, shutters etc. Noise (rattling, howling) of the wind (rain, snowstorm) behind a window or a door. Any smell (sound) from the outside. Any domestic animals-mediators and plants-mediators.

Estate (farm-land): coming in/out of an estate; unlocking, breaking open, destroying the gates, wicket, fence. Climbing over a fence. Any farm-yard animals and plants-mediators (especially “alien” or wild but transplanted/grown on a farm-land). Any guests of the house or estate; any people that appeared or settled in a house or estate (mothers-in-law, fathers-in-law, brothers-in-law, sisters-in-law, etc., stepmothers, stepfathers, servants).

Settlement: coming in/out of; unlocking, breaking open, destroying the fence; penetration into a cemetery. Any people-mediators (merchants, military men, tramps; inn-keepers; craftsmen, meditations, wizards, etc.).

System of symbols of contact: vertical space.

The body of a man: any touch of the top of a head; stepping on any “alien” object; taking on oneself “upper” (divine, bird’s) or “lower” (underground, fishy or snake’s) look.

Clothes: baldness; any high hairdo and head-gear; taking off the shoes; taking on “alien” shoes. Fallen (brought from above) or found beneath clothes. Any change of the costume with “upper” or “lower” symbolic elements.

House: getting in through a roof, chimney, garret/dungeon, cellar, etc. Construction/distraction of the upper part (ceiling, roof)/lower part (floor, foundation) of a house. Crack or leak in a roof (ceiling) or in a floor (foundation) of a house. Any sound (smell) from the outside - from above (on a roof, garret, in a chimney) or beneath (under a floor, in a cellar). Fireplace (smoke/fire). Ladder and its equivalents (rope, pole, etc.).

Estate: well, pole (pillar) in a yard.

Settlement: any high building and their vertical elements: turrets, cupolas, etc. Erection/destroying of the highest buildings. Divine animals of the “upper” or “lower” world of a settlement.

It should be said that all of the designated symbols of body can be correlated with natural human needs: 1) touch - a need of erotical contact; 2) look - the main information is perceived through eyes - a need of cognizing the world; 3) smile - a need of positive emotions; 4) food and drinks - a need of taking food and water. In other words, advertisers use the most natural, universal symbols of body to embrace the wider audience of recipients.

Moreover, there is a definite tendency for the female ad.texts to contain illustrations or photos of women (both celebrities and unknown beauties), they are used in 55% of the ad.texts. That is why we decided to pay more attention to investigating of this fact.

In psychology this phenomenon is called the “mirror-phase” [3], The theory of “mirror-phase” was developed from observations of children in front of mirrors. At first, the child is simply flowing in all directions, he is neither physically coordinated nor able to perceive himself; at this stage there is no clear boundary between the child’s self and the surrounding world this is a primary realm of sameness, before the “disengagement of the ego from the general mass of sensations” [3]. When the child is confronted by his image in a mirror, there is a process in which he recognizes himself. But the child is aware of his own lack of coordination and his inability to see himself all at once, and so although he realizes that the person in a mirror is him, it is also *different* from him since it has a unity he lacks. So, faced with an image of his corporal unity, the child is required to place his identity in separation.

And this is true for most ad.’s, where a face stares back at us with a gaze that merges with our own. The point is that the total subject is off stage, absent. Our position is analogous to looking in a mirror, and seeing one already unified being. In other words, in this type of the ad.’s, we are as if looking out of a mirror, in that we provide the absent unity for a disjointed person; we are the total image, or would like to be. It is implied that we can recreate a unity with our appropriated image; our face is always other in the mirror, yet is ours. So, why should not these faces become “ours”?

Recurrent usage of faces in pictographic ad.texts of female group can be viewed in the light of symbolism. Human face is subdivided into three parts (zones): the upper (from the hair to the brows) symbolizes spiritual essence of the human being; the middle (from the brows to the top of the nose) means everyday life; and the lower zone (from the top of the nose to the chin) is perceived as erotics, grotesque, eccentricity [3]. Thus, in both cases - psychological and symbolic viewpoints - the usage of photos and illustrations of faces is rather beneficial and is often exploited by the advertisers.

Next group of symbols of contact, which is frequently used in American female ad.texts, combines symbols of clothes, they are found in 35% of ad.’s. In 15% of ad.’s we observe taking off clothes, which is highly symbolic; in prehistoric period this action was performed only in excess situations, that presupposed contact with either good or evil but necessarily “alien” world, or to show credibility to “native” world, for instance, people took their clothes off in ritual dancing [2].

In 15% of ad.’s we deal with taking on “alien” clothes, which are mainly erotical dresses, underwear, rings. Besides, any change of appearance, for example, change of color of the hair, usage of make-up, can be also treated as taking on “alien” appearance.

In 10% of ad.texts we see shoes, which are taken off and are placed in “alien” surrounding, that possesses an extreme appeal to recipients. Firstly, shoes are understood as an element of a man’s clothes, and they can belong to the horizontal space - where taking clothes off symbolizes indicated bareness, which in its turn presents the excess. Secondly, shoes can be comprehended as an element of the lower part of a body, and then shoes refer to vertical space and taking them off stands for a contact with “lower” powers, that are of ambivalent character. Thirdly, shoes are placed in “alien” surrounding, arising curiosity (e.g., when shoes are found in the desert) or feeling of inconvenience (a shoe is on the head -symbolic perception is turned upside down), which helps to create the atmosphere of conflict, lack of something, a necessary component of the plot and structure design of ad.text.

In 15% of ad.’s there are found animal-mediators. 10 % of ad.texts contain symbols of estate (bath, a child as a mediator). In 5 % of ad.’s we can meet symbols of a house and in American female ad. texts there are no symbols of settlement.

Having analyzed American pictographic ad. texts of the female group we noticed the following peculiarities of functioning of symbols of contact of horizontal space: 1. high percentage of recurrence of symbols of contact characterizing microcosm of a man: symbols of a body (80 %) and clothes (35 %); 2. poor quantity of the ad.’s containing symbols of a house, estate and absence of symbols of settlement. Consequently, functioning of the symbols of contact reveals the following general tendencies of the American society, namely to say, American women: high individualism, weak attachment to the house.

Let us consider the information about functioning of the symbols of contact of vertical space. Symbols of a body are used in 20 % of female American ad.’s, there are mainly “alien” hair-do, touch something with the top of a head, taking on “alien” appearance, naked feet.

Symbols of clothes, house, estate, settlement are found in 5 % of the texts.

Thus, we can come to the following conclusions as to functioning of symbols of contact of vertical space: 1.high percentage of symbols of a body (20 %); 2. poor quantity of symbols of clothes, house, estate, settlement.” The data points to the fact of the female great individualism, their appeal (faith) to the divine (good) world.

If we compare functioning of symbols of contact in horizontal and vertical spaces, we can notice that advertisers mostly use symbols of contact of horizontal space that accounts to the following: American women are rather pragmatic, they mainly rely on themselves than on the help of an “alien” (both good and evil) world, because horizontal is the space of human society, while vertical is the space of the Heavens and the ambivalent “lower” world.

THE LIST OF REFERENCES

1. Новикова М.А., Шама И.Н. Символика в художественном тексте. Символика пространства (на материале «Вечеров на хуторе близ Диканьки» Н.В.Гоголя и их английских переводов) : Учеб.пособие / М.А. Новикова. – Запорожье : СП «Верже», 1996. – 172с.
2. Уорнер У. Живые и мертве / У. Уорнер. – М.–СПб : Университетская книга, 2000. – 671с.
3. Williamson, J. Decoding Advertisements. - N.-Y. : Marion Boyars Publisher’s Inc., 1984. - 180p.

The article is dedicated to the linguistic and cultural analysis of American advertisement texts of female group. An attempt has been made to investigate the peculiarities of functioning of symbols of contact employed in American advertisement text of female group and to trace which of the elements of plot and structure design are used in the designated advertisement texts.

Key words: advertisement texts, symbols of contact, horizontal and vertical spaces, alien, functioning of the symbols..

У статті зроблено лінгвокультурний аналіз американських рекламних текстів. З’ясовано особливості функціонування символів контакту (жіночий аспект). Розглянуто вживання елементів змісту у зазначених текстах.

Ключові слова: рекламні тексти, символи, непритаманний, горизонтальний та вертикальний простори, функціонування символів.

МОВНА ОСОБИСТІТЬ У КОНТЕКСТІ ДІЛОВОГО ДИСКУРСУ

Актуальність дослідження. Мова забезпечує спільне буття людей. Історичний досвід життя людини і нації відтворюється в культурі, яка виражає дух історії та сучасності, і неодмінно веде до міжкультурної комунікації. Глобальний характер спілкування народів сьогодення вимагає такої гуманістичної спрямованості, яка, завдяки міжкультурній комунікації, дала б змогу людині успішно розвиватися на засадах єдності загальнолюдських і національних цінностей. Особливу роль у розвитку особистості та формуванні сприятливої атмосфери для діалогу культур відіграє мова, яка є середовищем для розгортання людських стосунків. Успіх міжкультурної комунікації напряду залежить від носія культурно - мовних цінностей, знань, поведінкових реакцій і визначається як **мовна особистість**.

Проблема визначення та функціонування мовної особистості у різних сферах комунікативної поведінки знаходить своє відображення в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників (Богін Г.І., Засекіна Л.В., Карасик В.И., Караулов Ю.Н., Красних В.В, Севіл-Тройк М. та ін.)

Інтерес до людини як мовної особистості простежується в численних підходах та інтерпретаціях як у сучасному мовознавстві, так і в психології та психолінгвістиці. Усе ж, особливості мовної поведінки та функціонування мовної особистості у діловому дискурсі ще не були об'єктом комплексного аналізу; відсутнє також узагальнення типологічних характеристик ділового дискурсу. Отже, актуальність теми дослідження зумовлена теоретичною та практичною необхідністю вивчення цього питання.

Метою дослідження є спроба виявити основні характеристики ділового дискурсу; визначити роль і місце ділового дискурсу в діяльності мовної особистості.

Суттєвий зміст. На сучасному етапі розвитку лінгвістики існує велика кількість підходів як до аналізу дискурсу, так і до виокремлення різних його типів. Однак усі підходи подібні: вчені розглядають людську поведінку як мовленнєву діяльність, а мінімальною не самостійною одиницею дискурсу є мовленнєвий акт. Уведений в науковий обіг мовознавства американським лінгвістом Зеллігом Харрісом, термін «дискурс» набув широкого спектру значень та підходів, які охоплюють наступне:

1) дискурс як «мова, вища за рівень речення або словосполучення» (З. Харріс, М. Стаббз, Д. Шиффрін, В.Звегінцев); 2) дискурс як будь-яке «вживання мови» (Дж. Браун, Дж. Юл, Р. Фасоулд); 3) дискурс як висловлювання (Г. Кларк, Д. Шиффрін); 4) дискурс як текст у сукупності з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін.) факторами, текст як цілеспрямована соціальна дія, компонент взаємодії людей та механізмів їхньої свідомості (когнітивні процеси), «мова в житті» (Н. Аругюнова).

Слід також навести узагальнене визначення цього терміну, яке дає Ф. Бацевич. «Дискурс - тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування»[1, с.158].

Обґрунтування лінгвістичної релевантності найширшої категорії мовного коду – дискурсу – відкриває перед дослідниками мови в процесах комунікації нові перспективи вивчення живої інтеракції людей. Спостереження показали, що дискурс – це не лише специфічно структурована категорія комунікації, а й така одиниця мовного коду, в межах якої особливим чином виявляється взаємодія семантичного, синтаксичного і прагматичного складників[1, 4, 9].

Дискурс є сукупністю мовленнєвої діяльності людини, яка за своєю природою є когнітивно-комунікативною. А відтак комунікативна діяльність (дискурс) визначається

конкретними цілями і намірами, у якій комунікант (мовна особистість) вибудовує свої комунікативні стратегії і тактики.

Проблеми функціонування мовної особистості в умовах спілкування, де вона розглядається як узагальнений образ носія культурно-мовних цінностей, настановлень, знань, поведінкових реакцій, а також типологічні особливості і стилі її спілкування, належать до провідних питань теорії мовної особистості. За основу у трактуванні мовної особистості ми обираємо визначення особистості як конкретної людини з індивідуально-своєрідними розумовими, емоційними, мотиваційно-вольовими властивостями.

Тлумачення мовної особистості як сукупності пізнавальних, мотиваційних та емоційних особливостей людини, що слугують ґрунтом її індивідуальності, вираженої в мові, уможливають виокремлення *структурних компонентів мовної особистості*.

Мовна особистість містить три основні компоненти: когнітивний, емоційний та мотиваційний. Когнітивний компонент представлений мовною здатністю як психофізіологічною передумовою оволодіння мовою, що забезпечується фізичним субстратом мовленнєвої діяльності – мозком; мовними здібностями як індивідуально-специфічними особливостями людини, що створюють потенційні можливості для ефективного оволодіння рідною мовою як в усному, так і письмовому плані; мовними знаннями як сукупністю власне лінгвістичних (фонологічних, лексичних, граматичних, прагматичних) та енциклопедичних знань – загальною системою упорядкованих та ієрархізованих одиниць про світ; мовними стратегіями як індивідуально-своєрідними способами сприймання та породження інформації, що охоплюють навички (підсвідомі автоматизовані операції з мовою), вміння (евристичні усвідомлені дії у різних мовленнєвих контекстах); мовною компетентністю як сукупністю знань та ефективних стратегій для використання рідної мови; мовною картиною світу як сукупністю знань про світ, виражених у мові та підпорядкованих етнічним уявленням носіїв конкретного національно-культурного середовища [7, с.24].

Емоційний компонент містить емоційне ставлення людини до мовної реальності, іншими словами – до особливостей функціонування рідної мови, ступеня її розвитку, поширення і використання у різних сферах суспільного життя.

Мотиваційний компонент охоплює цілі, мотиви та настановлення. Цей компонент забезпечує закономірності переходу від оцінок мовленнєвої діяльності суб'єкта до осмислення себе як мовної особистості, яка є носієм культури свого народу та виразником його національної ідентичності. Кінцевою метою саморозвитку мовної особистості, що є, відповідно, її мотивом, становить формування і вдосконалення засобів рідної мови для вираження провідних категорій своєї культури.

Установлення структури мовної особистості та особливості її функціонування через взаємодію визначених компонентів дає змогу окреслити основні напрями розвитку мовної особистості в сучасному соціальному просторі. Вони зосереджуються головним чином на тих аспектах, які забезпечуються не особливостями психофізіологічної організації людини, а зумовлюються, передусім, впливом соціальних чинників, а саме структурованою категорією комунікації.

У рамках нашого дослідження, в контексті ділового дискурсу поняття „мовна особистість” передбачає розгляд її мовної складової як системно-культурного „ферменту” та механізму її розвитку і як особистісно-формуючого ансамблю, того, як характер освоєння мовної культури впливає на особистісні та соціальні якості людини. Мовні особистості можуть проявлятися в різних контекстах життєдіяльності людини – професійних, міжособистісних, інтимних.

Оскільки предметний інтерес викликає функціонування мовної особистості в умовах ділового дискурсу, необхідним на даному етапі бачиться аналіз підходів до визначення типів дискурсу.

В. Карасик виокремлює два типи дискурсу: персональний (особистісно орієнтований) та інституційний (галузевий), систематизуючи їх з позицій різних галузей знання. Тобто

інституційний дискурс (ІД), наприклад, має стільки різновидів, скільки інститутів: політичний, педагогічний, науковий, релігійний, військовий, спортивний, медичний, медіа-дискурс тощо [9].

Дещо інший, вужчий підхід застосовує О.В. Яценкова, поділяючи типи дискурсу за сферою комунікації на педагогічний, медичний, рекламний, релігійний та політичний [11, с.190-192].

Аналіз різних наукових підходів до виокремлення типів дискурсу показав, що діловий дискурс охоплює всі види галузевого дискурсу і передбачає спілкування, зумовлене соціальними функціями партнерів, регламентоване як за змістом, так і за формою. Інституційний дискурс (комунікативна діяльність) є спеціалізованим різновидом спілкування між людьми, які можуть бути незнайомими, але які повинні спілкуватись у заданих координатах статусно-рольових відносин.

Діловий дискурс (спілкування) - це наймасовіший вид соціального спілкування у сфері комерційних, адміністративно-правових, економіко-правових та дипломатичних відносин. Нові економічні та соціальні умови спонукали до комерційної та організаторської діяльності широкі маси населення. Ця обставина висунула на перший план необхідність навчання мовних форм ділового спілкування, підвищення лінгвістичної компетентності осіб, які вступають у соціально-правові відносини та професійно виконують свої завдання.

Уміння успішно вести ділові переговори, грамотно складати текстові документи, працювати з документами - найважливіші складові професійної культури кожної освіченої людини. Грамотно висловлюватися, виступати, доповідати, дискутувати, коментувати - все це види мовної діяльності, які в щоденному професійному спілкуванні займають дуже важливе місце.

Тип мовної особистості особливо проявляється у професійній та діловій сферах. Інтеграційна концепція мовної особистості Ю. Караулова подає її структуру як єдність лексику, тезаурусу та прагматикону, яким відповідають такі рівні: 1) вербально – семантичний рівень, тобто володіння природною мовою; 2) когнітивний рівень, одиниці якого охоплюють ментефакти (термін В.Красних) – знання, концепти, уявлення, що формують картину світу мовця; 3) прагматичний рівень, який включає цілі, мотиви, інтереси та інтенції мовця.

Важливо наголосити, що у діловому спілкуванні великого значення набуває вміння використовувати свій тактико - стратегічний багаж. Із метою досягнення певного результату, що зумовлено практичною діяльністю та інтенцією комунікантів, у діловому дискурсі нерідко вдаються до таких стратегій: а) стратегія отримання інформації; б) стратегія інформування; в) стратегія ненадання інформації.

Необхідною умовою успішного ділового дискурсу є знання комунікативного кодексу, який становить систему принципів, правил і конвенцій, які ґрунтуються на певних категоріях і критеріях та регулюють мовленнєву поведінку учасників комунікації. Австралійським лінгвістом М. Холідеєм виокремлено три групи параметрів, які формують реєстр спілкування: сфера дискурсу, соціально-рольова диспозиція та модус дискурсу.

Вище окреслені правила та реєстри спілкування дають підстави стверджувати, що мова представника будь-якої мовної культури у діловому дискурсі повинна бути не тільки бездоганною з точки зору дотримання мовних норм, а й вирізнятися багатством, аргументованістю, логічністю, доступністю, ясністю викладу і т.п. Представник мовної культури повинен володіти всіма функціональними стилями рідної мови: офіційно-діловим, науковим, публіцистичним, розмовним. Це означає, що ділова людина, наприклад, може з однаковою легкістю написати наукову доповідь чи статтю, виступити на прес-конференції, дати інтерв'ю, написати презентаційну промову, привітання, звернення, не кажучи вже про професійну мовленнєву діяльність - складання документів, проведення нарад, переговорів, ділових зустрічей.

Як згадувалося вище, мовна особистість проявляє свою мовну поведінку в професійному спілкуванні, яке визначається як спеціально організований на наукових засадах, керований процес обміну повідомленнями, організації взаєморозуміння, досягнення оптимальної взаємодії, взаємопізнання в різних видах діяльності учасників професійно спрямованої

комунікації. Професійне спілкування є важливим для здійснення будь-якого виду діяльності, пов'язаної зі взаємодією людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вивчення мовної особистості в умовах ділового дискурсу дали змогу зрозуміти, що будь-яка людина, яка послуговується мовою не лише як сукупністю лінгвістичних правил, а, передусім, як засобом вираження національно-культурного простору може функціонувати як мовна особистість, розвиток якої ґрунтується на всебічному охопленні усіх її структурних компонентів (когнітивного, емоційного, мотиваційного), що перебувають під впливом соціальних чинників. Ґрунтовне вивчення мовної особистості як предмета комплексного психологічного дослідження уможливило значний прогрес у вирішенні актуальних проблем – психолінгвістики (феномен білінгвізму та його психологічні механізми), соціальної психології (проблеми комунікації і спілкування), етнічної психології (проблеми етнічної свідомості, національного характеру, національно-культурного простору, формування міжетнічної толерантності), педагогічної і вікової психології (проблема мовної генези та створення програми розвивальних впливів для оптимізації її умов). Серед перспектив дослідження ділового дискурсу відзначимо необхідність ґрунтовнішого вивчення його стратегій та тактик, а також особливостей функціонування мовної особистості у діловому англійському дискурсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Текст, дискурс, речовий жанр: соотношение понятий вісник Харківського національного університету. Серія: «Філологія» / Ф.С. Бацевич. – Харків, 2001. – Вип. 33. – №520.
2. Богін Г.І. Рівні та компоненти мовної здатності людини / Г.І. Богін / - Калінін — 1975. .
3. Воробйов В. В. Мовна особистість та національна ідея / В.В. Воробйов / Народна освіта. – 1998. – № 5.
4. Донець П.М. Національно-культурна специфіка дискурсу / П.М. Донець// Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: монографія / за заг. ред. І.С. Шевченко. – Х. : Константа, 2005.
5. Єремєєва О.А. Про поняття “Мовна особистість” / О.А. Єремєєва / Лінгвістика : взаємодія концепцій та парадигм. – Вип. 1. – Ч. 2. – Харків, 1991.
6. Засєкіна Л. В. Вступ до психолінгвістики / Л.В. Засєкіна, С.В. Засєкін. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту „Острозька академія”, 2002.
7. Засєкіна Л. В. Психолінгвістична діагностика : навч. посіб. / Л.В. Засєкіна, С.В. Засєкін. – Луцьк : РВВ «Вежа», 2008.
8. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / науковий редактор українського видання доктор пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. – К. : Ленвіт. – 2003.
9. Карасик В.И. О категориях дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: социолінгвістические и эмотивные аспекты : сб. науч. тр. – Волгоград; Саратов : Перемена, 1998.
10. Сусов І.П. Особистість як суб'єкт мовного спілкування / І.П. Сусов // Особистісні аспекти мовного спілкування. – Твер, 1989.
11. Яшенкова О.В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. для самостійної роботи студента / О.В. Яшенкова. – К. : ВЦ «Академія», 2011.

У статті подано опис дослідження структурних компонентів мовної особистості та її роль і місце у діловому дискурсі. Представлено аналіз підходів до виділення типів дискурсу та особливості ділового дискурсу у контексті галузевого.

Ключові слова: мовна особистість, діловий дискурс, мовленнєвий акт, галузевий тип дискурсу, структурні компоненти.

The article deals with the structural components of language personality and its role and place in business discourse. The analysis of approaches to the selection of discourse types and business discourse characteristics in the context of the field one have been introduced.

Key words: business discourse, language personality, speech action, structural components, field discourse.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ХУДОЖНІХ ОЗНАЧЕНЬ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОГО РЕЗИСТАНСУ 40–50-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Семантико-прагматичні та функціонально-стилістичні особливості тропеїчних структур є ключовими для декодування художньої інтерпретації картини світу, для виокремлення рис індивідуально-авторського стилю митця чи специфічних ознак текстів, що характеризуються художньо-тематичною та часовою єдністю. Епітет як одна із домінантних тропеїчних структур художнього мовлення постійно перебуває в центрі наукових досліджень із лінгвостилістики (праці С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт, А.К. Мойсієнка, Н.М. Сологуб, М.Ф. Братусь, Л.І. Шутової та багатьох інших). Однак специфіка функціонування епітета в художніх текстах українських національно-визвольних змагань 40–50-х рр. ХХ ст. ще не була об'єктом окремого лінгвістичного дослідження, що зумовлює актуальність цієї роботи. Мета статті – аналіз семантичних, прагматичних, стилістичних особливостей функціонування художніх означень у поетичних текстах українського резистансу задекларованого періоду.

У сучасному науковому дискурсі серед визначальних ознак епітета виокремлюють високу емотивно-експресивну зарядженість, оцінність та образність [6, с. 153], значні потенційні конотативні можливості [14, с. 4]. Експресивність художніх означень, що мотивується передусім емотивними, оцінними, образними семами, у художньому мовленні реалізується з різною силою – залежно від ступеня новизни, оригінальності мовного оформлення лексичної одиниці, асоціативного потенціалу семантики слова. У цьому фокусі, на нашу думку, доцільно розмежовувати народнопоетичні означення, або так звані „канонізовані фольклорні означення” [12, с. 215], узуальні (постійні) та індивідуально-авторські означення (у тому числі оказіональні неологізми).

У текстах українського резистансу задекларованого періоду парадигма художніх означень має виразні особливості. За частотністю вживання, діапазоном лексико-семантичної сполучуваності, а відповідно здатністю до семантичних модифікацій, до ключових належать епітети *гнівний, гордий, грізний, залізний, месний (месницький), святий, сердитий, суворий, хоробрий*. Вони реалізуються в таких тропеїчних бінармах: *гнівний* (–а, –е, –і) + *безмір, вир, вирок, спів, буря, висота, воля, дума, душа, месть, Січ, хода, бої, буревії, вогні, води, зорі, слова*; *гордий* (–а, –е, –і) + *вітер, захват, Львів, міт (міф), звага, месть / мста, мить, пісня, слава, туга, юність, слово, арки, стріли*; *грізний* (–а, –е, –і) + *бій, динаміт, клич, меч, спокій, суд, хор, час, доба, луна, покоління, полум'я, вітри, вогні, дні, колісничі, перепони, хмари, хмарочоси*; *залізний* (–а, –е, –і) + *гул, душа, мелодія, чота, груди, кроки, пісні, чесноти; месний, месницький* (–а, –е, –і) + *бунт, гнів, Христос, зброя, дні, руки; святий* (–а, –е, –і) + *бій, гнів, Київ, край, меч, наказ, похід, відплата, воля, година, зброя, кара, кров, любов, месть, Україна, честь, далі, руїни, слова; сердитий* (–а, –е, –і) + *грім, зрив, гроза, зміюка, месть, заміри, танки, уста, бурі; суворий* (–а, –е, –і) + *жереб, ритм, суд, чар, даль, згуба, ніч, скарга, смерть, п'янь, твердь, будні, гори, літа, простори, ямби; хоробрий* (–а, –е, –і) + *день, метал, хід, душа, путь, сталь, серце, бої, дні, руки та ін.* Означення *гнівний, гордий, грізний, сердитий, суворий, хоробрий* (а в окремих випадках і *залізний, месний, святий*) можна зарахувати до епітетів внутрішньо-психологічного сприйняття, оскільки вони характеризують об'єкти з позицій людської психології. Цікаво, що характеристики *гнівний, гордий, грізний, суворий, хоробрий* у текстах резистансу є типовими для збірного образу борця, учасника національно-визвольних змагань, для означення Української повстанської армії, про що свідчать відповідні лексичні репрезентанти (*лицарі горді, смілі воїни суворі, хоробрі вої Запоріжжя, хоробрі Русичі, гнівна армія, гнівні когорти, грізні колони та ін.*).

Художній континуум резистансу засвідчує частотне використання перелічених епітетів у складі метафоричних конструкцій; рідше трапляється конвергенція епітетів і метонімії, порівняння, персоніфікації: *О, не плач, моя Мати розп'ята, / Накипіли вже гнівом сумління. / Чуєш? Гомін іде на розплату / На грізних колісницях весінніх* [5, с. 291] (М. Боєслав „Україно моя“); *Бій хвилює, громами рокоче, / Гнів, мов буря, в просторах гука, / А у книзі суворої ночі / пише присуди месна рука* [5, с. 342] (М. Боєслав „Рейд відділу Яструба“); *Сміється горда пісня на устах / Грізних матросів* [5, с. 285] (М. Боєслав „Смерть Генерала“); *Поки сонце свободи над степом Твоїм / Величавим вогнем не засвітить, – / буду тямити з болем Твій пострах руїн, / Буду месницьким бунтом шаліти* [4, с. 3] (П. Гетьманець „На розпуттях хистких“).

Специфічною рисою художнього мовлення українського резистансу є використання означень із позитивним аксіологічним наповненням для характеристики зброї та військового спорядження: *вірний кріс, гожа зброя, горді стріли, грізний меч, завзятий меч, золота* (у значенні „люба” – Н. Д.) *зброя, месна зброя, рідна зброя, сміла зброя, шляхетна зброя: Гасає кінь уздовж лункого броду, / В густім диму, де військо полягло, / Шляхетну зброю, панцери й берло / Козацькій славі склавиши в нагороду* [8, с. 70] (Я. Славутич „Жовті Води”). Значний експресивний ефект досягається поєднанням семантично несумісних понять, у результаті чого словосполучення наближається до оксиморону: *блаженна зброя, праведний меч, свята зброя*. Наприклад: *І я благословлю Твої хоробрі руки / І меч Твій праведний, грізний в боях* [5, с. 299] (М. Боєслав „Рано”).

Оказіональне словотворення характерне для мовотворчості М. Боєслава та Я. Славутича. До індивідуально-авторських номем належать художні означення в словосполученнях *вогнезубі громи, вогнеквітний сагайдак, всерайська теплінь, горевіщі ворони, горесний акорд, золотоголоса труба, рокотучий грім, сталедзвінні оди, стогромний акорд, шовковоколосисті лани* (М. Боєслав); *багрянопері карасі, блакитновида вода, блакитнокрила далечінь, боговіта радість, бронзоворукі борці УПА, повнозбройні борці УПА, буйнокровні проміння, вітроногий румак, грізнолика мста, грімотний смерч, громовистий град, збутнявіла мла, духовійна даль, найбарвніші кольори, небесновида крига, незламнокрила куля, повнодзвонна луна, проминальні дні, рябокорий плід, свободовбивчий час, снаговита листва, снаговійне добро, соломоверхі клуні, стодзвонний легіт, столунна хвала, червоножильні очі, широкоплінний голос, ярлива злива* (Я. Славутич). Експресивний потенціал складних новотворів підкріплюється прозорою внутрішньою формою, яка, можна сказати, конденсує в собі згорнуту художньо-тропеїчну синтагму (*вогнезубі громи* – „громи з вогняними зубами”; *вогнеквітний сагайдак* – „сагайдак, що квітне вогнем”; *стогромний акорд* – „акорд такий, мов сто громів”; *шовковоколосисті лани* – „лани з колоссям, мов із шовку”; *незламнокрила куля* – „куля з незламними крилами”; *свободовбивчий час* – „час, який убиває свободу”; *снаговійне добро* – „добро, від якого віє снагою” тощо). Порівняймо можливість таких трансформацій у контексті: *Залунав у просторах так гордо / Віщий гомін хоробрих боїв – / Рознеслися стограмним акордом / По світах ідеали Твої!* [5, с. 258] (М. Боєслав „4.Х.1942”).

Невід’ємною складовою художнього мовлення, як відомо, є кольороназви. У пісенних текстах резистансу епітети з семантикою кольору часто виступають у складі традиційних для фольклору словосполучень: *біле тіло, білі ручки, біленьке личко, вороний кінь, карі очі, рум’яне личко, сивенька зозуля, сивенький голуб, сизокрила голубка, темненька могила, темненька ніч, тихі води, чорні брови, чорнобрива дівчина, ясненьке сонечко, ясні зорі та ін.* Наприклад: *Ішли лиси із вовками та й їх хоронили, / Прийшли лиси із вовками та й їх там ховали / Та й ворони над головами псалтирі читали, / А голуби сивенькій крильцями дзвонили, / Отак наших українців там похоронили* [1, с. 75–76] („Закувала зазуличка сива-сивесенька“).

До узуальних колірних епітетів зараховуємо загальноновживані в українському поетичному дискурсі образні колірні означення з більш-менш усталеними закономірностями лексико-семантичної сполучуваності. Додаткові смислові нашарування таких означень часто закріплені

узусом як окремий лексико-семантичний варіант. Тому такі епітети характеризуються незначним експресивним потенціалом. Так, традиційна метафорична семантика чорного кольору актуалізується в епітетних словосполученнях з негативною конотацією: *чорна доля, чорна журба, чорне горе, чорний день, чорний відчай, чорний скон, чорний час, чорні душі, чорні болі*. Такі слововживання зрозумілі поза контекстом: *Пізнай же, світе! Мозком і душею / Збагни, чому розпукою своєю, / Журбою чорною, що – як моря – без дна, / Тобі карбуєм світлі письмена* [8, с. 107] (Я. Славутич „Правдоносці“). Натомість індивідуально-авторське (оказіональне) вживання кольороназв ґрунтуються на незвичних асоціативних паралелях, на оригінальній авторській інтерпретації картини світу.

Оказіональні семантичні модифікації властиві для художньо-тропеїчного функціонування багатьох кольороназв. Однак найбільшим експресивним і тропотвірним потенціалом в художньому дискурсі українського резистансу відзначений кольоратив *золотий*. Лексема *золотий* в аналізованих текстах виступає в сполученні зі словами *вогонь, воля, даль, дні, доля, земля, зерно, зорі, іржа, кучері, листя, ниви, обрій, озера, проміння, солома, сонце* та ін. Цей кольоратив часто виступає у складі метафоричних структур: *Ех, ви юності дні золоті, / Відгули, хай вас більше нема / І часи хай сьогодні не ті, / Зате віра в душі та сама* [3, с. 1308] (М. Верес „Падоліст“). У поетичних текстах М. Боеслава лексема *золотий* активно вживається для метафоричної номінації об'єктів небесної сфери: *перли золоті – зорі; дзвоник золотий, злотий диск, золота троянда, лампа золота, золотогривий кінь, орел золотокрилий – сонце; золота сорочка, золоте намисто, золоті цимбали, крила золоті – атрибути сонця, сонячне проміння; золотий меч – блискавка*. Наприклад: *Сміється сонце в золотім намисті, / Бо йде нового Прометей рід* [5, с. 262] (М. Боеслав „Марш Чорноліського полку”); *Чорна ніч шаліє бурєю гнівною, / Грім шматує небо золотим мечем, / Плаче темний бір розпукою тяжкою, / Під селом сова заводить боляче* [5, с. 328] (М. Боеслав „У повстанську ніч”). Семантичний центр розгорнутих метафор часто зосереджений саме на кольороназві, яка може бути основною асоціативною підказкою для дешифрування тропеїчної конструкції: *У бронзі обрій, наче лицар, / Напняв у даль блакитний зір* [5, с. 218] (М. Боеслав „Передвечірне”); *У серці біль і солов'ї – / Душа горить твоїм приходом, / Зелене полум'я гайв / Зелений жар зсипає в воду...* [11, с. 977] (Г. Соколенко „Дивлюсь на кучері твої...”).

Особливе місце в текстах резистансу займають барви українського національного прапора. Відповідні лексеми можуть функціонувати як нейтральні (*жовто-блакитний прапор, блакитно-жовтий стяг, синьо-жовті стрічки, жовто-синий шовк*) чи експресивно марковані (*соняшно-блакитний стяг*) означення назв національної символіки. У поетичних контекстах резистансу назви лексико-семантичної групи жовтого та блакитного кольорів часто набувають символічного відтінку значення, що відзначається національною маркованістю й включеністю відповідних кольороназв до образної площини текстів: *Стоїть Аганій на горбі – / На гострім камені коліна. / І вікна в хмарах, жовті й голубі, / Йому вістять – не згине Україна* [9, с. 25] (Я. Славутич „Скарга”).

У творчості Я. Славутича продуктивними є слова із семою ‘жовтий’; особливо експресивними є okazіональні неологізми, образність яких мотивована яскравою внутрішньою формою й може підсилуватися контекстуально: *жовто-сонячний мед, жовтожарий безмір, жовтолика путь, жовтополий лан*.

Україна в поетичному дискурсі резистансу асоціюється з поєднанням червоного та чорного кольорів, що виражається, зокрема, за допомогою відповідних кольоративних епітетів, а також інших лексем із семами ‘червоне’ та ‘чорне’. На нашу думку, такий асоціативно-символічний зв'язок варто шукати саме в художній творчості, в українській фольклорній традиції, у символіці відповідних кольорів. Адже відомо, що мовна концептуалізація кольору обумовлюється впливом навколишньої культури [2, с. 238]. Тому семантика кольороназв будь-якої лінгвокультури має свої особливості, несе певне символічне навантаження, що формувалося

протягом століть національної історії: *Повстанський стяг наш лопотить, / Червоно-чорний у бій скликає, – / В крові купається земля, / Це Україна воскресає. / Повстанський стягу бойовий, / Це кров тебе почервонила, / А рідная свята земля / Тебе це чорним позначила. / Червоно-чорний стягу наш, / Ідем в червоне без вагання, / Щоб нашу Чорну і Святу / Звільнить від ката у повстанні* [7, с. 51] („Повстанський стяг”). Цей факт відображається й на особливостях сучасного текстотворення: *Чорна-чорна була та сорочка, чорніша від ночі. / Чорна-чорна, як смерть. Чорна-чорна, як свіжа рілля. / Чорна-чорна була та сорочка, як хлопцеві очі. / Чорна-чорна була, як моя українська земля* [13] (приспів сучасної популярної повстанської пісні „Чорна вишиванка”). Символічний відтінок кольороназви *чорний* експлікується за допомогою семантичного зіставлення з лексичними репрезентантами лінгвоконцептів **НІЧ, ЗЕМЛЯ, БАТЬКІВЩИНА**.

До ідеологічно маркованих епітетів належить кольоратив *червоний*. Ще в 20–30-х рр. ХХ ст. ця лексема набула ідеологічно маркованої символічної конотації кольору революції [14, с. 7]. Ця конотативна ознака, доповнена асоціативним зв'язком із радянським комуністичним ладом та радянськими військами (Червона армія), як відомо, закріпилася в системі мови як окремий лексико-семантичний варіант [10, с. 297]. У такому значенні, однак із виразною негативною конотацією, епітет *червоний* поширений у художніх текстах резистансу означеного періоду. Йому властивий значний тропотвірний потенціал і виразна прагматична спрямованість, що полягає передусім в образній номінації ворога. Негативне аксіологічне наповнення цієї лексеми в багатьох випадках підкріплюється семантикою означуваних слів: *червоний терор, червона тюрма, червона Москва, червоний Кремль, червоне царство ССРСР, червона банда, червона голота, червоний гад, червоний звір, червоний кат, червоні розбишаки, червоні сатрапи, червоні сталінські займанці, червоні яничари*. Наприклад: *І хоч навкруг стрічали нас примари, / Черства шкурунка і нерідний дім, / Ніхто не хтів, щоб тілом молодим / Гноїли льох червоні яничари* [8, с. 78] (Я. Славутич „1943”).

Отже, аналіз поетичних текстів українського резистансу 40–50-х рр. ХХ ст. засвідчує широку парадигму фольклорних, узуальних та індивідуально-авторських художніх означень, які характеризуються значним асоціативно-образним і тропотвірним потенціалом. Семантичні модифікації художніх означень у поетичних контекстах українського резистансу мотивуються специфікою індивідуально-авторського світосприйняття, а частково – ідеологічними чинниками. У мовотворчості окремих авторів (М. Босслав, Я. Славутич) продуктивним є оказіональне словотворення. Значний експресивний потенціал властивий кольоративам, що поширені як у художньому мовленні окремих авторів, так і в текстах повстанських пісень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк В. Ми рвали кайдани. Визвольні змагання УПА 1944 – 1955 рр. / Володимир Близнюк. — Косів : Писаний камінь, 2000. — 189 с.
2. Вежбицкая А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / Анна Вежбицкая // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / пер. с англ.; отв. ред. М. А. Кронгауз — М. : Русские словари, 1996. — С. 231–291.
3. Верес М. Падоліст / М. Верес // Визвольний шлях. — 1956. — Річник III (IX). — Кн. 11/35 (109). — С. 1308.
4. Гетьманець П. На розпутьях хистких / П. Гетьманець // Визвольний шлях. — 1950. — Рік III. — Ч. 7 (34). — С. 3.
5. Дяченко М. Поезії / Михайло Дяченко (Марко Босслав) ; [упорядкув. Т. Салиги, І. Яремчук]. — Ужгород : Гражда, 2011. — 408 с.
6. Епітет // Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2010. — 844 с.
7. Літопис Української Повстанської Армії : в 50 т. — Т. 25: Пісні УПА / упоряд. З. Лавришин ; передм. англ. мовою. — Торонто : Видавництво „Літопис УПА”, 1996 ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство „Літопис УПА”, 1997. — 556 с.
8. Славутич Я. Твори : в 5 т. — Т. 1. Поезії (1937–1997). — К. : Дніпро — Едмонтон „Славута”, 1998. — 469 с.

9. Славутич Я. Твори: в 5 т. — Т. 2. Поеми. Переклади. Нариси. Життєпис. — К. : Дніпро — Едмонтон „Славута”, 1998. — 331 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда [та ін.] ; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. — Т. 11. — Київ : Наук. думка, 1980. — 699 с.
11. Соколенко Г. Дивлюсь на кучері твої... / Г. Соколенко // *Визвольний шлях*. — 1951. — Рік IV. — Ч. 1 (40). — С. 977.
12. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови / Віктор Чабаненко. І Запоріжжя : Вид-во ЗДУ, 2002. І 351 с.
13. Чорна вишиванка / Режим доступу : <http://topilche.te.ua/poetw/poew027.htm>
14. Шутова Л. І. Епітет в українській поезії 20-30-х років ХХ століття (структурно-семантичний і функціональний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 „Українська мова” / Л. І. Шутова. — К., 2003. — 20 с.

У статті аналізуються семантичні, прагматичні та стилістичні особливості функціонування художніх означень у поетичних текстах українського резистансу 40 – 50-х років ХХ століття.

Ключові слова: художнє означення, експресивність, поетичний текст, український резистанс.

The article deals with the analysis of semantic, pragmatic and stylistic peculiarities of functioning of epithets in poetic texts of Ukrainian resistance of 40 – 50s of the 20th century.

Key words: epithet, expressiveness, poetic text, Ukrainian resistance.

*Ірина Карпа
(Дрогобич)*

УДК 811. 111: [81'38: 81'42]

ІНТЕРНЕТ-ДИСКУРС ЯК ГІПЕРТЕКСТУАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ВІРТУАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді, її актуальність та зв'язок із науковими завданнями. Актуальність обраної теми зумовлена спрямованістю сучасних лінгвістичних досліджень віртуальної комунікації на вивчення Інтернет-дискурсу. У статті здійснена спроба аналізу термінологічного апарату віртуальної комунікації в Інтернет-мережі (Інтернет-дискурсу, електронного тексту і гіпертексту).

Особливості віртуальної англомовної комунікації досліджували ряд українських учених і лінгвістів з ближнього зарубіжжя: Н.В. Реконвальд, М.О. Столярової, Н.В. Коломієць, С.С. Данилюка, Н.Г. Асмус, О.О. Кармизової, В.В. Красних, К.В. Лушнікової та інших. Серед зарубіжних теоретиків віртуального спілкування варто згадати М. Кастельса, Д. Кристала, Б. Девіса, М.Маклюєна, У. Еко, І. Хатчбі.

Незважаючи на вже отримані здобутки, теоретико-методологічна база віртуальної комунікації залишається недослідженою, оскільки жанрові властивості, стратегічні аспекти та суто мовні закономірності цього комунікативного процесу надто різняться від загальноприйнятих, традиційних видів спілкування.

Завдання: 1) осмислити науковий доробок з проблеми віртуальної комунікації; 2) окреслити теоретичні засади розмежування понять Інтернет-дискурсу, електронного тексту і гіпертексту.

У контексті нашого дослідження вважаємо доцільним зазначити, що Інтернет-дискурс постає мультикультурним комунікативним середовищем. Наслідком цього виступає формування уніфікованих норм комунікативної поведінки, що приводить до посилення ролі графічних

компонентів, візуалізації, спеціальних програм, типових етикетних форм, вербальних та невербальних особливостей міжкультурної комунікації.

А.А. Кібрик, наголошуючи, що дослідження електронної комунікації є однією з активних областей сучасного дискурсивного аналізу, поряд з усним і письмовим вводить поняття так званого електронного модусу, який є чимось середнім між усним і письмовим дискурсом. Його схожість з письмовим дискурсом проявляється у графічному способі фіксації інформації, а з усним – у швидкоплинності і неформальності [11, с. 7].

Ця думка перегукується з твердженням, що “місце комп’ютерного дискурсу в дихотомії усний – письмовий дискурс визначається найчастіше як їх “гібрид” або як його новий вид, який об’єднує ознаки обох і власні, не притаманні жодному з видів дискурсу [23, с. 7]. І.П. Сусов доходить висновку, що “є дві форми мовної комунікації: мовленнєве спілкування і текстове спілкування. Текстовим виступає спілкування з використанням факсу і особливо в Інтернеті” [20, с. 63].

Оскільки дискурс вивчається разом з тими “формами життя, які формують його” [25, с. 87], дослідження окремо електронних текстів чи Інтернет-спільнот призводить до викривленого розуміння характеристик спілкування в мережі, його пізнавального потенціалу. Аналіз нашого матеріалу з позицій лінгвістики тексту передбачає розуміння тексту як “продукту мовлення, усного чи письмового” [21, с. 11]. Саме в тексті проявляються гносеологічні і комунікативні характеристики мови, а це значить, що писемний вербальний текст досі залишається основним способом фіксації, збереження та передачі знання, тобто містить певний пізнавальний потенціал.

Розмежування понять тексту і дискурсу – питання дискусійне. Дискурс трактують як “текст плюс ситуація”, а текст як “дискурс мінус ситуація” [29, с. 67]; “дискурс – текст в динаміці” [18, с. 332]; “дискурс створює текст, який, таким чином, є реєстрацією комунікативного акту, здійсненого в усній чи писемній формі” [27, с. 1]; “дискурс – це текст, занурений в ситуацію спілкування, а текст – це незалежний, відокремлений від ситуації мовленнєвий твір” [10, с. 6]. У багатьох функціонально орієнтованих дослідженнях існує тенденція протиставлення дискурсу і тексту за низкою протилежних критеріїв: функціональність – структурність, процес – продукт, динамічність – статичність, актуальність – віртуальність. Відповідно розрізняють текст як продукт *text-as-product*, і дискурс як процес *discourse-as-process* [26, с. 24]. Це протиставлення є актуальним для комунікації в Інтернет-мережі, де текст виступає продуктом, а дискурс – процесом спілкування, таким чином, “мовлення і текст будуть видовими щодо родового терміна “дискурс”, яке їх об’єднує” [3, с. 5-6].

Отже, “текст розглядається як динамічне утворення” [14, с.40]. Серед чисельних визначень тексту досі немає однозначного. Існують такі розуміння тексту: текст – фіксований на письмі витвір мовленнєво-творчого процесу [5; 9], текст – як знаковий комплекс [1; 2]; текст – це будь-який словесний витвір, як в письмовій, так і в усній формі [24].

Услід за О.С. Кубряковою, ми вважаємо, що “інформативність тексту відносить його до розряду когнітивних утворень, тобто утворень, пов’язаних з пізнавальною діяльністю людей і з фіксацією в тексті певних структур знання про реальний світ або про видумані і уявні світи” [13, с. 513]. Відтак пізнавальний потенціал текстів Інтернет-дискурсу виступає важливим аспектом соціальних перетворень. Циклічна структура семантично завершених частин тексту є оптимальною для його сприймання і реагування на нові аспекти, що виявляються у процесі комунікації [15, с. 147]. Інформаційні повтори, повернення до інформаційних складових на новому рівні поінформованості виступають чинниками підвищення пізнавального потенціалу Інтернет-дискурсу. Отже, розуміння тексту як ієрархії комунікативних програм, що підпорядковується діяльності, в яку він включений, ґрунтується на основних положеннях теорії м:тексту і комунікації [4; 5; 8].

Говорячи про характеристики зв’язності тексту, розуміння між мовцями відбувається не лише внаслідок семантичної, змістової, граматичної та структурної зв’язності

Структура текстів в Інтернет-дискурсі “*текст + коментарі до нього (тобто текстові повідомлення)*” дає підставу стверджувати, що їхні дискурсивні характеристики виникають унаслідок динамічності Інтернет-комунікації, виявляються саме у змінності структури й мети тексту. Електронні тексти та текстові повідомлення в Інтернет-дискурсі відкриваються під час активації відповідних гіперпосилань. Текст в Інтернет-дискурсі виражений вербально та іконічно, а в силу опосередкованості спілкування комп’ютером, іконічні елементи набувають особливої значущості. Електронні тексти виступають засобом комунікації, коли комуніканти дистанційовані у часі і просторі. Проте електронний текст чи повідомлення можуть мати лише відносні характеристики актуальності та дискретності, тому говорити про дискурсивність як постійну категорію тексту в Інтернет-комунікації не доводиться.

Слід відзначити, що гіперпосилання є чинником систематизації і сегментації Інтернет-дискурсу, а також виступають основою для побудови заголовків. Поняття “гіпертекст” виникло у зв’язку з бурхливим розвитком персональних комп’ютерів і мережі Інтернет.

Одним з перших на появу можливості існування нелінійних писемних текстів вказав Ж. Дерріда [28, с. 130], хоча сам термін “hypertext” був введений програмістом і філософом Т. Нельсоном у 1965 році задовго до появи Інтернету. Т. Нельсон використовував цей термін для опису документів, які виражали нелінійну структуру ідей, на протигагу лінійній структурі книг, фільмів і мовлення.

На думку М.О. Столярової, електронний гіпертекст – це вдалий, ефективний, технічно обумовлений зразок ергодичної текстуальності, коріння якої сягають сивої давнини. Найдавнішими і, очевидно, найвідомішими зразками ергодичної текстуальності вважають китайську “Книгу змін” та Біблію [19, с. 170-171].

Незважаючи на значну кількість попередніх досліджень, на даний час немає однозначного і загальноприйнятого тлумачення цього терміна: “гіпертекст виступає матеріальною формою веб-дискурсу” [12, с. 97]; гіпертекст – це різновид інтерактивного інтерфейсу [16, с. 7]; Ю. Хартунг і Е. Брейдо визначають гіпертекст просто як засіб нелінійного подання інформації [22, с. 62]; М. Епштейн вважає, що гіпертекст можна визначити як нелінійну документацію, яка розгалужується і взаємозв’язується, даючи змогу читачеві досліджувати інформацію, яку вона містить, в обраній ним послідовності [7].

Сама ідея гіпертексту тісно пов’язана з гіпотезою, що переробка і генерація ідей людським мозком проходить асоціативно. Дослідниця гіпертексту О.В. Дедова стверджує, що в будь-якому гіпертексті можна виділити два типи структурних елементів: 1) окрема інформаційна одиниця; 2) засіб, який надає можливість переходу від однієї інформаційної одиниці до іншої [6, с. 25].

Читаючи електронні гіпертексти, адресат відкриває одну із структурних частин, яка є умовним початком [12, с. 94]. Отже, розгортання і сприймання інформації можливе у структурній лінійній послідовності лише для окремого тексту, водночас при складному пошуку лінійність не є суттєвою характеристикою Інтернет-дискурсу. Кожен адресант сам вибудовує лінії поведінки, тому важливим аспектом ефективного спілкування в Інтернет-дискурсі є дотримання загальних правил формування запитів, пошуку інформації та реалізації комунікативної потреби учасником віртуального спілкування.

У результаті опрацювання попередніх досліджень встановлено, що Інтернет-дискурс виступає гіпертекстуальним середовищем функціонування віртуальної комунікації, що поєднує в собі сукупність текстів. Електронні тексти відкриваються під час активації відповідних гіперпосилань. У такий спосіб гіпертекст постає важливим структурним інструментом конденсації інформації і встановлення зв’язків між заголовками (гіперпосиланнями) й електронними текстами. Отже, гіпертекст – це специфічний спосіб подання і сприйняття текстової (чи іншої) інформації, який характеризується низкою структурних та функціональних особливостей.

Специфіка гіпертексту як окремої моделі полягає в нелінійності і гіпертекстуальності. Проте, під гіпертекстуальністю ми розуміємо не лише об'єднання окремих текстів за допомогою гіперпосилань, а, передовсім, експлікацію імпліцитно закладеної інформації за допомогою чітких зв'язків, які утворюють особливу систему, що характеризується потенційною відкритістю і незавершеністю.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Усе вищезгадане дає підстави стверджувати, що віртуальна комунікація реалізується через текстове спілкування, побудоване відповідно до умов комунікативного простору, організованого у формі гіпертексту, який фіксує знання про реальний світ або про видумані і уявні світи. Результати наукової роботи відкривають перспективи подальшого дослідження гіпертекстуального середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1994. – 615 с.
2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров / М.М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1986. – С. 251–295.
3. Богданов В.В. Текст и текстовое общение / В.В. Богданов. – СПб. : Наука, 1993. – 171 с.
4. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса : от психолингвистики к лингвосинергетике / В.Г. Борботько. – изд. 2-е, стереотипное. – М. : КомКнига, 2007. – 288 с.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин – М. : Наука, 1981. – 139 с.
6. Дедова О.В. Лингвистическая концепция гипертекста: основные понятия и терминологическая парадигма / О.В. Дедова // Вестник Московского университета. – Серия 9. – № 4. – 2001. – С. 22–36.
7. Эпштейн В.Л. Введение в гипертекст и гипертекстовые системы [Электронный ресурс] // В.Л. Эпштейн // Режим доступа до статті : <http://www.ipu.rssi.ru/publ/epsta.htm>.
8. Заботкина В.И. Принципы отбора и лексикографической обработки неологизмов в словарях новых слов английского языка : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / В.И. Заботкина – Иваново, 1999. – 25 с.
9. Звягинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста / В.А. Звягинцев // Изд. АН СССР Сер. Лит. и языка. – 1980. – Т. 39. – № 1. – С. 13–21.
10. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность : институциональный и персональный дискурс : Сб. науч. тр. / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.
11. Кибрик А.А. Модус, жанр и другие параметры классификации дискурсов [Электронный ресурс] / А.А. Кибрик. – Институт языкознания РАН. – 2009. – Режим доступа до статті : http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/people/kibrik-aa/files/Discourse_classification@VJa_2009.pdf.
12. Коломієць Н.В. Дискурс Інтернету як різновид дискурсу / Н. В. Коломієць // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : Логос. – 2001. – № 5. – С. 93–97.
13. Кубрякова Е.С. Язык и знание : на пути получения знаний о языке : части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова // Рос. академия наук, Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
14. Матвеева С.А. Сайт як жанр Інтернет-комунікації (на матеріалі персональних сайтів учених) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Матвеева Світлана Анатоліївна. – Луганськ, 2006. – 212 с.
15. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури : (Функціонально-стилістичний аспект) / Н.Ф. Непийвода // НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 303 с.
16. Ованесбеков Л.Г. Технология построения гипертекстов : дис. ... канд. физ.-мат. наук : 05.13.11 / Ованесбеков Леонид Гайтович. – М., 1993. – 174 с.
17. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учебное издание / Е.А. Селиванова. – К. : Брама, Изд. Вовчок О. Ю., 2004. – 336 с.
18. Степанов Ю.С. Имена, предикаты, предложения / Ю.С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.
19. Столярова М.О. Електронний гіпертекст – оновлена традиція ергодичної текстуальності / М.О. Столярова // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – Випуск 11 (2). – С. 169–174.
20. Сусов И.П. Лингвистическая прагматика / И.П. Сусов. – Винница : Нова Книга, 2009. – 272 с.
21. Тураева З.Я. Лингвистика текста : (Текст : структура и семантика) / З.Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 127 с.
22. Хартунг Ю. Гипертекст как объект лингвистического анализа / Ю. Хартунг, Е. Брейдо // Вестник Московского университета. – Сер. 9. – Филология. – № 3. – 1996. – С. 61–77.

23. Шкапенко П.В. Специфика реализации прагмалингвистических принципов в Интернет-дискурсе : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 "Германские языки" / П.В. Шкапенко. – Москва, 2008. – 26 с.
24. Шмидт З.Й. «Текст» и «история» как базовые категории / З.Й. Шмидт // Новое в зарубежной лингвистике : Лингвистика текста. – М., 1978. – Вып. 8. – С. 89–111.
25. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енциклопедичний словник / І.Б. Штерн. – К. : АртЕк, 1998. – 335 с.
26. Brown G. Discourse Analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – 288 p.
27. Brown G. Speakers, Listeners and Communication. Explorations in Discourse Analysis / G. Brown. – Cambridge : CUP, 1995. – 251 p.
28. Derrida J. De la grammatologie / J. Derrida. – Paris : Les Editio de Miuit, 1967. – 448 p.
29. Widdowson H.G. Directions in the teaching of discourse / H.G. Widdowson // Theoretical Linguistic Models in Applied Linguistics. – London, 1973. – P. 65 – 76.

У статті розглядаються теоретичні засади наукового осмислення віртуальної комунікації. У дослідженні визначено особливості Інтернет-дискурсу як гіпертекстуального середовища віртуальної комунікації, проаналізовано трактування і тлумачення термінів "Інтернет-дискурс", "електронний текст", "гіпертекст".

Ключові слова: дискурс, Інтернет-дискурс, текст, електронний текст, гіпертекст, віртуальна комунікація.

This article addresses the theoretical principles of the scientific comprehension of virtual communication. It determines the properties of the Internet discourse as hypertextual environment of virtual communication. Interpretation and explanation of the terms "Internet discourse", "electronic text", "hypertext" are analysed.

Key words: discourse, Internet discourse, text, electronic text, hypertext, virtual communication.

*Наталія Малайчук-Вишневська
(Київ)*

УДК 821.111'38

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЕТИКИ НОНСЕНСУ В АМЕРИКАНСЬКИХ ВІРШОВАНИХ ТЕКСТАХ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Постмодернізм – це специфічне соціокультурне явище, що значною мірою визначає загальний стан у сфері духовності останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. та несе з собою новий спосіб світовідчуття і світорозуміння [5, с. 2]. Тема літературного постмодернізму достатньо розроблена вітчизняними та зарубіжними вченими [4; 7; 9 та ін.]. Особлива увага приділяється, зокрема, вивченню стилістичних засобів та принципів текстотворення в прозових творах цієї художньої течії [2; 6; 10]. Помітний інтерес до дослідження сучасних віршованих текстів [1; 3; 11] зумовлює актуальність з'ясування особливостей реалізації поезики нонсенсу в поетичному мовленні постмодернізму. Під поезикою нонсенсу ми розуміємо систему різнорівневих (структурно-графічних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних, семантичних) лінгвостилістичних засобів і прийомів та когнітивних способів створення нових та приховування усталених смислів художнього тексту. Метою даного дослідження є визначення складників поезики нонсенсу в сучасних американських віршованих текстах, тобто, маркерів, які сигналізують про абсурд на вербальному та на концептуальному рівнях. Згідно з нашою робочою гіпотезою, одним із позамовних чинників поезики нонсенсу є абсурдистський тип індивідуально-творчої художньої свідомості, що відображає ідеологічні потреби, уявлення та принципи літературної творчості епохи постмодернізму.

У науковій літературі постмодернізм визначається одночасно як “органічне співіснування різноманітних художніх методів” [7, с. 155] та заперечення усіх попередніх уявлень, в тому числі модерністських [11, с. 17]. Існують різні точки зору щодо співвідношення цих культурних епох. Постмодернізм розуміється, по-перше, як заключна стадія модернізму з найвищим вираженням його основних принципів, тому панує думка, що термін “постмодернізм” констатує лише певну спадковість у часі та “ні від чого окрім безпосередньо передуючого йому модернізму не відрізняється” [6, с. 35]. По-друге, постмодернізм протиставляється модернізму як по способу усвідомлення світу, так і по типу художнього переосмислення дійсності [10, с. 9]. По-третє, модернізм та постмодернізм розглядаються як самостійні явища, котрі мають оригінальний характер, власний філософський базис та своєрідну естетику [7, с. 156]. Третя точка зору, на наш погляд, найточніше відображає специфіку постмодернізму як явища, котре “творчо переосмислює досягнення різних художніх систем, у тому числі модернізму, та разом з тим представляє цілком оригінальний та самобутній феномен культури” [10, с. 9].

Як уже згадувалось раніше, для поезики постмодернізму характерне особливе світосприйняття, що увиразнюється в абсурдистському типі індивідуально-творчої художньої свідомості. Під типом художньої свідомості ми розуміємо частину суспільної свідомості, що відображає історичний зміст певної епохи і характеризується превалюванням того чи іншого виду поетичного мислення [2]. Постмодерністському мисленню притаманні еkleктизм, відсутність послідовності, фрагментарність опису, брак єдиної позиції та єдиної концептуальної мови. Знімається принцип системності, організованості тексту. Постмодерністське мислення антиєрархічне, його світобачення протистоїть ідеї цільності світу, йому властива епістемологічна невпевненість, тобто уявлення про світ як про хаос, безглуздий та непізнаваний, породжений кризою раніше існуючих цінностей [10, с. 7]. Задля існування у такому світі поети вдаються до таких засобів як мовна гра, іронічність трактувань, релятивізм, пародіювання, десакралізація найвищих матерій та онтологічний абсурд. Останній, осмислюється нами, слідом за В.І.Карасиком, як емоційний протест проти відчуження від світу, що пов’язаний з переживанням втрати сенсу життя [8, с. 46]. Онтологічний абсурд у постмодерністській поезиці передбачає “загальну відмову від раціонального структурування світу, який постає як хаотичний – такий, де панує ентропія, аструктурність, відсутність причинно-наслідкових зв’язків” [2, с. 187].

Особливості постмодерністської парадигми зумовили полівалентну поезику постмодернізму в прозових творах, ознаки якої вже визначено у сучасній лінгвістиці:

- поява нових гібридних літературних форм;
- цитатно-пародійне дво- та багатоголосся, пастиш;
- фрагментарність, колаж, монтаж, використання готового та розчленованого літературного тексту;
- ризоматика;
- абсурд;
- розчинення голосу автора у використовуваних дискурсах;
- гра з “мерехтливими” культурними знаками та кодами;
- травестійне зниження класичних зразків, іронія та пародіювання;
- багаторівнева організація “двоадресного” тексту та ін. [10, с. 15].

Перераховані вище ознаки є актуальними для постмодерністського віршованого мовлення, проте, воно має свої, притаманні лише йому особливості. Постмодерна поезія не має нічого спільного з “традиційною лірикою і зосереджується на темах суб’єктивності, теорії, процесу, мови та текстуального значення” [9, с. 311]. Поети-постмодерністи творять поезію, що пориває з сталим уявленням про вірш як про “зосереджений на собі і самодостатній мистецький факт, віддаючи перевагу процесо-центричній альтернативній поезії, що кидає виклик передбачуваній “природності” референційності, суб’єктивності, текстуальності та поетичного твору як жанру” [там само].

Перше, на що звертаємо увагу, *структурно-графічні* особливості поетичного мовлення постмодернізму. Постмодерністський віршований текст візуально відрізняється від традиційного вірша: “сторінка більше не містить у собі акуратно виготовленого поетичного факту, а є радше тим місцем, де поет працює з якоюсь конкретною темою” [9, с. 313]. Прикладом слугує вірш Ш.Дентц “Leaf Weather” – “Пора листопаду”:

*Sitting here opening chestnuts
one comes out like a coin
Night is only sky change
blue lake water drifting
among women who are like men,
kind gentle hippos who congregate at wet spots*

[Dentz ERP]

Тему осені авторка втілює, створюючи іконічний словесний поетичний образ падаючого листя. Ефект листопаду досягається шляхом розривання строф та невпорядкованим розміщенням фрагментів тексту на сторінці.

Для віршованого мовлення постмодернізму характерна наявність *немовних елементів* у тексті, таких як цифри, дробі, знаки ділення тексту, елементи графіки і колажу. Наприклад, серія віршів Кетрін Вагнер має назви: “Exercise 17 (8/19/01 a.m)”, “Exercise 25 (11/29/01 p.m)” і т.д. [Wagner ERP].

У віршованому мовленні постмодерністів зустрічаємо чисельні *неологізми* як лексичні так і граматичні. В американських віршованих текстах знаходимо такі авторські інновації: “a rain of *alphabet-soup* letters” [Koestenbaum ERP]; “*trainyards, coal piles, empty pre-fab warehouses*” [Bogen ERP]; “*Trouble with double-edginess, again*” [Wasserman ERP]; “*A bird flies over and I am birdbrained*” [Isles ERP].

Велика кількість текстів постмодернізму вирізняється свідомою установкою на іронічне зіставлення різноманітних літературних стилів, жанрових форм та художніх течій. Ще однією особливістю постмодерністської поезії є тенденція до імітації, пародіювання інших художніх течій. Постмодерністський вірш — це *пастуш* із прози, цитат та поетичних рядків, що черпають свій зміст із широкого діапазону інтересів і тем, а “поет-постмодерніст висуває на перший план той факт, що поетичний твір (як і сам поет) вплетений у мережу зв’язків з іншими текстами ідеологією, жанрами та поетами” [9, с. 313]. Удаючись до пастуш, поети-постмодерністи наслідують у своїх творах стилі інших історичних періодів [4, с. 303]. Яскравим прикладом є сучасні американські лімерики, в котрих суттєво порушуються норми написання класичних лімериків, проте, імітується манера їх написання, стиль, жанр, а також стереотипи поведінки персонажів. Аналізований нами лімерик був написаний у відповідь на дозвіл Управління по контролю за продуктами та ліками США вживати продукцію клонованих тварин:

*The FDA claims that it's safe to eat
The milk from cloned cows, what a treat!
I'm not scared of genetics
But I fear Dianetics
And Tom Cruise lecturing "Don't eat meat!"*

[BDL]

У наведеному лімериці імітується форма і стиль англійських лімериків, при цьому, з іронією відображено реалії життя сучасних американців. Здатність людини проникати у сфери раніше їй не підвладні, а саме виконувати роль Творця, клонуючи тварин та вживаючи у їжу генно-модифіковані продукти, є абсурдною з точки зору релігії та здорового глузду, проте у сучасному світі це стає реальним фактом, дозволеним владою та законами. На концептуальному рівні таке протистояння може бути представлене у вигляді концептуального оксиморона НЕБЕЗПЕКА vs. БЕЗПЕКА.

Віршовані тексти постмодернізму, з одного боку, можуть використовувати тематичний матеріал та техніку “популярного”, тобто, масового рівня культури, що робить їх привабливими навіть для малоосвічених читачів [7, с. 157; 10, с. 200]. Так відбувається демократизація поетичного мовлення, що увиразнюється у використанні слів побутового, розмовного стилю: просторіччя, сленгу, кліше та спрощенні синтаксичної побудови речень [3, с. 71]. З іншого боку, засобами пародійного осмислення більш ранніх, здебільшого модерністських текстів, завдяки іронічному трактуванню їх найбільш розповсюджених сюжетів, прийомів та техніки подачі матеріалу, вони апелюють до найбільш освіченої аудиторії [10, с. 200]. Таку поезію називають “елітарною”, тобто, орієнтованою на вузьке коло читачів [3, с. 71]. Особливістю деяких американських віршованих текстів є одночасна демократизація та елітаризація мовлення, тобто, “подвійне кодування”. У наведеному далі вірші Уейн Костенбаум “John Wayne’s Perfumes” – “Парфуми Джона Уейна” подано назви фільмів, за участю відомого голлівудського актора Джона Уейна, та вказано парфуми, якими він начебто користувався під час зйомок, у кожному з цих фільмів:

*In Cast a Giant Shadow, John Wayne wore Claiborne Sport;
in Flame of the Barbary Coast, Femme;
Dakota, Diorissimo.
[Koestenbaum ERP]*

Наведені у вірші фільми відомі кожному пересічному американцю та є невід’ємною частиною масової культури США, тоді як не усі читачі мають уявлення про властивості та запах вказаних парфумів, а, отже, не можуть доповнити візуальний образ героя фільму синестезійним образом. Загалом, прочитання віршу як і перегляд фільму не дають реципієнту можливості відчувати запахи, тому поєднання таких образів може бути незрозумілим і навіть абсурдним з точки зору здорового глузду. Авторка використовує не лише гру з образами, а й гру зі звуками, частково застосовуючи прийом тавтограми, тобто, підбираючи назви фільмів та парфумів у кожному рядку тексту за однаковими першими звуками: “*Dakota*” – “*Diorissimo*”.

Уявлення про світ поетів-постмодерністів тяжіє до так званого “перевернутого” світобачення, що виходить за межі та суттєво відрізняється від сталого уявлення про світ. У віршованих текстах постмодернізму знаходимо поширені метафори, які слугують для опису розумової (психічної) та емоційної дезорієнтації. Наприклад:

<i>Sometimes the</i>	<i>Іноді</i>
<i>green pasture</i>	<i>зелене пасовище</i>
<i>of the mind</i>	<i>розуму</i>
<i>tilts abruptly.</i>	<i>нахиляється раптово.</i>
<i>The grazing horses</i>	<i>Коні, що пасуться</i>
<i>struggle crazily</i>	<i>борються несамовито</i>
<i>for purchase</i>	<i>за точку опори</i>
<i>on the frictionless</i>	<i>на гладенькій</i>
<i>nearly vertical</i>	<i>майже вертикальній</i>
<i>surface. Their</i>	<i>поверхні. Їх</i>
<i>furniture-fine</i>	<i>струнки</i>
<i>legs buckle</i>	<i>кінцівки гнуться</i>
<i>on the incline,</i>	<i>на схилі,</i>
<i>unhorsed by slant</i>	<i>обеззброєнні скосом,</i>
<i>they weren't</i>	<i>який вони</i>
<i>designed to climb</i>	<i>не призначені подолати</i>
<i>and can't</i>	<i>і не можуть</i>
[Ryan ERP]	[перекл. наш]

Даний твір є глибоко метафоричним. На нашу думку, *“the green pasture of the mind”* – це СВІТОГЛЯД людини, що раптово нахиляється, перевертається, тобто змінюється; *“the grazing horses”* – ДУМКИ, сталі уявлення людини про світ гнуться, деформуються, зіткнувшись з перешкодами – *“frictionless vertical surface”*, *“incline”*, *“slant”*. Неспроможність подолання нових обставин, боротьба з перешкодами, що не дає ніяких результатів, призводять до суцільної дезорієнтації людини, котра відображається на її особистості, породжуючи хаос та кризу.

Отже, характерними ознаками постмодернізму є відмова від ідеї просвітницької ролі літератури, прагнення довести, що мистецтво, зокрема поезія, у сучасному світі втратило свою самобутність і цінне лише як засіб гри – звуком, словом, графікою, образом, смислом. Як наслідок, з'являється специфічна форма світовідчуття, котра заперечує усі системи цінностей і пріоритетів та увиразнюється в абсурдистському типі індивідуально-творчої художньої свідомості. Проаналізувавши ряд постмодерністських американських віршованих текстів, ми встановили, що поетика нонсенсу втілюється на всіх рівнях мови: графічному, фонетичному, морфологічному, семантичному, синтаксичному та концептуальному. Лінгвостилістичні засоби і прийоми поетики нонсенсу покликані створювати нові та приховувати усталені смисли художнього тексту. Перспективою подальших наукових досліджень є визначення видів поетичного мислення, що превалюють в абсурдистському типі художньої свідомості та когнітивних способів – концептуальних схем, які лежать в основі словесних образів американських віршованих текстів постмодернізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова И.Б. Поэзия постмодернизма: штрихи к портрету /И.Б. Александрова // Русская словесность. – 2005. - №7. – С. 36-43.
2. Бабелюк О.А. Принципи постмодерністського текстотворення сучасної американської прози малої форми : монографія / О.А. Бабелюк. – Дрогобич : ТзОВ «Вимір», 2009. – 296 с.
3. Белехова Л.І. Словесний образ в американській поезії: лінгвокогнітивний аспект : монографія / Л.І. Белехова / вид 2-е, доп. і перероб. – М., ООО «Звездапад», 2004. – 376 с.
4. Вол Б. Пастиш // Енциклопедія постмодернізму / В.Шовкун (пер. з англ.) / Б. Вол. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 303.
5. Гуменюк Т.К. Постмодернізм як транскультурний феномен: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Т.К. Гуменюк. – К., 2002. – 38 с.
6. Затонский Д.В. Постмодернизм в историческом интерьере / Д.В. Затонский // Вопросы литературы. – М. – 1995. – №3.
7. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И.П. Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 255 с.
8. Карасик В.И. Абсурд как регулятивный концепт / В.И. Карасик // Иная ментальность. – М. – 2005. – С. 44-57.
9. Кліпенгер Д. Поезія, постмодерна /Д. Кліпенгер // Енциклопедія постмодернізму / В. Шовкун (пер. з англ.). – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 312-314.
10. Киреева Н.В. Постмодернизм в зарубежной литературе / Н.В. Киреева. – М. : Флинта. - 2004. – 214 с.
11. Руссова С. Постмодернізм у сучасній поезії, або Набоков – автор-“трікетер” / С. Руссова // Слово і час. – 2000. – №6.
12. BDL - The Best Daily Limerick <http://www.jimerick.com/> - Режим доступу: // www.jimerick.com/
13. EPR - Electronic Poetry Review – Режим доступу: // <http://www.epoetry.org/issues/issue7/poetry.htm>

Статтю присвячено з'ясуванню складників поетики нонсенсу американської поезії постмодернізму, а також дослідженню абсурдистської художньої свідомості як одного з її позамовних чинників. Визначаються маркери, які сигналізують про абсурд на вербальному та на концептуальному рівнях.

Ключові слова: поетика нонсенсу, постмодернізм, віршоване мовлення, абсурдистська художня свідомість.

The article studies the components of the poetics of nonsense in postmodern American poetry. It focuses on investigation of absurd artistic consciousness as an extralinguistic factor of poetics of nonsense. Verbal and conceptual markers of absurd are determined.

Key words: *poetics of nonsense, postmodernism, poetic discourse, absurd artistic consciousness.*

Ірина Малярєнко
(Херсон)

УДК [811.111:39]:821.72-1+811.111:1

НАУКОВІ НАПРЯМИ І ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОРЕАЛІЙ

Розмаїття теоретичних тлумачень онтологічної і гносеологічної природи етнореалій, викликане багатоплановістю їх семантико-когнітивної структури, пояснюється постійною увагою науковців до проблеми етноспецифічності, дослідження якої у кожній новій науковій парадигмі не вичерпує її сутності, а лише висвітлює нові грані й перспективи вивчення. Термінологічна невизначеність поняття „етнореалія”, відсутність системного підходу до його аналізу зумовлюють актуальність роботи. Загальна спрямованість сучасної лінгвопоетики на розгляд етнокультурної семантики художнього тексту в площині ментальних процесів допомагає з'ясувати, як словесно-поетичний образ об'єктивує етнокультурні знання певної лінгвокультурної спільноти про світ і про мову, й здійснити реконструкцію домінантних етноконцептів культури.

Метою нашої розвідки є систематизація наукових напрямів і підходів до вивчення етнореалій в сучасній лінгвістиці. Завдання статті передбачають узагальнення основних напрямів дослідження етнореалій та виокремлення основних підходів до їх аналізу, окреслення власного інтегрованого підходу до аналізу етнореалій в австралійських поетичних текстах. Наукова новизна. У роботі вперше запропоновано інтегрований підхід до вивчення етнореалій в австралійських поетичних текстах. Об'єктом дослідження є мовленнєве вираження етнореалій в австралійських поетичних текстах. Предметом дослідження є лінгвокогнітивні механізми формування етнокультурних словесних образів.

Проблема етноспецифічності досліджувалася останніми роками в лінгвістиці через аналіз: 1) поняття „етноконотації”, що об'єктивується в номінації певного етнокультурно-маркованого поняття, як відображення етнокультурних особливостей у семантиці окремого слова [11]; 2) етнокультурно маркованої лексики, яку визначено через сукупність мовних одиниць, що містять іманентний смисл, представлений в структурі лексичного значення культурно маркованого слова (одиниці на позначення реалій матеріального і духовного світу етноспільноти) [8]; 3) етнокультурної специфіки національно-маркованих мовних одиниць [6] тощо. Конкретика етноспецифічного отримує більш чіткі обриси в результаті аналізу мовних маніфестацій. Причому етноспецифічність проявляється як в особливостях мовного втілення, так й у залученні специфічних для даної етнокультурної спільноти когнітивних прийомів, принципів, моделей, способів структуризації знань [5, с.47].

Поняття „етнореалія” в сучасній науці є неоднозначним. Ця суперечливість сягає своїм корінням в історію розвитку лінгвістики. Історично склалося два основних підходи до визначення ества слів-реалій: перекладацький, пов'язаний зі збереженням національно-культурного наповнення в іншій мові, і країнознавчий, що корелює з розширенням етнокультурної

свідомості. На сучасному етапі окремі аспекти етнореалій опиняються у полі зору лінгвокультурології і когнітивної лінгвістики.

Аналітичний огляд наукового доробку з проблеми вивчення етнореалій у різних типах текстів і культур уможливив виокремлення основних напрямів до їх аналізу: онтологічного, у руслі якого вчені намагаються визначити: „що є етнореалія?” (А.Д. Белова, С.Г. Воркачов, І.О. Голубовська, В.І. Карасик, Н.О. Красавський, Н.В. Летуновська, В.А. Маслова, А.М. Приходько, Ю.В.Святюк, В.В.Виноградов); гносеологічного, де ставиться питання: „для чого етнореалія використовується у художньому тексті?” (Н.Д.Арутюнова, І.О.Голубовська, В.В.Жайворонок, В.А.Маслова, М.О.Новикова, М.І.Толстой, Г.Г.Шпет) і когнітивно-дискурсивного, представники якого мають на меті пошук відповіді: „як концептуалізується, об'єктивується й інтерпретується етнореалія у художньому тексті?” (Н.Д. Арутюнова, Л.І. Белехова, О.П. Воробйова, В.В. Воробйов, І.О. Голубовська, С.А.Жаботинська, О.С.Кубрякова, Дж.Лакофф, В.М.Манакін, А.М.Приходько, О.О.Селіванова, В.М.Телія, С.Г. Тер-Мінасова, О.О.Уфимцева, М.Фуко, І.С.Шевченко).

У річищі кожного напрямку виокремлюємо різні підходи до тлумачення етнореалій, що обумовлено вибором предмета вивчення, акцентуацією уваги на тому чи іншому аспекті етноспецифічності та домінуючою лінгвістичною парадигмою. Так, у межах онтологічного напрямку виділяємо предметно-логічний (М.Л. Вайсбурд, С.І. Влахов, В.Г. Гак, Р.П. Зорівчак, Г.В. Колшанський, М.В. Никитин, С.Г. Тер-Мінасова, С. Флорин) та структурний (І.Е. Подолян, А.В. Соломаха, В.Б. Шкловський, Р. Якобсон) підходи, орієнтовані на визначення іманентних властивостей етнореалій, на виявлення їх структурних закономірностей.

У дослідженнях, виконаних у руслі гносеологічного напрямку, етнореалія тлумачиться як спосіб відображення етноспецифічності (В.В. Виноградов, В. фон Гумбольдт, В.А. Звегінцева, О.С. Кубрякова, О.В. Падучева, О.О. Потебня, В.М. Телія). Семантичний підхід передбачає встановлення набору значень слова в його відношеннях з іншими словами. Семантико-когнітивний аспект уможливує дослідження лексичної і граматичної семантики мови як засобу доступу до змісту етноконцептів, як засобу їх моделювання від семантики мови до концептосфери, тобто аналіз співвідношення семантики мови з концептосферою народу, співвідношення семантичних процесів із когнітивними (А.П.Бабушкін, М.М.Болдирев, О.С. Кубрякова, З.Д. Попова, О.О. Селіванова, Й.А.Стернін). До гносеологічного напрямку відносимо також функціональний аспект (Н.Д. Арутюнова, А. Вежбицька, Є.М. Верещагіна, Т.Г. Винокур, В.В. Жайворонок, В.Г. Костомарова, В.А. Маслова, В.В. Ощепкова, Ю.С. Степанова, В.М.Телія) дослідження об'єктивації в мовній тканині культурно забарвлених феноменів.

Когнітивно-дискурсивний напрям у дослідженнях етнореалій включає лінгвоконцептуальний (А.П. Бабушкін, Л.Барсалоу, С.Г. Воркачов, Ж. Дельоз, В.З. Дем'янков, Р.Джекендофф, С.А.Жаботинська, В.В.Красних, О.С.Кубрякова, Дж.Лакофф, З. Д.Попова, Й.А.Стернін) і лінгвокультурологічний (С.Г. Воркачов, І.О. Голубовська, В.І. Карасик, Г.Г. Слишкін) підходи.

Проте, незважаючи на інтерес до вивчення реалій у працях із теорії мови, теорії перекладу, лінгвокультурології, багато питань щодо їх функціонування досі залишаються майже не дослідженими.

Узагальнюючи наукові здобутки в сфері етноспецифічності і спираючись на ключові теоретико-методологічні положення когнітивної поетики, щодо розкриття механізмів формування концептуального та образного просторів, та на базові постулати когнітивної лінгвістики, стосовно форматів репрезентації опредметнених знань у семантиці поетичного тексту, в контексті нашої роботи пропонуємо інтегрований підхід до вивчення онтологічних і гносеологічних властивостей етнореалій в австралійських поетичних текстах. Цей підхід означає не лише осмислення й поєднання різних поглядів, а й вдосконалення, адаптацію нових, лінгвокогнітивних методів до традиційного аналізу художньої семантики (компонентного, онемасіологічного, семасіологічного) [1, с.102] з метою опрацювання нової лінгвістичної парадигми,

в якій етнореалія розглядається у новому ракурсі бачення в плані пояснення взаємодії між мовою і мисленням, знанням і його втіленням у словесну тканину художнього твору.

Проаналізувавши різні підходи до вивчення етнореалій й узагальнивши основні положення, ми дійшли висновку, що когнітивною основою етнореалій можуть бути як етнокультурні словесно-поетичні образи так і етноконцепти. Етнореалії, які є найменуваннями предметів, понять, культурних, побутових та історичних явищ певного народу чи країни, позначаючи той чи інший фрагмент дійсності, сприймаються людиною крізь призму її досвіду та осмислюються мовною свідомістю на основі принципів: *бінарності* (як різні й водночас подібні, пов'язані між собою), *аналогії* (як подібні), *прототиповості* (як найкращій взірець), *протиставлення / контрастування* (як різні), *генералізації* (як згруповані на узагальнені), *асоціації* (як поєднані за схожою ознакою), *редуціювання* (як виокремлення) тощо, як етноспецифічний образ чи етноконцепт, підґрунтям яких є етнокультурема.

Визначаючи, які реалії можна віднести до етнореалій, необхідно з'ясувати основні критерії добору етнокультурного матеріалу. На нашу думку, релевантними є ознаки запропоновані українським вченим-етнолінгвістом І.О.Голубовською, які можна віднести зокрема до етнореалій, а саме: 1) етнокультурна інформація, пов'язана з національно-специфічною сферою; 2) наявність певних етнічних стереотипів [4, с.111].

Концептуальна, на перший погляд, універсалія може мати докорінно відмінні прототипи, тобто в кожній мові відповідно до універсального концепту наводиться свій власний національно-специфічний образ цього концепту, про що носії інших мов можуть навіть і не здогадуватися. Так, наприклад, людина, яка живе в конкретному географічному середовищі, часто не враховує, що пейзаж завжди має різний вигляд, навіть зелень трави залежить від кількості в ній вологи і від перебування на відкритому сонці (наприклад, в Австралії місцевість, вкрита травою, швидше жовтувата або коричневатая, ніж зелена) [2, с.233–234].

Таким чином, звичайна на перший погляд реалія життєдіяльності людства, загальнолюдська універсалія, з плином часу збагачуючись певною етнокультурною інформацією, стає етнореалією.

Поклавши в основу зазначені вище ознаки, слідом за І.О.Голубовською, пропонуємо такі критерії добору етнореалій, актуалізованих у поетичному мовленні: критерій словникової (культурної) розробленості; критерій поширеності в межах фразеологічних одиниць/ (частотності вживання); критерій облігаторності/ (обов'язковості) аксіологічної маркованості; їх „ключовий” характер для духовності певного лінгвокультурного арсеналу [4, с.112].

Спираючись на запропонований інтегрований підхід вважаємо за необхідне здійснити дослідження етнореалій водночас у двох вимірах: образному та когнітивному, що взаємокорелюють один з одним. Співвідношення обох вимірів: тимчасове домінування лише одного в певному окремому випадку, та згодом, їх рівновага, визначає „хвилястий” характер їх поверхонь – тобто поверхонь з кількома „вершинами” й „впадинами”, експліцитними й імпліцитними різновидами інформації відповідно.

Імпліцитна сторона етнореалій ще не достатньо досліджена, залишаються відкриті питання кодування етнічних особливостей в імпліцитній формі, їхні види й функції. Із проблемою взаємозв'язку мови й етносу тісно пов'язана проблема фонових знань, яка робить можливими комунікацію, розуміння адресатом адресанта та навпаки, тлумачення творів і їхню інтерпретацію.

Слідом за О.П. Воробйовою ми вважаємо, що в тексті вписані стратегії й тактики інтерпретації [3]. Однією з умов інтерпретації художнього дискурсу є глибоке розуміння твору в етнокультурному просторі. Базовими конститuentами такого простору є етнічні архетипи, що фіксуються і проявляються у дискурсі [7, с.297].

Поетичний текст характеризується різними площинами мовного вираження думки про світ: експліцитною, імпліцитною. Вилучення імпліцитних смислів передбачає когнітивну обробку тексту на фонетичному, лексичному і синтаксичному рівнях.

Найчастіше носіями прихованого смислу в художньому тексті виступає заголовок. Так, наприклад, назва віршованого тексту „Moonthanguddi” Д. Девіса, що є онімом австралійських аборигенів, перш за все, потребує словникових лінгвокогнітивних операцій. Задане у заголовку слово *Moonthanguddi* „пронизує” весь текст, пов’язує його зі змістом, та актуалізує етноміфологему Змія Веселки, що є ядром етноархетипу Творець. Слово *Moonthanguddi* запозичено з діалекту австралійського племені „the Baradah”. У тексті йдеться про міфічну істоту австралійських аборигенів *Moonthanguddi*. Ядром етнокультурного словесно-поетичного образу є етноміфологема *Rainbow Snake* (Змій Веселка). Шляхом лінгвокогнітивного аналізу поетичного тексту вилучаємо етноархетипний словесно-поетичний образ Творця, який трансформується на декілька: 1) *Moonthanguddi* – друг: *Moonthanguddi - a friend of mine and yours.* 2) *Moonthanguddi* – творець: *the Creator, Him, the Australian Great Divide. Moonthanguddi, made every creek, He made the rivers and streams, the one who started the dream.* 3) *Moonthanguddi* – істота, що має почуття: *Moonthanguddi, when he awake, He gonna be real upset. / By the way they dig up the earth, and taking what they can get. / Taken what was meant to stay, what belongs to this land. / Society is full of greed, and wealth, it don't understand* (Davis el. ref.).

Шляхом залучення різного роду знань енциклопедичних і лінгвістичних, пошуку інтертекстуальних зв’язків образу *Moonthanguddi* з подібними образами, втіленими в інших австралійських поетичних текстах було встановлено, що в його основі лежить міф/притча австралійських аборигенів про створення світу, Творця. Назва, запозичена з мови аборигенів, – свого роду, інакомовлення, особливо для австралійців-імігрантів, – несе в семантиці тексту додатковий смисл: своєрідний протест австралійських аборигенів проти незаконного окультурення незайманої і священної для них землі, захвату країни британцями, знищення культурних цінностей їх предків. Образ *Moonthanguddi* втілює основні цінності австралійських аборигенів: прагнення до свободи, доброти і щирість у стосунках, любов до рідного краю.

Злиття декількох світоглядних моделей, де одна начебто поглиблює іншу, інколи поглинає, характерне для австралійського етносу. Домінантним соціокультурним смислом, який підпитує австралійську ментальність, залишається побут та культура аборигенів, з їх уявленнями про приватну власність, тобто її повну відсутність, свободу, про Часи Сновидінь тощо.

Австралійські етноконцепти (BUSH, BOOMERANG), що реалізується етнореаліями через значення своїх етномаркованих семантичних компонентів у поетичних текстах, є конденсованим вираженням світоглядних та світосприймальних засад австралійської культури. Етноконцепти взаємодіють з кодами австралійської культури, що допомагають членувати і категоризувати навколишній світ [7, с. 72].

Слідом за В.Г.Ніконовою, етноконцепт розуміємо як концептуальну структуру етносвідомості, що створює концептуальний простір поетичного тексту [10, с.108].

Концептуальний простір репрезентується в роботі як єдність трьох компонентів поняттєвого, образного, смислового. Ядро компонента етноконцепту – етноархетип.

Висновки. Отже, інтегрований підхід верифікований на австралійських поетичних текстах. У контексті роботи словесну етнореалію розглядаємо як лінгвокогнітивний конструкт, вербальне втілення цілісного етнокультурного образу, символу, фразеологічної одиниці, тощо, яка відображає специфічні національні риси мовного суспільства / певної мовної спільноти. Елементом, що визначає етнокультурну специфіку етнореалій, є їх внутрішня форма, яка, фіксуючи в семантичній структурі реалії вербальні асоціації [12], викликає образне уявлення про позначуване [9].

Перспективи. Підсумовуючи варто звернути увагу на основні перспективи дослідження: 1) виокремлення лінгвокогнітивних механізмів, задіяних у творенні етнокультурних словесно-поетичних образів в австралійських поетичних текстах; 2) розробку методики аналізу етнореалій в австралійських поетичних текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белехова Л.І. Образний простір американської поезії : лінгвокогнітивний аспект : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / Лариса Іванівна Белехова. - К., 2002. - 476 с.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Анна Вежбицкая; [пер. с англ. А.Д. Шмелева]. - М. : Языки славянской культуры, 2001. - 288 с.
3. Воробьева О.П. Лингвистические аспекты адресованности художественного текста : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Ольга Петровна Воробьева. - М., 1993. - 382 с.
4. Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира: [монография] / И.А. Голубовская. - К.: Издательско-полиграфический центр „Киевский университет“, 2002. - 293 с.
5. Иванова С.В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц: дис. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Иванова Светлана Викторовна. - М., 2005. - 367 с.
6. Комар О.С. Етнокультурна парадигматика національно-маркованих мовних одиниць : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О.С.Комар. — К., 2009. — 20 с.
7. Красных В.В. „Свой” среди „чужих”: миф или реальность? / В.В. Красных. - М. : ИТДГК „Гнозис”, 2003. - 375 с.
8. Малиновська А.В. Етнокультурні джерела мовного світу поезій А. Малишка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А.В. Малиновська. — Х., 2011. — 19 с.
9. Нагорна О.О. Етнокультурні особливості семантики англійських фразеологізмів (на матеріалі британського варіанту англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О.О. Нагорна. — О., 2008. — 21 с.
10. Ніконова В.Г. Трагедійна картина світу у поезії Шекспіра / В.Г.Ніконова. “ Дніпропетровськ : Вид-во ДУЕП, 2008. “ 364 с.
11. Савельєва Л.С. Етнокультурні особливості ідеографічної параметризації української лексики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л.С. Савельєва. — К., 2009. — 20 с.
12. Телія В.Н. Коннотативний аспект семантики номинативних одиниць / В.Н.Телія – М. : Наука, 1986. – 143 с.
Джерела ілюстративного матеріалу:
13. Davis D. Moonthanguddi [Electronic reference] / D.Davis – (Aboriginal Poems. Arts. Aboriginal culture. Creative Spirits) – Access mode: <http://www.creativespirits.info/aboriginalculture/arts/aboriginal-poems/moonthanguddi.html>

У статті узагальнено основні напрями вивчення етнореалій, виокремлено підходи до їх аналізу, запропоновано інтегрований підхід до дослідження етнореалій в австралійських поетичних текстах; проаналізовано основні аспекти проблеми етноспецифічності, висвітлені в сучасних лінгвістичних студіях; виявлено основні ознаки етнореалій і визначено критерії їх добору.

Ключові слова: етнореалія, етноконцепт, етнокультурний словесно-поетичний образ, етноархетип, міфологема.

The paper generalizes the main trends of the study of the ethnic realia, the approaches of their analysis are outlined, the integrated approach of their investigation in the Australian poetic texts is offered. The main aspects of the problem of the ethnic peculiarity that have been studied in the linguistics are analyzed. It reveals the criteria that specify the ethnic realia and suggests their main features.

Key words: ethnic realia, ethnic concept, ethnic verbal and poetic image, ethnic archetype, mythologeme.

ЗВ'ЯЗОК ДІАЛОГІЧНОСТІ Й ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В ГАЗЕТНОМУ ТЕКСТІ

До наукового обігу термін «інтертекст» було введено Ю. Крістєвою в 1967 році. Дослідниця, аналізуючи наукові праці М. Бахтіна, зазначала, що це «відкриття, вперше зроблене Бахтіним у галузі теорії літератури: будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст є продуктом поглинання і трансформації іншого тексту» [5, с. 429]. Кожен текст існує не окремо, як поодинокий факт світової культури, а у зв'язку, в системі, текст нібито вступає в діалог з іншими текстами. Експліцитними показниками такого зв'язку є цитати, аллюзії, елементи пародіювання, сюжетні форми тощо. У М. Бахтіна на позначення елементів іншого тексту було використано термін «чуже слово», що розуміли як висловлення іншого суб'єкта, яке первинно існувало поза певним контекстом, але «увійшло» в новий текст із різним ступенем адаптації [1, с. 57]. Зв'язок діалогічності та інтертекстуальності простежують усі сучасні дослідники: «У процесі діалогічної взаємодії... виникають відношення взаємовпливу або дискусійного заперечення, унаслідок чого в обох випадках постають новостворені тексти...» [7, с. 7].

Ідеї М. Бахтіна було підтримано зарубіжними науковцями (Р. Барт, Ж. Дерріда, У. Еко, В. Ізер). Дослідженню інтертекстуальності присвячено ґрунтовні наукові розвідки Г. Денисової, Т. Литвиненко, О. Переломової, І. Смирнова, Н. Фатєєвої. Проте вивчення міжтекстової взаємодії на матеріалі сучасного українського газетного тексту не було предметом окремого наукового дослідження, що й підкреслює *актуальність* нашої розвідки.

Мета статті – розглянути діалогічне підґрунтя інтертекстуальності як текстової категорії та осмислити її природу в українських газетних виданнях. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) висвітлити діалогічні відношення між окремими текстами в загальному культурно – інформаційному просторі; 2) визначити природу, функції, типи й види інтертекстуальності газетного тексту; 3) проаналізувати міжтекстову діалогічність, як вияв категорій інтертекстуальності та прецедентності, представлену в газетних заголовках.

Об'єктом аналізу є мова газетних текстів сучасних українських видань. *Матеріалом дослідження* було обрано фрагменти газетного тексту та заголовкові комплекси газетних статей, відібрані шляхом суцільної вибірки з українських газет «Без цензури», «Дзеркало тижня», «День», «Високий замок», «Україна молода», «Львівська газета», «Українське слово», «Хрещатик».

Як текстове явище і стилістичний прийом інтертекстуальність має давню історію, але зміна її статусу відбулася в добу модернізму. Н. Фатєєва підкреслює: «таке розщеплення єдиного текстового потоку, коли майже кожне слово відсилає до претекстів, і розірваність нити оповіді, що задана вже самою формою тексту, виникли не зараз, а саме в епоху модернізму» [11, с.8]. І лише у другій половині ХХ століття інтертекстуальність отримала теоретичне обґрунтування в працях філософів і літературознавців. У цей період інтертекстуальність не лише виступає стрижневим елементом тексту художнього твору, а й стає одним з основних принципів його організації та починає тлумачитися як текстова категорія. Так, О. Селіванова виокремлює інтертекстуальність як текстову категорію, називаючи її інтерсеміотичністю, яка «реалізується на підставі діалогічної взаємодії модулів комунікантів і тексту із семіотичним універсумом – кодом культури, науки, літератури і т.д.» [9, с. 236].

Мовознавці не лише розглянули інтертекстуальність як текстову категорію, а й узагальнили ідеї попередників. Так, Н. Кузьміна, аналізуючи основні концепції інтертекстуальності, зазначає, що інтертекстом називають: 1) будь-який текст, що завжди становить «нову тканину, зіткану зі старих цитат» (Р. Барт, В. Лейч, Ш. Гривель); 2) декілька творів (або фрагментів), що створюють єдиний текстовий (інтертекстовий) простір і мають невинячку спільність елементів

(О. Жолковський, І. Смирнов, Н. Фатеева); 3) текст, що містить цитати (у широкому значенні) (В. Руднєв); 4) текст-джерело – старший в еволюційному значенні стосовно «молодшого» тексту (О. Жолковський); 5) підтекст як компонент семантичної структури твору (С. Золян) [6, с.20]. Ідею текстової неоднорідності було підтримано мовознавцями і розвинено в теорію комунікативної гетерогенності тексту, що реалізується в трьох аспектах: структурно-цільовому, адресантному і референтному. З проблемою інтертекстуальності пов'язано референтну гетерогенність, яка полягає в розмежуванні комунікативно первинних і комунікативно вторинних текстів. Інтертекстуальним експліцитно вираженим елементом є комунікативно вторинний текст, у якому «референтним простором є будь-яке інше вербальне повідомлення, яке не збігається з вихідним» [3, с. 76].

Серед найпопулярніших термінів сучасної теорії тексту та дискурсології «інтертекстуальність» належить до активно використовуваних і дискусійних, тому останнім часом у науці домінує широкий підхід до визначення цього явища, що враховує різні точки зору. В. Чернявська, максимально узагальнюючи десятилітні наукові пошуки в цій галузі, зазначає: «інтертекстуальність покриває всю шкалу можливих віртуальних двоскерованих відношень між текстами або їхніми частинами» [12, с. 179]. Широкий підхід уможливує аналіз інтертексту як діалогічних відношень між текстами різних типів, жанрів, часової віднесеності, авторства тощо, напр.: *Згадаємо тут, що на початку ХХ століття, коли вже стало зрозуміло, що наука створена людиною, швидше змінює, спотворює Природу і, не зовсім розуміючи закони життя, руйнує основи самого існування живого, видатний пророк того ж ХХ століття, австрійський вчений – самоучка, велетень розуміння води, як основи живого В. Шаубергер писав: «Порушення природних законів внутрішніх і зовнішніх конформацій веде до порушення глобальної еволюції життя»* (Д. №85. 2010).

З огляду на це в лінгвістиці поширеними є саме широкі дефініції інтертекстуальності й інтертексту: Н. Кузьміна дає таке визначення інтертексту – це «об'єктивно наявна інформаційна реальність, що є продуктом творчої діяльності Людини, здатна безкінечно самогенерувати за стрілою часу» [6, с. 20]. Відповідно до широкого тлумачення інтертекстуальності, інтертекстом є будь-який текст, що містить «вторинні» елементи, що еволюційно походять від іншого тексту – джерела, напр.: *Ніякі Беккети та Сартри не могли б вигадати нічого абсурднішого за ту трагікомедію, яка розігрується в Україні за рік до виборів* (БЦ. 24-30.10.2004). Як бачимо, будь-які вербальні паралелі – ремінісценції, алюзії, цитати тощо є підґрунтям для виокремлення інтертекстуальних зв'язків.

У науковій літературі відомі спроби створити типологію інтертекстуальності. Такі типології висвітлюють певну характерну рису інтертексту, яка і стає основою поділу.

По-перше, розмежовують інтертекстуальність *за напрямком дії та створення тексту*, виокремлюючи читацьку та авторську [11, с. 16-17]. Читацька передбачає глибинне розуміння тексту й обов'язкову інтерпретацію, авторська – введення тексту в культурний контекст й – одночасно – культурного контексту в текст. З боку читача текст сприймається не лише в контексті, передбачуваному автором, а стає об'єктом подальших асоціативних, контекстуальних зв'язків, які мають здебільшого суб'єктивний характер. Ураховуючи той факт, що кожен реципієнт додає власні інтерпретації, зміст помножується до безкінечності. Автор свідомо вводить інтертекстуальні елементи, щоб указати на приховані зв'язки з іншими текстами. Авторська інтертекстуальність, крім того, підтверджує думку щодо існування глобального гіпертексту, яким є суцільна культура людства: текст, який можна читати з будь-якого місця, у будь-який час, з будь-якого боку.

По-друге, *за семантичною характеристикою* основні типи інтертекстуальності виокремлює Ж. Женетт: власне інтертекстуальність передбачає співіснування в одному тексті вербальних елементів інших текстів (цитати, алюзії); паратекстуальність – структурну гетерогенність тексту, тобто відношення основного тексту до своєї назви, передмови, післямови

тощо; метатекстуальність – експлікацію коментаря і посилання на претекст; гіпертекстуальність – пародіювання одного тексту іншим: можливе як на рівні змісту, так і форми; архітекстуальність – жанровий зв'язок текстів. Н. Фатеева, вважаючи класифікацію Ж. Женетта надто узагальненою, пропонує власну, основну увагу зосереджуючи на власне інтертекстуальності, до якої уналежнює цитати, алюзії, центонні тексти. Найпоширенішим видом власне інтертекстуальності є цитування, напр.: *Важко сказати, ким Борис Олійник є більше – політиком чи поетом, адже його виступи у парламенті – образні та метафоричні, а в його вірші – гострі та влучні політичні оцінки, як, наприклад, у вірші «Треті»: «Доки на мечі кували рала, / На тризуби – молоти і серпи, / Треті загребущо рвали й крали/ Від ракет, ікон – і до сани»* (БЦ. 24-30.10.2004). Крім того, дослідниця розглядає стилістичні особливості інтертекстуальних елементів: інтертекст як троп, інтермедіальний троп, звуко-складовий і морфемний типи інтертексту, запозичення літературного прийому [11, с. 122]. Фактично Н. Фатеева будує не власну, а розширює класифікацію Ж. Женета.

Оригінальну типологію пропонує Н. П'єге-Гро, виокремлюючи два типи семантичних відношень між текстами – відношення співприсутності і деривації. У межах першого типу відношень дослідниця розрізняє такі типи інтертексту: цитату, референцію, плагіат та алюзію; у межах другого типу відношень – парадокс і бурлескню травестію та стилізацію [8, с.84]. І. Смирнов диференціює інтертекстуальність на діахронічну та синхронічну та не підтримує ідею отожднення інтертекстуальності з практичною комунікацією діалогічного характеру, тому основними типами інтертекстуальності називає реконструктивну та реконструктивно-конструктивну [10, с. 19].

З поняттям інтертекстуальності тісно пов'язано ідею текстової прецедентності. Ю. Караулов пропонує вважати прецедентними тексти, що мають три основні ознаки: значущість для певної особистості в пізнавальному й емоційному планах; надособистісний характер; можливість неоднократного звертання в дискурсі певної мовної особистості [2, с. 216]. Прецедентні тексти найчастіше виступають у ролі претекстів в інтертекстуальних зв'язках. Це зумовлено насамперед їхньою значущістю для загальної культури людства. Коли текстові фрагменти таких текстів стають компонентами нових дискурсивних утворень, ідеться про прецедентні феномени – про прецедентні імена, висловлювання, ситуації. Залежно від ступеня універсальності розмежовують універсальні, національні та соціальні прецедентні феномени [4, с. 50]. Перші є загальнозначущими у світовій культурі, другі – у певній національній свідомості, треті є спільними для людей незалежно від національної ідентифікації (на підставі спільної релігії, професії тощо). Прецедентні феномени завжди виступають елементами інтертексту, причому їхньою характерною рисою можна вважати експліцитність, яка сприяє адекватному розумінню тексту. На нашу думку, прецедентність входить до інтертекстуальності, вона є своєрідною верхівкою айсберга інтертексту, яку добре видно всім спостерігачам.

Наведемо приклади заголовків газетних статей, побудованих за інтертекстуальним принципом: *Бджола злодію не товариш* (УМ. 21.11.03); *Горів комиш, дерева гнулись: Українські миротворці побували пожежниками* (УМ. 21.11.03); *У нас дві біди: дороги і політологи* (ВЗ. №221. 2003); *Ми вибираєм, нас вибирають...: Виборча система: пропорційність конструктивна чи обернена?* (УС. №47. 2003); *Коли рукописи горять* (УС. 2004. 12-18 лютого); *Почім чахотка для народу?* (ДТ. №47.2004); *Quo vadis, Україно?* (ДТ. №43. 2003). Усі наведені приклади заголовків ґрунтуються на прецедентних текстах – прислів'ях, приказках, загальновідомих цитатах. Можна стверджувати, що газетний текст з погляду інтертекстуальності є здебільшого прецедентно інтертекстуальним.

Отже, текстотвірний потенціал інтертекстуальності зумовлений її «міжтекстовою відкритістю», що забезпечує «діалог смислових позицій і думок, що є по суті моделлю «віртуального» спілкування авторів, розділений просторово-часовою реальністю, для створення нових смислів у процесах текстотворчості» [12, с. 189]. Зважаючи на це, вважаємо інтертекстуальність реалізацією міжтекстової діалогічності в газетному тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисова Г.В. В мире интертекста: язык, память, перевод / Г.В. Денисова. – М. : Азбуковник, 2003. – 298 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
3. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / И.М. Колегаева. – Одесса : ОГУ им. И. И. Мечникова, 1991. – 122 с.
4. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
5. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. – М. : Прогресс, 2000. – С. 427-457.
6. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. [изд. 4-е.] / Н.А. Кузьмина. – М. : Ком Книга, 2007. – 272 с.
7. Переломова О.С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діхронічний аспект: [монографія] / О.С. Переломова. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 208 с.
8. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / Н. Пьеге-Гро. [Пер. с фр.] / Общ. ред. и вступ. сл. Г. К. Косихова. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 240 с.
9. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [монографическое учебное пособие] / Е.А. Селиванова. – К. – ЦУЛ, «Фитосоциоцентр», 2002. – 336 с. – 844 с.
10. Смирнов И.П. Порождение интертекста / И.П. Смирнов. – СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет, 1995. – 189 с.
11. Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов / Н.А. Фатеева. – М. : Агар, 2000. – 280 с.
12. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость. Интертекстуальность. Интердискурсивность: [Учебное пособие] / В.Е. Чернявская. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 248 с.

У статті розглянуто діалогічне підґрунтя інтертекстуальності як текстової категорії в українському газетному тексті, та рекурсивний зв'язок з певними текстами. Описано типи інтертекстуальності, яка представлена в газетному тексті підкатегорією прецедентності. Проаналізовано прецедентні заголовки газетних видань.

Ключові слова: категорія діалогічності, інтертекстуальність, заголовок, прецедентний текст.

In article dialogic subsoil of intertekstuality as a text category in the Ukrainian newspaper phototypograph and recursion connection with certain texts. The types of intertekstuality are described, which is presented in newspaper text the subcategory of precedent. The precedent titles of newspaper editions are analysed.

Key words: category of dialogism, intertextuality, title, precedent text.

*Оксана Ніколаєнко
(Київ)*

УДК 811'42: 811.124'02

ТИПИ АРГУМЕНТАЦІЇ В ОРАТОРСЬКОМУ ДИСКУРСІ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО РИМУ

У сучасній риториці, так як і в античній, мовлення є не стільки засобом передачі повідомлення, скільки засобом управління діяльністю людей. Кожен мовець прагне, свідомо чи несвідомо, маніпулювати оточуючими і робить це з більшою чи меншою майстерністю [15, с. 8-9]. Процес впливу на адресата переважно вербальними засобами називається аргументацією [5, с. 11; 18, с. 31; 20, с. 44]. Ціла низка дослідників розглядає аргументацію перш за все як комунікативне явище, де на перший план виступають наміри учасників, їх відношення, можливості розуміння один одного, ціннісні аспекти аргументації [2, с. 17].

Теорія аргументації стає об'єктом дослідження у працях багатьох науковців, зокрема, слід згадати роботи А.Д. Белової "Теория аргументации", А.П. Алексеева "Аргументация.

Познание. Общение”, В.В. Богданова “Речевое общение: прагматические и семантические аспекты” та інші. Однак, необхідно зазначити, що у згаданих працях предметом дослідження виступають тексти сучасних політичних промов, ми ж проаналізувавши тексти ораторських промов республіканського періоду Риму, з’ясуємо, які саме типи аргументації використовувалися у римській державі III–I століть до н. е., за допомогою яких засобів здійснювався вплив на тогочасних слухачів і продемонструємо спосіб мислення, ціннісні орієнтири адресантів та адресатів Риму доби Республіки.

Античне ораторське мистецтво республіканської доби уявлялось переважно як монолог, одностороння комунікація, продуктом якої були тексти виступів перед аудиторією. Основне завдання цих текстів – вплив на аудиторію, що досягається за допомогою доказів, переконань, аргументування.

Однак, риторика в античному Римі не існувала сама по собі як окрема дисципліна, а перепліталася з філософією та літературою, відображала ціннісні орієнтири, культуру суспільства. Як зазначає С.С. Аверінцев, “античний тип культури дає можливість риториці ототожнювати себе з культурою в цілому, проголошувати себе принципом культури” [1, с. 352]. Ораторське мистецтво в Римі формується у III–I століттях до н.е. й охоплює всі сфери тогочасного життя (політику, юриспруденцію, побут та інше) і тому доцільно його розглядати як ораторський дискурс.

Термін “ораторський дискурс” як один із видів дискурсу поряд із побутовим, діловим, науковим, згадує В.П. Конецька у праці “Соціологія комунікації”. Дослідниця наголошує, що будь-який вид дискурсу, в тому числі й ораторський, – “це спеціальний дискурс, що являє собою комплексну взаємодію декількох текстів, які функціонують у межах однієї і тієї ж комунікативної сфери” [10, с. 112]. Погоджуючись із цим твердженням, ми хочемо додати, що поняття ораторського дискурсу включає не лише взаємодію текстів як продукту діяльності, але й взаємодію адресанта та адресата, вплив екстралінгвістичних факторів та інше.

Під ораторським дискурсом ми розуміємо особливий тип комунікації, що функціонував у республіканську добу Риму в різних сферах життя суспільства та відображає правила публічної поведінки, мовні механізми впливу на численного адресата з урахуванням його культурних, етнічних, соціальних особливостей.

Ораторський дискурс ґрунтується на аргументації, яка орієнтується на спільні цінності. Як домінантна система цінностей виступає мораль. Крім моральних, для аргументації важливі також етнічні цінності, пов’язані з особливостями національного менталітету і темпераменту. С. Тулмін вказував на те, що у різні епохи в різних культурах аргументація здійснювалась за своїми правилами та принципами [16, с. 107]. До того ж у кожній області аргументація має свої особливості, тому є необхідним простежити логічні, риторичні та емоційно-експресивні засоби переконання, властиві ораторському дискурсу давнього Риму.

Слід зазначити, що антична риторика відрізняється своєю системною раціональністю. Як зазначає М. Гаспаров “найкраще, що є в античній риториці, – це продумана зв’язність усіх частин від великих до найдрібніших, це системна раціональність, настільки властива греко-римській культурі” [7, с. 27]. “Раціональність виявляється у ремісничому вмінні, в донауковому накопиченні знань, в практичній кмітливості, у життєвій мудрості” [8, с. 6].

У широкому значенні раціональність – це “норматив, що відноситься до будь-якої сфери людської діяльності, сукупність норм та еталонів, певний ідеал, це визначена концептуальна система” [19, с. 82]. В аргументації раціональність означає “дозовану, поквантову подачу інформації з урахуванням її поетапної обробки реципієнтом” [5, с. 32]. Раціональність передбачає перш за все звернення до знань, до науковості. Знання, їх природа, основа, джерело, релевантність, оцінюється у відповідності до факторів істинності та раціональності, що має важливе значення для аргументації з точки зору її ефективності [5, с. 33].

Теорія аргументації в античній риториці відрізнялася не лише своєю раціональністю, але й мала в своїй основі логічні правила. Більшою мірою це характерно для грецької риторичної школи, але й оратори першого періоду республіканської доби, починаючи від Катона, також

використовували у своїх промовах логічні правила, які передбачають встановлення істинності чи хибності висловлювання за допомогою доказів. Про це свідчить промова П. Сципіона Африканського, якого народний трибун М. Невій звинуватив у підкупі. Виправдовуючись, Сципіон Африканський згадав про усі свої заслуги перед державою, доводячи цим свою відданість та порядність: *"memoria, inquit, Quirites, repeto, - diem esse hodiernum, quo Hannibalem Poenum imperio vestro inimicissimum magno proelio vici in terra Africa, pacemque et victoriam vobis peperit insperabilem"* [21, р. 6] - *пам'ятайте, сказав, Квірити, я знову повторюю, що був день, коли я, за вашим наказом, переміг у великій битві на африканській землі вашого найбільшого ворога – карфагенського Ганібала, і вам завоював неочікувану перемогу та мир* (P. Scipio Africanus minor "Oratio contra M. Nevio").

У римському суспільстві, де основним завданням риторики вважалось переконання, розроблялися конкретні методи мовленнєвого впливу на слухачів. Одним із таких методів були риторичні прийоми. До риторичних засобів переконання відносяться насамперед фігури думки і слова, синтаксичні конструкції, складні періоди, звороти.

Для ораторського дискурсу давнього Риму республіканської доби найхарактернішими є такі прийоми:

1) використання фігур слова та думки:

а) градації, наприклад: *"sed quantum luctum, quantum gemitum, quid lacrimarum, quantum fletum factum audivi?"* [21, р. 168] – *але ж скільки я почув скорботних криків, скільки стогону, скільки сліз, скільки ридань було здійснено?* (M. Cato "In Q. Minucium Thermum de falsis pugnis").

б) риторичних запитань: *"quid illos ... opinamini animi habuisse atque habituros, dum vivent?"* [21, р. 168] – *що ж ви думаєте, невже вони мали душу чи будуть мати, доки житимуть?* (M. Cato "In Q. Minucium Thermum de falsis pugnis").

в) анафори: *"sed dum illic moror, vidi cruentem Gn. Domitium Ahenobarbum, ... tuo jussu esset occisus. Vidi pari claritate conspicuum Brutum ferro laceratum. Vidi Gn. Carbonem ... in tertio consulatu catenis, quas tu ei inici jusseras"* [22, р. 191] – *але доки я там затримався, то побачив окровавленого Г. Доміція Агенобарба, що був убитий за твоїм наказом. Я побачив, що видатний Брут, знатного походження, замучений залізною зброєю. Я побачив закованого в кайданах під час третього консулату Г. Карбона, які ти наказав йому надягти* (H. Mancía "Oratio in L. Scribonium Libonem").

2) насичення промов синонімами: *"insignitas iniurias, plagas, verbera, vibices, eos dolores atque carnificinas per dedecus atque maximam contumeliam inspectantibus popularibus suis atque multis mortalibus te facere ausum esse?"* [21, р. 168] – *найпринизливіші образи, удари, побої, рубці, ці страждання і випробування ганебним і найобразливішим способом завдав перед очима своїх співвітчизників і численних смертних* (M. Cato "In Q. Minucium Thermum de falsis pugnis").

Аналізуючи логічні та риторичні засоби переконання в ораторському дискурсі республіканського Риму, не можна обійти й емоційно-експресивні засоби, оскільки емоції також є результатом певних когнітивних інтерпретацій, оскільки кожен клас логічних операцій, дій співвідноситься з афективними (емоційними) реакціями [12, с. 15]. З одного боку, емоції впливають на характер аргументації (як зазначають Ф. ван Емерен і Р. Гроотендарст, "гра на почуттях аудиторії перетворює риторику на софістику, порушуючи при цьому природний хід аргументації" [9, с. 124-125]), з іншого, аргументація є непрямим способом представлення емоційного стану [5, с. 52]. Якщо раціональна аргументація пов'язана більшою мірою із доведенням і орієнтована на адресанта, забезпечуючи можливість його самовираження як мовної особистості, то емоційна – із впливом на адресата, з переконанням. Виступи ораторів, особливо перед великою аудиторією, представляють собою сплав емоційного та раціонального [5, с. 54].

На противагу раціональній аргументації, емоційна існує у двох різновидах: а) коли апеляція до емоцій здійснюється навмисно; б) коли емоційно-марковані одиниці домінують у мовленні адресанта [5, с. 55].

Прикладом емоційної аргументації є:

1. Використання мовцем граматичної категорії заперечення, що забезпечує більшу персуазивність і, як результат, афективний вплив: *“non ergo pecuniarum magis repetundarum quam majestatis, neque majestatis magis quam Plautiae legis, neque Plautiae legis magis quam ambitus, neque ambitus magis quam omnium legum omnia judicia perierunt”* [23, р. 166] – тому не буде більше хабарів, ніж достоїнства, і достоїнства більше, ніж законів Плавта, і законів Плавта не буде більше, ніж боротьби з протизаконними засобами, і боротьби з протизаконними засобами не буде більше, ніж усіх законів усіх судів (Р. Licinius Calvus “Orationes in P. Vatinius”).

2. Вживання слів із семантемою “брехня”, що заперечують істинність повідомлення, вираженого висловлюванням чи аргументативним сегментом тексту: *“vinum redemisti, praedia pro vini quadrantibus sexaginta in pulli dedisti, vinum non dedisti”* [21, р. 71] – ти викупив вино, розраховувався 60-ма квадранталами темного вина за нерухоме майно, але вино не віддав (М. Cato “Oratio contra Oppium”).

3. Використання повторів: *“nemo, opinor, tam insanus esset, qui judicaret, meliorem esse Gellium quam Turium: si non melior Gellius est Turio, potius oportet credi, unde petitur”* [21, р. 207] – ні, я думаю, не буде такого безумця, який би вважав, що Гелій кращий, ніж Турій: якщо Гелій за Турія не кращий, то, я вірю, що він кращий, ніж відповідач (М. Cato “Contra Tiberium exulem”). Широке використання повтору слова чи групи слів у складному реченні ускладнює його структуру і впливає на семантику висловлювання. У конструктивному плані лексичні повтори чи конструкції з лексичним повтором сприяють розгортанню думки вперед, її аргументації, тобто емоційному виділенню.

Виділяють також невербальні елементи комунікації, що асоціюються більше із переконанням ніж з інформативністю і представляють собою психологічні, а не логічні аспекти впливу на адресата [14, с. 92].

У процесах мовленнєвої комунікації вербалізуються, тобто втілюються в мовні засоби, не всі компоненти змісту. Як зазначає Ф. Бацевич, “невербальні компоненти спілкування утворюють особливий світ, який співіснує і добре узгоджується з вербальним” [4, с. 64]. Невербальні дії становлять біологічно детерміновану систему й виступають своєрідними маркерами процесів вищої нервової діяльності людини [6, с. 78; 11, с. 66].

Невербальні елементи комунікації асоціюються більше з переконанням, ніж з інформативністю, і являють собою психологічні, а не логічні аспекти впливу на адресата [14, с. 92].

Невербальні засоби спілкування – елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття інформації [4, с. 64]. Невербальні засоби комунікації, які супроводжують вербальні утворення, належать до психотактичних прийомів, що є інструментом маніпуляції [17, с. 154].

Здатність невербального знака функціонувати на рівні вербального звертала на себе увагу ще в давні часи. Вже античні вчені, наприклад Квінтіліан, досліджували ті складові риторичні, які зараз кваліфікуються як невербальні компоненти спілкування [11, с. 68].

В античному світі люди обмінювались інформацією за допомогою багатьох немовних засобів – жестів, міміки, постави, одягу, навіть предметів, які їх оточували. Для співрозмовників були значущими прикраси, зовнішній вигляд тощо, про що свідчать фрагменти промов ораторського дискурсу, наприклад: *“considerate, Quirites, sinistram ejus; en, quous auctoritatem sequimini, qui propter mulierum cupiditatem ut mulier est ornatus”* [22, р. 143] – огляньте, квірити, його ліву руку; чи ви будете дослухатися до його поради, він прикрашений в жадібної жінки як жінка (G. Gracchus “Oratio in Maevium”).

Чи ще один фрагмент, в якому увага зосереджена на невербальні засоби комунікації, які засвідчують хвилювання опонента: *“perfrica frontem et dic te digniorem, qui praetor fieres, quam Catonem?”* [23, р. 166] – витри чоло і скажи, хто для тебе достойніший, ніж Катон, якого претора ти обиратимеш? (C. Licinius Calvus “Oratio in P. Vatinius”).

Чи, наприклад, у такому фрагменті: “*quapropter bene habet: annuendo enim votis meis id egerunt*” [21, р. 154] – *тому все добре: завдяки моїм молитвам вони це зробили, підтвержуючи киванням голови* (L. Aemilius Paulus “*Oratio quam de rebus a se gestis apud populum habuit*”).

У давньому Римі, як і у Греції, жести, рухи, погляд були ефективними засобами впливу при виголошенні промови. Однак відомості про використання невербальних засобів комунікації ми можемо отримати лише із творів пізніших авторів, насамперед античних історіографів. Так, Плутарх у своїх “Порівняльних життєвописах” згадує приклад з ораторської практики Гая Гракха, коли Гай здійснив революцію в ритуалі поведінки оратора на зібранні, пропонуючи свій закон про суди і висловлюючи при цьому особливу пристрасть. Він, як ми вже згадували, наперекір звичаю, обернувся обличчям не до сенату чи коміція, а до форуму, де був народ, перевернувши цим державний устрій із аристократичного в демократичний [12, с. 24].

Іноді задля привернення уваги і схилення на свій бік оратори розігрували цілі показові виступи. Відомий випадок самозахисту Сервія Сульпіція Гальби, коли, захищаючись від нападів Марка Катона, він взяв собі на плечі сироту Квінта, щоб викликати в народі сльози, а своїх маленьких синів віддав під опіку народу.

Такі згадки із творів античних авторів, а також деякі фрагменти промов вказують, що задля доведення своєї правоти римські оратори використовували поряд із мовленнєвими прийомами ще й невербальні засоби комунікації, що впливали головню, на емоційну сферу слухачів.

Таким чином, проаналізувавши тексти ораторського дискурсу, ми виявили, що промовці III–I століть до н. е. активно використовували логічні, риторичні, емоційні прийоми, уміло переплітаючи їх із невербальними елементами комунікації, оскільки за допомогою засобів логічної, емоційної аргументації здійснювали ефективний вплив на слухачів, доводили свою точку зору, прихилили на свій бік і таким чином, маніпулювали аудиторією.

Наведені результати і висновки проведеного аналізу текстів ораторського дискурсу можуть слугувати основою для нових досліджень латинських текстів у сфері дискурсології, теорії аргументації, що допоможе з’ясувати увесь спектр засобів аргументації, які використовувалися античними авторами, і зіставити із тими засобами аргументації, що вживаються у сучасних промовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Риторика и истоки европейской литературной традиции / С.С. Аверинцев. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 448 с.
2. Алексеев А.П. Аргументация. Познание. Общение / А.П. Алексеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 150 с.
3. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Флорій Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К., 2004. – 342 с.
5. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации / А.Д. Белова. – К. : ЛОГОС, 2003. – 304 с.
6. Богданов В. В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты / В.В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 278 с.
7. Гаспаров М.Л. Античная риторика и судьбы античного рационализма / М.Л. Гаспаров // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М. : Наука, 1991. – С. 3–26.
8. Гаспаров М. Л. Античная риторика как система // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М. : Наука, 1991. – С. 27–59.
9. Еемеерэн Ф. Х. ван. Аргументация, коммуникация и ошибки / Ф. Х. ван Еемеерен, Р. Гроотендарст. – СПб : Васильевский остров, 1992. – 207 с.
10. Конечкая В.П. Социология коммуникации / В.П. Конечкая. – М. : Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1997. – 308 с.
11. Корольов І.Р. Комунікативна ситуація виправдання: прагматичний та лінгвокультурний виміри : монографія / І.Р. Корольов. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2009. – 223 с.
12. Кузнецова Т.И. Ораторское искусство в Древнем Риме / Т.И. Кузнецова, И.П. Стрельникова. – М. : Наука, 1976. – 288 с.
13. Новикова Е.Ю. Взаимосвязь познания и языка: индивидуально – личностный аспект / Е.Ю. Новикова // Роль языка в структурировании сознания. – М., 1984. – 161 с.

14. Сопер П. Основы искусства речи / П. Сопер. – М., 1992. – 448 с.
15. Тарасова И. П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьез / И. П. Тарасова. – М. : Высшая школа, 1992. – 85 с.
16. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М., 1984. – 327 с.
17. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры / Йохан Хейзинга; сост. перевода и автор вступ. ст. Д. В. Сильвестров. – М. : Прогресс, 1997. – 416 с.
18. Grennan W. Argument Evaluation / Wayne Grennan. – Lanham, MD : University Press of America; N.Y.; L., 1984. – 238 p.
19. Hunt M. The universe within a new science explores the human mind / M. Hunt. – Brighton, Harvester Press, 1982. – 415 p.
20. Johnstone H. W. Some Reflection on Argumentation / H. W. Johnstone // Philosophy, rhetoric and argumentation. – Pennsylvania, 1965. – 323 p.
21. Malkovati H. Oratorum Romanorum fragmenta : in 3 vol. / H. Malkovati – Vol. I. – Torino, 1930. – 345 p.
22. Malkovati H. Oratorum Romanorum fragmenta : in 3 vol. / H. Malkovati – Vol. II. – Torino, 1930. – 219 p.
23. Malkovati H. Oratorum Romanorum fragmenta : in 3 vol. / H. Malkovati – Vol. III. – Torino, 1930. – 249 p.

Статтю присвячено типам аргументації – раціональній й емоційній аргументації, що використовувалась в ораторських промовах республіканського Риму для збільшення впливу на слухачів. Проаналізовано засоби переконання – різноманітні риторичні прийоми, синоніми, повтори.

Ключові слова: ораторський дискурс, риторика, аргументація, невербальні засоби комунікації.

The article deals with the types of reasoning - rational and emotional arguments that was used in the rhetorical speeches of Republican Rome to increase the impact on listeners. Analysis tools conviction - a variety of rhetorical devices, synonyms, repetitions.

Key words: oratorical discourse, rhetoric, argumentation, non-verbal communication.

VII. КОМУНІКАТИВНІ ТА КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ЛІНГВІСТИКИ

*Тетяна Абович
(Київ)*

УДК 811.111:165.194

КОНЦЕПТ. КОНЦЕПТОСФЕРА. КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР

Сучасний етап розвитку людства вимагає від науковців глибинного підходу до розгляду питань, що безпосередньо стосуються людини та її діяльності. Дослідження, яке не є антропоцентричним не може претендувати на сучасність та актуальність. Відтак єдиною парадигмою, яка здатна задовольнити потреби сучасних пошуків широкого кола наук, не лише лінгвістичних, є когнітивна. Аналіз своєрідної платформи, мосту між мисленням людини, її ментальними структурами та лінгвістичними моделями їх вираження підвладний лише когнітивному підходу.

Метою даної статті є уточнення понятійного апарату когнітивної лінгвістики, визначення спільних та відмінних характеристик базових понять науки. Таким чином, завдання нашого дослідження полягають у розгляді базових понять когнітивної лінгвістики, визначенні їх основних ознак, їх порівнянні.

Для розв'язання поставлених завдань розглянемо основний принцип когнітивних досліджень. Когнітивізм – це принцип, притаманний не лише лінгвістичним пошукам, а й дослідженням у галузі психології, зокрема. Спираючись на праці основоположників когнітивного підходу С.А. Аскольдова, Ю.С. Степанова, Д.С. Ліхачева, О.С. Кубрякової, А.П. Бабушкіна, Р.М. Фрумкіної, В.А. Маслової, Дж.Лакоффа, Р.Джекендофф, Е. Рош, відзначимо, що трактування термінологічного апарату є розрізненим, хоча і зберігає своє основне поняттєве ядро.

Основним об'єктом когнітивних досліджень є концепт [9; 3]. З латини *conceptus* – «поняття», багатозначний термін [15]. Загальновідомим є факт, що у ХХ ст., а саме у 1928 році на сторінках друкованого видання «Русская речь», С. Аскольдов у своїй праці «Концепт и слово» привертає увагу до проблематики природи загальних понять та концептів. Незважаючи на те, що з часів виходу праці було зроблено багато в когнітивній науці, та й хронологічно вона є віддаленою від сучасних досліджень, незмінним залишається інтерес до концепту, його природи, структури, сутності та значення як основи досліджень. Так, за С. Аскольдовим, концепт – це «ментальне утворення, яке заміщує нам у процесі мислення невизначену множину предметів одного й того ж роду». У своїй праці Аскольдов також зазначає, що для того, щоб підійти до осягнення суті концепту – необхідно зрозуміти найбільш значимий їх бік як пізнавальних засобів [1].

Д. Ліхачев використовував поняття концепт для позначення узагальненої ментальної одиниці, яка відображає та інтерпретує явища дійсності залежно від освіти, особистого досвіду, професійного та соціального досвіду носія мови, і оскільки при цьому концепт є ніби узагальненням різних значень слова в індивідуальних свідомостях носіїв мови, дає змогу співрозмовникам долати індивідуальні розбіжності в розумінні слів, що існують між ними [8].

На думку Ю.С. Степанова, концепт – з одного боку, «згусток культури у свідомості людини», а з іншого боку, «те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини», а також «концепт – те, за допомогою чого людина сама входить в культуру, а в деяких випадках впливає на неї» [13]. В. Карасик характеризує концепти як «ментальні утворення, що являють собою значимі, усвідомлювані, типізовані фрагменти досвіду, які зберігаються в пам'яті людини» [4]. Концепт, згідно з визначенням О. Кубрякової, - це «одиниця ментальних або

психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відбиває знання та досвід людини, й оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку» [6]. Відомою також є думка О. Кубрякової про співвідношення поняття «концепт» з уявленням про ті смисли, які функціонують у процесі мислення і які відтворюють «зміст досвіду і знання, зміст результатів усієї людської діяльності й процесів пізнання світу у вигляді «квантів» знання». Таким чином бачимо, що концепт з одного боку є одиницею ментальною, частиною знань, з іншого боку нерозривно пов'язаний із культурою, досвідом та світосприйняттям. Концепт насичений досвідом и уявленнями про світ, він містить систему знань та особливості світосприйняття. Концептом, на думку О. Селіванової є «ментально-психонетичний комплекс, що становить єдність знань, уявлень, відчуттів, інтуїції, трансценденції, виявів архетипно-підсвідомого, закріплених за певним знанням» [11]. Такі комплекси не є поодинокими, воно об'єднуються у певні системи. Однією з таких систем є сфера. За визначенням словника іншомовних слів під сферою розуміють «сукупність точок, рівновіддалених від даної точки (центра сфери); Область дії, межі поширення чого-небудь; орбіта, царина, галузь, фронт». Відтак, концепти об'єднуються рівнозначними характеристиками, притаманними певній темі, колу знань.

У структурі концептосфери є ядро (когнітивно-пропозиціональна структура важливого концепта), приядерна зона (інші лексичні репрезентації важливого концепта, його синоніми) і периферія (асоціативно-образні репрезентації). Ядро и приядерна зона переважно репрезентують універсальні та загальнонаціональні знання, а периферія – індивідуальні [9; 7].

Термін «концептосфера» у вітчизняній науці було введено академіком Д. Ліхачевим. За його визначенням «концептосфера – це сукупність концептів нації, вона створена всіма потенціями концептів носіїв мови». Концептосфера народу ширша за семантичну сферу, представлену значеннями слів мови. Чим багатша культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, тим багатша концептосфера народу. богаче культура нації, се фольклор, література, наука, изобразительное искусство, исторический опыт, религия, тем богаче концептосфера народа [8; 4].

За В. Масловою концептосфера - це сукупність концептів, з яких, як із мозаїчного полотна, складається світорозуміння носія мови [9]. Наприклад, з точки зору релігійного журналу «Вышенский паломник», генетичний код, який увійшов у свідомість нашого народу, в його менталітет та духовний досвід, може бути репрезентований концептами Слово, Творець, Істина, Добро, Благо, Мир, Свобода, Користь, Людина, кожен з яких має сакральний зміст, у межах російської православної свідомості [9; 13].

В. Маслова наголошує, що багатство мови визначається не лише широким спектром лексичного складу мови, граматичної будовою, але й багатством концептуального світу, кояцетпосферою в якій формується національна мовна особистість.

О. Селіванова називає концептуальною системою (концептосферою) «систему концептів у свідомості людини, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду людини» [11]. На думку З.Попової та Й. Стерніна «концептосфера – це сукупність концептів, які перебувають між собою у відносинах перетину, об'єднання, ієрархії, що складають опозиції та кластери» [12; 60]. У сучасних дослідженнях української концептосфери знаходимо лінгвістичні розвідки даного характеру, а саме у праці Т. Космеди (Свята календарного циклу) подано аналіз концептосфери [5; 32]. Цікавим є дисертаційне дослідження: «Концептосфера «Іжа» у російській національній свідомості: базові когнітивно-пропозиціональні структури та їх лексичні репрезентації» (І.К. Миронова, Екатеринбург, 2002 р.). Безперечно, слід відзначити працю «Концептосфера русского языка» С.Д. Ліхачева. У свою чергу, концептосфера є складовою концептуальної картини світу.

Проаналізувавши дослідження різних учених, зазначимо, що термін концептосфера виявляється вужчим за концептуальний простір, що впливає з основних параметрів,

характерним поняттям сфери та категорії простору. Під категорією простору розуміємо: інтервал між двома пунктами чи об'єктами; обмежена частина розширення; віддаль; площа. Англійський термін *space* (простір) походить від старофранцузького *espace*, котре, у свою чергу, запозичене від латинського *spatium*. Інші значення: у філософії — невід'ємна від матерії загальна форма буття, що виражає його структурність та взаємодії його елементів. Простір — безкінечна протяжність, він лінійний, тривимірний, неперервний. У математиці - просторами називають множини, на яких задані певні відношення, наприклад, векторний простір, Гаусдорфів простір, простріелементарних подій тощо. У фізиці - абстрактна можливість розширення; те що характеризується необмеженим розміром; тривале безмежне розширення у всіх напрямках. Зовнішній простір; позаземний простір; космос [16].

Категорія простору традиційно досліджувалася з огляду на філософські витoki. Таким чином, бачимо, що згідно філософської бази знань категорія простору осмислювалася як "форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах". Зауважимо, що протяжність, структурність, тривимірність вважаються найвагомішими науковими характеристиками простору. Категорія тривимірності дає можливість інтерпретувати текст як простір, у якому закладено знання людини про світ, її уявлення та переживання. Таким чином, концептуальний простір – це своєрідна система, елементами якої виступають поодинокі концепти, комплекси концептів, концептосфери. Особливість категорії простору визначає поняття концептуального простору.

Концептуальний простір уміщує сукупність певних концептів, що характеризуються контрадикторними відносинами, тоді як концептосфера уособлює поняттєвий пласт, особливу систему цінностей і уявлень про світ, притаманну нації. Подібно до сфери, маючи ядро та периферію, концептосфера упорядковує концепти уміщені в ній. Концептуальний простір характеризується іншим станом внутрішніх відносин.

В. Єфремов у своїй праці «Теория концепта и концептуальное пространство» [3; 98] зазначає, що у сучасній лінгвістиці термін «концептуальний простір» застосовується не дуже часто, здебільшого метафорично, не термінологічно, при цьому різні позначення його не співпадають; нерідко використовується поняття «концептуальний простір» у якості синоніма терміна концептосфера, позначаючи сукупність категоризованих, оброблених і стандартизованих концептів у свідомості народу [3; 102]. На думку В.Єфремова, терміном «концептуальний простір» можна позначити специфічний тип організації концептів у людській свідомості та мовній картині світу. Вчений наголошує на контрадикторних відносинах, що є одним із найважливіших типів концептуальної структуризації. Мова йде про відносини «між суперечними поняттями, які разом не можуть бути ні хибними, ні істинними; з двох контрадикторних понять одне і лише одне є істинним, а інше неодмінно хибне».

Так, виходячи з того, що в основі комізму лежить двоїстість, невідповідність, інконгруентність (Н.Д. Арутюнова, Л.М. Рязузова, S. Attardo,), оцінно-образний вимір знань про художній концепт КОМІЗМ представляється концептуальними оксиморонами, найбільш репрезентативними з яких є: ОБ'ЄКТИВІЗМ vs. СУБ'ЄКТИВІЗМ, ІЛЮЗІЯ vs. РЕАЛЬНІСТЬ, ІСТИННІСТЬ vs. ВИМИСЕЛ, ОСОБИСТІТЬ vs. СВІТ, ОСОБИСТІТЬ vs. СУСПІЛЬСТВО, ДУХОВНЕ vs. МАТЕРІАЛЬНЕ, СУСПІЛЬНЕ vs. ІНДИВІДУАЛЬНЕ, ЗАПЕРЕЧЕННЯ vs. СТВЕРДЖЕННЯ, ЛИЦЕМІРСТВО vs. ВІДВЕРТІСТЬ, ДОБРО vs. ЗЛО, РАЦІОНАЛЬНІСТЬ vs. АБСУРДНІСТЬ, НЕДОЛІКИ vs. ДОСТОЇНСТВА, ФОРМА vs. ЗМІСТ, ЦІЛЬ vs. ЗАСІБ, СТАРЕ vs. НОВЕ, ПРИЧИНА vs. НАСЛІДОК. Невід'ємно один від одного вони створюють цілісний концептуальний простір комічного, вступаючи у порядок певних відносин, структуруючись у даному просторі, відтворюючи відповідні ментальні моделі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов-Алексеев // Русская речь. Новая серия. – Л., 1928. – Вып. 2.

2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: дис. ... доктора фил. наук : 10.02.19 / Бабушкин Анатолий Петрович. – Воронеж, 1997. – 330 с.
3. Ефремов В. Теория концепта и концептуального пространства / В. Ефремов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. ГЕРЦЕНА. Общественные и гуманитарные науки. – Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, 2009, №104. – С. 96-106
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс: Монография / В.И. Карасик. – М : Гнозис, 2004. – 390с.
5. Космеда Т.А. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі: монографія / Т.А. Космеда, Н.В. Плотнікова. –Л.: ПАІС, 2010. – 408 с.
6. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М. : Институт языкознания РАН, 1997. – 326 с.
7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф / Пер. с англ. И.Б. Шатуновского. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 792 с.
8. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. — М. : Наука, 1993. — Т. 52. № 1. — С. 3— 21.
9. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
10. Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).— М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. — 314с.
11. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
12. Стернин И.А. Методика исследования структуры концепта / И.А. Стернин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание. – Воронеж, 2001. – С.58–65.
13. Степанов Ю.С. Концепты: Тонкая пленка цивилизации / Ю.С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
14. Фрумкина Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога / Р.М. Фрумкина // Научно-техническая информация. Серия 2: Информационные процессы и схемы. – М., 1992. – №3. – С.1–7.
15. Википедия. Свободная Энциклопедия.: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%>
16. Википедия. Свободная Энциклопедия.: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9>

У статті розглядаються основні характеристики базових одиниць понятійного апарату когнітивної парадигми лінгвістичних досліджень, подано різні підходи до їх тлумачення, наведено спільні та відмінні риси, притаманні відповідним поняттям науки.

Ключові слова: когніція, концепт, простір, концептосфера.

The article covers the key characteristics of the basic units of the notional instrument of the cognitive paradigm of linguistic researchers, different approaches to their interpretation are given, the common and different features, immanent to them are underlined.

Key words: cognition, concept, space, conceptosphere.

*Петро Грабовий
(Умань)*

УДК 81.111+81'37

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ КАЛАМБУРУ В СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Дослідження питань реалізації комічного постає однією з актуальних проблем різних галузей філологічних наук – лінгвістики, текстолінгвістики, лінгвостилістики. У цьому контексті значної ваги і актуальності набуває дослідження та аналіз мовних засобів комічного в англійській мові.

Мовні засоби реалізації комічного у структурі художніх творів привертали увагу багатьох дослідників, зокрема таких, як Я.З. Леськів, В.В. Овсянніков, О.Ю. Титаренко, А.О. Щербина та ін. Незважаючи на значну кількість праць, що стосуються лінгвальних засобів творення комічного та його реалізації в мові автора, на сучасному етапі можна констатувати існування порівняно невеликої кількості досліджень, присвячених каламбуру [1; 2; 3]. Детального аналізу потребують структурно-семантичні особливості каламбурів у сучасній англійській мові.

Мета статті полягає в аналізі структурно-семантичних та функціонально-прагматичних характеристик каламбуру як засобу реалізації комічного в сучасному англійському романі. Матеріалом для аналізу слугували каламбури, виділені шляхом суцільної вибірки з роману британського письменника Спайка Міллігана «It ends with magic» [5], що ще не був об'єктом лінгвістичного аналізу.

Каламбур – стилістичний зворот мови, заснований на комічному використанні різних значень слів, що однакові чи подібні за звучанням, а також на різних значеннях однієї і тієї ж лексичної чи фразеологічної одиниці. Каламбур представлений у вигляді ядра і базового контексту. До складу ядра входять принаймні два елементи, об'єднані однаковою чи подібною (графічною формою), але різні за змістом. Структура каламбуру пов'язана із семантикою компонентів, що утворюють його ядро [4, с. 150]. На основі аналізу структурно-семантичних компонентів означеного прийому можемо виокремити каламбури, побудовані на основі омонімії, полісемії та на основі руйнування і переосмислення словосполучень та фразеологізмів.

Розглянемо перший каламбури, створені на основі омонімії та особливості їхнього використання з метою створення комічного ефекту. Основна стилістична функція омонімії у структурі каламбурів полягає у досягненні жартівливого, іронічного ефекту на основі словесної гри пародійного спрямування. Омоніми вводяться в контекст із спеціальною метою створення дотепності, гострослів'я. Розрізняють омоніми абсолютні (або повні) і неповні. Повні омоніми належать до однієї частини мови. Звуковий склад абсолютних омонімії збігається в усіх граматичних формах: *We get the news every other day by the electric telegraph, today we read about the terrible potato famine in Ireland. Gold has been discovered in Witwatersrand, in Africa. War was threatening with Russia and Turkey and Queen Victoria had moved to Balmoral for Christmas. Leo says the Russians will have Turkey for Christmas* [5, с. 59]. Сатиричний ефект досягнуто за допомогою протиставлення омонімії *Turkey* «Туреччина» та *turkey* «індичка», комічність підсилюється контекстом, у якому реалізується значення слова *Turkey*. Зважаючи на порівняно невелику питому вагу означених одиниць у структурі мови утворення каламбурів на основі повних омонімії не продуктивне.

Серед неповних омонімії розрізняють такі групи: омоформи, омографи та омофони. Омоформами називають морфологічні омоніми, що виділяються на підставі звукового збігу і однакового написання форм слів, що належать до різних лексико-граматичних класів або ж різних форм одного й того ж слова: *Empire – shattering news! Queen Victoria was seriously ill! But then, she was a serious person* [5, с. 125]. У наведеному випадку прислівник *seriously* зі значенням «сильно», зіставлено з прикметником *serious* «важливий», «впливовий».

Прикладом використання омофонів для створення імпліцитного гумористичного значення є такий уривок: *Someone was shouting that they could see whales off the starboard side. 'Wales?' said Leo. 'It can't be'* [5, с. 63]. У наведеному прикладі лексема *whales* «кити» має однакове звучання із лексемою *Wales* «Уельс», що створює комічний ефект. Використання омофонів для творення комічного ефекту доцільне насамперед для наведення чужого мовлення в діалогах. Тобто, каламбур постає не лише засобом вираження комічного, але і прийомом творення образу персонажа, що доповнює уявлення читача про героя, його характер, погляди на життя.

Зазначимо, що продуктивність використання омографів у творенні каламбурів у художньому тексті низька, оскільки мовні прийоми в прозі вживаються переважно в діалогах або при передачі думок персонажа, що вимагає озвучення, відсутність подібності при цьому зумовлює нейтралізацію гумористичного забарвлення.

Значно продуктивнішим механізмом створення каламбурів у художньому тексті виявляється багатозначність мовних одиниць: *'Ah, she said, 'you must be Mrs. Sparrow.' 'Yes, I must be,' said Florence* [5, с. 122]. В означеному прикладі комічний ефект реалізується за допомогою опозиції семантичного значення граматичної конструкції із модальним дієсловом *must*, що у першому випадку виражає припущення, а в другому – обов'язок, необхідність.

Аналізуючи використання полісемії при створенні каламбурів в англійській мові, зазначимо, що вона реалізується не лише на рівні повнозначних лексичних одиниць, але і службових слів, що розширює межі використання зазначеного прийому при створенні комічної тональності епізоду.

Механізм використання багатозначності слова при створенні каламбуру легко простежити на такому прикладі: *Oh, I forget the milk, 'said the dark lady hurrying off. She returned with a little white fluted milk jug. 'There you are,' she said. 'Anything else,' she said, 'you call me.' What they should call her, she never said* [5, с. 33]. Засобом творення гумору в наведеному прикладі є невідповідність значення, що вкладає в дієслово *to call* мовець (і читач) із значенням, що розуміє герой головний роману. Одним із продуктивних механізмів творення каламбурів у романі також є використання опозиції значення питальних слів, наприклад: *'At ease, Sparrow', he said as the Bombardier saluted. 'Look, how would you like to go to India?' 'By boat, sir,' he said* [5, с. 21].

Характерною особливістю побудови каламбуру на основі багатозначності в англійській мові є продуктивне використання не лише полісемії повнозначних частин мови, але і граматичних структур та службових частин мови, які можуть мати власне семантичне значення: *Leo spent the two pounds buying them all a nice glass of beer, but one glass didn't go very far* [5, с. 66]. У наведеному прикладі неозначений артикль *a* набуває семантичного значення «один» внаслідок використання контексту, що створює гумористичну модальність епізоду.

Будь-який фразеологічний каламбур будується на основі трансформацій, що полягає в руйнуванні форми чи змісту вихідної фразеологічної одиниці: *At Waterloo a policeman was controlling the traffic and his temper* [5, с. 24]. У наведеному прикладі відбувається одночасна реалізація двох значень, унаслідок чого спостерігаємо збіг прямого значення словосполучення *to control the traffic* – регулювати рух, та значення фразеологізму *to control one's temper* – стримувати емоції.

Ще одним прикладом творення комічного ефекту у творі виявляється буквальне тлумачення значення окремих компонентів фразеологізмів, у результаті чого виникає комічний ефект: *'Well that's very nice, yes.' They shook hands, then they shook each other's* [5, с. 7]. У першому випадку фразеологізм *shook hands* читач сприймає як потискати руки, потім, внаслідок уточнення читач розуміє, що лексичні одиниці, що входять до складу фразеологізму, були вжиті в прямому значенні. *As the mess waiter delivered the slices the speeches were made, ex-Trumpet Sergeant Major Kettleband stood up and straightened himself into an upright military figure, but really ended up like the figure nine, he rapped on the table with the handle of his knife and, so doing, dipped it into the custard dish* [5, с. 12]. Словосполучення *military figure* має значення «струнко», «по-військовому», комічний ефект створюється внаслідок порівняння з буквальним значенням «у формі цифри дев'ять». У цілому, питома вага каламбурів, побудованих на трансформації фразеологізмів, досить значна.

Каламбур як будь-який інший стилістичний прийом містить ту чи іншу інформацію та має своє призначення як структурна частина композиційного задуму автора. До складу каламбуру входять принаймні дві мовні одиниці, що мають, у свою чергу, складну семантичну структуру, елементи якої певною мірою впливають на формування змісту усього прийому. Крім того, не можна ігнорувати те, що каламбур входить до складу тексту, зміст якого може внести значні корективи до його функціонально-прагматичного навантаження. Опис прагматичної структури каламбуру базується на основі теорій семантичної структури слова і різних мовних

явищ [4, с. 154]. У семантичній структурі каламбуру виділяються два основних компоненти: власне мовностилістичний та екстралінгвальний. Мовностилістичний компонент реалізується на трьох рівнях: а) експресивно-стилістичному; б) асоціативно-образному; в) функціональному.

Каламбури містять ту чи іншу експресивно-стилістичну інформацію. Цей вид інформації відображає авторське емоційно-оцінне ставлення до предмета, наприклад: *She and her family were all strict Catholics, that is, practicing Catholics. Why did they have to practise so much? Didn't they ever become proficient? Nevertheless, romance was in the air and everybody was waiting for it to land* [5, с. 7]. У наведеному каламбурі чітко проглядається негативне ставлення автора до вияву екстремальної релігійності деяких членів британського суспільства. Ця інформація і складає основу експресивно-стилістичного компонента прийому.

Форма каламбуру сполучає принаймні два смислових плани. Це забезпечується можливістю використання одиниць мови в прямому і переносному значенні, що призводить до «сполученого бачення картин» і є основною образною інформацією: *With that Leo led the grumbling dog-catcher to the door. 'Sorry about that, my wife is a bit of a joker,' he said. 'Well, I don't want to meet the other bits,' said the dog-catcher* [5, с. 102]. Коротка і об'ємна форма каламбуру базується на образному використанні мовних засобів. Саме асоціативно-образний компонент надає змісту прийому переконливий і яскравий характер. Завдяки цьому створюється прагматичний вплив на читача, реалізується сила насмішки.

В основі створення будь-якого каламбуру лежить предметно-логічна інформація, а саме та, що стала основою утворення каламбуру: *The thunder seemed endless with great streaks of fork lightning, like electric fingers striking the sea. 'It'll all be over in a few minutes,' said Eggit. 'Yes, all over us,' said Leo* [5, с. 63]. Невідповідність реальної ситуації із її інтерпретацією героєм роману Лео власне лежить в основі створення комічного змісту уривку.

Екстралінгвальний компонент реалізується, у свою чергу, на двох рівнях: а) предметно-логічному; б) національно-культурному. Наявність національно-культурного компоненту в семантичній структурі одного з елементів ядра каламбуру, що вносить фонову інформацію, отримало широке розповсюдження в англійській мові: *... three hundred musicians of the massed bands played 'God Save the Queen' – what God was saving her for no one ever found out, mostly, Queen Victoria was saving herself for Prince Albert, but alas he died, so now no one knew what she was saving herself for* [5, с. 117].

Відомо, що при створенні твору письменник повинен враховувати загальні та соціальні характеристики майбутнього реципієнта. Можемо стверджувати, що і при створенні каламбуру в нього відразу ж закладається інформація зумовлена багатьма історичними і соціальними факторами. Якщо екстралінгвальною основою побудови каламбуру стають факти чи події, що з часом втрачають свою актуальність, то з часом прагматичний потенціал каламбуру може нівелюватися.

Використання каламбуру, як і будь-якого стилістичного прийому, має конкретну мету. Відомості про призначення цього прийому і складають основу його функціональної інформації. Функціональні характеристики каламбуру неодноразово описувались дослідниками, але не існує їхньої єдиної класифікації. Це можна пояснити тим, що вичерпних класифікацій стилістичних функцій у лінгвістичній літературі поки що немає.

Однак, спостереження над особливостями інформативної природи каламбуру свідчать про її багатофункціональність, тобто в ній можуть бути поєднані відомості про різноманітні функції одного і того ж прийому. До найтипівіших видів функціональної інформації відносять естетичний компонент, що входить до змісту будь-якого каламбуру. Окрім цього, функція каламбуру – привернути увагу читача до описуваних подій і примусити його не лише посміятися над ними, але і змінити їх хід. У творах для дітей обов'язковим компонентом є освітній, каламбур

для дитини – своєрідна розумова гімнастика, що розвиває її розумові здібності, культуру мови, виховує чуття мови.

Отже, до прагматичної структури каламбуру входять як власне мовно стилістичні, так і екстралінгвальні компоненти, що зумовлюють прагматичну реалізацію задуму автора, зокрема, досягнення гумористичного, іронічного чи сатиричного ефекту каламбуру. Діалектичну природу каламбуру необхідно враховувати у процесі лінгвостилістичного аналізу художнього тексту та при перекладі текстів, що містять каламбури. Перспективи дослідження полягають у подальшому дослідженні національно-мовної специфіки каламбурів в англійській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Леськів А.З. Мовна гра як стилістичний засіб створення комічного ефекту в неконвенційній прозі / А.З. Леськів // Тези міжнародної науково-практичної конференції "Соціокультурні аспекти навчання іноземних мов". – Тернопіль : Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, 2004. – С. 43–44.
2. Патlach Г. Каламбур як різновид мовної гри в англійській, французькій, російській та українській лінгвістиці / Галина Патlach // Наукові записки. – Випуск 81 (3). – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, 2009. – С. 388–385.
3. Якименко Н.В. Каламбур как лингвистический приём в английском языке и пути его воссоздания в переводе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04, 10.02.01, 10.02.02 / Н.В. Якименко ; КГПИИЯ. – К., 1984. – 26 с.
4. Johnson R. The Semantic Structure of the Joke and Riddle. Theoretical Positions / R. Johnson // Semiotica. – The Hague, 1975. – Vol. 14, No. 2. – P. 142–174.
5. Milligan S. It ends with magic / Spike Milligan. – London : Penguin Books, 1990. – 243 p.

У статті проаналізовано структурно-семантичні та функціонально-прагматичні характеристики каламбуру в англійській мові. Розглянуто різні структурно-семантичні типи каламбуру та засоби його побудови. Проаналізовано функціонально-прагматичні параметри цього мовностилістичного засобу в сучасному англійському романі.

Ключові слова: каламбур, омонім, полісемія, фразеологізм.

Structural-semantic and functional-pragmatic parameters of puns have been analyzed in the article. Various structural and semantic types of English puns and means of their creation have been studied in the article. Functional and pragmatic parameters of the mentioned language stylistic device in contemporary English novel have been revealed.

Key words: pun, homonym, polysemy, phraseological unit.

*Євгенія Лінська
(Вінниця)*

УДК 811.112.2'37

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРФОРМАТИВНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ

На сучасному етапі розвитку лінгвістики посилює свої позиції когнітивно-комунікативна парадигма, одним із характерних принципів якої є діяльнісний підхід до досліджуваних явищ. Вивчення мови в когнітивно-прагматичному аспекті ґрунтується на основоположних ідеях прагмалінгвістики, комунікативної лінгвістики, когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Ключовим у дискурсивно орієнтованій теорії мовленнєвих актів постає явище перформативності,

у якому максимально виявляє себе діяльнісний характер мовлення. Проблема перформативності неодноразово ставала предметом дослідження вчених на матеріалі різних мов (Ю.Д. Апресян, Е. Бенвеніст, В.В. Богданов, Г.А. Валігура, З. Вендлер, В.С. Істомін, І.М. Кобозева, І.А. Косик, Дж. Остін, О.В. Падучева, О.Г. Почепцов, Ф. Реканаті, О.А. Романов, Н.К. Рябцева, О.В. Стасюк, Б. Фрейзер). Вагомий внесок у виявлення характерних ознак перформативності та визначення структурної будови перформативних висловлень зробили німецькі лінгвісти (М. Брандт, Г. Гревендорф, Ф. Лідтке, Г. Фалькенберг, Г. Харрас).

У центрі уваги сучасних дослідників перебувають питання визначення структурних (В.В. Козловський, Л. Писарек, Ю.Г. Твердохліб), функціонально-семантичних (Й. Крекич, Т.В. Терещенко, Л.Р. Турик) та прагматичних особливостей перформативних висловлень (Л.Р. Безугла, О.О. Красіна, О.А. Россолова). Також спостерігається поява мовознавчих досліджень окремих видів перформативів у різних типах дискурсу (А.А. Король, І.М. Осовська, О.Г. Романова, С.А. Частнікова), вивчення їх у зіставному аспекті (Н.А. Азадова, А.І. Ізотов, Л.М. Шайкенова).

З огляду на вищезазначене, можна констатувати, що проблематика нашої наукової роботи є актуальною, оскільки перебуває в руслі сучасних когнітивно-прагматичних досліджень, спрямованих на різноаспектне вивчення функціонування у дискурсі різних типів висловлень, зокрема й перформативних.

Метою нашого дослідження було теоретично обґрунтувати вихідні положення у вивченні перформативних висловлень, визначити понятійний апарат, необхідний для розв'язання подальших завдань та викласти своє бачення окремих питань, безпосередньо пов'язаних із даною темою.

Виходячи з поставленої мети, важливо було вирішити такі завдання:

- з'ясувати основні підходи до вивчення перформативності та проаналізувати її становлення як семантико-прагматичної категорії;

- конкретизувати сутність поняття „перформативне висловлення”; визначити морфолого-синтаксичні та семантико-прагматичні особливості, різновиди й модифікації перформативних висловлень;

- висвітлити характерні ознаки перформативних дієслів; виявити і класифікувати потенційно вживані перформативні дієслова німецької мови.

У процесі дослідження було встановлено, що поняття перформативності виникло в межах теорії мовленнєвих актів [4; 6; 7; 11], передумовою появи і розвитку якої стала концепція коінциденції [3]. На нашу думку, перформативність є лінгвістичною багатоаспектною семантико-прагматичною категорією, яка реалізується у мові різними засобами, основним із яких є перформативне дієслово в перформативному вживанні. В основі семантико-прагматичного явища перформативності лежить концепція, згідно з якою сказати щось означає зробити щось, а вимовити висловлення з певною інтенцією означає здійснити дію з певним ефектом. Наприклад, говорячи „*Ich bitte*”, людина одночасно називає і здійснює акт прохання, а вимовляючи „*Ich schwore*”, – акт клятви.

Термін „перформативність” представлений трьома значеннями, які безпосередньо пов'язані з трьома основними рівнями мовленнєвих актів – локуцією, іллокуцією та перлокуцією [4]: 1) локутивний чи мовленневоактовий компонент будь-якого висловлення називають перформативним (локутивна перформативність); 2) автореферентне вживання дієслів говоріння – перформативне, тобто, якщо дієслово має форму 1-ї особи теперішнього часу, акти називання і здійснення збігаються (іллокутивна перформативність); 3) мовленнєвий акт перформативний за умови, якщо він одночасно є результативною дією в зовнішньому світі (перлокутивна перформативність).

Друге значення перформативності є найбільш поширеним і загальноприйнятим, третє – найяскравіше виражене в декларативних перформативних висловленнях, а перше, яке згодом знайшло відображення в „перформативній гіпотезі” [10], свідчить про спроби розширення

перформатив, оскільки воно має комунікативну мету та іллокутивну силу, а в його структурі розуміється присутність перформативного дієслова. Широке значення перформативності не є прийнятним, а існуюча гіпотеза визнана хибною, оскільки навіть за умови однакової іллокутивної сили перформативні висловлення не можуть ототожнюватися з неперформативними, тому що перші чітко виражають іллокутивну функцію та у такий спосіб дають мовцеві змогу знімати можливу невизначеність своєї мовленнєвої дії для адресата [5; 9].

Доведено, що, на відміну від констативних (звичайних) висловлень, які можуть бути істинними чи хибними та лише стверджують чи описують події, перформативні висловлення рівнозначні здійсненій мовцем дії, мають особливу структурну будову, переважно чітко й однозначно виражену іллокутивну функцію, потенційну здатність реалізовувати однойменний перформативний акт і спричиняти певні соціальні чи ментальні наслідки. Перформативам притаманні певні диференційні ознаки: рівнозначність дії; прагматична самоверифікованість (незастосовність критерію істинний / хибний); успішність / неуспішність (ефективність / неефективність); одномиттєвість (збіг часу висловлення з моментом мовлення). Експліцитні й експліцитно-модифіковані перформативи характеризуються також автореферентністю й автономінативністю, оскільки позначають ту саму дію, яка відбувається при здійсненні висловлення і співвідноситься зі створеною реальністю як зі своїм референтом.

Серед перформативних висловлень розрізняємо експліцитні; експліцитно-модифіковані, до яких відносяться граматично-модифіковані, модалізовані, семантичні (номінативні), партиципні; імпліцитні, які включають сталі лексико-граматичні структури, імперативні висловлення, ідіоми-перформативи (перформативні фразеологізми).

Узагальнення проаналізованого матеріалу дозволило визначити морфолого-синтаксичні характеристики всіх різновидів та модифікацій перформативних висловлень. Так, найсуттєвішою ознакою експліцитного перформативу є наявність перформативного дієслова у формі 1-ї особи однини чи множини, теперішнього часу, активного стану, дійсного способу: *Wir laden euch zur Einzugsfeier ein*. У граматично-модифікованих висловленнях перформативне дієслово має форму, відмінну від класичної – 2-а / 3-тя особа однини / множини, пасивний стан: *Du wirst ersucht, deine Unterlagen umgehend einzureichen*; умовний: *Ich wurde Ihnen dieses Mittel empfehlen* чи наказовий спосіб: *Entschuldigen Sie*. У модалізованих висловленнях перформативне дієслово має незвичну для нього форму інфінітива, а модальне, натомість, форму 1-ї особи теперішнього часу активного стану дійсного чи умовного способу: *Ich muss gestehen*; *Ich mochte Ihnen herzlich danken für den schonen Ausflug heute*. У семантичних (номінативних) та партиципних перформативах відсутні граматичні форми особи, часу, модальності. У партиципних висловленнях дієслово має форму дієприслівника Partizip II: *Versprochen*, а семантичні виражені перформативним іменником: *Gratulation* чи сталими одиницями мовленнєвого етикету: *Hallo*; *Auf Wiedersehen*.

В імпліцитних перформативах відсутнє перформативне дієслово, але вони здатні приймати форму експліцитного перформатива і виконувати таку ж комунікативну функцію. Сталі лексико-граматичні структури набувають перформативного значення переважно під впливом контексту та ситуації спілкування: *An Ihrer Stelle wurde ich es nicht machen*.

Імперативне висловлення на кшталт *Schließe die Tür bitte!* вже само собою служить проханням, так само як експліцитний перформатив *Ich bitte dich: Schließe die Tür!* У такий спосіб поле перформативності взаємодіє з полем спонукання. Ідіомами-перформативами називаємо стійкі завершені висловлення, що створюють деякий новий стан фрагменту реального світу, в який

З'ясовано, що перформативні дієслова становлять окремий семантико-прагматичний клас іллокутивних дієслів, які за умови вживання в експліцитних перформативних висловленнях називають та одночасно здійснюють певну дію і виступають показниками іллокутивної сили висловлення. Такі дієслова мають неповну словозмінну парадигму; найчастіше вживаються у формі 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу активного стану; не сполучаються з прислівниками тривалості (*lange, noch*), градуальності (*langsam, allmählich*), фазовості (*sofort*,

gleich), способу виконання дії (*lustig, sorgfältig*), оцінки (*gut, schlecht*); при запереченні втрачають перформативну функцію (*Ich verspreche nicht* безпосередньо занурені учасники дискурсу: *Hals- und Beinbruch!*; *Hand aufs Herz*. → дескриптивне значення), набувають антонімічного значення (*Ich erlaube nicht* 'безпосередньо занурені учасники дискурсу: *Hals- und Beinbruch!*; *Hand aufs Herz*. → *Ich verbiete*).

До перформативних не відносимо іллокутивні дієслова, які позначають негативну комунікативну мету (*andeuten, bedrohen, beleidigen, lügen, schmeicheln, vorwerfen* тощо) і через експлікацію іллокутивної сили втрачають можливість впливу на адресата. Вживання таких дієслів у перформативній перспективі приведе до „іллокутивного самогубства” [2; 8].

Проведений аналіз існуючих класифікацій перформативних дієслів, розроблених зарубіжними та вітчизняними вченими, показав, що вони брали різні принципи за основу своїх таксономій, одні й ті ж самі дієслова опинилися в різних групах, які, відповідно, отримували різні назви. Внаслідок цього об'єднувалися дієслова, які є відмінними або й зовсім протилежними за своєю семантикою. Ми вважали за необхідне систематизувати перформативні дієслова сучасної німецької мови на основі семантико-прагматичного принципу. Виявлено, що в сучасній німецькій мові існує 268 потенційно вживаних перформативних дієслів, які згруповано у 5 класів за іллокутивною функцією, яку вони виконують у дискурсі. В кожному з зазначених класів визначені семантичні групи, в яких дієслова об'єднані спільним інваріантним семантичним значенням:

1) асертиви: ствердження (*behaupten vt, feststellen vt*), повідомлення (*informieren vt, mitteilen vt*), нагадування (*erinnern vt (an A), mahnen vt (an A)*), оголошення (*erklären vt*), згода (*zugeben vt, zustimmen (D)*), заперечення (*protestieren (gegen A), verneinen vt*);

2) комісиви: обіцянка, клятва, запевнення (*garantieren vt, geloben vt, schwören vt, versichern, versprechen vt*);

3) директиви: прохання (*anflehen vt (um A), bitten vt (um A)*), порада (*empfehlen vt, raten vt*), пропозиція (*einladen vt, vorschlagen vt*), застереження, попередження (*verwarnen vt, warnen vt (vor D)*), вимога (*fordern vt, verlangen vt*), наказ (*befehlen vt, gebieten vt*), дозвіл (*erlauben vt, gestatten vt*), заборона (*verbieten vt, wehren vt D*);

4) декларативи: називання (*nennen vt, taufen vt*), призначення (*einsetzen (zu D als A), widmen vt (D)*), схвалення (*anloben vt, segnen vt*), осуд (*beschuldigen vt, verurteilen vt*), прощення (*entschuldigen vt, verzeihen vt (D)*), передача та відчуження (*entlassen vt, entmachten vt, entpflichten vt, vermachen vt*);

5) етикетні: поздоровлення (*beglückwünschen, gratulieren (D zu D)*), побажання (*anwünschen vt (D), wünschen (D)*), подяка (*sich bedanken, danken (D für A)*), вибачення (*sich entschuldigen (bei D wegen G), um Verzeihung/ Entschuldigung bitten*), вітання (*begrüßen vt, gratulieren vt*), прощання (*Abschied nehmen (von D), sich verabschieden (von D)*), співчуття (*kondolieren vi, mitleiden vi*).

Із метою врахування полісемічності перформативних дієслів кожне дієслово в класифікації представлене зі своїми лексико-семантичними варіантами, які, відповідно, знаходяться в різних групах і навіть класах. Проілюструємо сказане на прикладі дієслова „*bitten*”: *bitten vt (um A)* 1 – клас директивів, група „прохання”; *bitten vt (zu D, auf A)* 2 – клас директивів, група „пропозиція”; *bitten vt (um Entschuldigung)* 3 – клас етикетних, група „вибачення”. У класифікації також представлені похідні перформативні дієслова (напр., *mahnen*: *anmahnen, aufmahnen, ermahnen*).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що з'ясовані розбіжності поглядів на досліджуване поняття, виявлені особливості різних видів перформативних висловлень, встановлені труднощі під час класифікації перформативних дієслів свідчать про неоднозначність та багатомірність семантико-прагматичної категорії перформативності, вивчення якої не припиняє цікавити лінгвістику XXI ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды / Ю.Д. Апресян. – М. : Школа „Языки рус. культуры”, 1995. – Т. 2. – 767 с.
2. Вендлер З. Иллокутивное самоубийство / Зето Вендлер // Теория речевых актов. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 2001. – С.160–173.
3. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза / Эрвин Кошмидер // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 105–167.
4. Остин Дж. Л. Слово как действие / Дж. Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 23–129.
5. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью / Е.В. Падучева. – М. : URSS. ЛКИ, 2008. – 292 с.
6. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 151–169.
7. Стросон Л. Ф. Намерение и конвенция в речевых актах / Л.Ф. Стросон // Теория речевых актов. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 2001. – С. 45–67.
8. Falkenberg G. Explizite Illokutionen / G. Falkenberg // ZPSK. – 1990. – Bd. 43, Heft 4. – S. 500–514.
9. Levinson S.C. Pragmatics / Stephen C. Levinson. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1995. – 420 p.
10. Ross J.R. On Declarative Sentences / J.R. Ross // Reading in English Transformational Grammar. – Waltham (Mass.), 1970. – P. 222–272.
11. Wunderlich D. Linguistische Pragmatik / Dieter Wunderlich. – Fr./M. : Suhrkamp Verl., 1972. – S. 11–58.

Стаття присвячена висвітленню теоретичних засад лінгвістичних досліджень перформативних висловлень. Визначено поняття „перформативність”, „перформативне висловлення”, „перформативне дієслово”. Встановлено морфолого-синтаксичні та семантико-прагматичні характеристики, різновиди й модифікації перформативів. Розроблено класифікацію перформативних дієслів сучасної німецької мови.

Ключові слова: локутивна, іллокутивна, перлокутивна перформативність, експліцитне, експліцитно-модифіковане, імпліцитне перформативне висловлення, перформативне дієслово.

The article focuses on the theoretical principles of performative utterances' studies in modern linguistics. The concepts “performativity”, “performative utterance”, “performative verb” have been defined. Morphological-syntactical and semantic-pragmatical characteristics of performative utterances, their varieties and modifications have been determined. Performative verbs' classification has been developed.

Key words: locutive, illocutive, perlocutive performativity, explicit, explicit-modified, implicit performative utterance, performative verb.

*Тетяна Полиця
(Київ)*

УДК 811.161.2

ЕКСПЛІКАЦІЯ ДІЄСЛІВНИХ ВЕРБАЛІЗАТОРІВ КОНЦЕПТУ «ДУМКА» В АСОЦІАТИВНОМУ ЕКСПЕРИМЕНТІ (ДУМАТИ, МИСЛИТИ, ГАДАТИ)

Інтерес до людини, її впливу на мову впродовж останніх десятиліть спричинив розвиток антропоцентричної парадигми у мовознавстві, а когнітивний напрям у лінгвістиці передбачає глибоке вивчення мови як антропологічного феномену.

Нові підходи та напрямки вимагають розвитку нових специфічних методів та прийомів дослідження. В результаті інтеріоризації психології в лінгвістику широкого поширення набувають психолінгвістичні методи дослідження мови. Однією з найбільш апробованих та надійних методик, що допомагає розв'язати теоретичні та практичні завдання (як у психології, так і в лінгвістиці) є асоціативний експеримент (АЕ). «Асоціація є динамічним тимчасовим нервовим зв'язком між двома і більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо), а також їхніми позначеннями у мові, який утворюється за певних умов на підставі умовного рефлексу суб'єктивного реагування на відповідні стимули» [8, с.235].

Як зауважує С.В. Мартінек, «при сприйнятті слова-стимулу в АЕ повністю або частково активізується багаторівнева структура, що включає рамкове уявлення одиничного предмета чи події, прототип цього предмета та / або відповідний сценарій з супутньою складною сіткою емоцій та оцінок, а також відповідні зв'язки в ментальному лексиконі носія мови» [5, с.130]. Саме асоціативні реакції, будучи свідченням суспільних традицій вживання того чи того слова-стимулу, допомагають дослідникові реконструювати будову та визначити основні характеристики аналізованого фрагмента концептуальної картини світу.

Цінність відповідного методу полягає у тому, що він ґрунтується на «живих» мовленнєвих зразках на відміну від «неживого» словникового матеріалу, що часто відстає від динаміки мовного розвитку. Він дає змогу виявити та вивчити не засвідчений словниками мовний матеріал, який існує як мовний факт і вживається мовцями [6, с. 272].

Використання АЕ є продуктивним у вивченні концептів – з його допомогою можна зафіксувати зміни чи певні тенденції, що намітилися у мовній свідомості українців на сучасному етапі розвитку мови; виявити традиційний для української концептуальної картини світу асоціативно-смысловий комплекс, закріплений за тим чи тим іменем концепту.

Концепт є такою структурою свідомості, в якій фіксуються знання, культура й цінності соціуму. Смысловий обсяг концептів дуже чутливий до культурних, економічних, політичних та інших змін у суспільстві. За рахунок нових асоціацій, що виникають на певне слово-стимул, відбувається розбудова концептуальної картини світу носіїв мови.

Метою розвідки стало дослідження концептуального змісту, співвіднесеного у свідомості мовців з дієслівними вербалізаторами концепту «думка»: *думати, гадати, мислити*. Матеріалом слугували дані АЕ, проведеного серед викладачів та студентів-філологів Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського та Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка, спираючись на вітчизняну традицію психолінгвістичних досліджень (Н.П. Бутенко., О.І. Горошко, С.В. Мартінек). В експерименті взяли участь 262 респонденти віком від 18 до 55 років. Відповідно на кожен стимул отримано 262 і більше асоціацій, оскільки учасники експерименту не були обмежені чіткою кількістю реакцій. Єдиним наполегливим проханням було реагувати різними мовними одиницями та конструкціями (словосполученнями, фразеологізмами, прислів'ями, приказками), якщо такі першими спадуть на думку. Але це не було суворим правилом, респонденти були вільні реагувати так, як їм підказувала свідомість.

Укладачі асоціативних словників (Ю.Н. Караулов, С.В. Мартінек) наголошують на тому, що частина асоціативних реакцій обов'язково експлікує «когнітивні площини, які, відповідно, актуалізують одне із значень багатозначного слова-стимулу» [5, с.131].

Правдивість цієї тези підтверджується проведенням експериментом. У «Новому тлумачному словнику української мови» зафіксовані такі значення слова *думати*: 1. Розмірковувати над чим-небудь; мислити. 2. Спрямовувати свої думки на кого-, що-небудь. // Вирішувати, розв'язувати що-небудь. 3. Мати певну думку, вважати, допускати. // Вважати винним, підозрювати кого-небудь у чомусь. // Указує, кому належить думка. 4. Мати намір, збиратися робити що-небудь. 5. Турбуватися, піклуватися про кого-, що-небудь [НТСУМ, 1, с. 622].

Отримані реакції на стимул *думати* дозволяють обґрунтувати усі вказані значення: 1. *Гадати* 51; *мислити* 36; *розмірковувати* 9; *думати думу* 4; *вдумуватись*. 2. *Про майбутнє* 5; *про життя* 4; *про хороше* 3; *про кохання* 3; *вирішувати*; *про долю*. 3. *Розуміти* 2. 4. *Зробити*; *намір*. 5. *Про батьків* 2; *про рідних*.

Словникові значення слова *гадати* продемонстровано відразу з реакціями, які були отримані на однойменний стимул: 1. *Думати, розмірковувати, міркувати*. // *Мріяти, передбачати, припускати*: *думати* 118; *гадати думку* 13; *вгадати* 9; *мислити* 8; *думати-гадати* 6; *міркувати* 4; *розмірковувати* 2 та ін. 2. *Мати думку, міркування з якого-небудь приводу; вважати*. // *Передбачати, припускати*: *здогадуватись*; *він гадав, що щастя повернеться*; *вважати*; *я*

гадаю, що... 3. Мати намір що-небудь робити, збиратися. // Сподіватися. 4. Ворожити: на картах 12; ворожити 11; на когось/щось 4; піти до ворожки 2; на Андрія 2; з дівчатами; ворожити на зорях; купальська ніч; на карту кидати; Таро [НТСУМ, 1, с. 405].

Зафіксовані у словнику значення стимулу *мислити* експлікуються такими реакціями: 1. Міркувати, зіставляючи явища об'єктивної дійсності і роблячи висновки; аналізувати: *міркувати* 13; *роз/обмірковувати* 9; *філософствувати* 4; *над сенсом життя* 2; *шукати відповідь*; *аналітично*. 2. Те саме, що *думати* 2. // Мати намір, збиратися робити що-небудь: *про життя* 3; *про майбутнє* 2; *замислитись*; *про щось цікаве*; *думати-гадати*; *мізкувати*. 3. Уявляти собі кого-, що-небудь: *не можу і мислити про таке*; *вимислити*; *придумати* [НТСУМ, 2, с. 189].

Оскільки інтенції опитуваних експериментаторові невідомі, інтерпретувати, яке значення стимулу викликало ту чи ту реакцію, можливо, лише спираючись на власний досвід, знання мовних правил та екстралінгвістичні знання.

Більша частина реакцій вступають зі словами-стимулами у синонімічні та антонімічні зв'язки: *думати* – *гадати* 51, *мислити* 36, *міркувати* 21, *мізкувати* 5, *не думати*; *гадати* – *думати* 118, *мислити* 8, *міркувати* 4, *припускати* 4, *не думав, не гадав*; *мислити* – *думати* 100, *міркувати* 13, *гадати* 5, *мізкувати*. Наявність синонімічних відношень свідчить про «відсутність різких меж між виділеними із семантичного континууму значеннями» [7, с. 30]. Синонімія отриманих в АЕ реакцій передбачувана і пояснюється об'єктом дослідження, є свідченням тісного зв'язку між компонентами змістової структури концепту «думка» у ментальному просторі носіїв мови. Реакції, як і стимули, вербалізують концепт і за рахунок власних семантичних полів розширюють його смисловий обсяг.

Семантика концепту розширюється також за рахунок реакцій, виражених фразеологізмами та прислів'ями. Фразеологія є дзеркалом, у якому відбивається людина та її культура. Частотність таких асоціацій свідчить про високий духовний розвиток респондентів, з одного боку, та про національно-культурний характер концепту – з другого. *Думати* – *шевелити* / *ворушити* / *розкидати мізками* 6; *індик думав, в суп попав* 3; *ламати голову* 3; *не думав, не гадав* 2; *включати мозок*; *спершу подумай, потім говори*; *думати головою, а не п'ятами*; *напружувати мізки*; *гадку гадати*; *думати – не мішки носити*; *перебирати думками*; *працювати розумом*; *сушити голову*; *мати думки*. *Гадати* – *гадати думу* 13; *думати-гадати* 6; «*Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...*» 5; *ламати голову* 2; *думати думку*; *спадати на ум*; *не думав, не гадав*. *Мислити* – *ворушити* / *шевелити мізками* / *звивинами* 5; *по-сократівськи*; *не можу і мислити про таке*; «*Мислю, отже, існую!*» (Декарт); *морицяти лоба*; *сушити голову*; *не в тім'я битий*. Спостерігаємо валоризацію концепту «думка» – обростання його національно-культурними асоціаціями, актуалізованими в АЕ у формі ФО. Симбіоз мовного і культурного, матеріального і духовного у фразеологічних одиницях визначає їх цінність та перспективність вивчення у лінгвоконцептології.

Між стимулами та реакціями встановлюються дериваційні відношення. Якщо стимули представлені дієсловами недоконаного виду, спільнокореневі реакції виражені переважно дієсловами доконаного виду. *Думати* – *придумати* 3, *надумати* 2, *роздумати*; *гадати* – *вгадати* 9, *розгадати* 3, *згадати* 3, *пригадати* 2, *відгадати* 2, *прогадати*, *загадати бажання*, *нагадати*; *мислити* – *розмишляти* 2, *замислитись*, *вимислити*. З формою недоконаного виду дієслівних стимулів пов'язана також поява реакцій, що характеризують перебіг дії в часі: *думати* – *вічно* 2, *довго*, *безперестанку*, *завжди*, *довгий час*; *мислити* – *весь час*, *в потрібний момент*, *довго*. Гіперболізовані реакції – *весь час*, *безперестанку*, *завжди*, *вічно* – свідчать про експлікацію ними ідеального сценарію поведінки мовця.

Поодинокі реакції експлікують локативні відношення до дії, позначеної стимулом: *думати* – *на парі*, *на уроці*; *гадати* – *на парі*; *мислити* – *на парі*, *на уроці*. На хід асоціативного реагування у цих випадках вплинули позалінгвальні фактори, зокрема соціальна роль та фах

респондентів, більшість з яких – це студенти вищих педагогічних навчальних закладів. Такі концептуальні структури є стійкими у свідомості носіїв мови, що виконують таку ж чи близьку соціальну роль.

Відомо, що дієслово завжди пов'язується з прислівником, тому не дивно, що значна кількість опитуваних на дієслівні стимули прореагувала прислівниковими реакціями. *Думати* – швидко 4; логічно 3; спокійно 2; шкідливо 2; вічно 2; корисно 2; безперестанку; завжди; серйозно; наперед; легко; зосереджено; довго; важливо. *Гадати* – свідомо; вдумливо. *Мислити* – правильно 8; розумно 6; добре 3; по-філософськи 3; творчо 2; креативно; довго; по-дурному; напружено; тверезо; чітко; по-сократівськи; лаконічно; активно; вільно; глобально; швидко; широко; багатоаспектно; самотійно; масштабно; неправильно; здорово; логічно; по-нашому. Актуалізована в АЕ через означальні прислівники пейоративна та мейоративна ознака багатозначних слів-стимулів свідчить про відповідну атрибутивну семантику концепту «думка».

Архетипність об'єктів, з точки зору когнітивної граматики, визначається на основі повторюваності епізодів нашого щоденного досвіду. Поняття про архетипи створюють стійкі правила, які формують наше уявлення про взаємодію учасників у різних ситуаціях. На думку дослідників, «архетипною формою для позначення об'єкта є знахідний відмінок» [5, с. 132]. В отриманих реакціях були зафіксовані словосполучення із залежним компонентом у формі знахідного відмінка, що актуалізують наступні архетипні моделі мовної свідомості українців: *думати* – про щось / когось 14, про майбутнє 5, *думати* думу 4, про життя 4, про хороше 3, про кохання 3, про щастя 2, про приємне 2, про небо, про навчання, про завтрашній день, про батьків, про долю, гадку гадати, шукати вихід, розуміти основу життя, обробляти інформацію, про рідних; *гадати* – гадати думу 13, про себе, загадати бажання; *мислити* – про життя 3, про майбутнє 2, про когось, про важкість буття, про..., про прекрасне, про здоров'я, про неї, про щось. Частотність асоціацій дозволяє стверджувати, що згадані об'єкти формують сталі концептуальні структури і є традиційними для національної мовної картини світу.

Більшість реакцій отримана у формі інфінітива: *думати* – 54,18%, *гадати* – 70,9%, *мислити* – 61,3%. Проте тотожність форм не свідчить про однотипність концептуальних структур у свідомості мовців. Лише частина інфінітивних реакцій експлікує зафіксовані у словнику значення слів-стимулів.

Про формування нових асоціативних зв'язків свідчать такі реакції: *думати* – обробляти інформацію – семантичне поле концепту «думка» розбудовується за рахунок перетину з асоціативною сіткою концепту «ЕОМ (електронно-обчислювальна машина)»; *мислити* – витрачати калорії – нові когнітивні зв'язки утворюються внаслідок перетину концептуальних структур тематично віддалених концептів «думка» і «калорія».

Отже, проведений аналіз експериментального матеріалу дав змогу простежити особливості експлікації дієслівних вербалізаторів концепту «думка», виявити сталі (архетипні) ментальні моделі, що існують у свідомості певної соціальної групи (учасників експерименту). Завдяки застосуванню психолінгвістичного методу дослідження вдалося визначити, які лексичні та граматичні засоби мовного відображення семантичних полів мають аналізовані стимули в українській мові, та зафіксувати нові асоціативні зв'язки між компонентами змістової структури концепту «думка» в ментальному просторі носіїв культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н.П. Бутенко. – Львів : Видавниче об'єднання "Вища школа", 1989. – 328 с.
2. Горошко Е. И. Проблема проведения свободного ассоциативного эксперимента / Е.И. Горошко [Электронный ресурс] // Известия Волгоград. гос. пед. ун-та. Серия «Филологические науки». 2005. – №3. – Режим доступа к журн. : <file://localhost/G:/поняття%20концепт/горошко%20АС.mht>.
3. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента: монография [Электронный ресурс] / Е.И. Горошко. – М. – Харьков : Институт языкознания РАН – РА – Каравела, 2001. – 318 с. – Режим доступа: <http://www.textology.ru/razdel.aspx?id=38>.

4. Мартінек С.В. Український асоціативний словник. В 2 т. – Т. 1: Від стимулу до реакції / С. Мартінек. – Львів : Паїс, 2008. – 344 с.
5. Мартінек С.В. Экспликация валентностей слова в ассоциативном эксперименте / С. Мартінек [Електронний ресурс] // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2003. – № 44. – С. 130–134. – Режим досту-па к журн. : http://www.nbu.gov.ua/Articles/KultNar/knr44/knr44_130-134.pdf.
6. Мізін К. І. Національна мовна свідомість крізь призму компаративно-асоціативних концептополів: психолінгвістичний експеримент (на матеріалі німецької та української мов) / К.І. Мізін // Наукові записки. Серія: Філологія. Зб. наук. пр. / Вінницьк. держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського; головн. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВВ ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – Вип. 11. – С. 271–275.
7. Муравицька М.П. Полісемія і синонімія (психолінгвістичний аспект співвідношення семасіологічних категорій) / М.П. Муравицька // Мовознавство. – 1983. – №1. – С. 29–39.
8. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
9. Новий тлумачний словник української мови. У 3 т. (200 000 слів) / [Упоряд. В. Яременко]. – 2-е вид. виправ. – К. : Аконіт, 2007 – Т. 1: А-К. – 926 с.; Т. 2: К-П. – 926 с.

Стаття присвячена аналізу концептуального змісту, який співвідноситься у свідомості носіїв української культури з дієсловами думати, гадати, мислити, що вербалізують концепт «думка». У роботі використано дані асоціативного експерименту; виявлено сталі ментальні моделі, зафіксовано нові асоціативні зв'язки в ментальному просторі мовців.

Ключові слова: концепт, концептуальний зміст, асоціація, експлікація, асоціативний експеримент, слово-стимул, асоціативна реакція.

The article analyzes the conceptual content that is related in the minds of speakers of Ukrainian culture with verbs of thinking and meditation which are means of the concept "idea." The paper used data from the associative experiment, it revealed steel mental models and recorded new associative links in the mental space of speakers

Key words: concept, conceptual content, association, explication, associative experiment, stimulus word, associative reaction.

*Ірина Савченко
(Черкаси)*

УДК 811.161: 81'342

ПРОБЛЕМА ВИДІЛЕННЯ ЗМІШАНИХ ТИПІВ КОНСОНАНТНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Асиміляція мовленнєвих звуків – досить поширене явище фонетичної системи сучасної української мови. Звукам цієї системи властиве накладання вібрацій одного звука на вібрації іншої, суміжної, звукової одиниці, що додає мовленню українців індивідуальних акустичних властивостей.

Наукове визнання процесу асиміляції має давні традиції й представлено у працях В.І. Науменка [11], М.Ф. Наконечного [9; 10], В.М. Брахнова [1], М.А. Жовтобрюха [4], Л.І. Прокопової [12; 13], Н.І. Тоцької [15] та ін. Однак до цього часу спірними залишаються питання про природу асимілятивних змін, класифікації консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками, тому представлена у статті тема – актуальна, вона поглиблює теоретичні знання про фонетичні явища в системі українського консонантизму.

Механізм звукоутворення, або “утворення звукових послідовностей” [5, с. 223], властивий асимілятивним процесам, передбачає зміни артикуляційно-акустичних якостей

першого звука у звукосполученні, що пояснюється активною дією органів мовлення, які починають роботу, необхідну для утворення другого звука, вже під час вимови першого. Зміни другого звука, навпаки, зумовлюються не активною артикуляцією, а інерцією мовленнєвих органів, які не встигають перебудуватися з вимови першого у звукосполученні на другий до моменту початку цього другого звука. С.І. Дорошенко взаємовплив звуків у результаті асиміляції пояснює тим, що звуки в потоці мовлення є ніби звуковими ланцюжками, а тому мовний апарат людини завчасно готується до вимови не лише одного звука, але й цілого звукосполучення [3, с. 91].

Артикуляційно-акустичні властивості консонантної асиміляції стали однією з базових класифікаційних ознак цього фонетичного явища. За характером асимілятивних змін більшість українських дослідників (М.Ф. Наконечний, Л.І. Прокопова, М.А. Жовтобрюх, В.В. Лобода, А.Г. Кващук) традиційно виділяли такі уподібнення: 1) за роботою голосових зв'язок, або фонаційне, або за участю голосу (тобто за дзвінкістю чи глухістю); 2) за місцем і способом творення; 3) за палатальністю (м'якістю) [10, с. 201; 13, с. 209–217; 4, с. 116–120; 8, с. 35–37; 6, с. 32]. Л. І. Прокопова доповнила типологію асиміляції за характером артикуляційних та акустичних змін ще за одним типом – за носовим резонатором [12, с. 43], О.Т. Волох додав уподібнення за твердістю [2, с. 83], однак асиміляції за носовим резонатором і за твердістю не властиві українській літературній мові, тому широкої популярності ці види аналізованого явища не здобули.

На нашу думку, уподібнення за характером асимілятивних змін, або за артикуляційно-акустичними ознаками, доцільно диференціювати на чисте і змішане. Уперше термін “змішана асиміляція” вжив Є.К. Тимченко, але в окремий тип її не виділив [14]. У живому мовленні досить часто відбуваються адаптаційні зміни звуків відразу за кількома акустично-артикуляційними ознаками. Докладний аналіз цього виду уподібнення приголосних звуків в українській мові на матеріалі орфоепічних словників здійснила разом зі своїми учнями Г.Р. Передрій – очільниця української лінгвістичної та педагогічної школи на Черкащині.

Мета цієї статті – розвинути ідею наукової наставниці та вчителя про чисті й змішані типи уподібнення звуків, описати змішані типи асиміляції в системі українського консонантизму з погляду артикуляції їх та акустичного вияву.

У дусі мовознавчих традицій, започаткованих Г.Р. Передрій, уподібнення в системі консонантизму за артикуляційно-акустичними ознаками можна представити так: 1) чиста асиміляція – за дзвінкістю; за глухістю; за способом творення; за місцем творення; за палатальністю (за м'якістю); 2) змішана асиміляція – за місцем творення і глухістю; за місцем творення і палатальністю; за місцем і способом творення; за способом творення і палатальністю; за місцем, способом творення і дзвінкістю; за глухістю і палатальністю.

Далі мова йтиме про асимілятивні зміни приголосних, спричинені двома й більше артикуляційно-акустичними ознаками, тобто про змішані типи асиміляції в системі українського консонантизму.

Асиміляцію за місцем творення і глухістю в мовознавчій науці традиційно в окремий різновид не виділяють: її розглядають або в складі уподібнення за глухістю (*легко, вогко, кігті, нігті, дьогтю*), або зараховують до уподібнення за місцем і способом творення (*зшити, без шуму, з часом тощо*) [13, с. 212, 214–215].

На нашу думку, суть асиміляції за місцем творення і глухістю полягає в тому, що відразу адаптується попередній дзвінкий зубний [з] до наступного глухого піднебінно-зубного [ш] або [ч]. Найбільш поширений цей тип уподібнення в таких випадках: а) у дієсловах на межі префіксів роз-, з- та кореневої морфеми, як-от: *зшкр'ябувати* – /зшкр'абувати/ – [ш:кр'абувати], *розширювати* – [рошир'увати] – [рош:ір'увати], *розчаровувати* – /розчаро'увати/ – [рошчаро'увати]; б) у дієприкметниках: *зшитий* – /зши'тий/ – [ш:і'тії], *розчулений* – /розчу'лений/ – [рошчу'ле'нії] в) у прикметниках: *зшивальний* – /зшива'л'ний/ – [ш:і'ва'л'нії];

розшуковий – /розшуко'вий/ – [рош:уко'виї]; г) в іменниках: розчинність – /розчи'н'н'іс'т'/ – [рошчи'н'н'іс'т'], розчерк – /ро'зчерк/ – [ро'шче'рк] тощо (тут і далі наголос позначаємо скісною рисою біля наголошеного голосного). Ці асимілятивні зміни засвідчено в “Орфоепічному словнику” 1984 р. (1, с. 246).

ІУкладачі “Орфоепічного словника української мови” 2001–2003 рр. вважають, що фонемосполучення /зч/ реалізується звуками [жч], а не [шч], тобто вони вбачають тут не змішаний тип асиміляції за місцем творення і глухістю, а уподібнення чистого типу – за місцем творення, оскільки [з] – зубний, а [ж] і [ч] – піднебінно-зубні. Наприклад: зчинитися – [жчи'ни'ти'с'а], зчитати – [жчи'та'ти'є], зчіс [ж'іс], зчудування – [жчудува'н'а] тощо (2, I, с. 600–601). На межі префікса без- та кореневого приголосного [ч] та [ш] у словах (а таких слів небагато) у цій лексикографічній праці подано також варіантну вимову, як-от: безчестя – [бе'жче'с'т'а і бе'шче'с'т'а], безчинний – [бе'жчи'н'и'єй і бе'шчи'н'и'єй], безшовний – [бе'жшо'ўни'єй і бе'ш:о'ўни'єй], безшелесний – [бе'жше'ле'сни'єй і бе'ш:е'ле'сни'єй] тощо (2, I, с. 90). Наведені орфоепічні варіанти засвідчують таке: у першому випадку представлено асиміляцію за місцем творення, а в другому – асиміляцію за місцем творення і глухістю.

До цього типу асиміляції відносимо також асимілятивний вплив наступного глухого задньоязикового [к] на попередній дзвінкий глотковий [г] у словах *вогко*, *легко*, *кігті*, *нігті*, *двогтю* та похідних від них: *вогкість* – /во'гкіст'/ – [во'хк'іс'т'], *легкоатлет* – /легкоатле'т'/ – [ле'хкоатле'т] тощо, оскільки уподібнювані консонанти мають відмінності за двома ознаками – за дзвінкістю-глухістю ([г] – дзвінкий, [к] – глухий) та за місцем творення ([г] – глотковий, [к] – задньоязиковий).

Асиміляції за місцем творення і палатальністю достатньо уваги приділяли П. П. Коструба [7, с. 262] та М. Ф. Наконечний [9, с. 207], щоправда в межах типу уподібнення за місцем і способом творення.

Аналізована асимілятивна зміна в українській мові може бути повною і частковою за ступенем уподібнення.

Повна консонантна асиміляція за місцем творення і палатальністю охоплює зміну /чц'/ – [ц':] в іменниках жіночого роду в давальному та місцевому відмінках однини на межі кореня та аломорфа -ц-, що є модифікацією суфікса -к- перед флексією -і: *жіночці* – /жі'ночц'і/ – [ж'і'ноц'і]; *винічці* – /ві'нічц'і/ – [ві'н'іц'і]. Повна асиміляція за місцем творення і м'якістю засвідчується й тоді, коли твердий піднебінно-зубний [ш] уподібнюється до м'якого зубного [с'], реалізуючись [с':]: *частушці* – /част'уш'ц'і/ – [част'устц'і]; *бачишся* – /ба'чшис'а/ – [ба'ч'с'а]. Аналіз зібраного матеріалу показує, що ця асиміляція наявна в дієсловах: 1) теперішнього часу другої особи однини, коли після флексій -еш та -иш стоїть постфікс -ся: *борсаєшся* – /бо'рсайеш'а/ – [бо'рсайе'с'а]; *будуєш'я* – /буду'йеш'а/ – [буду'йе'с'а]; 2) майбутнього часу другої особи однини на межі морфем (флексії -еш та постфікса -ся): *відбудешся* – /відбудеш'а/ – [в'ідбуде'с'а]; *відгукнешся* – /відгукнеш'а/ – [в'ідгукне'с'а] тощо.

Часткова асиміляція за місцем творення і палатальністю охоплює сполучення фонем /жц'/, /шц'/, /чс'/, /жс'/ і виявляється в таких випадках.

1. Частково уподібнюється твердий піднебінно-зубний [ж] наступним м'яким зубним звуком [ц'], у результаті чого утворюється [з'ц']: *упряжці* – /упр'а'жц'і/ – [упр'а'з'ц'і]; *діжці* – /д'і'жц'і/ – [д'і'з'ц'і].

2. Твердий піднебінно-зубний [ш] перед наступним м'яким зубним [ц'] виявляється в алофоні [с']: *пташці* – /пта'шц'і/ – [пта'с'ц'і]; *галушці* – /галу'шц'і/ – [галу'стц'і].

3. Твердий піднебінно-зубний [ч] разом із наступним м'яким зубним [с'] реалізується звукосполученням [ц'с']. Така асиміляція відбувається в дієсловах другої особи однини в наказовому способі на межі кореня та постфікса -ся: *бачся* – /ба'чста/ – [ба'ц'ста]; *бундючя* – /бунд'у'чста/ – [бунд'у'ц'ста].

4. Твердий піднебінно-зубний приголосний [ж] уподібнюється наступним м'яким зубним [с'] і перетворюється в м'який зубний звук [з']. Цю асиміляцію виявлено в дієсловах

другої особи однини наказового способу: *мажся* – /ма'ж'с'а/ – [ма'з'с'а]; *зважся* – /зва'жс'а/ – [зва'з'с'а].

Асиміляція за місцем і способом творення досліджена недостатньо, однак розбіжності в поглядах мовознавців на місце цього різновиду в типології асимілятивного процесу приголосних дуже великі і в основному зводяться до умовного, не завжди достатньо обґрунтованого об'єднання різних типів змішаного уподібнення.

Асиміляція за місцем і способом творення полягає в тому, що наступні піднебінно-зубні щілинні або африкати, впливаючи на попередні зубні зімкнені, уподібнюють їх до піднебінно-зубних африкат. За шириною охоплення вона буває як повна, так і часткова.

Повна асиміляція виявляється лише в одному випадку, коли зубний зімкнений [т] разом із наступною піднебінно-зубною африкатою [ч] реалізується піднебінно-зубною подовженою африкатою [ч:]. Артикуляційною особливістю такої вимови є накладання рекурсії попереднього звука [т] на екскурсію наступного [ч], унаслідок чого два сусідні звуки, різні за місцем і способом артикуляції, змінюють свою якість, зливаючись в один довгий звук – [ч:]: *диспетчер* – /дисп'етчер/ – [дисп'е'ч:е'р], *хатчина* – /хатч'іна/ – [хач:і'на], *матчевий* – /мат'чевий/ – [мач:е'вій], *заквітчувати* – /заквіт'чувати/ – [закв'іч:увати], *хутчій* – /хутч'ій/ – [хуч'і:] тощо.

Часткова асиміляція за місцем і способом творення засвідчує випадки уподібнення зубного зімкненого звука [д] до піднебінно-зубної африкати [з] під впливом піднебінно-зубних щілинних [ж], [ш] або піднебінно-зубної африкати [ч] переважно при швидкому темпі мовлення, як-от: /дж/ – [зж]: *переджнивтя* – /переджн'ів'а/ – [п'е'р'е'зжн'ів'а], *підживляти* – /піджн'ів'ати/ – [п'і'зжн'ів'ати], *віджитий* – /віджн'і'тий/ – [в'і'зжн'і'тий]; /дш/ – [зш]: *підшивка* – /підшн'ів'ка/ – [п'і'зшн'ів'ка], *рідший* – /р'ідшн'ій/ – [р'і'зшн'ій]; /дч/ – [зч]: *передчасно* – /передч'асно/ – [п'е'р'е'зч'асно], *підрядчик* – /підр'адчик/ – [п'і'др'ад'зчн'ік], *відчахнути* – /відч'ахн'ути/ – [в'і'зч'ахн'ути]. Відзначимо, що при швидкому темпі мовлення цей тип уподібнення може бути слабо вираженим або й зовсім не фіксуватися. Так, у словах на межі префіксів від-, над- та кореня, що починається звуками [шч] (наприклад, *відщипувати*, *відщепити*), явище асиміляції укладачі лексикографічних праць подають по-різному. М. І. Погрібний називає в цих випадках асимілятивні зміни: *відщипувати* – [в'і'зшчн'ів'ати], *відщипати* [в'і'зшчн'ів'ати] тощо (1, с. 113). Автори “Орфоепічного словника української мови” на цьому морфемному шві асимілятивних змін не подають, як-от: *відщепити* – [в'і'дшч'еп'і'тн'і'є], *надщербити* – [надшч'ерб'і'тн'і'є] (2, I, с. 232).

Малопродуктивною в сучасній українській мові є часткова асиміляція /тш/ – [чш]. Вона зумовлена тим, що піднебінно-зубний щілинний [ш], впливаючи на попередній зубний зімкнений [т], уподібнює його до піднебінно-зубної африкати [ч]: *багатшати* – [багач'шати] (2, I, с. 65). Н. Ф. Наконечний, М. А. Жовтобрюх відзначають, що при повільному темпі мовлення сполука звуків [т] + [ш] дає [чш], а при швидкому темпі мовлення – повне уподібнення до [ч:], що пояснюється історично (африката [ч] є лігатурним поєднанням [т] і [ш]): *коротшати* – /корот'шати/ – [корот'шати] і [корот'ч:ати], *багатший* – /багач'ший/ – [багач'шій] і [багач:ій] [9, с. 206; 4, с. 116].

Асиміляцію за способом творення і палатальністю вчені, як правило, в окремий тип не виділяють, найчастіше розглядають у складі інших асиміляцій, зокрема асиміляції за місцем і способом творення [7, с. 47] чи асиміляції за м'якістю [10, с. 209].

Асиміляція за способом уподібнення і палатальністю полягає в тому, що взаємодіють приголосні звуки одночасно за двома ознаками: 1) за способом творення і 2) за палатальністю (твердістю – м'якістю). Ця асиміляція представлена двома різновидами: 1) наступна м'яка африката [ц'] впливає на попередній твердий зімкнений [т], спричинюючи появу м'якої подовженої африкати [ц':] у результаті повного уподібнення: *хатці* – /хатц'і/ – [хач':і]; *хваци* – /хвач'і/ – [хвач':і]; 2) наступна м'яка африката [ц'] чи щілинний [с'] асимілює попередній твердий зімкнений [д], утворюючи м'яку африкату [з'], як-от: /дц'/ – [з'ц'], /дс'/ – [з'с'].

Частка асиміляція за способом творення і палатальністю зазвичай виявляється: 1) в основі числівників на межі [д] і [ц']: *двадцять* – /*двадц'ат'* – [д^вадц'ц'ат']; *тридцять* – /*тридц'ат'* – [тр^идц'ц'ат']; 2) у давальному та місцевому відмінках іменників жіночого роду однини на межі звуків [д] і [ц']: *розвідці* – /*розвідц'і* – [розв'іц'ц'і]; 3) у дієсловах, дієприкметниках, прислівниках та віддієслівних іменниках на межі кінцевого приголосного [д] префікса *від-* і наступного кореневого [с']: *відсівати* – /*відс'іва'ти* – [в'іц'с'іва'ти]; *відсіля* – /*відс'іл'а* – [в'іц'с'іл'а]; *відсіч* – /*відс'іч* – [в'іц'с'іч]; 4) у дієсловах, дієприкметниках та віддієслівних іменниках на межі кінцевого [д] префікса *під-* і наступного кореневого [с']: *підсівати* – /*підс'іва'ти* – [п'іц'с'іва'ти]; *підсівний* – /*підс'івни'й* – [п'іц'с'і'їни'й]; 5) у прикметниках на межі кореневого [д] і наступного звука [сг] суфікса *-ськ(ий)*: *громадський* – /*громадс'кий* – [громад'ц'с'к'ий], *людський* – /*л'удс'кий* – [л'уд'ц'с'к'ий], *заводський* – /*заводс'кий* – [завод'ц'с'к'ий].

Відзначимо, що в “Орфоепічному словнику” (1984 р.) у прикметниках на *-ськ(ий)* представлено асимілятивну зміну, проте звук [с'], який уподібнює попередній [д] за способом творення і палатальністю, подано як призвук (в індексі), що свідчить про його ледь чутну вимову, як-от: [громад'ц'с'к'ий], [л'уд'ц'с'к'ий], [завод'ц'с'к'ий] (1, I, с. 149, 316, 203).

У прикметниках на *-ськ(ий)*, утворених від іменників із твірною основою на [-нд] (наприклад, *ісландський* від *Ісландія*, *голландський* від *Голландія*, *гренландський* від *Гренландія* тощо), М. І. Погрібний убачає подвійне регресивне уподібнення /ндс'/ – [н'ц'с'], при якому третій із суміжних приголосних звук [с'] асимілює попередній [д] за способом творення і палатальністю, а проасимільований [V'] у свою чергу уподібнює попередній звук [н] за палатальністю. Наприклад: [ісла'н'ц'с'к'ий], [гола'н'ц'с'к'ий], [гре'нла'н'ц'с'к'ий] (1, с. 255, 141, 148). В “Орфоепічному словнику української мови” виявлено розбіжності в представленні асимілятивних змін у словах такого типу. Пор.: [ісла'н'ц'с'к'ий] (лише асиміляція за способом творення і палатальністю), [гола'н'ц'к'ий] (африкатизація двох суміжних [д] і [с']), [гре'нла'н'ц'с'к'ий] (тут, на нашу думку, подано дві асимілятивні зміни – асиміляцію за способом творення і палатальністю; асиміляцію за палатальністю) (2, I, с. 619, 324, 340).

Асиміляція за глухістю і палатальністю досить рідко зустрічається в сучасній українській мові. Більшість учених (А. І. Кващук, М. Ф. Наконечний, Н. І. Тоцька) розглядає її серед асимілятивних змін за дзвінкістю [6, с. 84; 10, с. 397; 23, с. 109]. На наш погляд, якщо дзвінкий твердий звук [з] у позиції перед наступним глухим м'яким стає м'яким і оглушується, то йдеться про змішаний тип асиміляції за глухістю і палатальністю: *зілювати* – /*зі'їл'увати* – [с'ц'їл'увати]. Цей тип асиміляційних змін за ступенем уподібнення може бути повним і частковим.

Повну асиміляцію такого типу фіксують на межі префікса й кореня: 1) у дієсловах: *зсідатися* – /*зс'іда'тис'а* – [с':іда'тис'а], *зсікати* – /*зс'іка'ти* – [с':іка'ти]; 2) у віддієслівних іменниках: *зсідання* – /*зс'іда'н'н'а* – [с':іда'н':а]; 3) у дієприкметниках: *зсілий* – /*зс'їлий* – [с':їлий], *зсічений* – /*зс'ічений* – [с':іче'ний] тощо. Повна асиміляція за глухістю і палатальністю спостерігають також на межі прийменника з і м'якого глухого звука наступного слова /с/: *з сіном* – /*зс'і'ном* – [с':і'ном], *з сіллю* – /*зс'і'л'л'у* – [с':і'л':у] тощо.

На думку М. І. Погрібного, часткова асиміляція цього типу відбувається на межі префікса з і наступного звука [с']; у результаті уподібнення префікс вимовляють як звук [с']: 1) у дієсловах: *зідити* – /*зі'їди'ти* – [с'ц'їди'ти], *зілито* – /*зі'їлито* – [с'ц'їлито]; 2) у віддієслівних іменниках: *зіплення* – /*зі'їплен'н'а* – [с'ц'їплен':а], *зілювач* – /*зі'їл'увач* – [с'ц'їл'увач]; 3) у дієприкметниках: *зіплений* – /*зі'їплений* – [с'ц'їплен'ний] (1, с. 246). Автори двотомного “Орфоепічного словника української мови” у словах такого типу убачають лише асиміляцію за глухістю, як-от: [сц'їл'ити'], [сц'їл'увач], [сц'їди'ти'] тощо (2, I, с. 599–600).

Асиміляцію за глухістю і палатальністю нами виявлено також на межі прийменника з і глухого м'якого звука [ц'] наступного слова: *з цікавістю* – /*зі'іка'віст'у* – [с'ц'іка'віс'т'у]; *з сіллю* – /*зі'їл'л'у* – [с'ц'їл':у] тощо.

Асимілятивна зміна за місцем, способом творення і дзвінкістю – малопродуктивна. Суть її полягає в тому, що зубний зімкнений глухий [т] частково адаптується до вимови піднебінно-зубного щілинного дзвінкого [ж] і виявляється у звукові [U]: *отже* – /o'tʃe/ – /o'ʒʒe/. В.В. Лобода відносить уподібнення /тж/ – [ʒж] до асиміляції за дзвінкістю [8], хоч тут діють ще два інші чинники – місце і спосіб творення: [т] – зубний зімкнений, [ж] – піднебінно-зубний щілинний.

Отже, представлені нами змішані типи консонантних уподібнень засвідчують складні системні відношення в звуковому складі мови в результаті накладання рекурсії одного звука на екскурсію іншого не за однією, а за двома й більше артикуляційно-акустичними ознаками. Аналіз чистих типів асиміляції в системі приголосних звуків – мета наступних наукових студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брахнов В. М. Явище асиміляції в консонантизмі української мови / В.М. Брахнов. – К. : Наукова думка, 1970. – 103 с.
2. Волох О.Т. Сучасна українська літературна мова □ / О.Т. Волох. – К. : Вища школа, 1986. – 376 с.
3. Дорошенко С. І. Вступ до мовознавства / С.І. Дорошенко, П.С. Дудик. – К. : Вища школа, 1974. – 295 с.
4. Жовтобрюх М.А. Фонетика / М. А. Жовтобрюх // Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. – К. : Вища школа, 1972. – Ч. 1. – С. 90–126.
5. Зиндер Л. Р. Общая фонетика : 2-е изд. / Л.Р. Зиндер. – М. : Выс. школа, 1979. – 312 с.
6. Квацук А. Г. Фонетика / А.Г. Квацук // Доленко М.Т. Сучасна українська літературна мова / М.Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Квацук, В. К. Поповський – К. : Вища школа, 1987. те.– С. 121–145.
7. Коструба П.П. Чергування фонем і його функції / П. П. Коструба // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 261–294.
8. Лобода В.В. Фонетика і фонологія / В.В. Лобода // Сучасна українська літературна мова / [за ред. М. Я. Площ]. – К. : Вища школа, 1994. – С. 16–43.
9. Наконечний М.Ф. Орфоепічні норми та їх значення / М. Ф. Наконечний // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 370–401.
10. Наконечний М.Ф. Фонетика / М. Ф. Наконечний // Сучасна українська літературна мова / [за ред. Л. А. Булаховський]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 127–229.
11. Науменко В. Обзор фонетических особенностей малорусского наречия / В. Науменко. – СПб, 1889. – 124 с.
12. Прокопова Л.І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови / Л. І. Прокопова. – К. : КДУ, 1958 – 56 с.
13. Прокопова Л.І. Приголосні фонемі / Л. І. Прокопова // Сучасна українська літературна мова. Фонетика // [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 130–217.
14. Тимченко Є. К. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика / Є. К. Тимченко. – Х. – К., 1930. – 246 с.
15. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, фонологія, орфоепія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К. : Наук. думка, 1981. – 183 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Орфоепічний словник / [укл. М.І. Погрібний]. – К. : Рад. школа, 1984. – 629 с.
2. Орфоепічний словник української мови : у 2-х т. / [уклад. : М. М. Пещак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб та ін.] ; за ред. : М. М. Пещак, В. М. Русанівського. – К. : Довіра, 2001. – Т. 1. – 955 с. ; 2003. – Т. 2. – 978 с.

У статті описано змішані типи асиміляції в системі українського консонантизму за артикуляційно-акустичними ознаками: 1) за місцем творення і глухістю; 2) за місцем творення і палатальністю; 3) за місцем і способом творення; 4) за способом творення і палатальністю; 5) за місцем, способом творення і дзвінкістю; 6) за глухістю і палатальністю.

Ключові слова: консонантна асиміляція, змішані типи асиміляції, артикуляційно-акустична ознака.

The article describes mixed assimilation in the Ukrainian consonant system according to articulation-acoustic characteristics: 1) according to the place of articulation and loss of voice; 2) according to the place of articulation and palatalization; 3) to the place and way of articulation; 4) to the way of articulation and palatalization; 5) to the place, the way of articulation and presence of voice; 6) according to the loss of voice and palatalization.

Key words: consonant assimilation, mixed assimilation types, articulatory-acoustic characteristics.

ПРОБЛЕМА НОРМАТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ (ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У комплексі професійних умінь і навичок педагога чільне місце займає високий рівень культуромовної компетенції. Найбільшою мірою це твердження стосується вчителя української мови й літератури. „Саме він, – наголошує О.Біляєв, – повинен дати зразок змістовного, точного, виразного й емоційного, бездоганно грамотного мовлення” [1, с.37]. Досконале володіння мовою забезпечує ефективність процесу навчання, сприяє успішній реалізації комунікативної змістової лінії мовної освіти, яка визнана чинною шкільною програмою як пріоритетна.

Бездоганне мовлення неможливе без дотримання норм сучасної української літературної мови. На жаль, як свідчать результати дослідження, проведеного Л.Струганець, середній показник рівня мовної культури вчителів-філологів становить 66,3 %. Причому ступінь засвоєння ними орфоепічних норм дорівнює 92 %, словотвірних – 72,4 %, синтаксичних – 71,2 %, орфографічних – 68,4 %, лексичних – 68 %, морфологічних – 66 %, акцентологічних – 55,5 %, а пунктуаційних – 36, 5 % [4, с.15].

Невтішні дані про культуромовну компетенцію випускників філологічного факультету подає й Л. Златів, за підрахунками якої лише в 14,5 % студентів рівень культури мовлення можна оцінити як високий [2, с.287].

Важливість дотримання педагогом норм української мови, з одного боку, та недостатній рівень їх засвоєння – з іншого, роблять актуальною проблему удосконалення нормативного мовлення майбутніх учителів.

Проблема мовленнєвої майстерності педагога була предметом уваги М.Алефіренка, Н.Бабич, О.Біляєва, І.Дроздової, М.Пентилюк, Л.Струганець, І.Хом'яка та ін. дослідників, у працях яких окреслюються якості культури професійного мовлення та звертається увага на типові порушення літературних норм. Певні шляхи підвищення культури мовлення студентів філологічного факультету накреслила Л.Златів [2]; методику вдосконалення культури мовлення майбутніх учителів-словесників з урахуванням умов білінгвізму розробила Т.Окуневич [3]. Проте лінгводидактичний аспект удосконалення нормативного мовлення студентів-філологів у системі занять з методики навчання української мови ще не був предметом спеціального дослідження.

Мета нашої наукової розвідки – виявити резервні можливості занять з методики навчання української мови у формуванні нормативного мовлення студентів-філологів і на цій основі розробити цілісну систему взаємопов'язаних дій і заходів, спрямованих на вироблення в майбутніх учителів бездоганно грамотного мовлення.

Накопичений нами позитивний досвід свідчить про те, що ефективним шляхом удосконалення нормативного мовлення студентів є залучення їх до відповідної проектної діяльності та широка презентація її результатів. Суть цієї діяльності в тому, що з ініціативних, філологічно обдарованих студентів створюється спеціальна проблемна група, мета якої – виявити типові помилки (ненормативні одиниці, аномативи) у мовленні майбутніх учителів, з'ясувати єдиноправильні варіанти їх усунення та донести результати своєї праці до студентського загалу. Реалізація поставленої мети здійснюється у чотири етапи: 1) опрацювання літератури з проблем культури мовлення; 2) спостереження за мовленням студентів і добір негативного мовного фактажу (антиприкладів); 3) аналіз дібраних ненормативних слів і виразів та їх класифікація за мовленнєво-педагогічними ситуаціями; 4) оформлення результатів роботи у вигляді словника-довідника ненормативних слів і словосполучень.

Результатом такої проектної діяльності проблемної групи стає „Словник-довідник анормативів у професійному мовленні вчителя”, куди увійдуть зібрані її членами помилконебезпечні комунікативні формули (словесні стереотипи), властиві педагогічній сфері діяльності людини, зокрема вчителям української мови й літератури. Систематизацію зібраного мовного матеріалу можна здійснити за типовими мовленнєво-педагогічними ситуаціями, в які щодня потрапляє педагог, як-от: „Учитель запитує”, „Учитель дає команду”, „Учитель робить зауваження”, „Учитель оцінює відповідь учнів”, „Учитель дає характеристику учня”, „Учитель планує навчально-виховну роботу”, „Учитель здійснює позакласну роботу” та ін.

Кожен учительський ненормативний вислів кваліфікується в довіднику відповідно до мовних рівнів: орфоепічна помилка позначається літерою О, акцентологічна – А, лексична – Л, фразеологічна – Ф, словотвірна – С.т., морфологічна – М, синтаксична – С. Тип лексичної помилки конкретизується за такими різновидами: порушення лексичної сполучуваності слів – Л-1; плеоназми – Л-2; тавтологія – Л-3, калька з російської мови – Л-4; росіянізм – Л-5. Наведемо фрагмент такого словника-довідника.

Мовленнєво-педагогічна ситуація „Учитель пояснює новий матеріал”

Неправильно	Правильно
ВНдомості про письменника (А)	Відумості про письменника
Віршн Тарасб Шевченко (А, М)	Вирші Тарбса Шевченка
Вьмова звуку (А, М)	Вимува звука
Внести внесок у літературу (Л-3)	Зробити внесок у літературу
Дробувий числівник (А)	Дробовьй числівник
Знбчуща частина слова (А)	Значэща частина слова
Екзаменаційна відумість (А)	Екземеаційна відомість
Написання слів разум (А)	Написання слів рбзом
Нувий матеріал (А)	Новьй матеріал
Перйхід однієї частини мови в іншу (А)	Перехнд однієї частини мови в іншу
Похідні прийменники (А)	Похіднн прийменники
Приходить до висновку (Ф)	Доходить висновку
Суть питання заключається в тому, що... (Л-1)	Суть питання полягає в тому, що
Узагальнюючі слова (С.т.)	Узагальнювальні слова
У часи кріпацтва (С)	За часів кріпацтва
Чим далі (Ф)	Дедалі

Презентацію створеного словника-довідника доцільно провести вже на першому занятті з методики навчання української мови. Перед цим варто пояснити студентам, що мова – це засіб педагогічної праці, а тому навіть ідеальне знання основ методики не дасть бажаних результатів, якщо мовлення вчителя не відповідатиме літературним нормам. Далі, ознайомлюючи студентів з розподілом рейтингових балів за видами навчальної діяльності, повідомляємо про своєрідні штрафні санкції: зняття балів за порушення норм літературної мови. У такий спосіб створюємо в майбутніх учителів установку на опанування нормативного мовлення.

Із метою переконання в актуальності поставленого завдання пропонуємо студентам перевірити свою культуромовну компетенцію. Для цього просимо їх перекласти українською мовою вирази, які вчителю доводиться вживати у своєму професійному мовленні ледве не щодня: *ответ правильный, желающие отвечать, смешал правила, следующее упражнение, обусловили ошибки, познакомитьсся из содержанием параграфа, выразительное чтение, дежурный ученик, развитие связной речи* тощо.

Висновки, зроблені кожним студентом після перевірки такого завдання, стануть основою для серйозних роздумів майбутніх учителів над особливостями їхнього мовлення, спонукатимуть до роботи з його вдосконалення.

Зразу ж інформуємо студентів про основний шлях досягнення поставленої мети: треба навчитися контролювати себе, особливо під час вживання так званих помилконебезпечних слів і словосполучень, тобто таких одиниць мови, у яких найчастіше спостерігається порушення літературних норм. Але свідомого самоконтролю можна домогтися лише тоді, коли знаєш типові помилки та способи їх усунення. Далі здійснюється презентація підготовленого членами проблемної групи саморобного словника-довідника аномативів у професійному мовленні вчителя.

Після цього закликаємо студентів долучитися до його поповнення. Для цього пропонуємо факультативне завдання, за виконання якого можна наприкінці семестру отримати бонусні бали: збір матеріалів до цього словничка. Кожна помилка паспортизується на окремій картці з такими рубриками: 1) слово чи вираз з порушеною літературною нормою; 2) відредагований варіант; 3) адреса помилки; 4) хто виявив. Така форма роботи привчає студентів бути більш уважними як до власного, так і чужого мовлення, а також виробляє вміння працювати з різними словниками та довідниками з культури мовлення.

Значний навчальний ефект може дати пропозиція завести кожному студентові індивідуальний кишеньковий блокнот „Мої мовленнєві помилки” (ідея ведення такого блокнота запозичена у В. Шляхової [5, с. 44]), до якого впродовж семестру записувати проблемні слова та вирази. Час від часу викладач може перевірити ведення такого блокнота й здійснити опитування на основі занотованих у ньому мовних одиниць. Можна на практичному чи лабораторному занятті відвести час для роботи в парах, при цьому студенти обмінюються своїми записниками, здійснюють взаємоконтроль.

Правила щодо зняття штрафних балів за недотримання літературних норм, уведеного на першому занятті, важливо бездоганно дотримуватися. Для його реалізації необхідне систематичне виправлення під час усних відповідей студентів допущених ними помилок. Іноді не завадить і невеличкий коментар про причину помилки, її суть та спосіб усунення. З часом можна виділити з-поміж сильніших студентів групи спостерігачів, які стежитимуть за дотриманням однокласниками мовленнєвих норм під час усної відповіді чи моделювання уроків та їх фрагментів.

Нерідко після чергового зауваження доводиться чути від студентів, що вони знають, як правильно вживати те чи інше слово, але за укоріненою звичкою висловлюються, припускаючись мовленнєвої помилки, і помічають її, коли вже пізно. Тому варто вчити майбутніх учителів, готуючись до уроку, не лише продумувати його зміст, але й подбати про мовне оформлення кожного етапу заняття. При цьому не завадять зроблені на берегах конспекту короткі нотатки з культури мовлення чи певні умовні позначки проти рядка з помилконебезпечним словом. Це можуть бути записи типу „Увага! Культура мовлення”, „Правильно наголошуй: *вирбзне читання!*”, „Розрізняй: *познайомитися з людиною – ознайомитися зі змістом параграфа*” тощо. Такі записи поступово привчать майбутніх учителів стежити за своїм мовленням в ході проведення уроку, бути уважними. З часом, коли культуромовна пильність буде вироблена, потреба у записах-нагадуваннях зникне.

Важливим елементом цілеспрямованої роботи з удосконалення нормативного мовлення студентів-філологів можуть стати культуромовні п'ятихвилинки на кожному практичному занятті з методики навчання української мови. Спочатку спосіб їх проведення обирає викладач, а потім до цієї роботи залучаються кращі студенти групи. Добираючи дидактичний мовний матеріал, варто надавати перевагу словам, що належать до активного словника вчителя.

Наведемо кілька орієнтовних завдань для таких п'ятихвилин.

1. Прийом „Антисуржик”. Студенти об'єднуються в групи, кожна з яких одержує текст, спотворений суржиком. Завдання: відредагувати висловлювання.

2. Прийом „Дуель”. Викладач зачитує наводить слова чи стійкі сполучення російською мовою, по черговою адресуючи їх студентам. Їхнє завдання – швидко дібрати український відповідник. Студент витримав „постріл” викладача, якщо одразу ж назвав потрібне слово.

3. Прийом „Я на уроці” (моделювання типових педагогічних ситуацій, що передбачають вживання помилкобезпечних слів чи цілих виразів). Наприклад: *Уявіть, що ви проводите урок. Поясніть учням 6 класу, що називається коренем, суфіксом, префіксом, закінченням. Стежте за правильним наголошенням уживаних вами слів.*

Методична доцільність проведення культуромовних п'ятихвилинко полягає у тому, що вони сприяють виробленню у студентів потреби дотримуватися нормативного мовлення, привчають бути уважними в мовленнєвій діяльності, виховують наполегливість, зосередженість, старанність.

Під час моделювання на лабораторних заняттях конспектів уроків налаштовуємо майбутніх учителів на те, що вивчення кожної теми шкільного курсу української мови має бути орієнтованим не лише на засвоєння учнями знань про виучувану одиницю мови, а й на вироблення у них умінь правильно вживати її в мовленні. Тому радимо вводити в структуру уроку, де це можливо й методично виправдано, хоча б одну вправу культуромовного спрямування. Пропонуємо студентам розробити окремі вправи до тієї чи іншої теми, міні-збірники дидактичних матеріалів чи тестових завдань для проведення самостійних робіт з певного розділу, добірку плакатів тощо. Розробляючи завдання культуромовного спрямування для учнів, майбутні вчителі глибше „занурюються” в навчальний процес, розвивають творчий підхід до його організації, краще усвідомлюють необхідність удосконалення свого власного мовлення.

Отже, виконане дослідження переконливо доводить, що лекційні, практичні й лабораторні заняття з методики навчання української мови мають значний потенціал формування нормативного мовлення у студентів-філологів, а реалізація запропонованої в ньому системи роботи допоможе майбутнім учителям позбутися багатьох вад свого мовлення й підвищить їхню мовленнєву культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляев О. Культура мовлення вчителя-словесника / О. Біляєв // Дивослово. – 1995. – №1. – С. 37–44.
2. Златів Л. М. Рівень культури мовлення студентів-випускників філологічного факультету та шлях його підвищення / Л. М. Златів // Динамічні процеси в граматиці і лексичному складі сучасних слов'янських мов : зб. наук. праць учасників Міжн. наук. конф., присвяченої пам'яті проф. К. Ф. Шульжука (Рівне, 19-20 травня 2011 р.). – Рівне, Оломоуць : Вид-во нац. ун-ту „Острозька академія”, 2011. – С. 286–288.
3. Окуневич Т. Г. Культура мовлення майбутнього вчителя-словесника в умовах українсько-російської двомовності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 „Теорія і методика навчання української мови” / Т. Г. Окуневич. – Херсон, 2003. – 20 с.
4. Струганець Л. Культуромовна діяльність учителя (Соціолінгвістичний аспект) / Л. Струганець // Дивослово. – 1997. – №22. – С. 15–17.
5. Шляхова В. З досвіду викладання орфографії / В. Шляхова // Українська мова і література в школі. – 2002. – №2. – С. 44–46.

Стаття присвячена виявленню резервних можливостей занять з методики навчання української мови в удосконаленні нормативного мовлення студентів-філологів та розробці системи взаємопов'язаних дій і заходів, спрямованих на вироблення в майбутніх учителів грамотного мовлення.

Ключові слова: культура мовлення, нормативне мовлення, методика навчання української мови, система роботи з удосконалення нормативного мовлення.

The article is devoted to discover standby abilities of knowledge from the methodology of learning Ukrainian language and students- philologists' normative linguistics improvement as well as the system of interconnected actions and measures development that aimed at working out competent language at future teachers.

Key words: culture of language, normative linguistics, the methodology of learning Ukrainian language, the system of normative linguistics development.

МОВЧАННЯ ЯК СИЛЕНЦІАЛЬНИЙ ЕФЕКТ

Не буває соціуму без людини, соціуму без мови, мовлення без мови, говоріння без МОВЧАННЯ. Незважаючи на бурхливий розвиток гуманітаристики протягом останнього сторіччя, мовчання залишається на маргінесі уваги дослідників. Правду кажуть, що у граматиках усіх мов, на жаль, випущена одна частина мови – мовчання. Мовчання є імплікованим у мовленнєвому акті феноменом – це невербалізований простір «знакової тіні».

Мовчання – це поняття, якому важко дати чітке визначення. Для кожної з дисциплін – чи то антропологія, чи педагогіка – знаходиться певний кут, під яким можна досліджувати невичерпний феномен мовчання. На часі існують різні інтерпретації мовчання, які категоризують силенціальний ефект, відмежовують поняття ТИШІ, описують силу коду мовчання, його фізіологічні та фонетичні вектори [1]. Про активне дослідження мовчання свідчить парадигма мета знаків: *сайлентологія, сайлентика, сайлесний принцип, лінгвістика мовчання, стилістичний засіб мовчання, паузація, хезитація* тощо.

Мовчання – силенціальний компонент комунікації. Як дискурсивне явище воно розглядається на вертикальних та лінійних – ризоматичних векторах, що обумовлює його осмислення в домені індивідуально-психологічного та соціально-прагматичного буття. Мовчання носить ситуативний характер та проявляється у мовленні. Феномен мовчання в усному мовленні позначається за допомогою пауз, які маркуються графічними та лексичними засобами на письмі. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації – текст, то усне мовлення має вагомий для спілкування невербальні знаки, а саме: міміку, жести, паузу тощо. Парадокс виявляється в тому, що людина мовчить, а інформація слухачам надходить. Слушним є афоризм Цицерона: *Найсильніший крик – у мовчанні*.

Мовчання як невід'ємний компонент невербальної комунікації тісно пов'язане з мовленням та культурою соціуму. Актуальними на часі є аспекти мовчазних лакун, їх вербалізації у мовленнєвій царині з невербальними засобами. На концепті мовчання фокусують увагу філософи, соціолінгвісти, психологи, літературознавці, лінгвісти різних студій та представники різних – тенденцій та уподобань.

Актуальність дослідження об'єктивується тенденціями сьогоденної лінгвістики до системно-функціонального вивчення одиниць мови та мовлення, з одного боку, та малодослідженістю феномена комунікативного мовчання та культурем – з іншого. Поліаспектність мовчання є прозорою з огляду на його причетність до різних сфер реалізації: *підтекст* (літературознавство), *диференціація, пресупозиція, імпліцитна інформація алюзія, апосіопезис / апосіопеза, афаза, вербальна парафазія* (нейропсихологія/логопедія), *перифраз* (стилістика), *імпліцитний смисл, непряме інформування, непрямий мовленнєвий акт* (лінгвістика) та ін. Лінгвістичні дослідження комунікативного мовчання свідчать про те, що мовчання інтерпретується як ілокутивний акт із нульовою пропозицією [3, с. 47].

Базовими номінаціями концепту мовчання є вербалізатори: англ. *silence, pause, stop, hesitation, stillness, quiet, human silence, nature silence*; укр. *мовчання, мовчазний, людське мовчання, тиша в природі*. У довідникових джерелах зазначають, що *пауза* (лат. *pausa*, від гр. *pausis* – «зупинка, припинення») – це тимчасова зупинка звучання, під час якої мовленнєві органи не артикують, вона (зупинка) розкриває потік мовлення, актуалізується звукова організація речення або його складових – членування та відокремлення [5, с. 357]. Пауза акустично означає припинення звука, фізіологічно – припинення артикуляції [7, с. 288]. Цей складний феномен поєднує у собі перерви у звучання, комплекс тональних модифікацій передпаузальних сегментів та часові характеристики.

Комунікативне мовчання як силенціальний ефект має соціальний характер мовчазливої поведінки. Мовчання детермінується канонами спілкування: мовчання слухачів в аудиторії, у церкві, у залі засідань, що передбачено нормами поведінки соціуму. Поведінку людини можна представити в матриці ієрархії доменів, в якій перший ярус є родовим по відношенню до другого, а другий – до третього.

Мовчання має свої варіанти – тиша, німота, безмовність. Людина не може не спілкуватися без мовчання, яке, як й інші форми невербальної комунікації, є центральною формою комунікації. Тут є однаково важливим що говориш і як говориш. Папір втрачає будь-який зміст без графічних знаків, але графічні символи не можуть існувати без паперової основи; так само мовчання та мовлення знаходяться у взаємній залежності один від одного – кожного разу виступаючи контекстом, а отже – смисловою основою один для одного.

Л. Вітгенштайн – відомий австрійський філософ-неопозитивіст, основоположник лінгвістичної філософії писав: «Мова маскує думку. І маскує так, що з зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки, бо форму маски утворено зовсім не для того, щоб з неї можна було впізнати форму тіла» [6, с. 36]. Стандартне соціальне спілкування позначається етикетом, який регулює міжособистісні відносини та є культурною традицією [9, 2с. 0]. Умовчання, утримання від розмови має етнічний характер [8, с. 11]. Універсальним є те, що стандартизоване та канонізоване суспільством мовчання позначене бівекторністю, воно або діє (є соціально релевантним), або підлягає табу, має дозвіл на своє існування та може бути вельми бажаним [9, с. 245].

Мовчання корелює, інтегрує з вербальними маркерами, комплементує їх та ситуативно детермінується. На природі мовчання, його витоків, семантизації, ословлення фокусується увага вчених різних студій. Ключовими в дослідження концепту **МОВЧАННЯ** є питання онтології та функціонування. Ідентифікація зазначеного феномену не є легкою: мовчання, як пісок, слизьке, невловиме та загадкове. Відгадка, осмислення мовчазного ефекту криється у ситуації – близькій або віддаленій [1].

У наступній паремії, наприклад, канонізоване ставлення англійців до мовчання: англ. *A close moth catches no flies*; укр. Не слід говорити багато, бо це породжує небажаний ефект. Пор.: англ. *blabber mouth* – (sl.) *a person who tells secrets by talking too much*; *gabbler* – *to gabble* – *to say (words) so quickly that they cannot be heard clearly*. (Бовтуни демонструють інтелектуальну неспроможність).

В етимології лексеми *мовчання* скривається ознака належності до «того» світу. Пор. споріднене слово *мовчанка* – «тробова, могильна, мертва» [2].

Загадковість, енігматичність мовчання має свої витoki у міфології. Розрізняють гарпократійське (англ. *harpocratic*) та ларундійське (англ. *larundic*) мовчання. Мотивацію цих термінів знаходимо у міфах про Гарпократа та Ларунду. *Гарпократ* – грецьке ім'я єгипетського

бога Гора, сина богині Ізиди, що був народжений після смерті свого батька Озириса. Гарпократу приписувались простота та невігядливість, з огляду на це він зображувався як дитина. В Ермонтському храмі, спорудженому за Птоломеїв, статуя Гарпократа зображає немовля, що тримає палець у роті. Як свідчать міфи, німфа Ларунда (лат. *Muta* «німа», *Tacita* «мовчазна») була покарана Зевсом за надмірну балакучість. Вона розповідала дружині Зевса про любовні пригоди Зевса. За це розгніваний Зевс вирвав у Ларунди язик та відправив її в царство мертвих – Аїд, куди її супроводжував бог Гермес. З часом Гермес навчився розуміти її безсловесну мову. Звідси метазнак *герменевтика*. Гарпократійське мовчання пов'язане з ритуальною поведінкою, а мовчання Ларунди – це імпліцитні, скриті форми, що потребують тлумачення та осмислення. Гарпократійське мовчання має ефект джерела, яке примушує нас поглянути на себе, зібратися з думками, відрефлексувати душевний стан та стимулювати пошук.

Гарпократійська тиша є надійною для створення відкриттів та витворів. *Ларундійське мовчання* передбачає обмеження в мовленнєвій поведінці, замовчування секретів, заборону ословлення.

Мовчання – специфічний ритуал, нормативна секулярна поведінка. «Хвилина мовчання» була узаконена у Великій Британії в 1919 році. Слово як одкровення приходить у безмовності – у небуттєвій меонічній німоті. Голос і мовчання – протилежності, що започатковують спільність. У діалозі мовчання як альтернатива слову інтерпретується залежно від ситуативних, соціальних та психологічних факторів. Значення мовчання, точніше – його зміст, розміщуються ситуативно на різних полюсах, вступають у суперечність один з одним, що зумовлюється самою природою мовчання, його поліфункціональністю та наявністю однієї форми. Примусове мовчання жінок стало предметом уваги різних розвідок про мовчання, що містять приклади негативних проявів гендерного мовчання, таких як дисциплінарне, деспотичне, нав'язане суспільними інститутами тощо. Кожна соціальна група має свої вимоги до мовчання та вирішує, скільки має мовчати людина з огляду на специфічний ранг – своєрідна парадигма мовчазної ієрархії мовленнєвого суспільства. Категорія мовчання людини не може існувати поза часом, темпоральність є її невід'ємною рисою. Мовчання по-різному сприймається в монохронних та поліхронних соціумах. Мовчання людини пов'язане з часовими та просторовими складовими, однак мовчання влітається в «соціальну тканину життя» та по-різному розвивається історично.

Мовчання має бути зрозумілим не лише в режимі мовлення, але і в інших контекстах, у поєднанні з іншими невербальними знаками, так само як воно стає зрозумілим у контексті культури. Оскільки мовчання є залежним від контексту, цей силенціальний феномен може виражати багато значень.

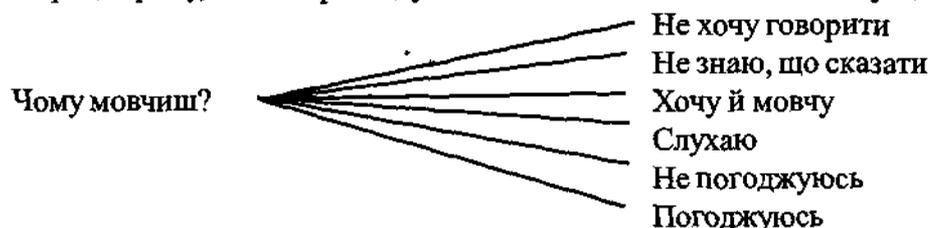
Лінгвісти виокремлюють п'ять контрастувальних функцій мовчання як таких, що позначають позитивні та негативні цінності: а) функція зв'язності: мовчання може об'єднувати або розділяти двох чи більше осіб; б) функція впливу: мовчання лікує або раниць; в) функція відвертості: мовчання може нагадати вже відоме – поринути в себе або може приховувати певну інформацію; г) функція висловлення думки: мовчання може продемонструвати схвалення та підтримку того чи іншого погляду або продемонструвати зовсім протилежний погляд; д) функція активності: мовчання може бути сигналом до глибоких роздумів або ж може свідчити про відсутність /наявність розумової активності [12]. Отже, мовчання може надавати сил або тяжіти над людиною, підтримувати душевну близькість або слугувати знаком агресивної ворожості, може бути актом ввічливості або ж сигналом зневаги. Цілком виразним сигналом є використання мовчання для регуляції спілкування, а також для того, щоб продемонструвати близькість. Увічливою поведінкою в англomовному соціумі вважається, коли людина, що приєднується до гурту, робить щось мовчки, і навпаки, є неприпустимою в Середньоземній країні на кшталт Греції. Мовчання може бути символом активного пізнання, так само, як і бути символом лінощів, невігластва. Мовчання може бути абсолютним, акустичним, антецедентичним, духовним, статичним, часово-просторовим, випадковим, рефлекторним, показовим, внутрішнім, зовнішнім, таким, що відчувається сенсорними органами.

В аутентичних лексикографічних джерелах верифікуються домінантні значення слова *silence* в наступні: 1) *The fact of abstaining or forbearing from speech or utterance (sometimes with reference to a particular matter); the state or condition resulting from this; muteness, resistance, taciturnity*; 2) *The state or condition when nothing is audible; absence of all sound or noise; complete quietness or stillness. Sometimes personified*; 3) *ommission of mention, remark, or notice in narration Chiefly in phrases to pass with, pass over in / silence*.

Слова англ. *silence* та *pause* семантизують мовчазну поведінку людини. У слові *pause* лексикографи виокремлюють спільне зі словом *silence* значення медитації. *Hesitation* як алонім цих лексем є релевантним до витоків *перерва* або *нерезультативність дії*. *Hesitation – the action of hesitating; a pausing or delaying in deciding or acting; due to irresolution; the condition of doubt in relation to action*.

Слово *pause* тяжіє до метазнаків просодики, перегукується зі значенням слова *silence*, не корелює зі значенням *nature-silence*, напр.: *pause – to give pause to, to put to a pause, to hesitate at pause, motionless, hesitating*. Лексема *silence* представлена у домінантних колокаціях типу *silence gives consent; to keep (or hold) silence; to break silence; to put to silence; to pass with to pass over in silence*.

Мовчання (пор. *тайна мовчання*) – ключова категорія філософії, оскільки мовчання не є хаосом чи беззмістовною порожнечою, а смислетвірною структурою. Мовчання позначене багатовекторністю, включає поетичні опозиції, риторичні пропуски та паузи. Мовчання топіково модифікується, змінюється, валоративно впливає на осмислення того, хто ми є та що ми робимо. Пор. діаграму, яка не претендує на повний обсяг мовчазних ситуацій [1].

Феномен мовчання активно взаємодіє з різноманітними дисциплінами: це – філософія, релігієзнавство, соціологія, психологія, етнографія. Кожна з наук знаходить у мовчанні щось енігматичне, доводить, що цей феномен досить валідний та несе тягар невідомого, нерозгаданого, нерозкритого. Мовчання можна визначити як спосіб поділу мовлення на сегменти, що робить мову зрозумілою. Це – особливий тип промовляння, адже з глибин мовчання народжується думка. Тому мовчання протиставляється балачці. Справляє враження мовчання, котре бачиться як зусилля розуму, «розмова душі з собою» (Платон). Пор. прислів'я: *Срібні мої слова, золоте моє мовчання*. Сама Природа закликає не до свавільного підкорення як запиту щодо її улаштування, а до вслухання до неї у власному мовчанні. Учені стверджують, що Логосу передує мовчання, мовлення – «час мовчання».

У зарубіжній терміносистемі з'явився термін для позначення неучасті в бесіді – *ігнорування мовчанням* (англ. *inattensiveness to the communication*). У межах сайлентології валідним є вивчення взаємозв'язку вербальних і невербальних знаків комунікації, визначення статусу комунікативного мовчання, його функціонального навантаження та екстеріоризації. Природа, соціальний статус, функціональне навантаження невербальних засобів розглядаються в працях А.Д. Белової [4], В.І. Карасика [9], Л.В. Солощук [10], О.А. Янової [11]. Учені звертають особливу увагу на парцептивний зміст невербальних знаків – міміки, жестів, пози.

Значне місце в арсеналі мовних номінацій, що позначають феномен мовчання, посідають *іменник* та *іменникова група*. Поряд з іменником належне місце в експлікації мовчання займають *дієслово* та його форми, напр.: англ. *to hesitated, didn't answer him, he dared say nothing*. Мовчання екстеріоризується за допомогою прикметників типу англ. *became silent, grew quite still*. Силентціальний ефект номінується і за допомогою прислівників типу англ. *worked silently*.

Поети здавна відчули недостатність слова – стан, коли певні явища, відчуття, переживання неможливо висловити. З цим твердженням погоджуються і мовознавці. Пор. укр.:

Не жартуй наді мною, будь ласка,
І говорячи, не мовчи.
На що правді словесна маска?
Ти мовчання мені кричи (В.Симоненко).

Основними засобами авторського позначення мовчання є слова та словосполучення типу *silence, silent, pause, stillness, still, an awkward pause, after a long pause, after some hesitation, dumb goodwill, sudden silence, in brooding silence, quietly amazed, quick and silent, an uncomfortable pause, didn't respond, didn't answer, very still* тощо. Силенціальний ефект в англomовному художньому дискурсі деталізується за допомогою словосполучень (синтаксичних та фразеологічних).

Мовчання позначається також за допомогою комунікативних одиниць типу англ. *No answer; Silence prevailed; Silence came back; Another awkward pause.*

Засобами експлікації силенціального ефекту виступають монолексемні, полілексемні, різночастиномовні номінативні та комунікативні одиниці. Полілексемні вербалізатори комунікативного мовчання вказують на його витoki та тривалість.

Силенціальний ефект може також матеріалізуватися в нульових словосполученнях шляхом номінації референта базовими метазнаками типу англ.: *The telephone rings. "Yes?" Silence. Hello? Silence. Who's there, please? Silence. Silence, and again silence.*

Мовчання в англomовному художньому дискурсі представлено як людське мовчання та тиша в природі. Тиша в природі відзначається персоніфікованим метафоричним буттям. Людське мовчання містить некомунікативне та комунікативне мовчання. Некомунікативне мовчання – це біологічне та фізичне мовчання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анохіна Т.О. Семантизація категорії мовчання в англomовному художньому дискурсі / Т.О. Анохіна : монографія. – Вінниця : Вид-во "Нова Книга", 2008. – 160 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – Язык русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Безуглая Л.Р. Значимое молчание в системе прагматической импликации / Л.Р. Безуглая // Вісник ХНУ. – Х. : ХНУ, 2004. – Вип. № 636. – С. 47–49.
4. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации / А.Д. Белова // монографія. – К. : Астрал, – 1997. – 310 с.
5. Введенская Л.А. Культура речи / Л.А. Введенская // Уч. пос. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 448 с.
6. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus: філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К., 1995. – 165 с.
7. Зиндер Л. Р. Общая фонетика / Л.Р. Зиндер. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1960. – 335 с.
8. Инобуси Йоко. Феномен молчания как компонент коммуникативного поведения : автореф. ... дис. канд. наук 10.02.19 / Йоко Инобуси. – М. : Накра принт, 2003. – 24 с.
9. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М. : Гносис, 2002. – 313 с.
10. Солощук Л.В. Невербальные коммуникативные компоненты в системе межкультурной коммуникации / Л.В. Солощук // Вісник Сумського державного університету. Філологічні науки. – Суми : СумДУ, 2004. – №4 (63). – С. 170–176.
11. Янова О. А. Номінативно-комунікативний аспект позначення як компонента невербальної поведінки (на матеріалі сучасної англійської мови) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / О.А. Янова. – Х. : Константа, 2002. – 210 с.
12. Jensen J. V. Communicative Functions of Silence / J. V. Jensen // Communication: Concepts and Processes. – Prentice Hall, 1976. – P. 124-132.

У статті йдеться про статус комунікативного мовчання, типи, витoki, значущість та маркери його позначення у художньому дискурсі. Поліаспектність, полімодальність та поліфункціональність мовчання об'єктивують інтерес учених різних студій до зазначеного концепту, а саме – силенціального ефекту.

Ключові слова: комунікативне мовчання, силенціальний ефект, лексичні засоби, поверхнева та глибинна структури.

The article in question considers communicative silence, its types, sources, markers of exteriorization in the English discourse. Linguists of different trends pay much of their attention to the relevant problems due to polyaspectedness, polymodality and polyfunctionality of the phenomenon. The integrity of verbal and nonverbal markers of silent effect is being dealt with in terms of outer and inner structures.

Key words: communicative silence, silence effect, lexical means, outer and inner structures.

VIII. ЗІСТАВНЕ ВИВЧЕННЯ МОВ

Наталія Іваницька
(Вінниця)

УДК 81'367.625

КОНТРАСТИВІСТИКА В СИСТЕМІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ

Активізація міжмовних досліджень у сучасній лінгвістиці не випадкова з огляду на масштабні глобалізаційні процеси, які охопили всі сфери життя, не залишивши мов у їхній теоретичній (метамовній) інтерпретації та практичній (мовленнєвій) взаємодії. У цьому контексті актуальним постає формування теоретико-методологічних засад зіставного мовознавства, яке впевнено набуває автономного статусу в межах лінгвістичної компаративістики, утвореної різними напрямками (порівняльно-історичним, типологічним, універсологічним, характерологічним). Праці зіставного характеру є безсумнівним поступом у глибшому пізнанні як універсальних, так і специфічних, ідіотетичних рис кожної конкретної мови на тлі встановлення загальних закономірностей концептуалізації, категоризації і вербалізації навколишнього світу. Мета пропонованої статті полягає у висвітленні еволюції лінгвістичної думки про вирізняювальні ознаки контрастивістики (зіставного мовознавства) та обґрунтуванні перспективності інтермовних досліджень для розвитку сучасної мовознавчої парадигми.

Порівняння, тобто зіставлення ознак, властивих двом чи декільком об'єктам, установлення відмінностей між ними або ж пошук загального, іншими словами, взаємне співвіднесення певних предметів чи явищ, виступає універсальною властивістю людського мислення, важливою й необхідною сходинкою на шляху пізнання закономірностей та законів. В афористичних на сьогодні виразах «Немає пізнання без порівняння», «Усе пізнається в порівнянні» прихована глибинна сутність одного із типів «логічної рефлексії» (І. Кант), що поряд із дедукцією, індукцією та аналогією виступає універсальним і вагомим дослідницьким інструментом. Лінгвістика в цьому відношенні не є винятком: після Вавилонського стовпотворіння вивчення іноземних (чужоземних) мов явно чи опосередковано здійснюють на основі їх зіставлення з рідною.

Ідея порівняння пронизує всі внутрішні мовні механізми, тим самим розширюючи та поглиблюючи уявлення й знання про сутність, структуру і функціонування мови. Для міжмовних досліджень порівняння – основний продуктивний спосіб наукового пізнання. «Думка про порівняння мов для мовознавства – таке ж визначне відкриття, як ідея людства для історії», – писав свого часу О.О. Потебня [11, с. 48]. Цінність зіставного вивчення мов, на яку вказували В. фон Гумбольдт [5], Ш. Баллі [1, с. 38–40] та ін., і на сьогодні не втрачена, що відтворено численними контрастивними розвідками як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві.

Лінгвісти висловлюють думку про те, що зіставлення мов таке ж давнє, як саме вивчення мови [2, с. 5; 4, с. 25; 18]. Це засвідчує досвід, набутий мовознавством у процесі створення перших граматики вивчуваної мови (праці Паніні, М. Варрона, Макробіуса), укладання давніх глосаріїв та словників, написання пізніших зіставних із давньогрецькою та латинською мовами граматики часів Відродження [4, с. 5; 9, с. 25]. «Під *vergleichende Grammatik* А. В. Шлегель мав на увазі фактично зіставне мовознавство», – зауважує І.П. Сусов [18].

Водночас ідентифікація зіставного мовознавства як окремої лінгвістичної науки, «що вивчає дві чи кілька мов незалежно від їхньої спорідненості з метою виявлення їхніх подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури» [9, с. 9], установлення «першості» між зіставним мовознавством і типологією в генезисі компаративістики [7, с. 3; 9, с. 24–26], як і визначення місця цього лінгвістичного напрямку в системі наук, і донині не є однозначним.

Суперечливими є, наприклад, міркування дослідників щодо векторів розщеплення від зіставного мовознавства до типології, універсології та характерології чи від типології до зіставного мовознавства. Поширеним є погляд, згідно з яким зіставне мовознавство виникло на основі типології: «На базі типології в середині 20 ст. склалася контрастивна лінгвістика» [3, с. 513]; «Що ж до співвідношення між лінгвістичною типологією та зіставним мовознавством, то це питання можна вважати розв'язаним, якщо розглядати останню складником першої» [16, с. 34]; «Багато чого в методах роботи пов'язує контрастивну лінгвістику з лінгвістичною типологією, із якої вона вичленувалася» [18] та ін. Натомість М.П. Кочерган припускає, що «у процесі розвитку зіставного мовознавства від нього поступово відокремилися інші різновиди міжмовних досліджень – типологія, характерологія й універсологія. Типологія є значно вищим і складнішим рівнем дослідження мов порівняно із зіставним мовознавством і виникнути вона могла на базі зіставного мовознавства» [9, с. 40]. Така думка видається прийнятною через застосування в усіх цих напрямках одного і того самого методу аналізу та водночас через диференціацію цільових настанов.

Аналітичний огляд останніх методологічних праць із компаративістики дає змогу констатувати, що більшість науковців є одноставними щодо визнання факту набуття зіставним мовознавством самостійності, окремішності у сфері лінгвістичної компаративістики (порівняльного мовознавства). При цьому останню на сьогодні схильні трактувати як мультилінгвальну дисципліну, сформовану різними напрямками, виокремлення яких спирається на пріоритетність тієї чи іншої визначальної ознаки міжмовного порівняння. Такими ознаками вважають характер об'єкта порівняння (споріднені, неспоріднені, близькоспоріднені, неблизькоспоріднені мови, національні варіанти, діалекти тощо), мету дослідження (аналіз ступеня спорідненості, пошук універсалій, встановлення еквівалентності та міжмовних відповідностей), напрямок порівняння (синхронія vs. діахронія), теорію як систему науково обґрунтованих характеристик об'єкта порівняння та метод як систему прийомів порівняльного аналізу [8, с. 6–7]. Домінування тієї чи іншої ознаки або ж точка перетину кількох із них визначає параметри міжмовного дослідження, встановлюючи релевантні вектори лінгвістичного аналізу та створюючи шляхи до розуміння поставленої проблеми.

Із-поміж різноманіття компаративістських напрямів, у яких валідність характерних для порівняння ознак значною мірою різниться, найбільш ґрунтовними на сьогодні вважають історично-генетичний (порівняльно-історичне мовознавство, або компаративістика у вузькому значенні), що обов'язково враховує фактор часу та простору, та типологічний, для якого такий фактор є несуттєвим. При цьому в процесі лінгвістичних пошуків акцентування одних дослідників лише на порівнянні заради встановлення загальних та відмінних ознак мов та спрямованість інших на пошук шляхів мовного походження й розвитку нерідко перетинаються. Незаперечним є те, що з відкриттям порівняльно-історичного методу лінгвістична наука здобула багатий досвід у встановленні «еволюційних змін і закономірностей розщеплення прамов, генетичної близькості мов» [14, с. 16]. Безсумнівно, що праці представників генетичної лінгвістичної парадигми (вичерпну характеристику таких учень знаходимо в [20; 14, с. 22–27 та ін.]), домінування якої припадає на ХІХ ст., важко переоцінити як для мовознавства взагалі, так і для еволюції компаративістики зокрема.

Виразно відмежованими від порівняльно-історичних досліджень вважають зіставлення мов на синхронному рівні, з яким передусім пов'язують лінгвістичну типологію як науку, що ставить за мету порівняльне вивчення структурних і функціональних властивостей мов, незалежно від характеру генетичних відношень між ними (Ф. Шлегель, А. Шлегель, В. фон Гумбольдт, Г. Штентайль, Ф. Містелі, Е. Сепір, Р. Якобсон, Вл. Скалічка, Дж. Грінберг, П.Ф. Фортунатов, І.І. Мещанинов, Г.А. Климов, Г.П. Мельников, А.Е. Кібрик та ін.). Дослідницьке поле типології на сьогодні диференційоване низкою різновидів, виділення яких спирається на той чи інший класифікаційний принцип (докладніше про це [9; 16, с. 23–36,

58–64]. Відкритість списку критеріїв, які можуть бути покладені в основу формальної / структурної / семасіологічної або змістової / контенсивної / ономасіологічної [6, с. 151–152] типології, створює унікальні можливості для встановлення мовного ізоморфізму і зрештою проведення типологічних класифікацій з урахуванням релевантних ознак, виявлених на таких структурних рівнях, як фонологія (О.В. Ісаченко, В.Б. Касевич, М.С. Трубецької, Р. Якобсон), морфологія (Ф. Бопп, П.Ф. Фортунатов, Ф. Шлегель), синтаксис (І.І. Мещанинов, Т. Мілевський, Т. Гівун), словотвір (Ш.Р. Басиров, В.Д. Каліущенко), останнім часом лексична семантика (В.Г. Гак, А.А. Залізник, В.В. Левицький, В.О. Плуґян, С.Г. Шафіков, R. Bother, B. Berlin, Ch. Fillmore, C. Goddard, P. Kay, P. Koch, C. Lehmann, J. Newnan, L. Talmy, E. Viberg, A. Wierzbicka).

Для типологічних студій характерним є надання статусу класифікаційної ознаки різнорідним мовним явищам та процесам. Найбільш релевантними для типологічних класифікацій виступають заперечення (А.Й. Паславська, В.М. Ярцева, Ц. Dahl, M. Dryer, P. Kahrel, S. Thompson); процеси граматикизації (Т.А. Майсак, J. Newman); відмінки та предикація (W. Croft, C. Fillmore, T. Givun, J. Lyons, L. Stassen); посесивність (В.В. Іванов, В.М. Ярцева, W. Allen, J. Anderson, E. Clark, R. Langacker, J. Lyons); локативність (J. Anderson, P. Bloom, E. Clark, M. Jessen); порядок слів (P. Andersen, M. Blake, W. Croft, J. Hawkins, C. Lied, D. Payne, R. Ultan) та інші граматичні категорії та процеси (В.П. Недашков, В.О. Плуґян, О.О. Холодович, В.С. Храковский, J. Bybee, W. Croft, Ц. Dahl).

Природно, що в процесі різноаспектного обстеження значного мовного матеріалу на предмет установаження різного роду подібностей і відмінностей було помічено універсальні та унікальні риси, властиві мовам, що знайшло відбиття у двох дослідницьких напрямках: характерологічному (В. Матезіус, В. Скалічка) та універсологічному (С.Д. Кацнельсон, В.З. Панфілов, Ю.В. Рождественський, Б.О. Серебренников, Б.А. Успенський, Р. Якобсон, В.М. Ярцева, W. Abraham, M. Amberber, B. Berlin, B. Comrie, C. Coddard, W. Croft, J. Greenberg, A. Wierzbicka та ін.).

На сьогодні поширеним є погляд на контрастивістику як відносно новий (за влучним твердженням М.П. Кочергана, «новою є не сама ідея зіставлення мов, а системність цього зіставлення») [9, с. 38]), потужний і перспективний напрям лінгвістичної компаративістики із чітко окресленою сферою інтересів, визначеним предметом та сформованою методологією дослідження.

Незважаючи на значні позитивні поступки в розв'язанні низки полемічних питань контрастивістики, усуненні вказаної свого часу диспропорції між «бурхливим розвитком цієї науки та процесом становлення і вироблення системи відповідних робочих термінів і понять» [7, с. 5], стійку тенденцію до окремішності зіставного мовознавства [23; 7; 9; 15; 21; 23], поступову відмову від закладеного західноєвропейською та американською мовознавчими традиціями (К. Джеймс, Г. Хельбіг, Г. Нікель, У. Немзер) розмежування конфронтативної (теорично спрямованої) та контрастивної (прикладної, покликаної обслуговувати переважно запити лінгводидактики та словникарства) лінгвістики, усе ж досить очевидним і на сьогодні залишається деяка методологічна плутанина, змішування понять і термінів, що «вносить відчутне сум'яття в наукові праці» [19, с. 5].

Водночас тенденцію до надання зіставному мовознавству статусу прикладної спостерігаємо і в деяких сучасних розвідках лінгвославистів. Зокрема, І.А. Стернін, термінологічно виокремлюючи контрастивну лінгвістику, відмежовує її від зіставної. Специфіку контрастивної лінгвістики він убачає в її орієнтованості на практику викладання мов. «Тоді як зіставна лінгвістика вивчає одноіменні явища або підсистеми в різних мовах, контрастивна лінгвістика вивчає окремі явища та одиниці рідної мови в зіставленні зі всіма можливими засобами передавання їх у вивчуваній мові», – зазначає дослідник [17, с. 13]. Імовірно, більш прийнятним є розуміння зіставної лінгвістики як однієї із ефективних форм зв'язку між

фундаментальною теоретичною лінгвістикою та прикладними аспектами мовознавства, своєрідної зони, де, за словами Д. Болінджера, перетинаються шляхи теорії і практики [цит. по: 23, с. 4]. Більше того, на сьогодні зіставні дослідження значною мірою не лише констатують, але й виявляють причини тих чи інших мовних явищ, набуваючи ознак пояснювальної дисципліни.

Показовим виступає впевненість більшості дослідників у неактуальності висловленої свого часу В. Скалічкою тези про пошук зіставною лінгвістикою власного методу дослідження як необхідного елемента окремого лінгвістичного напрямку [15]. У сучасних розвідках пріоритетною є думка про визнання таким методом зіставного (інші назви – контрастивний, зіставно-типологічний, синхронно-порівняльний) методу, який традиційно протиставляють порівняльному [13, с. 40; 10]. У розв'язанні цього питання дискусійність виникає при спробах протиставити зіставний метод типологічному (К. Горалек), яку в одних випадках знімають на користь їхнього ототожнення за способом дослідження як сутності методу та наголошенні на різниці між метою та обсягом залучених до аналізу мов [9, с. 78], а в інших – за рахунок надання таким методам автономного статусу через неоднаковість цілей (вияв спільних і специфічних рис зіставлюваних мов на всіх рівнях і в мовленні, тексті за принципом синхронії, з одного боку, та диференціація мов світу залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості, з іншого) [14, с. 60-61]. Крім того, у запропонованій О.І. Селівановою диференціації всіх лінгвістичних методів на парадигмальні, міжпарадигмальні, маргінальні й комплексні, зіставний, як і типологічний, метод отримує статус міжпарадигмального через перенесення процедур порівняльно-історичного та структурного методів, які мають ознаки парадигмальності [14, с. 52].

Незлагодженість простежуємо в питаннях, пов'язаних із постулюванням ідеї про розмежування пошуку подібностей / відмінностей, що, на думку деяких лінгвістів, відбито термінологічними назвами, узагальнено представленими рядами: порівняльна / зіставна лінгвістика; контрастивна / конфронтативна / зіставна лінгвістика; зіставна / типологічна лінгвістика. За такого підходу момент схожості порівнюваних об'єктів домінує в порівняльно-типологічних та порівняльно-універсологічних дослідженнях, які ставлять за мету вияв найбільш важливих особливостей мовної діяльності (В. Матезіус, Б. Потье), а момент відмінностей – у порівняльно-зіставних (контрастивних та конфронтативних) (Р. Штернеманн, Е. Косеріу), спрямованих на вияв найбільш суттєвих розбіжностей у мовних структурах загалом та на окремих мовних рівнях зокрема (В. Нерознак). Примітно, однак, що таке дещо штучне, за оцінкою багатьох мовознавців, розмежування в більшості випадків не знаходить підтримки, особливо у вітчизняних міжмовних розвідках, підтверджуючи тим самим думку про діалектичний взаємозв'язок контрасту та подібностей [7; 9, с. 8]. Застосування зіставного методу пов'язано з констатацією подібності та розбіжності між інтуїтивно чимось знайомим та новим об'єктом або ж між свідомо вибраними об'єктами. «Будь-яке порівняння стає можливим через схожість», – зазначав свого часу Р. Якобсон [22].

На сьогодні металінгвістичний дефікон міжмовних зіставлень формують синонімічні терміни зіставна / контрастивна (конфронтативна) лінгвістика, які є відносно визнаними вітчизняним мовознавством, а також представниками лінгвославістики. Показово, що в англomовній літературі для зіставного (у нашому розумінні) лінгвістичного напрямку більшого поширення набуває назва контрастивна лінгвістика (*contrastive linguistics*) (J. Fisiak, T. Krzeszowski, P. Wen'guo та ін.), хоча здійснені свого часу: спроби зарубіжних (переважно чеських, німецьких, польських) лінгвістів розділити контрастивне та конфронтативне мовознавство, незважаючи на експансію в американських, а згодом і в інших англomовних наукових виданнях терміна «контрастивна лінгвістика», побутують і в сучасних зарубіжних компаративістських розвідках.

Попри певні суперечності, що виникають у процесі пошуку теоретичного підґрунтя для проведення досліджень, побудованих на «аналітичному принципі» (термін В. Матезіуса),

який протиставляють пояснювальному принципу порівняльно-історичного методу та формальному і змістовому принципу лінгвістичної типології, зіставне мовознавство впевнено набуває методологічної оформленості. Завдяки зусиллям вітчизняних (А.Й. Багмут, Ш.Р. Басиров, Ф.С. Бацевич, В.М. Брицин, Л.В. Бублейник, В.Н. Бублик, І.О. Голубовська, С.П. Денисова, Ю.О. Жлуктенко, А.П. Загнітко, Р.П. Зорівчак, В.Д. Каліушенко, В.І. Карабан, Д.І. Квеселевич, І.І. Ковалик, В.І. Кононенко, А.В. Корольова, І.В. Корунець, М.П. Кочерган, В.І. Кушнерик, А.Е. Левицький, В.М. Манакін, О.С. Мельничук, Н.Г. Озерова, А.Й. Паславська, О.О. Потєбня, Г.Г. Почепцов, В.М. Русанівський, О.О. Селіванова, О.О. Тараненко, О.В. Тищенко, М.П. Фабіан, В.В. Чумак, С.О. Швачко, Н.П. Шумарова, Г.М. Яворська та ін.) і зарубіжних мовознавців (Ю.Д. Апресян, В.Д. Аракін, І.В. Арнольд, Л.К. Байрамова, С.Г. Бережан, В.О. Богородицький, О.В. Бондарко, Л.А. Булаховський, В.Г. Гак, Н.Б. Гвішніані, А.І. Гудавічос, М.М. Гухман, А.Л. Зеленецький, О.В. Ісаченко, В.Б. Касевич, Є.С. Кубрякова, Г.П. Мельников, Є.Д. Поливанов, Т.А. Рєпіна, Б.О. Серебренников, О.І. Смирницький, І.А. Стернін, Б.А. Успенський, Г.А. Уфїмцева, А.В. Широкова, Л.В. Щєрба, У.К. Юсупов, Р.О. Якобсон, В.М. Ярцева, В. Comrie, W. Croft, O. Duchbiek, K. Fischer, C. Goddard, R. Hartmann, B. Hatim, P. Heltai, V. Ivir, E. V. Kцnig, T. Krzeszowski, C. Lehmann, V. Mathesius, W. Nemser, J. Newman, J. Nichols, G. Nickel, R. Di Pietro, L. Talmy, E. Viberg, A. Wierzbicka), які досліджували різні мовні паралелі, зіставне мовознавство сьогодні постає як самостійна, онтологічно та епістемологічно своєрідна лінгвістична галузь із власним методом дослідження та сформованою системою теоретично обґрунтованих принципів зіставлення [9, с. 85–87].

Отже, зіставне мовознавство в сучасній лінгвістичній компаративістиці небезпідставно набуває статусу окремого напрямку із відносно сформованою методологією досліджень. Продуктивність та перспективність зіставних праць обґрунтовані: 1) можливістю зіставлення мінімальної кількості мов (часто двох) з метою співвіднесення їх за максимальною кількістю релевантних для синхронного стану досліджуваних мов ознак (структурних, значенневих та функціональних), на противагу прагненню типології охопити максимальну кількість мов, співвідносячи їх за мінімумом найбільш загальних, універсальних структурних ознак позачасового характеру; 2) теоретичним осмисленням виявлених подібностей і відмінностей із метою поглибленого пізнання мовних закономірностей та прикладним застосуванням результатів зіставлення як у теорії мовної типології, так і в лінгводидактиці та міжмовній комунікації в усіх їхніх виявах; 3) можливістю зіставлення одиниць будь-якого рівня мови та міжрівневих явищ у різних аспектах із застосуванням умотивованих підходів до контрастивного аналізу та методик дослідження на тлі сучасної лінгвістичної поліпарадигмальності; 4) пріоритетністю зіставлення властивостей та закономірностей структурної організації мовних систем у динаміці їхнього синхронного стану; 5) потенційністю виявлення тих особливостей співвідносних мов, які за інших підходів залишаються поза увагою і «просвічуються» за безпосереднього «накладання» мовних систем загалом або ж її окремих фрагментів на обрану основу зіставлення, що становить власне лінгвістичний мотив зіставно-лінгвістичного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. — М. : Едиториал УРСС, 2001. — 416 с.
2. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков / К. К. Швачко, П. В. Терентьев, Т. Г. Янукян, С. А. Швачко. — К. : Вища шк., 1977. — 147 с.
3. Виноградов В.А. Типология / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — С. 512—514.
4. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике / В. Г. Гак // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика : Переводы / [сост. В. П. Нерознака; общ. ред и вступ. ст. В. Г. Гака]. — М. : Прогресс, 1989. — С. 5—17.
5. Гумбольдт В. фон. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / В. фон Гумбольдт // Избранные труды по языкознанию / [пер. с нем. яз., под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили]. — М. : Прогресс, 1984. — С. 307—323.

6. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики : [монографія] / С. П. Денисова. — К. : Вид-ий центр КНЛУ, 1995. — 298 с.
7. Жлуктенко Ю.О. Контрастивна лінгвістика: проблеми і перспективи / Ю. О. Жлуктенко, В. Н. Бублик // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 3—15.
8. Конецкая В.П. Введение в сопоставительную лексикологию германских языков / В. П. Конецкая. — М. : Высш. школа, 1993. — 201 с.
9. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства : [підручник] / М. П. Кочерган. — К. : Академія, 2006. — 424 с.
10. Методы сопоставительного изучения языков : сб. научн. статей / [отв. ред. В. Н. Ярцева]. — М. : Наука, 1988. — 93 с.
11. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. — М. : Лабиринт Пресс, 2010. — 240 с.
12. Потье Б. Типология / Б. Потье // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика : Переводы / [сост. В. П. Нерознака; общ. ред и вступ. ст. В. Г. Гака]. — М. : Прогресс, 1989. — С. 187—204.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К., 2008. — 712 с.
14. Скаличка В. Типология и сопоставительная лингвистика / В. Скаличка // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы / [сост. В. П. Нерознака; общ. ред и вступ. ст. В. Г. Гака]. — М. : Прогресс, 1989. — С. 144—178.
15. Реформатский А. А. О сопоставительном методе / А. А. Реформатский. Лингвистика и поэтика. — М., 1987. — С. 40—52.
16. Сравнительная типология английского, немецкого, русского и украинского языков : [учебн. пособие] / А. Э. Левицкий, Н. Д. Борисенко, А. А. Борисов и др. — К. : Освіта України, 2009. — 360 с.
17. Стернин И. А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования : монография / И. А. Стернин. — М. : АСТ-Восток-Запад, 2007. — 288 с.
18. Сусов И.П. Контрастивная лингвистика [Електронний ресурс] / И. П. Сусов. Введение в теоретическое языкознание. Модуль 6. Языки в их отношении друг к другу. — Режим доступа : <http://homepages.tversu.ru/%7Eiaps/>
19. Теория перевода и сопоставительный анализ языков / [под. ред. Е. М. Медниковой]. — М. : Изд-во МГУ, 1985. — 144 с.
20. Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание / В. Н. Топоров // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — С. 486—490.
21. Юсупов У.К. Проблемы сопоставительной лингвистики : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.20 / Юсупов Уткур Курбанович, 1983. — 339 с.
22. Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя: сб. статей. — М. : Наука, 1972. — С. 95—113.
23. Ярцева В.Н. Типология языков и проблема универсалий / В. Н. Ярцева // Вопросы языкознания. — 1976. — № 2. — С. 6—16.
24. Comrie B. Language universals and linguistic typology: Syntax and morphology / B. Comrie. — second ed. — Chicago : University of Chicago Press, 1981. — 252 p.
25. Croft W. Typology and universals / William Croft. — second ed. — Cambridge : Cambridge University Press, 2004. — 341 p.
26. Fisiak J. Contrastive linguistics: prospects and problems / Jacek Fisiak. — Berlin : Mouton, 1984. — 449 p.
27. Greenberg J. Language universals: with special reference to feature hierarchies / Joseph Harold Greenberg. — Berlin : Walter de Gruyter, 2005. — 89 p.
28. Wen'guo P. Contrastive Linguistics: History, Philosophy and Methodology / Wen'guo Pan, Tham Wai Mun. — Continuum, 2007. — 287 p.
29. Wierzbicka A. Lingua Mentalis / Anna Wierzbicka. — Sydney : Acad. Press, 1980. — 326 p.

У статті подано еволюцію лінгвістичної думки про утвердження мовознавства як окремої галузі компаративістики, вказано на вирізювальні ознаки сучасної контрастивістики, обґрунтовано перспективність інтермовних досліджень у контексті розвитку мовознавчої науки.

Ключові слова: *зіставне мовознавство, контрастивістика, лінгвістична компаративістика, зіставний метод.*

The article presents the evolution of linguistic thought of the contrastive linguistics as a distinct field of comparative studies. It focuses on the specific features of modern contrastive linguistics. The importance of interlingual research has been substantiated.

Key words: *contrastive linguistics, comparative linguistics, contrastive method.*

ВИЯВ КОНЦЕПТУ ГОСТИННІСТЬ У НІМЕЦЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ: КОМУНІКАТИВНІ СТЕРЕОТИПИ

В українському мовознавстві актуальними на сьогодні є дослідження, виконані в руслі лінгвоконцептології, оскільки даний мовознавчий напрям репрезентує поліфункціональну прагматично зорієнтовану парадигму. Кожна культура, безумовно, впливає на створення мовних концептів, тому концепти, що містяться у свідомості представників різних етносів, формуючись під впливом культури, поряд із універсальними загальнолюдськими рисами, відповідно виражають і певну національну специфіку.

Дослідженням у галузі лінгвоконцептології присвячені праці передусім таких лінгвістів, як Ю. Апресян, О. Залевська, О. Кубрякова, А. Приходько, О. Селіванова та ін. Лінгвокультурний потенціал концептів активно досліджували Н. Арутюнова, С. Воркачов, В. Жайворонок, В. Карасик, Т. Космеда, В. Маслова, Ю. Степанов та ін.

Мета цієї лінгвокультурологічної розвідки — опис комунікативних стереотипів, що вербалізовані в пареміях української, німецької та російської мов для репрезентації концепту ГІСТЬ.

Серед напрямів лінгвокультурології прийнято виділяти фразеологічно орієнтований, що вивчає культурно маркований зміст фразеологічних одиниць (ФО) різних мов, та концептологічний, представлений описом наявних у відповідних культурах концептів, установленням культурних домінант різних етносів [5; 17]. Оскільки ФО фіксують і репрезентують концепти, що притаманні різним етносам, то, поєднуючи ці обидва напрями, варто розмірковувати про доцільність і актуальність саме концептологічного аналізу фразеологізмів.

Дефініція поняття «концепт» у лінгвістиці не є однозначною. З огляду на те, що тема цієї наукової розвідки пов'язана з культурою різних етносів, під концептом розуміємо відповідно до обраного дослідницького напрямку структурований етносоціолінгвокультурний феномен з поняттєвим началом, згусток відповідної інформації.

В українській, російській та німецькій лінгвокультурах зафіксовано такі паремійні одиниці, що містять концепт ГІСТЬ або його елементи чи смисли, пов'язані з ним. Це передусім: 1) народні повір'я, забобони; 2) табу; 3) звичаї; 4) традиційні привітання гостей; 5) прислів'я, приказки, фразеологізми з позитивною оцінкою концепту ГІСТЬ / ГОСТИННІСТЬ; 6) прислів'я, фразеологізми з негативною оцінкою концепту ГІСТЬ / ГОСТИННІСТЬ; 7) прощання з гостями / прощання гостей із господарями; 8) правила поведінки в чужому домі, на гостині; 9) подяка господарям.

Комунікативні стереотипи виявляються насамперед у народних повір'ях, забобонах, табу і звичаях, виникають у процесі омовлення правил і норм поведінки. Стереотип комунікативної поведінки — усталені, найчастіше неусвідомлювані моделі вербальної та невербальної поведінки членів національної лінгвокультурної спільноти [1; 166].

Оскільки стереотипи детермінуються певною культурою чи субкультурою та соціумом, уособлюють результат пізнання дійсності певним угрупованням [6; 689], то в кожній національній спільноті стереотипи можуть мати свою специфіку. Сам механізм стереотипізації, що служить трансформації й акумуляції соціокультурної інформації, може в різних культурах торкатися різних явищ дійсності. Проте явище гостинності є тим фрагментом картини світу, що притаманний усім культурам.

Кожна культура, звичайно, має свої комунікативні стереотипи, пов'язані з концептом ГОСТИННІСТЬ. Беручи до уваги діахронічний аспект, розглянемо українські народні повір'я, що репрезентують вірування, притаманні побутовій свідомості українців, порівн.: *Коли грань*

порскає насеред хати, то гості будуть. Вогонь, як центр хатнього життя, був раніше центром різних вірувань [2; т. I, с. 191]. Актуальними до сьогодні залишаються такі прикмети: *Сорока гості каже. Сорока скрегоче, бо гостей хоче* [2; т. I, с. 201]. У збірці І. Франка зафіксовано також інше повір'я: *Кім миється – гості будуть* [2; т. III, с. 593]. У німецькій лінгвокультурі це повір'я дещо модифіковане: *Putzt sich die Katze früh das Gesicht, kommen noch Gäste, eh die Nacht einbricht* [9]. Якщо кішка має мордочку вранці, то гості прийдуть ще до вечора.

Інше народне вірування свідчить, що в хаті, де є малі діти, кожний прихожий повинен сісти хоч на хвилину, бо інакше діти не будуть спати. *Сідайте, аби діти спали* [2; т. III, с. 132]. А ще гість повинен сісти для того, щоб сідали в хаті старости, якщо в сім'ї є дочка на виданні [4; 136].

У російському фольклорі зафіксовано набагато більше прикмет, пов'язаних із приходом гостей. В. Даль наводить такі приклади: *Погасил невзначай свечу — жди гостей. Дрова в печи развалились — к гостям. Уголь из печи упал — гости во двор. Огонь в печи погас — нечаянный гость. Головня на шесток упала — нечаянный гость* [3].

Дуже часто з'яву гостей пророкує згасання вогню в домі. Гість, що вносить у дім свою енергію, є для дому «чужим», і це завжди відчуває вогонь, що є символом домашнього затишку. Інші прикмети пов'язані з домашніми тваринами: *Куры разодрались — к гостям либо к вестям. Кошка костью ставит (лапою) — гости будут. Кошка моется — гостей замыкает (зазывает). Собака перед домом катается (валяется) — гости будут. Собака во сне лает (взлаивает) — к гостям. Куда влязла собака, оттуда гости. Зафіксовано й інші повір'я: *Нож со стала упал — гость будет; ложка или вилка — гостя. Кто поперхнется, к тому спешный посланец. Сорока гостей накликала. Сорока сокочет, гостей пророчит* [3].*

Щодо табу, то в українських народних традиціях існує заборона залишати недопитий напій у гостях: *Хто не виле до дна, той не зичить добра*. І Франко наводить також приклад, що репрезентує німецьку лінгвокультуру: *Trink aus bis auf den Grund, das ist dem Leib gesund*. [2; т. I, с. 258].

Не всі стереотипні когнітивні структури представлені вербально. До поведінкових, а отже, невербальних стереотипів належать деякі заборонні норми, магичні дії тощо. Уважається, що не можна сидіти на куті столу неодруженій особі, бо 7 років не одружишся. Цікавим є те, що в німецькій культурі така заборона теж побутує, проте має інше прагматичне наповнення: *хто сидить на куті — матиме злу тещу чи свекруху*, тому неодружених гостей як в Україні, так і в Німеччині «на кут» саджати не прийнято. Вербального вираження у формі сталого фразеологізму наведене табу в жодній із досліджених лінгвокультур не знайшло.

Дуже часто заборона приходити в гості в Україні має гендерне розмежування, тобто стосується лише жінок, наприклад, 4 грудня, коли українці святкують свято Введення в Храм Пресвятої Богородиці, жінка є небажаним гостем, у той час як чоловік, особливо молодий і сильний, радо вітається господарями. З іншого боку, на формування цього етнічного стереотипу впливає конфесійна приналежність представника певного етносу.

Чимало заборон в Україні стосується правил поведінки в домі, які відсутні в німецькій лінгвокультурі, тобто є прагматичними лакунами, порівн.: *Не годиться в хаті в капелюсі сидіти. Не годиться в хаті свистіти. Не годиться їсти другому за плечима, аби не з'їсти його силу* [2; т. I, с. 528–529].

Звичаєва культура в Україні дуже багата; чимало звичаїв пов'язано з гастрономічними вподобаннями народу, що виражено в мові у вигляді усталених омовлень цих ритуальних дій: *На відхіднім ще по однім!* Так припрошують любих гостей, коли ті збираються йти додому [2; т. I, с. 318]. *До тарілки напиймося горілки* — так омовлено звичай перед усякою закускою, яку подають на тарілці, випити горілки [2; т. I, с. 258].

Прецедентними стали й такі вирази, що їх традиційно висловлюють перед тим, як гості збираються покинути господарів: *«На коня!»*, що означає заклик випити останню чарку. Якщо таке запрошення не прозвучить, то гості можуть й образитися. У російській лінгвокультурі еквівалент цього прецедентного вислову — *«На посошок!»*. А в німецькій лінгвокультурі поширений фразеологізм *«die Nagelprobe machen»*, що означає випити за чиясь здоров'я, але

звичай змушував випити все до дна, оскільки келих перевіряли, прокручуючи на пальці. Якщо ніготь залишався сухим, то келих, справді, був порожнім. Звідси походження фразеологізму, що дослівно означає «перевірити нігтем» [8, с. 535]. Інший ритуал *einen Salamander reiben* — тричі провести келихами по столу, а тоді випити [8, с. 640].

Проголошуючи гості, українці промовляють «Будьмо!», часом додаючи колоритний український вигук «Гей!» і проголошуючи все тричі. Німці промовляють «Zum Wohlsein!» чи «Zum Wohl!» [8, с. 877], при цьому, цокаючись келихами, *слід дивитися у вічі*. Цей стереотип, що не має вербальної форми, може бути зарахований до прецедентних феноменів, оскільки відомий кожному пересічному представникові німецької лінгвокультури.

Правила поведінки в чужому домі під час гостини відобразились у таких українських пареміях: *Гість не одно мусить вибачити*, тобто тоді, коли в господаря не все так, як би йому хотілося [2; т. I, с. 479]. *В чужім гнізді не решетися* — це означає, що в чужім домі не слід вередувати [2; т. I, с. 499], порівн. також: *За чужим столом сиди, не співай, лиш гуди* [2; т. III, с. 431]; *У гостині останній починай їсти, а перший переставай*. І. Франко зауважує: «Се вже таке правило *savoir vivre* 'а. Їсти лакомо і багато в гостині показує зовсім лихий тон» [2; т. I, с. 618].

Коментуючи прислів'я *Гості як-так гостили, а фірман і коні постили*, І. Франко порівнює цей стереотип поведінки із подібним в німецькій лінгвокультурі: «Німець каже з такого приводу: *Wer einen Gast liebt, futtert auch seinen Hund* (*Хто любить свого гостя, той нагодує також його собаку*) [2; т. I, с. 480]».

У Росії кажуть: *В чужой монастырь со своим уставом не ходят* [7, с. 31]. У дореволюційній Росії кожен монастир мав свій статут — збірку правил, якими керувались усі, хто проживав у цьому монастирі. Той, хто приходив у монастир, повинен був підкорятися прийнятим правилам. В гостях, тобто не в себе вдома, треба підкорятися тим правилам і звичаям, що там прийняті. Свої правила не слід уводити. Названий фразеологізм уживають, коли хтось хоче нав'язати свої правила поведінки і тим самим порушує чужі звичаї.

Не красна изба углами, а красна пирогами — це значить, що оселя приємна не своєю красою і своїм багатством, а гостинністю господарів [7, с. 71]. Як відомо, в російській культурі інтереси групи превалюють над інтересами індивідів, тобто спрацьовує ментальна програма колективізму [6; 307]. *В тесноте, да не в обиде* — кажуть, коли в приміщенні збирається надто багато людей, але люди залишаються дуже доброзичливими і уважними один до одного [7; 30]. Ця паремія побутує також в українській лінгвокультурі, проте не притаманна німецькій ментальності, для якої більш характерним є індивідуалізм. Про те, що гість не повинен домінувати в оселі господаря і повинен поводитися скромно і невибагливо, йдеться в прислів'ях: *Гость во власти хозяина. В гостях, что в неволе. У себя как хочешь, а в гостях как велят. Гость хозяину не указчик. В чужом доме не осуждай! Что поставили, то и кушай, а хозяина дома слушай! Поднесли, так пей! Ешь, что дают. Ешь — не кроши, а съешь — не проси. От чужого обеда не стыдно голодному (не евши) встать* [3].

У німецькій лінгвокультурі знаходимо й прислів'я, що відображають правила поведінки в чужому домі, які співзвучні з українськими та російськими, що передбачають стриману і скромну поведінку гостя, який не повинен втручатися в справи господаря: *Der Gast soll sich nicht in die Geschäfte des Hauses mengen. Hast du einen Gast, so gib ihm, was du hast, ist er ein Mann von Ehr', so verlangt er nicht mehr. Wenn man zu Gast ist, soll man wenig reden* [9]. З іншого боку, німці більш розкуті, перебуваючи в гостях, і не відмовляються з увічливості від запропонованих страв: *Als Gast soll man das Trinken bemessen, aber wie zu Hause essen* [9]. *Wenn es am besten schmeckt, soll man aufhoren*. Так жартівливо прийнято відповідати, коли хтось більше не хоче їсти, а його продовжують пригощати [8, с. 263]. *Wer nicht kommt zur rechten Zeit, der muss nehmen, was übrig bleibt* (гості, які спізнилися, мусять задовольнитися тим, що залишилося). Кількість гостей повинна бути ані надто великою, ані надто малою: *uber neun und unter drei Halte keine Gasterei* (Більш ніж 9 осіб та менш, ніж 3 особи — то не гостина). *Sieben Gaste sind Behagen, neune sind zum Plagen* [9].

Однією з соціальних функцій, що виконує стереотип, на думку американської дослідниці У. Квастхофф, є афективна функція — створення установок проти інших [6; 690]. Стандартом нормативної поведінки в більшості культур обумовлюється прихід в гості лише після запрошення господарів. У німецькій лінгвокультурі ця соціальна норма зафіксована в таких пареміях: *Ungebetner Gast findet keinen Stuhl. Ein Gast soll nicht ungebeten kommen* [9]. У російській лінгвокультурі ці паремії (*Незваному гостю место за дверью. Непрошенный гость хуже татарина. На незвано не ходи, на нестлано не ложись! На незваного гостя не припасена и ложка* [3]) не є однозначними, тому що існують прислів'я, антонімічні до них: *Нежданый гость лучше жданных двух. На пиры и братнины незваны ездят* [3].

Гість також не повинен засиджуватись довго в чужому домі, дослівно: *Wenn der Gast am liebsten ist, soll er sich trollen* [9], а також дослівний переклад: *коли гість ще милий, тоді він має йти геть*.

Аналіз концепту ГОСТИННІСТЬ у німецькій, російській та українській лінгвокультурах дає підстави стверджувати, що смисловою домінантою концепту є положення про те, що *гість* — це елемент «чужого» в домі, а тому він повинен поводитися скромно, підпорядковуючись правилам поведінки в цій оселі. З іншого боку, в кожній із культур ритуал гостинності включає частування гостей, що є символічним ухваленням і прийняттям гостя («чужого») у свою господу.

Це дослідження має перспективу, оскільки сьогодні виникла нагальна необхідність створити концептуарії, де би були репрезентовані базові концепти різних лінгвокультур у порівняльному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. — К. : Видавництво «Довіра», 2007. — 205 с.
2. Галицько-руські народні приповідки: [у 3 т.] / [зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко] — Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. — Т. 1. — 818 с. — Т. 2. — 813 с. — Т. 3. — 699 с.
3. Даль В. Пословицы и поговорки русского народа. Гость — хлебосольство. — Режим доступу : www.slova.ru/book_page/1/392.html
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
5. Космеда Т. А. Лінгвоконцептологія: мікроконцептосфера СВЯТКИ в українському мовному просторі. / Т. А. Космеда, Н. В. Плотнікова. — Львів : ПАІС, 2010. — 410 с.
6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, — 844 с.
7. Фелицына В. П. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения: Лингвострановедческий словарь / под ред. Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова // В. П. Фелицына, Ю. Е. Прохоров. — М. : Рус. яз., 1979. — 240 с.
8. Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Band 11. — Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Duden Verlag, 2002. — 955 S.
9. Karl Friedrich Wilhelm Wander. Deutsches Sprichwörter-Lexikon. — Режим доступу : <http://zeno.org/Wander-1867>

У статті йдеться про комунікативні стереотипи, що виявляються в туристичному мовному просторі в українській, російській та німецькій лінгвокультурах. Виокремлено табу, семантичні і прагматичні лакуни.

Ключові слова: комунікативний стереотип, лінгвокультура, туристичний мовний простір, табу.

The article deals with the communicative stereotypes, which appear in the tourist language sphere in the English, Russian and German linguistic cultures. Taboos, semantic and pragmatic lacunae have been analyzed.

Key words: communicative stereotype, linguistic culture, communicative tourist language sphere, taboo.

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОВЕЛИ Г. ФОН КЛЯЙСТА «ЗЕМЛЕТРУС У ЧИЛІ» ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЇХ У ПЕРЕКЛАДІ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

У сучасній методиці викладання зарубіжної літератури творчість відомого німецького письменника-романтика Г. фон Кляйста є маловивченою. За своє коротке життя письменником були створені драми, новели та лише одна комедія. На світогляді Г. фон Кляйста позначилися події, які відбувалися на зламі епох (кінець XVIII – початок XIX ст.), а саме: Велика французька революція, Наполеонівські війни, роздрібленість Німеччини та формування програмних ідей німецької класичної філософії на чолі з такими її відомими мислителями, як брати Шлегелі, Шеллінг тощо.

Серед праць, які присвячені великому письменнику-романтику варто зазначити: Клейст / Н.Я. Берковский / в кн. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии [1], Дейч А.И. Судьбы поэтов. Гельдерлин. Клейст. Гейне [2], Т. Манн. Генрих фон Клейст и его повести [5], Самарин Р. Генрих фон Клейст [6] тощо.

Творчість письменника-романтика повинна вивчатись не лише у перекладах, а й мовою оригіналу, оскільки це буде адекватним відображенням ідіостилю Г. фон Кляйста. «Індивідуальний стиль – іманентний (властивий його внутрішній природі), прояв істотних ознак таланту у конкретному художньому творі, мистецька документалізація своєрідності світосприйняття певного автора, його нахилу до ірраціонального чи раціонального мислення, до міметичних принципів (принципів уподібнення) чи розкутого образотворення, його естетичного смаку, що в сукупності формують неповторне духовне явище» [4, с. 312]. Тому *актуальність* статті зумовлена тим, що у сучасній методиці викладання зарубіжної літератури відсутні праці, присвячені вивченню бакалаврами філології стилістичних особливостей творчості Г. фон Кляйста мовою оригіналу та у перекладах.

У статті ми поставили за *мету* проаналізувати стилістичні особливості новели «Землетрус у Чилі» мовою оригіналу та у перекладі Г. Рачинського. Відповідно до мети окреслено *завдання*:

- визначити поняття «індивідуальний стиль», «новела»;
- виявити стилістичні особливості новели Г. фон Кляйста «Землетрус у Чилі» мовою оригіналу та у перекладі;
- запропонувати вправи перекладацького спрямування для бакалаврів філології ВНЗ.

Час створення новели припадає на 1807 р. «Новела (італ. novella, від лат. novellus - новітній) – невеликий за обсягом прозовий епічний твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, сконденсованою та яскраво вималюваною дією. Новелі властиві лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів» [4, с. 510]. Поява новели відбулась у журналі «Morgenblatt für gebildete Stände» (1807 р.) під назвою «Херонімо і Хосефа. Сцена з часів землетрусу у Чилі, у 1647 році».

Новела ґрунтується на реальних подіях - на катастрофічному землетрусі у Чилі 1647 р. У сучасному літературознавстві і досі немає одностайної думки щодо тлумачення змісту новели. Г. фон Кляйст описує двох закоханих, які вступили у конфлікт із суспільною думкою. Головних героїв намагаються розлучити, але їх рятує землетрус. Коли закохані наступного дня приходять до церкви подякувати за свій порятунок, люди їх впізнають, звинувачують у даній трагедії та вбивають. І тут виникає риторичне запитання: “Чи це нещасний випадок чи доля?”, Г. фон Кляйст на це відповіді не дає: він сам шукає відповіді.

Отже, для кращого розуміння бакалаврами філології ідіостилю Генріха фон Кляйста автором статті запропоновані вправи перекладацького спрямування.

ВПРАВИ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОГО СПРЯМУВАННЯ

ВПРАВА №1

Який фоностилестичний засіб є в оригіналі? Чи передає його перекладач Г. Рачинський? Дайте власний переклад українською мовою. Чи може даний засіб виступати текстофонемою?

Durch einen glücklichen Zufall hatte Jeronimo hier die Verbindung von neuem anzuknupfen gewusst, und in einer verschwiegenen Nacht den Klostergarten zum Schauplatze seines vollen Glückes gemacht. Es war am Fronleichnamsfeste, und die feierliche Prozession der Nonnen, welchen die Novizen folgten, nahm eben ihren Anfang, als die unglückliche Josephe, bei dem Anklage der Glocken, in Mutterwehen auf den Stufen der Kathedrale niedersank [7, с. 49].

Благодаря счастливой случайности Херонимо удалось здесь возобновить свои встречи с возлюбленной, и однажды в глухую ночь монастырский сад сделался местом его совершенного счастья. Как раз в день праздника тела Христова, когда началось торжественное шествие монахинь, за которыми следовали послушницы, несчастная Хосефа под звон колоколов упала в родильных муках на ступеньки собора [3, с. 549].

ВПРАВА №2

Охарактеризуйте роль асонансу о як психофонемі. Як він відображається в оригіналі та зберігається у професійному перекладі.

Man trug sie alle, bei der Finsternis der einbrechenden Nacht, in Don Alonzos Wohnung, wohin Don Fernando ihnen, viel über das Antlitz des kleinen Philipp weinend, folgte [7, с. 65].

Всех их во мраке наступающей ночи перенесли в дом дона Алонсо, куда последовал за ними и дон Фернандо, орошая обильными слезами лицо маленького Филипа [3, с. 562].

ВПРАВА №3

Проаналізуйте фонографічний рівень художнього тексту, зокрема графічні засоби. Чи передаються вони у перекладі? Скористайтеся навчальним посібником І.М. Кочан. Лінгвістичний аналіз тексту. – К.: Знання, 2008. – С.155 – 159.

In St. Jago, der Hauptstadt des Konigreiches Chili, stand gerade in dem Augenblicke der großen Erdeschutterung vom Jahre 1647, bei welcher viele tausend Menschen ihren Untergang fanden, ein junger, auf ein Verbrechen angeklagter Spanier, namens *Jeronimo Rugera*, an einem Pfeiler des Gefangnisses, in welches man ihn eingesperrt hatte, und wollte sich erhenken. *Don Henrico Asteron*, einer der reichsten Edelleute der Stadt, hatte ihn ungefähr ein Jahr zuvor aus seinem Hause, wo er als Lehrer angestellt war, entfernt, weil er sich mit *Donna Josephe*, seiner einzigen Tochter, in einem zartlichen Einverständnis befunden hatte [7, с. 49].

В Сантьяго, столице королевства Чили, в самый момент начала страшного землетресения 1647 года, при котором погибло много тысяч людей, молодой испанец, по имени Херонимо Ругера, стоял у столба в камере тюрьмы, куда он был заключен за совершенное им преступление, и собирался повеситься. Дон Энрико Астерон, один из богатейших дворян города, приблизительно за год перед этим удалил его из своего дома, где он исполнял обязанности учителя, за то, что тот вступил в любовные отношения с донной Хосефой, его единственной дочерью [3, с. 549].

ВПРАВА №4

Прокомментируйте проблемы стилистического синтаксису (на материале новел).

Jeronimo Rugera war starr vor Entsetzen; und gleich als ob sein ganzes Bewusstsein zerschmettert worden wäre, hielt er sich jetzt an dem Pfeiler, an welchem er hatte sterben wollen, um nicht umzufallen. Der Boden wankte unter seinen Füßen, alle Wände des Gefangnisses rissen, der ganze Bau neigte sich, nach der Straße zu einzustürzen, und nur der, seinem langsamen Fall begegnende, Fall des gegenüberstehenden Gebäudes verhinderte, durch eine zufällige Wölbung, die ganzliche Zubodenstreckung desselben [7, с. 51].

Херонимо Ругера окаменел от ужаса и, словно сознание его было разбито вдребезги, ухватился, чтобы не упасть, за тот самый столб, у которого искал сметри. Пол заколебался под его ногами, стены тюрьмы треснули, все здание на другой стороне улицы, которое, падая, случайно образовало свод с тюремным, задержало полное разрушение последнего [3, с. 550].

II

Hier lag ein Haufen Erschlagener, hier schzte noch eine Stimme unter dem Schutte, hier schrieen Leute von brennenden Dächern herab, hier kämpften Menschen und Tiere mit den Wellen, hier war ein mutiger Retter bemüht, zu helfen; hier stand ein anderer, bleich wie der Tod, und streckte sprachlos zitternde Hände zum Himmel. Als Jeronimo das Tor erreicht, und einen Hügel jenseits desselben bestiegen hatte, sank er ohnmächtig auf demselben nieder [7, с. 51].

Здесь лежала груда тел убитых, тут раздавались из-под развалин стоны, там люди испускали крики с объятых пламенем крыш, здесь люди и животные боролись с волнами, там мужественный человек старался помочь и спасти, тут стоял другой, бледный как смерть, неподвижно, безмолвно простирая дрожащие руки небу. Достигнув ворот и взобравшись на холм, расположенный за ними, Херонимо упал, потеряв сознание [3, с. 551].

ВПРАВА №5

Vorfall machte außerordentliches Aufsehn; man brachte die junge Sunderin, ohne Rücksicht auf ihren Zustand, sogleich in ein Gefangnis, und kaum war sie aus den Wochen erstanden, als ihr schon, auf Befehl des Erzbischofs, der geschärfteste Prozess gemacht ward [7, с. 49].

Это событие вызвало много шума; юную грешницу, невзирая на ее состояние, тотчас заключили в тюрьму, и едва она встала после родов, как, по приказанию архиепископа, ее предали строжайшему суду [3, с. 459].

II

Alles, was geschehen konnte, war, dass der Feuertod, zu dem sie verurteilt wurde, zur großen Entrüstung der Matronen und Jungfrauen von St. Jago, durch einen Machtspruch des Vizekönigs, in eine Enthauptung verwandelt ward [7, с. 50].

Удалось добиться лишь одного, - что смерть на костре, к которой ее присудили, была, к великому негодованию матрон и девиц Сантьяго, по приказу вице-короля заменена отсечением головы [3, с. 550].

III

Jeronimo, der inzwischen auch in ein Gefangnis gesetzt worden war, wollte die Besinnung verlieren, als er diese ungeheure Wendung der Dinge erfuhr. Vergebens sann er auf Rettung: überall, wohin ihn auch der Fittig der vermessensten Gedanken trug, stieß er aufiegel und Mauern, und ein Versuch, die Gitterfenster zu durchfeilen, zog ihm, da er entdeckt ward, eine nur noch engere Einsperrung zu [7, с. 50].

Херонимо, которого тем временем тоже засадили в темницу, едва не лишился рассудка, когда узнал, какой страшный оборот приняло это дело. Напрасно старался он изыскать какой-либо путь к спасению; куда бы он ни уносился на крыльях дерзновенной мечты, он натыкался на запоры и стены, а его попытка перепилить оконную решетку повлекла за собою, когда была обнаружена, еще более строгое заключение [3, с. 550].

Отже, збереження Г. Рачинським стилістичних засобів не завжди є можливим, оскільки це зумовлено особливостями тієї мови, на яку зроблено професійний переклад. Варто зазначити, що даний переклад посідає гідне місце серед шедеврів перекладних творів. Вивчення бакалаврами філології ВНЗ творчості даного письменника формуватиме перекладацьку компетентність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии / Н.Я. Берковский. – СПб: Азбука-классика, 2001. – С. 357–418.
2. Дейч А.И. Судьбы поэтов. Гельдерлин. Клейст. Гейне / А.И. Дейч. – М.: Худ. лит., 1987. – 558 с.
3. Клейст Г. Землетресение в Чили / Генрих фон Клейст. Драммы. Новеллы // Библиотека всемирной литературы. Серия 2. – Т.89. – М.: Худ. лит., 1969. – С.549–562.
4. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Юі. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
5. Манн Т. Генрих фон Клейст и его повести / Томас Манн // Иностранная литература. – 2003. – №9. – С.234–244.
6. Самарин Р. Генрих фон Клейст / Генрих фон Клейст. Драммы. Новеллы. // Библиотека всемирной литературы. Серия 2. – Т.89. – М.: Худ. лит., 1969. – С.5–22.
7. Kleist H. Die Marquise von O ... Das Erdbeben in Chili. – Philipp Reclam jun. Stuttgart, 2005. – S.49–66.

У статті проаналізовано стилістичні особливості новели «Землетрус у Чилі» відомого німецького письменника-романтика Г. фон Кляйста (1777 – 1811) та збереження їх у перекладі Г. Рачинським. Автором статті запропоновано вправи перекладацького спрямування для бакалаврів філології ВНЗ.

Ключові слова: ідіостиль, німецький романтизм, новела, оригінал, переклад, письменник-романтик, перекладацька компетентність, стилістика.

The given article presents the analysis of stylistic peculiarities in the short-story “The earthquake in Chili” written by a famous German romantic writer G. Kleist (1777 – 1811) and the ways they are reflected in the translation by G. Rachinskij. The author of the given article presents herewith exercises to train translation for the Bachelors of science of the higher Educational Establishments.

Key words: individual style, German romanticism, original, translation, romantic writer, experience of translation, stylistics, short story.

Олена Павленко

(Маріуполь)

УДК 811.1'255.4 (045)

МІЖМОВНА АСИМЕТРІЯ ЯК ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА

Проблема вивчення міжмовної асиметрії й структурних співвідношень в межах теорії та практики перекладу дедалі набуває чинності через зростання інтересу до міжкультурної комунікації, сучасних можливостей транспонування знаку однієї мовної системи в іншу. У зв'язку з цим постає задача розробити такі підходи до перекладу які сприяють точному відображенню змісту художнього твору й донесенню його своєрідності до реципієнта – носія іншомовної культури.

У контексті окресленої проблеми парадигма симетрії / асиметрії виступає однією з найважливіших методологічних категорій, пов'язаних з рівнями комунікативної еквівалентності.

Сучасні напрацювання присвячені висвітленню деяких її аспектів, сконцентровані, переважно, на вивченні жанрових особливостей перекладу художньої літератури (В. Коптілов, О. Федоров, В. Гарбовський, Л. Коломієць, М. Новікова, М. Дудченко, О. Рихло та ін.), лексико-фразеологічних проблем відтворення художнього тексту (Р. Зарівчак), стилістики (О. Грабовецька, В. Гак, Т. Казакова, Я. Рецкер та ін.), білінгвізму й інтерференції (В. Алімов, Л. Бараніков, Є. Верщагін, Г. Денісов), теорії перекладацьких помилок (М. Дебрєн, А. Шевнін, О. Погосян та ін.).

Переклад, розглянутий з позиції міжмовної асиметрії, виявляє подвійний смисл, що виникає при розгляді його окремо перекладачем і реципієнтом, і, отже, спонукає до специфікації його значень.

Отже, актуальність визначеної проблеми зумовила напрям нашої розвідки та її основну мету, що полягає у визначенні типів міжмовної асиметрії як текстоформуючого чинника в перекладознавчому просторі.

Розуміння міжмовної асиметрії ґрунтується на працях з вивчення асиметрії мовних знаків Ш. Баллі, В. Гака, С. Карцевського, Ф. де Соссюра. Згодом це поняття із категорії окремої науки перетворилося в одну із загальних категорій пізнання й застосовується у найрізноманітніших царинах наукового знання, що дає нам підстави говорити про “ідею загальності (універсальності)” цього феномену (В. Вернадський, Ю. Урманцев).

Як суто текстова категорія симетрія виконує функцію скріплення окремих частин, досягнення їх рівноваги в тексті (Лі. Скредина), ритмічної організації окремого твору (О. Грінбаум, Г. Москальчук). В свою чергу дослідження лексико-семантичного і текстового простору може проводитися методом виявлення в його структурі бінарної опозиції “симетрія/асиметрія”, яка зумовлена:

- 1) симетричними характеристиками самого тексту, які виявляються в закономірностях формо- і змістотворення;
- 2) симетричною будовою мовних знаків, що входять у текст, лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій;
- 3) інваріантним змістом вторинних текстів, створених на основі тексту-джерела (переклади, інтерпретації).

Отже, кожен оригінальний текст, що є потенційним об’єктом перекладу, у контексті універсальної категорії симетрії / асиметрії може бути симетричним вторинному у разі успішності перекладу, і асиметричним за умов неякісного перекладу.

Оскільки під час перекладу ми маємо справу з мовними об’єктами, то встановлення стосунків симетрії / асиметрії між текстом оригіналу (ТО) і текстом перекладу (ТП) передбачає, передусім, виявлення мовних симетричних/асиметричних елементів, що традиційно встановлюються за принципом приналежності до мовних ярусів. Тому можна виділити фонетичну, морфологічну, синтаксичну і лексичну (найбільш очевидну) симетрію/асиметрію оригінального і перекладеного текстів.

Асиметрія у функціонуванні знаку виявляється в нерегулярності використання мовних форм для вираження одного і того ж або різних значень, що близька до парадигматичної полісемії, але не ідентична їй. Остання виявляється у функціях *узагальнення* (генералізації), *транспозиції* (перенесення значення, вживання), *десемантизації*, в нерівномірному використанні форм і слів, що призводить до виділення функціонального ядра і периферії.

Асиметрія знаку існує як зміна глибинної семантичної структури висловлювання і розділяється на семантичну і структурно-семантичну надмірність/економію. За семантичної надмірності/екonomії кількість елементів в реченні зберігається, речення в дистантних мовах можуть мати аналогічну структуру, але для позначення одного і того ж елементу дійсності використовуються номінації різної складності [1, с. 514].

Семантична асиметрія знаку простежується у вживанні гіперонімів замість гіпонімів при перекладі і навпаки. Як відомо, для англійської мови характерне застосування повторної

номінації гіпероніма для ситуативної ясності, тоді як в українській мові використовується гіпонім. Співвідношення між гіпонімами і гіперонімами, між словами широкого і вузького значення є важливим типологічним показником мови й істотним аспектом її організації [1, с. 248].

Структурно-семантична асиметрія знаку криється в доповненні або виключенні його при перекладі, в семантичному дублюванні іншим елементом висловлювання, де доповнення або усунення семи пов'язані з певними девіаціями компонентів пропозиції. Отже, разом з повною симетрією / асиметрією мовного знаку існує часткова симетрія / асиметрія, тобто за однією ознакою мовні одиниці є симетричними, тоді як за іншою – асиметричними.

Асиметрія знаку зумовлена необхідністю вибору мовної одиниці в процесі перекладу та є актом породження нової інформації через реалізацію творчих функцій одиниць ТО і ТП. Нове, розширене трактування асиметрії мовного знаку запропоноване В. Гаком, який не обмежує це поняття лише парадигматичним аспектом в двох його проявах: варіативність означувального за незмінного означуваного (аломорфія) і варіативність означуваного за незмінного означувального (полісемія). На думку вченого, асиметрія виявляється також в синтагматичному і семіотичному плані. Синтагматичний аспект асиметрії, за В. Гаком, містить вираження однієї змістової одиниці поєднанням двох і більше формальних одиниць (розгорнуте позначення, аналітичні конструкції, фразеологізми); вираження однієї формальної одиниці поєднанням двох і більше змістових одиниць (конденсація, згорнуте позначення, амальгамування, кумуляція і т. ін.). Асиметрія в семіотичному плані охоплює такі явища, як відсутність очікуваної формальної одиниці за наявності відповідної змістової (спрощене позначення, нульовий знак, еліпсис, умовчання) і відсутність очікуваної змістової одиниці за наявності відповідної формальної одиниці (десемантизація, вживання порожніх або спустошених знаків, семіотична надмірність знаку тощо).

Перекладознавець О. Харіна вводить поняття міжмовної асиметрії через зіставлення декількох мовних систем і виділення в них трьох типів міжмовної симетрії: статична симетрія $A \sim A$; гомологічна симетрія – відношення двох об'єктів: $A \sim B$; динамічна симетрія при розвитку об'єктів: $A \sim A_1$, яка на думку дослідниці є найбільш поширеною: одне і те ж саме в етимологічному відношенні слово набуває різних значень в різних мовах і, навпаки, одне і те ж значення виражається різними за походженням лексемами. На думку О. Харіної, будь-яке відхилення від системних відповідностей при перекладі відноситься до явищ асиметрії. Розбіжності лексичних і граматичних підсистем мови оригіналу і перекладу (МО, МП) стають причинами, що обумовлюють необхідність здійснення модифікацій в тексті, що перекладається [3, с. 57 – 65].

Т. Некряч виділяє три базові типи асиметрії – *системну* (пов'язана із неспівмірністю мовних систем і зустрічається в будь-якому перекладі незалежно від жанру і стилю), *ситуативну* (розбіжність між оригіналом і перекладом, зумовлена конкретною текстуальною ситуацією твору) та *експлікативну* (стислі внутрішньотекстові коментарі й пояснення, що допускаються у тексті реплік для більш повного розуміння авторської інтенції) [9, с. 108 – 126]. Такий підхід дозволяє чітко структурувати перекладацькі стратегії при інтерпретації іншомовного твору, а також виявити доречність чи небажаність певних відхилень від оригіналу.

Скеровуючись поглядами на зазначену проблему Т. Некряч [10, с. 194 – 197], В. Матюша виокремлює “асиметрію з додатною відповідністю” (внаслідок якої найповніше розкривається авторський задум), “асиметрію з нейтральною відповідністю” (такі відхилення перекладача від ТО, які пов'язані з його творчою індивідуальністю і не впливають на авторський задум) та “з невідповідністю” (асиметрія, що виходить за рамки адекватності і суперечить чи спотворює авторський задум) [8, с. 9 – 41].

На наш погляд, такий ґрунтовний підхід до проблеми асиметрії дозволяє чітко структурувати інтерпретаційні перекладацькі стратегії та пояснити доречність чи небажаність певних відхилень від ТО. Таким чином можна зробити висновок, що категорії додатності, нейтральності чи невідповідності авторському задуму залежать від індивідуальної майстерності

перекладача [6, с. 160], тобто асиметрія з додатною відповідністю – це “успішний” переклад, асиметрія з нейтральною відповідністю – можливий варіант перекладу, тоді як асиметрія з невідповідністю – рівноцінна перекладацькій помилці, бо має місце підміна авторської концепції твору.

Порівнюючи явище асиметрії з феноменом перекладацької деформації, слід зазначити, що асиметрія в дослідженні В. Матюши є незбігом формальних і змістових ознак у ТО і ТП [7, с. 183]. У той же час, деформація, за нашими спостереженнями [4; 5], – це, насамперед, свідомий вибір перекладача, стратегія перекладу, характерна риса особистості майстра, особливість його індивідуальності, що призводить до незбігу формальних і змістових ознак у ТО і ТП. Отже, феномен деформації розглядається в ракурсі позитивних перетворень, бо в такому разі не порушується цілісність першотвору та не руйнується авторська інтенція, а також як прийом, зумовлений свідомим вибором перекладача. У той же час, “<...> асиметрія не суперечить задумові автора й не впливає на зміст <...>”, та “<...> сприяє розумінню цілісності твору, а також не виходить за межі рамки адекватності <...>” [7, с. 160 – 161]. Тобто, обидва явища є результатом трансформаційних операцій при перекладі та відповідають вимогам щодо еквівалентності перекладу. Причина ж асиметричного перекладу полягає у неможливості симетричної передачі певних одиниць ТО задля збереження адекватності в перекладі. Деформаційний переклад є результатом свідомого вибору перекладача, що має на меті вирішити окреме або глобальне перекладацьке завдання (прояв індивідуальної майстерності перекладача та збереження оригінальності стилю перекладання). Саме це повинно допомогти реципієнту отримати образний обсяг твору максимально наближеним до тексту оригіналу.

Сучасний російський перекладознавець М. Гарбовський оперує терміном “міжмовна асиметрія” і розглядає дане явище в контексті проблематики перекладу плану змісту діалексем, тобто лексем двох мов, що схожі між собою за зовнішньою формою. Таким чином, розглядається проблема передачі асиметрії змісту за аналогії форм перекладних одиниць, прикладом яких, на думку М.К. Гарбовського, є “хибні друзі перекладача”. Дослідник звертає увагу на те, що в процесі перекладу необхідно враховувати невідповідність – асиметрію змісту за симетрії форми таких “друзів перекладача”. Отже, феномен “міжмовної асиметрії” розкривається вченим як мовна даність, певна константа, стала мовна традиція, тобто мовне явище, а не процес вибору перекладачем певного рішення або індивідуального перекладацького почерку.

Вчений також зазначає, що міжмовна асиметрія не абсолютна і може мати кілька ступенів, за якими стоять семантичні, стилістичні та структурні невідповідності. На думку дослідника, труднощі адекватної передачі асиметричних явищ вирішує словник, а також, інколи, контекст, однак проблема залишається складною [2, с. 328 – 330].

Явище перекладацької деформації, за визначенням М. Гарбовського, так само як і трансформація, нерідко є свідомим, раціональним процесом перетворення вихідного тексту в перекладі, який базується на уявленні перекладача про кінцеву мету своєї роботи [2, с. 510 – 514].

Як бачимо, М. Гарбовський характеризує асиметрію як міжмовне явище, а деформацію як спосіб перекладу, можливий його варіант чи перекладацький прийом. До того ж цікаво ще й те, що автор розглядає асиметрію як результат історичного розвитку МО і МП, а деформацію – як результат прояву у ТП індивідуальних характеристик особистості самого перекладача. Тобто, характер асиметричних явищ у міжмовному просторі визначається історичною традицією, у той час як характер перекладацької деформації формує внутрішньо-текстовий конфлікт або контекст. Отже, явище асиметрії має об’єктивний характер, а поява деформацій при перекладі викликана виключно суб’єктивними факторами.

Дослідження лінгвістів доводять, що симетрія і асиметрія знаку простежується при необхідності вибору мовної одиниці в процесі перекладу, здійснюючи його кількісні й якісні перетворення. Перспективи подальших розвідок у даному напрямі пов’язані з врахуванням

сукупності лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників, що є передумовою досягнення еквівалентності художнього перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гак В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 768 с.
2. Гарбовский Н.К. Теория перевода : учебник / Н.К. Грабовский. – М. : МГУ, 2004. – 544с.
3. Йовенко В.А. Лексико-грамматические трансформации при переводе высказываний каузативного смысла (на материале лексики русского языка) / В.А. Йовенко // Тетр. переводчика: научно-теор. сб. – М.: Высш. школа, 1987. – Вып. 22. – С. 57–65.
4. Карабан В.І. Переклад з української мови на англійську мову: Навч. посібник для студентів вищих закладів освіти / В.І. Карабан, Дж. Мейс. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 608 с.
5. Карабан В.І. Природа перекладацьких деформацій / В.І. Карабан, М. Ребенко // Вісник Київ. нац. ун-ту. Іноземна філологія. – 2007. – № 41. – С. 27–31.
6. Матюша В. І. Ситуативна асиметрія: межі перекладацької свободи / В.І. Матюша // Мовні та концептуальні картини світу. – К., 2007. – № 23. Книга 2 – С. 157 – 162.
7. Матюша В.І. Асиметрія в українських перекладах сучасної англійської драми : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16 / Вікторія Іванівна Матюша. – К., 2008. – 232 с.
8. Меньшикова Н.В. Трансформації при перекладі та міжмовна асиметрія (на матеріалі сучасної німецької мови) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук / Н.В. Меньшикова. – К., 2004. – 26 с.
9. Некряч Т.Є. Муки і радощі драматичного перекладу / Т.Є. Некряч // Од слова путь верстаючи й до слова : зб. на пошану Р.П.Зорівчак. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 108 – 126.
10. Некряч Т.Є. Переклад для театру: пастки та принади / Т.Є. Некряч // Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2006. – Вип.81 (4). – С. 194 – 197.

У статті розкрито поняття міжмовної асиметрії, розглянуто підходи до його трактування в перекладознавчому просторі, виявлено типи міжмовної асиметрії неблизькопоріднених мов.

Ключові слова: міжмовна асиметрія, неспоріднені мови, ситуаційні асиметрії, перекладацька трансформація.

The article deals with the concept of interlingual asymmetry and approaches to its definition in artistic translation, reveals types of interlingual asymmetry in unrelated languages.

Key words: interlingual asymmetry, unrelated languages, situational, explanatory asymmetry, asymmetry with added, neutral relevance and irrelevance.

*Анна Пікалова
(Харків)*

УДК 81'44:81

СПЕЦИФІКА НОМІНАЦІЙ ПЕРСОНАЖІВ УКРАЇНСЬКИХ І БРИТАНСЬКИХ АВТОРСЬКИХ КАЗОК У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ

Антропоніми вміщені у загальну систему образів художнього твору поряд із такими категоріями як хронотоп, сюжет, категорія світла і кольору тощо. Класифікація казкових антропонімів за низкою позицій дає можливість отримати відомості про походження, семантику, функціональні особливості та частотність уживання казкових власних назв. Це полегшує розуміння тексту в цілому, а також дає можливість розглядати казку як літературний твір, що створюється у певну епоху і відображає основні риси цієї епохи. Казкові антропоніми класифікують за їхньою структурою і функціональним значенням, а також за вказівкою на ступінь їх уживаності [1, с.233–234]. Через імена персонажів і назви місцевості автор може дати характеристику персонажа, вказати на ті чи інші визначальні риси характеру героя, певним

чином спрямувати та налаштувати читача на сприйняття. Іноді власні назви несуть смислове навантаження і стають ключем до розуміння змісту прочитаного. Власні назви мають велике значення для інтерпретації будь-якого літературного твору. Незважаючи на це, вони є однією з найменш досліджених категорій поезики британських та українських авторських казок, що і зумовлює актуальність даної роботи.

У сучасному мовознавстві відсутня єдність поглядів стосовно таких питань: чи наявна семантика у власних назвах; яку функцію виконують оніми у мовленні людини, у художньому тексті; якої є їх прагматична наповненість. Проблеми дослідження онімів вирішують такі науковці, як Л. Белей, І. Железняк, В. Калашник, В. Калінкін, О. Карпенко, О. Кравченко, А. Критенко, Є. Курилович, Л. Масенко, Є. Отін, А. Суперанська, М. Толстой, М. Фененко, В. Чабаненко та ін. Дослідженню ономастичного простору казок присвятили свої розвідки такі вчені: О. Гарачковська, І. Мауткіна, М. Морозова, О. Порпуліт тощо.

Власна назва (ВН) людини, крім номінації, «у більшості випадків сигналізує про національну чи, ширше, культурно-ареальну приналежність носія мови» [11, с.378]. ВН є частиною вербального коду традиційної культури, і їх загал посідає в ній особливе місце. Головна відмінність культурної ономастики від загальномовної міститься у сфері прагматики, тобто стосується функціонування ВН (передусім особових) як знаків і символів культури. «Особливості ономастичного узусу в традиційній культурі зумовлені міфологічним уявленням про природу імені – ототожненням імені і його носія чи переконанням про існування сокровенного зв'язку між іменем і людиною, вірою у здатність імені «захищати» людину, у сакральність імені і т.д.» [11, с.598]. ВН – це оніми, «які формують ономастичний простір у лексичному масиві мови. Онімичне значення містить співвіднесення з певним референтом (людиною, місцем, твариною, астрономічним об'єктом і т. ін.), а також компонент про відомості імені, стилістичну, оцінну, емотивну й естетичну інформацію» [9, с.67–68].

Вагомим засобом конкретизації літературно-казкового героя є його ім'я. Номінація персонажа пов'язана з народнопоетичним досвідом виявлення типових рис [4, с.170], які відбивають міфологічну дійсність через призму народних уподобань [7, с.36]. До того ж для первісних людей власне ім'я – це не просто сукупність звуків, «для них ім'я є частиною від цілого, як око або зуб. І тому вони вірять у те, що зловживання їхніх імен може завдати шкоди, і вони будуть страждати, так само, як від рани, нанесеної тілу» [12, с.18]. Цей факт пояснює відсутність або типовість імен у більшості народних казок. У літературній казці створюється особливий міф імені, адже без імені людина – «вічний в'язень самої себе, по суті, антисоціальна, некомунікбельна, несоборна і, отже, також не індивідуальна» [6, с.237]. У художньому творі ім'я персонажа несе підтекстову інформацію.

Мета даної наукової розвідки полягає у дослідженні особливостей нарації та функціонування власних назв у авторських казках М. Стельмаха та О. Уайльда у зіставному аспекті, з'ясуванні принципів іменування персонажів та впливу антропонімів на формування характеру казкового героя.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати функції та особливості антропоніма як засобу виразності у текстах казок; розкрити основні принципи номінації казкових персонажів в україномовних та англомовних казкових текстах; вивчити специфіку номінації персонажів авторських казок М. Стельмаха та О. Уайльда у зіставному аспекті.

Об'єкт дослідження – антропоніми у текстовому просторі казок М. Стельмаха та О. Уайльда. Предмет вивчення – семантичні, структурні, функціональні особливості антропонімів у британських та українських авторських казках.

Матеріалом дослідження слугували дитячі казки українського письменника М. Стельмаха [10] (14 казок загальним обсягом 108 сторінок) та англомовні казки Оскара Уайльда [13] (7 казок загальним обсягом 73 сторінки).

У нашому дослідженні ми спираємося на класифікацію казкових антропонімів у російських народних казках, запропоновану М. Морозовою [8]. Авторка класифікує імена за їхньою структурою і функціональним значенням, а також вказує на ступінь їх уживаності.

За структурою казкові імена поділяються на одночленні, двочленні та багаточленні. До одночленних відносяться канонічні, неканонічні, запозичені, придумані імена, антропонімізовані апелятиви та прізвиська. У двочленних виділяють дві моделі :– «ім'я + прізвисько» та «ім'я + ім'я по батькові». До багаточленних відносяться нечисленні складні імена і іменем по батькові, а також поєднання прізвиська з іменем та прикладкою-характеристикою [8, с.234].

Матеріал британських казок не співпадає з рамками вказаної класифікації в силу низки мовних та соціальних розбіжностей слов'янської та англійської культур. Незважаючи на це, в англійській казковій традиції зустрічаємо більшість типів, запропонованих дослідницею. Так, у казках досить поширеними є одночленні канонічні імена: чоловічі – *Джек, Том*; жіночі – *Дженні, Моллі* тощо [14]. До неканонічних імен відносяться такі чоловічі імена як *Фінн, Пінам*, і жіночі – *Унах, Олвен*. Як показує казковий матеріал, неканонічними іменами зазвичай наділяються ельфи, велетні, тобто істоти нелюдської природи [15]. Запозичені імена не є характерними для британської казкової традиції, проте зустрічаються поодинокі приклади. Придумані казкові імена відсутні в групі одночленних, проте в британських казках спостерігається тенденція до антропонімізації іменників, що використовуються як власні імена: *Вовк, Лисиця, Порося* тощо.

Серед двочленних іменувань різниця слов'янської та британської антропонімії проявляється яскравіше. Як показує британський фольклор, деякі герої поійменовані за моделлю «звання (титул, рід заняття) + ім'я (прізвище) або назва місцевості»: *капітан Сарсфілд*. Титуловані люди або представники багатих шарів населення рідко є героями британських казок: «переважна більшість це селяни-землепашці, зустрічаються пастухи, наймити, прислужниці на фермі чи в маєтку, рибалки, ремісники, рідше – багаті господарі; королі та знатні дворяни» [14, с.28]. Окрему групу імен утворюють імена зі звертаннями: *містер Уільямс* для номінації персонажів, до яких поважно ставиться суспільство. У цьому аспекті подібна категорія співвідноситься зі слов'янською моделлю «ім'я + ім'я по батькові» [8, с. 240]. Остання група двочленних іменувань представлена складними прізвиськами: *Синя Борода* тощо. В основному це штучно створені казкові антропоніми, що характеризують персонажа та вказують на його основну рису або підкреслюють основний момент казкового сюжету.

Тричленних іменувань порівняно небагато, як у слов'янській, так і у британській фольклорних традиціях. До них входять імена зі складним прізвищем (*Біллі Мак Деніел*), імена зі складними прізвиськами (*Джек – переможець велетнів*) та складені прізвиська (*Велетень-із-Велетнів*).

За ступенем уживаності антропонімів виділяють три ступені: імена з одиничним вживанням (використовуються один раз по відношенню до певного героя певної казки), маловживані імена (повторюються в різних казках по відношенню до різних персонажів) і широкоживані (зустрічаються в багатьох казках по відношенню до різних героїв) [8, с.235]. Збірки британських казок засвідчують, що найуживанішими є одночленні імена.

Третім аспектом, в казковій антропонімії є стилістична функціональність імені. «Імена не тільки виділяють персонаж, але й підкреслюють певні його ознаки, що мають важливе значення для характеристики образу. Окрім цього, антропоніми можуть містити емоційно-естетичну оцінку персонажа» [8, с.239].

Одним із способів визначення якостей персонажа – є співвідношення його функцій з семантикою імені. Особливо яскраво ця категорія проявляється у штучно створених антропонімах. Структура імені також може давати оцінку характеристику персонажу. Так, двочленні прізвища в англійській мові звичайно стосуються поважних персонажів або героїв благородного походження. Словотвірні можливості англійської мови значно слабші, ніж у мов слов'янських, які мають велику кількість суфіксів, що надають різного емоційно-оцінного

забарвлення словам. Англійська традиція пропонує низку інших засобів для вираження таких рис. Так, дуже поширеними є визначення «маленький», «дурний», «лінивий». Особливості евфонічної організації антропонімів також можуть грати роль в стилістиці твору. [15, с.11].

Звертаючись до класифікації казкових антропонімів [8] можемо виділити низку структурних типів антропонімів, характерних для української казки. Одночленні найменування – найпоширеніша категорія. Вони складаються з: неканонічних імен (*Вовк, Козел*); канонічних імен (*Іван, Олена*); запозичених власних імен; звертання у формі імені по батькові. Подібні імена покликані створити народне тло казки, близьке читачеві, відображують принципи та особливості іменування людей у певний період часу. Двочленні іменування складаються за допомогою таких моделей: «ім'я + прізвисько» (*Іван Побиван*). Такі іменування не тільки виділяють персонаж з-поміж інших, але й дають йому певну емоційно-оцінну характеристику, підкреслюють головні ознаки персонажа, зосереджують на них увагу читача, тому мають важливе значення для створення і характеристики образу. «ім'я + прикладка» (*вовчик-братик*).

Прикладка є одиничним означенням, вираженим іменником (іноді ускладненим прикметником), що стоїть у тому ж відмінку, що й означуване слово. Найчастіше прикладка характеризує персонажа за родом занять або соціальною приналежністю, особистими рисами характеру, способом поведінки. До багаточленних іменувань можна віднести іменування за моделлю «прізвисько + ім'я + прикладка-характеристика».

Як справедливо зазначає П. Гриценко, «серед словесних засобів творів М. Стельмаха важливу роль відіграють різноманітні класи ВН: антропоніми – найменування людей (дійових осіб твору, згадуваних історичних осіб, широковідомих персонажів світової літератури, фольклору та ін.), топоніми – назви географічних об'єктів, а також ВН творів мистецтв, історичних подій та ін. Багато ВН належить до розряду частотної лексики художнього твору» [3, с.55].

Антропоніми в тексті М. Стельмаха переважно стосуються чоловічих і жіночих імен, прізвищ чоловіків. Інколи М. Стельмах уживає характерні для української ментальності зменшено-пестливі форми імен (*Василько, Іванко*). До речі, А. Вежбицька наголошує, що стиль міжособистісних стосунків, які переважають у конкретному суспільстві, відображається в особливостях функціонування імен, зокрема це стосується використання зменшено-пестливих, згрубіло-зневажливих, офіційних й інших форм [2, с.47].

Імена людей, що репрезентовані у тексті казок М. Стельмаха, не відображають великого розмаїття з огляду на їх національну специфіку. Це такі антропоніми, типові для української культури, що стосуються передусім чоловічих та жіночих імен (*Андрій, Іван, Оксана, Оляна*). Прізвища більш урізноманітнені, ніж імена, щодо національної маркованості, але вони є типовими для української дійсності, бо відображають, крім української приналежності, ще й російську.

У казках М. Стельмаха оніми часто посідають позицію заголовка, зокрема: «Маленька Оленка» [10, с.320–327]; «Непослушко довгі вушка і дзвінок» [10, с.284–300]; «Невмій і урожай» [10, с.300–308], як бачимо, це передусім антропоніми, які входять у розряд поширених українських імен або новотвори М. Стельмаха, наприклад: ім'я хлопчика «*Невмій*» – це назва, що слугує безпосередній характеристиці персонажу, тобто зреалізовує у вірші прагматичне значення, мотивоване основою лексеми. Ім'я утворене автором за типовою моделлю, а саме: морфологічним способом від дієслова з заперечною часткою *не*: *не вмiти – Невмій*. У казках автора використано ще й такий вид власних назв, як клички тварин: серед них типові назви свійських тварин, що постають казковими персонажами, – кіт *Мурчик*, пес *Рябко*, баран *Рахуба* та качур *Основа*; використано прецедентне ім'я лис *Микита* та типова казкова кличка для назви вовка – *Ханець*.

Аналіз казок М. Стельмаха дає змогу виділити кілька основних груп власних імен: назви тварин (власні та загальні, що використовуються як власні), описові імена, власне українські антропоніми. Перша група представлена значною кількістю лексичних одиниць, які, з одного боку, не є власними назвами (пишуться з малої літери, мають сталі лексичні значення – назви

тварин), проте з іншого боку виступають як номінативні одиниці (письменник, використовуючи загальну назву, має на увазі не абстрактного представника виду, а конкретного казкового персонажа): «Як розсердиться кабан: / – Знову, лисе, за обман!» [10, с.288]. Автор наділяє більшість таких персонажів прикладками-характеристиками, що відображують основні риси їхньої поведінки: борсучище-лежесбок, злодій-лис, вовчик-браток та ін. Єдиний виняток у цій групі становить *нес Рябко*, якого автор наділяє власним іменем. Вважається, що на вибір імен для героїв художнього твору головним чином впливає доантропонімійне значення імені, тобто лексичне значення слова, від якого антропонім утворений [5, с.16]. Це дає можливість автору виразити своє ставлення до персонажа, увиразнити чи приховати певні риси його характеру. Власні імена, що виконують цю функцію, здатні вказувати на регіональну чи соціальну приналежність носія, на його національність, сімейний стан, вік, увиразнювати певні риси його характеру чи зовнішності, виражати емоційне ставлення до іменованого персонажа. Ця функція безпосередньо пов'язана із доантропонімійною семантикою слів, що входять до складу імені. Описові імена, які використовує Стельмах, зазвичай чітко вказують на характеристику, яку містять (*Невмій, Урожай, Ріст*). Третю групу власних імен становлять власне українські антропоніми, що вжиті автором переважно для іменування головних казкових персонажів. Для цієї групи імен характерна варіативність. Оскільки переважно головні персонажі – діти, найчастотнішою є антропоформула, що містить суфікс –к: *Олянка, Оленка, Іванко* та ін. дорослих персонажів автор називає на ім'я (*Яєдоха*) або на ім'я по батькові (*Петрівна*).

Система персонажів у казках О. Уайльда являє собою синтез традиційних (народних, міфологічних) і авторських елементів. Цей факт знаходить своє відображення також у принципах домінування персонажів. Відмінною рисою уайльдівської казки є те, що більшість назв казок являють собою власне ім'я головного героя цього твору, тобто автор зосереджує увагу читача на ключовому персонажі казки, наприклад: «*The Young Prince*» [13, с.95–109], або підкреслює його основну ідею, наприклад: «*The Birthday of the Infanta*» [13, с.110–137] – назва містить як титул головної героїні твору, так і дозволяє читачам передбачити, в яких умовах розгортатимуться події казки). Часто трапляється так, що назва казки заздалегідь характеризує персонажа («*The Happy Prince*» [13, с.27–38], «*The Selfish Giant*» [13, с.47–52]).

Переважна більшість імен, якими наділяє своїх персонажів автор, є загальними назвами, що характеризують персонажа за природними (*the Cactus*) чи професійними (*the Page*) властивостями. Такі антропонімні утворення можна класифікувати наступним чином: 1. природні істоти (квіти, тварини): *the Nightingale, the Lilies* та ін.; 2. міфологічні істоти: *the Faun, the Venus* та ін.; 3. слова на позначення соціального статусу персонажа, титулу тощо: *the Archduchess of Bohemia, the Emperor* та ін.; 4. професійні характеристики героїв казок: *the Town Councilor, the Mathematical Master* та ін.; 5. фізичні характеристики героїв казок: *the Dwarf, the Giant* та ін.; 6. явища природи: *the Frost, the North Wind* та ін.; 7. персоніфіковані назви пір року: *the Spring, the Autumn*; 8. персоніфіковані почуття: *Love, Beauty* та ін. Такі варіанти іменування часто мають узагальнююче значення, тобто, автор дає персонажам імена, омонімічні до загальних назв з метою узагальнення рис, характерних для подібних істот та загострення соціальних протиріч. Лише у двох казках персонажі наділені власними іменами: «*The Devoted Friend*» [13, с.53–67] (*little Hans i big Hue the Miller*) і «*The Birthday of the Infanta*» (*Don Pedro of Aragon*, створює іспанський колорит). За складом домінують одночленні імена (*the Swallow*), потім – двочленні (*the Bengal Light*). Часто невід'ємною частиною імені стає прикладка-характеристика, виражена прикметником (*the Star-Child*) чи прикметник-епітет (*the Young Prince*). Казкова категорія імені має у Уайльда значення на всіх рівнях організації тексту: від характеристики персонажа (*little Hans*) до глибинного усвідомлення казкових подій («*The Birthday of the Infanta*»).

Висновки. У цілому можна сказати, що принципи іменування героїв є схожими як для авторської, так і для народної казки. Ім'я казкового персонажа покликане увиразнити образ, із

самого початку наголосити на тих чи інших рисах характеру персонажа. Ономастичний простір казок М. Стельмаха досить широкий та різноманітний. Автор використовує численну кількість власних імен та їх варіантів з метою зробити свої твори максимально цікавими та зрозумілими для цільової аудиторії читачів. Основними тенденціями іменування персонажів у казках О. Уайльда є використання загальних назв як імен героїв, персоніфікація сил природи та почуттів, використання значення імені на різних рівнях організації тексту.

Перспективи подальших розвідок полягають у можливості детального дослідження ономастичного простору британських та українських авторських казок у зіставному аспекті, оскільки вони є невід'ємною складовою мовної картини світу автора, а відтак – мовної картини світу британців і українців. Послідовне і всебічне вивчення системи власних назв, що функціонують у текстах казок, приведе до подання її як цілісної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинська Г.В. Антропонімія переселенців з Польщі на Тернопільщину : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.В. Бачинська. – Івано-Франківськ, 2001. – 20 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая ; [пер. с англ.] / [отв. ред. М. А. Кронгауз]. – М.: Русские словари, 1997. – 416 с. – Библиогр.: с. 401–404.
3. Гриценко П.Ю. Уроки майстра (З творчої лабораторії М.Стельмаха) / П. Ю. Гриценко // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 5. – С. 55–59.
4. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
5. Кравченко Л.О. До питання класифікації розмовно-побутових варіантів імен / Л. Кравченко // Актуальні питання антропоніміки / [відп. ред. І.В. Єфименко]. — К., 2005. — С. 130–137.
6. Лосев А.Ф. Философия имени / А. Лосев. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 270 с.
7. Молотаєва Н.В. Художній образ у дзеркалі етносу: М. Лермонтов, Т. Шевченко (лінгвосеміотичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / В. Молотаєва. — К., 1996. — 36 с.
8. Морозова М.Н. Антропонимия русских народных сказок / М.Н. Морозова // Фольклор. Поэтическая система. — М. : Наука, 1977. — С. 231–241.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. – Бібліогр.: с. 667–688.
10. Стельмах М.П. / М.П. Стельмах. – К. : Дніпро, 1984. – (Твори : в 7 т.). Т. 7. – 1984. – 647 с.
11. Толстой Н.И., Толстая С.М. Имя в контексте народной культуры / Н.И. Толстой, С.М. Толстая // Язык о языке: сборник статей / [под общ. рук. и ред. Н.Д. Арутюновой]. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 597–624.
12. Шинкаренко В.Д. Смысловая структура социокультурного пространства : миф и сказка / В.Д. Шинкаренко. – М. : КомКнига, 2005. – 208 с.
13. Уайльд О. Сказки (на английском языке) / О. Уайльд. – М. : Прогресс, 1979. – 186 с.
14. James R. Commentary // Riordan James. Folk-tales of the British Isles. – Moscow: Raduga Publishers, 1987. – 368 p.
15. Jones S. The Magic Mirror of Imagination / S. Jones. – NY, L. : Routledge, 2002. – 156 p.

Стаття присвячена дослідженню основних принципів номінації казкових персонажів в україномовних та англійськомовних казкових текстах. У даній науковій розвідці проаналізовані особливості функціонування власних назв у авторських казках М. Стельмаха та О. Уайльда; розкрито специфіку номінації персонажів авторських казок.

Ключові слова: народна казка, авторська казка, казковий персонаж, власна назва, номінація казкових персонажів.

This article deals with the main principles of nominating characters in Ukrainian and English tale texts. The peculiarities of the functions of personal names in the tales by M. Stelmakh and O. Wilde have been analyzed in the article. The specific features of nominating the literary characters in the author's tales have been distinguished.

Key words: folk tale, literary tale, tale character, personal name, nominating the tale characters.

ВЕРБАЛЬНІ АЛЮЗІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ

Постановка наукової проблеми та її значення. Комунікативна прагматика на сучасному етапі її розвитку характеризується тенденцією до вивчення мовних засобів в окремих мовленнєвих актах (Н. Д. Арутюнова, В. З. Дем'янков, І. М. Кобозєва, І. С. Шевченко), що відображають різні типи інформації (Ф. С. Бацевич, М. Д. Макаров, М. В. Нікітін), зокрема приховану (І. В. Арнольд, S. Levinson, D. Sperber, D. Wilson), яка не лише впливає на свідомість мовців (С. Д. Кацнельсон), а й формує стереотипи поведінки представників етносу (G. Leech, A. Wierzbicka).

Одним із таких засобів є алюзія, яка останнім часом аналізується науковцями в різних аспектах: структурно-функціональному (О. С. Євсєєв, К. О. Комарова, А. А. Тютенко, Н. А. Хімуніна, І. С. Христенко, G. Hermeren, M. Leddy, P. Lennon), інтертекстуальному (Н. В. Корабльова, Н. О. Фатєєва, А. С. Черняєва), перекладознавчому (Л. Д. Бурковська, В. С. Воеводська, Л. В. Грек, О. М. Дронова), функціонально-генетичному (Н. Ю. Новохачова, А. А. Тютенко, P. Lennon) та герменевтичному (І. В. Арнольд, І. В. Гюббенет, М. О. Соловійова, М. Д. Тухарелі, P. Lennon, A. Pasco).

В українському мовознавстві вивченню окремих аспектів алюзії присвячено праці таких сучасних дослідників, як А. Тютенко, В. Рижкова, Н. Черкас, О. Переломова, Л. Бурковська, О. Копильна, О. Лавриненко.

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що алюзія як невід'ємна частина культурно-історичного розвитку суспільства, з одного боку, імплікує у собі національну специфіку, а з іншого – досить легко переходить з однієї мови до іншої. Тому вивчення процесів і способів міжмовного переходу такої лексики, а також прагматико-функціональних особливостей вживання алюзії в іншомовному середовищі набувають особливого значення у час високої інформатизації суспільства. Крім того, поняття алюзії трактують неоднозначно, а отже, воно потребує подальшого дослідження, систематизації та уточнення з урахуванням напрацювань когнітивної лінгвістики, лінгвопрагматики, етнолінгвістики, лінгвокультурології. Показовим є той факт, що визначення алюзії (а також інтертекстуальності) відсутнє в енциклопедії „Українська мова” (2004 р.).

Об'єктом дослідження обрано вербальні алюзії англійського та українського публіцистичного дискурсу.

Метою статті – є визначення теоретичного та практичного статусу алюзії як явища мовленнєвої діяльності, а також з'ясування особливостей її функціонування в англійському та українському дискурсі.

Натяк як функціональне явище дискурсу став предметом дослідження лінгвістів порівняно недавно. Невдичну роль при цьому відігравала репутація “навколомовності” та “несерйозності”. Небувальні засоби формування дискурсу розглядаються, як правило, в контексті риторики та аналізу художнього тексту. Використовується термін “алюзія” для позначення однієї з риторико-поетичних фігур дискурсу. Однак із врахуванням прагматичного аспекту комунікації доводиться визнати, що перехід на «другий рівень» спілкування трапляється і в усному мовленні з його суто практичними функціями. Лише представники англійської школи філософії мови вперше заговорили саме про алюзію (англ. *insinuating*) як про особливий спосіб використання мови.

У багатьох європейських мовах термін *алюзія* з'явився в XVI столітті. Як зазначає І. С. Христенко, сам термін походить від латинського *allusio*, що означає “іронічний натяк”, а *alludere*, у свою чергу, є похідним від *ludere*, яке крім “натякати” також значить “грати” або

“жартувати” [10, с. 38]. Через це традиція довгий час змішувала алюзію з перифразом, каламбуром, грою слів – прийомами, що створювали жартівливу неоднозначність. За часів античності та Ренесансу алюзію вже зараховували до фігур слова і розглядали винятково як риторичну фігуру [6, с. 23].

Активно вивчати явище алюзивності почали наприкінці ХХ століття [4, с. 83]. Однак усі спроби створити теорію алюзії виявляють складність та багатогранність цього поняття. Це пояснюється тим, що алюзія – явище багатопланове, що дає можливість вивчати її в багатьох ракурсах. Розглядаючи функціонування різних форм прецедентних текстів у публіцистичному дискурсі, О. М. Наумова звертає увагу передусім на когнітивний, прагматичний, лінгвокультурологічний аспекти [7, с. 119]. О. М. Дронова і А. А. Тютенко стверджують, що дослідження алюзії може проводитись у межах вивчення міжкультурних зв'язків, проблем інтертекстуальності, стосуватися сфер стилістики, фразеології, перекладознавства, а також мати інші орієнтири [4, с. 83; 8, с. 3]. О. С. Євсєєв відводить проблематиці, пов'язаній із розробкою цього питання, одне з центральних місць у таких лінгвістичних дисциплінах, як теорія референції, теорія власного імені, стилістика, поетика, риторика, лінгвокраїнознавство, літературознавство [5, с. 3].

У наш час вивченню алюзії у публіцистичному дискурсі приділяється особлива увага. У першу чергу це пов'язано з тим, що останнім часом все більший інтерес проявляється до прихованих засобів передачі інформації у тексті. Учені також зацікавилися питанням адекватності відтворення латентних значень мовних одиниць читачем у порівнянні з тим, що саме хотів донести автор певного тексту. Широко вивчаються фактори, які впливають на сприйняття реципієнтом певного повідомлення.

Лінгвістична природа алюзії досить широка та складна, тому не просто надати однозначного визначення цього терміна, у зв'язку з чим чітко не розмежованими з алюзією залишаються такі суміжні явища, як цитата і ремінісценція. Одні дослідники визначають алюзію як ключове поняття інтертекстуальних відносин (Л. К. Граудіна, О. С. Євсєєв), інші відводять цю роль цитаті (Л. В. Грек, І. В. Гюббенет, С. І. Походня) або ремінісценції (І. М. Міхалева, Г. Г. Слишкін). Щодо ремінісценції, то ми приймаємо точку зору таких дослідників, як М. Гловінські та В. Халізов: ремінісценція – відсилання до попередніх літературних фактів. Стосовно цитаті необхідно відзначити, що вона може вважатись різновидом алюзії, якщо для її розуміння потрібні певні зусилля та наявність відповідних знань; вона повинна модифікувати семантику тексту, в якому зустрічається, за рахунок асоціацій, пов'язаних з текстом-джерелом [3]. Багато вчених погоджуються з тим, що характерною рисою сучасного дискурсу в цілому є широке залучення різноманітних цитат. Використовуються прецедентні тексти із джерел, що мають різний ступінь відомості. Це насамперед рядки поетичних та прозаїчних художніх творів, назви художніх творів, кінофільмів, уривки з пісень, прислів'я та приказки. Цитати вводяться до тексту як у незмінному, так і в трансформованому вигляді (квазіцитати). Цитата нерідко – це загадка, яку автор пропонує читачеві розгадати. Останнього запрошують до роздумів. Вдала розгадка породжує відчуття задоволення та підвищує читацьку зацікавленість. Присутність «чужого слова» надає відчутної експресивності сучасному дискурсу. «Текст у тексті» створює двоплановість або багатоплановість сприйняття [3].

Необхідно також окреслити відношення між алюзією та імплікацією. Згідно з визначенням І. В. Арнольд, «текстова імплікація – додатковий зміст, що мається на увазі» [1, с. 84]. А. З. І. Хованська розрізняє типи образного висловлювання (у тому числі алюзію, символ, алегорію, лейтмотив тощо) за способом взаємодії експліцитних та імпліцитних значень. Можна зробити висновок, що імплікація є однією з ознак алюзії, її частиною, яка відіграє вагомий роль у функціонуванні алюзії в тексті. Отже, ці поняття не тотожні [3].

Більшість учених на пострадянському просторі розглядають алюзію як натяк. Такого висновку дійшов О. С. Євсєєв, який вдався до спроби розробити теорію алюзії на матеріалі

російської мови [5, с. 5]. Український дослідник А. А. Тютенко, досліджуючи структуру і функції алюзії у пресі Німеччини, Австрії та Швейцарії, пропонує визначення досліджуваного феномена як одного з різновидів натяку [8, с. 3].

Це питання є предметом особливої дискусії і серед іноземних учених. Річ у тім, що в деяких мовах, зокрема англійській, поняття алюзії часто використовується в широкому розумінні – як будь-яка згадка чи пряме посилення. Однак відомий дослідник алюзивності М. Ледді зазначає, що алюзія є не просто посиленням (reference), як це стверджується у багатьох словниках [12, с. 110]. На думку дослідника, такий підхід, коли алюзія розглядається підвидом прямого посилення, нівелює різницю між алюзією та прямою референцією. Про потребу розмежовувати неспеціальне визначення алюзії як прямої згадки від термінологічного розуміння цього поняття як прихованого посилення згадує також П. Леннон [13, с. 2].

Огляд мовознавчих робіт, у яких безпосередньо чи опосередковано порушувались проблеми натякання, дозволив показати їх фрагментарний і недостатній характер. Аналіз наукових праць дає підстави умовно виділити дві основні групи поглядів:

1. Алюзія як феномен імпліцитної семантики (Група m, Хоанг Фе, І. М. Кобозева та Н. І. Лауфер, Б. Дюпріє та ін.).

2. Алюзія в аспекті теорії мовленнєвих актів (Дж. Л. Остін, Дж. Р. Серль, З. Вендлер, Н. М. Корбозерова, Ф. С. Бацевич, Ж.-К. Анскомбр, Е. Руле та ін.).

Слід визнати, що під алюзією більшість учених розуміє художньо-стилістичний прийом, натяк, відсилання до певного літературного твору, сюжету чи образу, а також історичної події з розрахунку на ерудицію читача, покликаною розгадати закодований зміст.

У нашому дослідженні ми розглядаємо поняття “алюзія” як наявність у тексті елементів, функція яких полягає у вказуванні на зв'язок цього тексту з іншими текстами або ж посилення на певні історичні, культурні та біографічні факти. Такі елементи можна вважати маркерами алюзії, а тексти і факти дійсності, на які робиться посилення, – денотатами алюзії. Така інтерпретація алюзії характерна для праць І. Гальперіна і І. Арнольда [2, с. 13].

Алюзії виконують найрізноманітніші функції, які допомагають відобразити характерні риси публіцистичного дискурсу. Про що б не йшла мова, автор статті завжди може передати своє бачення ситуації за допомогою алюзії. У багатьох випадках журналіст не може прямо представити свою точку зору та відношення до тієї чи іншої проблеми. І тому досить часто журналісти у своїх статтях звертаються до вживання алюзій, адже саме алюзія за своєю природою, здатна не тільки направити читача у потрібному для автора напрямі, але й привернути його увагу до поставленої проблеми. Завдяки алюзії автор може передати драматизм тієї чи іншої ситуації, підкреслити необхідність вирішення тієї чи іншої проблеми тощо. Разом із цим він ніби закликає читача до усвідомлення важливості інформації, яка подається через призму його власного прийняття. Для публіцистичного тексту основними функціями алюзії є ідеологічна, функція передачі специфіки національного менталітету, функція підсилення гостроти проблеми, функція відтворення суспільно-політичної атмосфери і полемічна функція, що базується на створенні ефекту іронії.

У художніх текстах уживання алюзії перш за все спрямоване на досягнення гумористичного, іронічного та комічного ефекту. Фактори, які зумовлюють функції алюзії, діють не на рівні мови, а на рівні мовлення.

В окремому висловленні функцією алюзії перш за все є експресія, яка, в свою чергу, може поєднуватися з додатковими функціями - емотивною, оцінювальною, естетичною. Так, метою алюзивної риторики є притаманний більшості художніх прийомів ефект підсилення ілюцій: перлюкутивний ефект непрямой погрози чи глузування, як відомо, може бути більшим, ніж у прямих мовленнєвих актах. Крім того, алюзивна стратегія сприяє встановленню тіснішого комунікативного контакту між мовцями, “змовництва” (connivence), вимагаючи залучення спільних знань, сценаріїв поведінки, ускладнених способів виведення небуквальної інформації.

Експлуатація риторичної функції та аспекту гри відбувається тоді, коли потреба в ілюктивній коректності відсутня, а стратегія натякання залучається лише для комунікативного ефекту [9].

Абсолютна більшість дослідників до основних ознак алюзії зараховують цілеспрямований характер її використання. Алюзія як засіб інтертекстуальності використовується свідомо, – зазначає О. Л. Флеонова [11, с. 87]. Про те, що алюзія-прийом обов'язково має включати намір автора, тобто бути усвідомленою, стверджує й О. С. Євсєєв [5, с. 9].

З іншого боку, деякі вчені, як-от О. В. Милосердова, вказують на існування мимовільних алюзій. Проте такий підхід нівелює розбіжність між алюзією та ремінісценцією. Остання, як відомо, загалом не усвідомлена автором і немає такої ознаки як спрямованість. Саме цілеспрямованість уживання алюзії відрізняє її від таких суміжних явищ, як випадковий збіг, випадкова асоціація або неусвідомлене запозичення чи вплив. Алюзія завжди використовується цілеспрямовано для досягнення запланованого ефекту [6, с. 48].

Переважає більшість алюзій є інтертекстемами: вони засновані на прецедентних текстах, причому не обов'язково значимих в пізнавальному та емоційному планах. Проте алюзивними є непрямі посилання не тільки на створені раніше тексти, відображені в них епізоди, імена, висловлювання героїв тощо, але й натяки на будь-які факти політичного, культурного тощо життя. Якщо перші – добре відомі завдяки письмовим джерелам алюзивні імена та цитатні алюзії – використовують раніше створені тексти і, як наслідок, мають складнішу природу, другі – фактуальні алюзії та сучасні алюзивні імена – не пов'язані з категорією інтертекстуальності в традиційному розумінні останньої, оскільки не асоціюються з продуктами письмової дискурсивної діяльності [6, с. 50].

Отже, алюзія є найбільш ефективним прийомом утілення комунікативно-прагматичної установки. Особливе значення у зв'язку з цим має встановлення цілеспрямованого вживання алюзії як впливу на одержувача інформації. Із цього виходить, що алюзію в акті комунікації можна розглядати як прагматичний феномен. Алюзивне цитування являється обов'язковим компонентом мови газети, важливим джерелом емоційно-експресивної насиченості художнього тексту, вагомим засобом реалізації авторської інтенції. Алюзія здатна не тільки висловити відповідну думку більш повно, але й передати відношення, оцінку. Алюзія володіє широким діапазоном виразних можливостей, які дозволяють ефективно використовувати її як експресивний засіб у прагматичних цілях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Импликация как приём построения текста и предмет филологического изучения / И.В. Арнольд // Вопросы языкознания. – 1982. – №4. – С. 83–91.
2. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И.В. Арнольд. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. Ун-та, 1999. – 444 с.
3. Воробйова М.В. Алюзивні засоби у текстах полемічного дискурсу як спосіб впливу на читача [електронний ресурс] / М.В. Воробйова. – Режим доступу : http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2006/11%2895%291/1_Vorob%27eva.pdf.
4. Дронова Е.М. Проблемы перевода стилистического приема аллюзии в англо-ирландской литературе первой половины XX века / Е.М. Дронова // Вестник ВГУ. – 2004. – № 1. – С. 83-86.
5. Евсеев А.С. Основы теории аллюзии (на материале русского языка) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Русский язык” / А. С. Евсеев. – М., 1990. – 13 с.
6. Лавриненко О.О. Комунікативно-прагматичний потенціал алюзії в англійському та українському публіцистичному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / О. О. Лавриненко. – Київ, 2009. – 234 с.
7. Наумова О.Е. Прецедентные тексты : аспекты изучения и функционирование в публицистическом дискурсе [Электронный ресурс] / О.Е. Наумова. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/files/sec/16.doc>.
8. Тютенко А.А. Структура і функції алюзії у пресі Німеччини, Австрії та Швейцарії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / А.А. Тютенко. – Харків, 2000. – 20 с.
9. Хвощевський Р.В. Натяк як мовленнєва стратегія (на матеріалі сучасної французької мови) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Р.В. Хвощевський. – Львів, 2002. – 171 с.

10. Христенко И.С. К истории термина “аллюзия” / И.С. Христенко // Вестник МГУ. – Серия 9. – 1992. – № 4. – С. 38-43.
11. Флеонова О.Л. Лингвостилистические и семантические особенности американской литературы черного юмора : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Флеонова Ольга Леонидовна. – М., 2003. – 154 с.
12. Leddy M. Limits of Allusion / Michael Leddy // British Journal of Aesthetics 32(2). – 1992. – P. 110-122.
13. Lennon P. Allusions in the Press. An Applied Linguistic Study / Paul Lennon. – Berlin & N.-Y. : Mouton de Gruyter, 2004. – 297 p.

У статті уточнено термінопоняття аллюзія в сучасній лінгвістиці, визначено аспекти дослідження аллюзії в публіцистичному дискурсі, проаналізовано функції аллюзії, окреслено відношення між аллюзією, імплікацією, цитатою і ремінісценцією.

Ключові слова: аллюзія, натяк, дискурс.

The article specifies the term “allusion” in modern linguistics, defines aspects of investigation of allusion in publicistic discourse, analyses the functions of allusion, describes the differences between allusion, implication, quotation and reminiscence.

Key words: allusion, hint, discourse.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абович Тетяна, аспірантка кафедри лексикології і стилістики англійської мови ім. О.М. Мороховського Київського національного лінгвістичного університету.

Алекперова Нігяр Маїс гизи, аспірантка кафедри загального та російського мовознавства Бакінського слов'янського університету.

Білозуб Анастасія Іванівна, аспірантка філологічного факультету Белградського університету.

Бірюкова Олена Олександрівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бондар Ольга Олександрівна, асистент кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бражук Юлія Борисівна, аспірантка кафедри загального мовознавства та класичної філології Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка.

Бучацька Світлана Михайлівна, кандидат психологічних наук, завідувач кафедри іноземних мов Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ворона Іванна Іванівна, аспірантка кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка, викладач кафедри іноземних мов з медичною термінологією Тернопільського державного медичного університету ім. І. Я. Горбачевського.

Воскобойник-Шпинта Галина Миколаївна, викладач кафедри латинської мови Національного медичного університету імені О.О. Богомольця.

Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Грабовий Петро Миколайович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Грачова Ірина Євгенівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Дорогович Наталія Омелянівна, аспірантка кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Задільська Галина Миколаївна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри методики викладання іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Іваницька Ніна Лаврентіївна, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Інституту філології й журналістики, завідувач кафедри германської і слов'янської філології та зарубіжної літератури Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Іваницька Наталя Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.

Каленич Володимир Миколайович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри журналістики Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Карпа Ірина Богданівна, кандидат філологічних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка.

Коваль Людмила Михайлівна, кандидат філологічних наук, докторантка кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ковальчук Любов Олександрівна, кандидат педагогічних наук, доцент, Тернопільський національний економічний університет.

Колядич Юлія Володимирівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету.

Комар Олег Станіславович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Костін Ян Анатолійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов при факультеті банківського бізнесу Тернопільського національного економічного університету.

Костусяк Наталія Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Кур'ята Юлія Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практики англійської мови Рівненського державного гуманітарного університету.

Лебедь Юлія Борисівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ліпська Євгенія Леонідівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри германської і слов'янської філології та зарубіжної літератури Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ляховин Олена Богданівна, асистент кафедри практики німецької мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Малащук-Вишневська Наталія Володимирівна, аспірантка кафедри лексикології та стилістики англійської мови імені проф. О.М. Мороховського Київського національного лінгвістичного університету.

Маляренко Ірина Олександрівна, асистент кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Херсонського державного університету.

Межов Олександр Григорович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Мелінчук Наталя Володимирівна, асистент кафедри теорії та практики перекладу Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Назаренко Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри загальних дисциплін та мовної підготовки іноземних громадян державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Ніколаєнко Оксана Анатоліївна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Овчиннікова Ірина Ігорівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Павленко Олена Георгіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови Маріупольського державного університету.

Павликівська Наталія Михайлівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пікалова Анна Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземної філології Харківської гуманітарно-педагогічної академії Харківської обласної ради.

Піонтковська Тетяна Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і методики іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Полиця Тетяна Дмитрівна, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Пономаренко Катерина Вікторівна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту.

Прокочук Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Путіліна Оксана Леонідівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

П'ятничка Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, доцент, Тернопільський національний економічний університет.

Ружило Лариса Василівна, асистент кафедри іноземних мов Інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Руснак Ірина Євгенівна, доктор філологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Савченко Ірина Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Самойленко Олена Валентинівна, аспірантка кафедри загального мовознавства та російської мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Слободинська Тамара Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ткаченко Юлія Віталіївна, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Тимошук Роман, аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Федчук Лілія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ціщик Оксана Олексіївна, асистент, Тернопільський національний економічний університет.

Швачко Світлана Олексіївна, доктор філологічних наук, професор, Академік АНВШ України, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Сумського державного університету.

Шевченко Кристина Миколаївна, асистент, Горлівський державний педагогічний інститут.

Шинкарук Василь Дмитрович, доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства та класичної філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шундель Тетяна Олександрівна, аспірантка кафедри англійської філології Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

ЗМІСТ

I. НАУКОВІ НАДБАННЯ ІНСТИТУТУ ФІЛОЛОГІЇ Й ЖУРНАЛІСТИКИ

Руснак Ірина. Наукова граматична школа професора Іваницької Ніни Лаврентіївни.....	3
Каленич Володимир, Слободинська Тамара. Залюблений у рідне слово (мовознавча школа професора Дудика Петра Семеновича).....	10

II. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАТЕГОРІЙНОЇ ГРАМАТИКИ

Іваницька Ніна. Докатегорійне → категорійне тлумачення ознаки «автосемантизм / синсемантизм» у сфері повнозначних слів української мови.....	15
Павликівська Наталія. Відіменна номінація у літературно-мистецькій псевдонімії.....	21
Пугіліна Оксана. Категорія відмінка у світлі традиційної, універсальної, генеративної та відмінкової граматики: методи дослідження.....	26
Шинкарук Василь. Особливості субстанційних категорій диктуму.....	31

III. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ. ТЕОРІЯ НОМІНАЦІЇ

Бражук Юлія. Деякі аспекти вивчення феномену метафори в сучасній лінгвістиці.....	37
Ворона Іванна. Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів (на матеріалі богослужбових книг та літургій).....	41
Гороф'янюк Івна. Флорономени центральноподільських говірок у загальноукраїнському контексті.....	46
Грачова Ірина. Семантичне узгодження слів-квантифікаторів у середньо- та ранньоанглійській мові.....	50
Колядич Юлія. Структурно-семантичні та функціонально-прагматичні аспекти аббревіатур-неологізмів у сучасній англійській мові.....	56
Комар Олег. Особливості асоціативного вживання національно-маркованих одиниць у вторинній номінації (на матеріалі назв національних команд із регбі).....	60
Костін Ян. Генезис англійських ідіом.....	64
Кур'ята Юлія, Касаткіна Ольга. Лінгвокраїнознавчий аспект фразеологізмів англійської мови.....	70
Ружилю Лариса. Проблема термінологічного відображення відношень міжрівневої рівнозначності фразеологічних, термінологічних та вільних словосполучень в англійській мові.....	73
Руснак Ірина. Семантика етноніма «Руснак».....	76
Тимошук Роман. Синонімія в польській лінгвістичній термінології (лексикографічний аспект).....	80
Шевченко Кристина. Шкала подібностей / розходжень між етимологічними дублетами української мови (семантичний рівень).....	84

IV. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ

Воскобойник-Шпінта Галина. Функціональні групи суфіксальних морфем у латиномовній ентомологічній номенклатурі.....	88
Овчиннікова Ірина. Одноразовість як диференційна сема дієслів дії в українській мові.....	93
Самойленко Олена. До питання про статус афіксоїдів.....	97

Ткаченко Юлія. Градуальність дієслів руху, буття, мовлення на лексико-семантичному рівні.....	102
Ціщик Оксана, Ковальчук Любов, П'ятничка Тетяна. Темпоральна специфікація теперішності.....	106

V. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЙ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Алекперова Нигяр. Повтор как средство структурной организации и семантического сцепления реплик в русском языке.....	112
Бондар Ольга. Синтаксична будова речення як віддзеркалення структури і процесу мислення.....	116
Задільська Галина. Інвертований порядок слів складнопідрядних речень із підрядними додатковими в давньоанглійській поезії.....	122
Коваль Людмила. Формально-граматична типологія головного компонента означено-особового речення.....	126
Костусяк Наталія. Класифікаційні ознаки синтаксичних категорій.....	132
Лебедь Юлія. Утворення обов'язкових прислівних компонентів формально-синтаксичної структури речення з семантичних єдностей.....	136
Межов Олександр. Дериваційні особливості модальних мінімальних синтаксичних одиниць.....	141
Пономаренко Катерина. Девербативний зворот у простому поліпропозитивному реченні.....	145
Прокопчук Людмила. Асоціативні порівняння у творах Івана Багряного.....	150
Ткачук Тарас. Аналітичні сполучні комплекси як засіб вираження допустових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні.....	153
Шундель Тетяна. Наукове опрацювання проблеми перехідності як головної причини виникнення синкретизму.....	156

VI. ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ І КОНТЕКСТУАЛЬНІ ВИЯВИ ЛЕКСИЧНИХ І ГРАМАТИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Білозуб Анастасія. Фоносемантичні прийоми мовної гри у прозі представників станіславського феномена.....	160
Virukova Olena. The functioning of symbols in the advertisement as a type of the text: gender approach.....	165
Бучацька Світлана. Мовна особистість у контексті ділового дискурсу.....	169
Дорогович Наталія. Особливості функціонування художніх означень у поетичному дискурсі українського резистансу 40-50-х років ХХ століття.....	173
Карпа Ірина. Інтернет-дискурс як гіпертекстуальне середовище віртуальної комунікації: теоретичні засади дослідження.....	177
Малащук-Вишневіська Наталія. Особливості реалізації поезики нонсенсу в американських віршованих текстах постмодернізму.....	181
Маляренко Ірина. Наукові напрями і підходи до вивчення етнореалій.....	186
Назаренко Оксана. Зв'язок діалогічності й інтертекстуальності в газетному тексті.....	190
Ніколаєнко Оксана. Типи аргументації в ораторському дискурсі республіканського Риму.....	194

**VII. КОГНІТИВНІ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ
АСПЕКТИ ЛІНГВІСТИКИ**

Абович Тетяна. Концепт. Концептосфера. Концептуальний простір.....	200
Грабовий Петро. Структурно-семантичні та функціонально-прагматичні параметри каламбурів у сучасній англійській мові.....	203
Ліпська Євгенія. Науково-теоретичні засади лінгвістичних досліджень перформативних висловлень.....	207
Полиця Тетяна. Експлікація дієслівних вербалізаторів концепту «ДУМКА» в асоціативному експериментів (думати, мислити, гадати).....	211
Савченко Ірина. Проблема виділення змішаних типів консонантної асиміляції в українській мові.....	215
Федчук Лідія. Проблема нормативності професійного мовлення вчителя (лінгводидактичний аспект).....	221
Швачко Світлана. Мовчання як силенціальний ефект.....	225

VIII. ЗІСТАВНЕ ВИВЧЕННЯ МОВ

Іваницька Наталя. Контрастивістика в системі лінгвістичної компаративістики.....	230
Ляховин Олена. Вияв концепту «ГОСТИННІСТЬ» у німецькій, російській та українській мовах: комунікативні стереотипи.....	236
Мелінчук Наталя. Стилiстичні особливості новели Г. фон Кляйста «Землетрус у Чилі» та збереження їх у перекладі: методичний аспект.....	240
Павленко Олена. Міжмовна асиметрія як перекладознавча проблема.....	243
Пікалова Анна. Специфіка номінації персонажів українських і британських авторських казок у зіставному аспекті.....	247
Піонтковська Тетяна. Вербальні алюзії англійського та українського дискурсу.....	253
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	258

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

СЕРІЯ: ФІЛОЛОГІЯ (МОВОЗНАВСТВО)

Випуск 15

Збірник наукових праць

Головний редактор – Н.Л. Іваницька

Технічний секретар - О.О. Бондар

Підписано до друку 21.05.2012 р.
Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Ум. др. арк. 25,9.
Наклад 100 прим.

Віддруковано у Вінницькому державному
педагогічному університеті
імені Михайла Коцюбинського